

BHARATI VIDYAPEETH'S
COLLEGE OF FINE ARTS

Approved by AICTE Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC CARE list during the last five years

Years	Teachers Name	NO. of papers published in UGC CARE list journals
2022-2023	1. Ass. Prof. Lavina Vernerkar	01
	2. Dr. Anupma Patil	01
	3. Ass. Prof. Ramchandra Chaure	05
	4. Ass. Prof. Vipin Sonawane	02
	5. Ass. Prof. Pansare Sagar	01
	6. Dr. Charwad Girish	02
	7. Dr. Khaire Jagdish	05
	8. Dr. Bhalerao Sanjay	02
	9. Dr. Meshram Pallavi	02
	10. Ass. Prof. Sudhir Pawar	01
	11. Ass. Prof. Rupesh Pawar	01
	12. Ass. Prof. Mugdha Kale	01
	13. Prof. Tanvi Bhadre	02
	14. Ass. Prof. Potdar Kishor	01
	15. Ass. Prof. Pranali Shende	02
	16. Ass. Prof. Charuta Kharokar	01
2021-2022	1. Ass. Prof. Ramchandra Chaure	03
2020-2021	1. Ass. Prof. Mugdha Kale	01
	2. Dr. Meshram Pallavi	01
	3. Ass. Prof. Potdar Kishor	01
2019-2020	1. Ass. Prof. Vipin Sonawane	02
2018-2019	1. Dr. Meshram Pallavi	01
	2. zDr. Bhalerao Sanjay	01
	3. Ass. Prof. Sudhir Pawar	01
	4. Ass. Prof. Rupesh Pawar	01

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

TRIBAL WOMEN AND EDUCATION IN DHULE DISTRICT

Lavina Vernekar Karanjkar, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts, Pune.
Dr. Anupama R. Patil, Principal, Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts, Pune.
Ramchandra Narayan Chaure, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts, Pune.

Introduction

Every education system should make a person better by considering the needs of a changing dynamic world and should make changes in the adaptive education system for the tribal women of Dhule district; all those women should be imparted with the best way of education. So Dhule and Nandurbar have been declared as tribal districts of Maharashtra. A very large number of tribals live here and the level of education among them is extremely very poor. They are unable to get education as they are constantly migrating for employment from one place to another place. To some extent those who live in villages are not in a position or explored to get education. Even if they opt to study, they complete their education up to 4th or 10th standard only. The level of public awareness about education among tribal community has not been reached that aggressively in such villages. To some extent few tribal girls who receive education somehow, those girls don't have any employment job in hand, as there are minimum vacancies, hence they roam around as unemployed only. So even if a parent in the tribal villages think that if you don't get a job after taking education, then what is the use of education? So many tribal parents do not send girls to schools for taking any education. Infact government should pay attention to this matter or create awareness about women education in those villages where tribal are living today & striving hard for education!

The Historical Background of Khandesh

Earlier, Dhule District was formerly known as West Khandesh District. The ancient name of this region was Rasika and it was bordered by the districts of Berar (Ancient Vidarbha) to the east, Nemad (Ancient Anupa) to the North and Aurangabad (Ancient Mulka) and Bhir (Ancient Asamk) to the south. Later this region came to be known as 'Seundesh' after King Seunchandra of Yadav dynasty. Sultan Ahmed I of Gujarat had given the title of 'Khan' to the Farooqui kings and hence named the region as 'Khandesh'. During the expansion of Arya, 'Agasthirishi' crossed the Vindhya Mountain the first time and settled on the banks of the Godavari River on the Deccan Plateau. At that time the region was completely under the rule of Emperor Ashoka. 'Pushyamitra' the founder of the Satavahana dynasty overthrew the Maurya Dynasty & then later on this region was ruled by Satavahana king. In 1296, Alauddin Khilji attacked Ramchandra Yadav and extracted extortion and compensation. After Ramchandra Yadav's son stopped sending tribute to Delhi, Malik Kafur was defeated and killed him in 1318. In 1345, the kingdom of Devagiri was passed to Hasan Gang, the founder of the Bahamani Dynasty. In 1345, Feroze Shah Tughlaq handed over the Pargans of Thalner and Karvand to Malik Faruqi, the founder of the Faruqi dynasty. His family claims decently from Caliph Umar Farooq & Malik Raja Farooq administered the kingdom from Thalner. Sultan Ahmad I of Gujarat conferred the title of 'Shipa-i-Salar of Khandesh' on Malik Raja. From this name the region was named as 'Khandesh'. Meanwhile, the king of Gondwana was known as the rich Ahir 'Asa' of Asirgarh and Khandesh. As a set up of Dhanya (food) Godown in these parts were started for everyone. As his pious wife was charitable, she insisted her husband to open these godowns for the poor, in return 'Asa' made from the artisans. The chief Ahir, despite having tremendous wealth and ability, accepted Malik's authority. In those times Malik Raja gifted his elder son Malik Nasir with 'Laling' fort which was decorated with all facilities and Thalner fort to his younger son Malik Iptikar. Malik Nasir planned to capture Asirgarh and declare it as his capital. Malik Nasir wrote to 'Asa' that the chiefs of Baghlan, and Kherla were revolting. As Laling was adjacent to enemy territory, he requested 'Asa' to move his family to a safer place for the sake of security. Asa arranged livable houses for Malik Nasir's wife. Malik Nasir brought his women to Asirgarh, hiding them in carts covered with fodder. There Asa's daughters welcomed him happily. The next day, Malik informed Asa that he was sending

women. When Asa and his son went to receive them, they found that armed soldiers who had hidden immediately migrated to Asirgarh, when Sheikh Zainuddin's disciple Sheikh Malik Nasir came to congratulate him, he advised Malik to build two cities on the banks of the Tapi. Similarly Zainabad (named after Sheikh Zainuddin) in the east and Burhanpur (named after Sheikh Burhodin Daulatabad) on the west coast. Later, Burhanpur became the capital of Farukhi dynasty. On 6th January 1601, Akbar brought Khandesh under his rule and renamed it Dandesh after his son Danial came into existence. In 1634, Khandesh was declared as 'Suba'. On June 3rd, 1898, Khandesh came under British rule when the Peshwa surrendered to the British.

Information about the district - Dhule

Apparently former West Khandesh is now known today as Dhule district. This district is located at the foothills of Satpura Hills. The Sahyadris mountain range reaches the west of this district, apart from this, there are hills of Galana Mountain, Tapi, Panzra, Kan, Arunavati, Amravati, Aner, Burai, Bori all the rivers flow through this district. Nandurbar district came into existence after bifurcation of Dhule district on 1st July 1998. Dhule, Sakri, Shindkheda, Shirpur are four talukas in Dhule. Today Dhule and Shirpur are the talukas included under administrative sub-divisions. Mumbai-Agra, Nagpur-Surat, Dhule-Solapur national highways pass through Dhule district. There is also a rail service between Dhule-Chalisgaon, while the Bhusawal-Surat railway passes through Dhule district. Awadhan & Nardana in Dhule city comes under industrial estate at Shindkheda. Gondur Taluka in Dhule and Shirpur now has airports too. In Dhule district, cotton, millet, sorghum, groundnut, maize and soyabeans are the mainly crops grown in abundance. Paddy is grown in the western belt of Sakri taluka of the Dhule district. In Rabi season wheat gram is grown heavily. Apart from this sugarcane, banana, chilli, cotton are cash crops grown. Festivals like Gudipadwa, Akshaya Tritiya, Ganeshotsav, Dussehra, and Diwali are celebrated with enthusiasm in the district. There are around 376 beautiful tourist spots in Dhule district for sightseeing. Laling, Songir, T. Dhule, Sakri, Shirpur has historical forts of Dongri and Bhuikot. Apart from Laling fort, there is a waterfall at Laling Kuran and there is a constant flow of tourists during the rainy season for its scenic beauty. Alaldari waterfall at Amla in Sakri taluka is also very famous known for its scenic view. In Dhule, there is a huge palace of the famous historian V. K Rajwade. Many historical and remote objects can be seen in these object museum. Also there is a Shri Vagdevata temple of Satkaryottejak Sabha wherein the great saint Samarth Ramdas Swami's most of the material has been preserved. Premises of Aner Dam Sanctuary, Nageshwar, Shirpur areas also highly developing as a tourist destination. Aner Sanctuary is situated near a dam situated on the banks of Aner River in Shirpur taluka. Total 83sq.km is the total area of the very famous Aner Sanctuary. In this sanctuary beautiful birds like pheasant, quail, vulture, woodpecker, myna, fox, hornbill, water fowl, heron etc can be seen or captured in your camera along with a few wild animals like fox, sheep, wolf, bear, wild boar, toads, hare etc.

The Tribal Culture

The Dhule district has predominantly tribal communities & many tribal families living in many of the village of this district. As the valley-dwelling tribal considers Nature as their God, the idea of a tribal god is equally suited to their independent past. Vagdev, Dongraya Dev, Hivarya Dev, Ujjya Dev, Khetradya Dev, Dhandev, etc all are symbolised as their gods. In the hills, mountains and valleys where these tribals live, the Nimdevs or no other outsiders are accepted, apart from their group and have been living a separate tribal culture wherein this tradition is been still followed since ancient times. They have created this culture in close proximity to nature and it's still alive & energetic today. Although tribal has been a given a lot of importance for research and writings are been created about the tribal society, but still there is no such acceptance seen universally to accept the definition of the term 'Tribal'. Some salient features of tribal tribes are that each tribal tribe lives in a specific territory and that territory is very small in terms of area compared to the territory of the advanced society. Tribal areas are remote from other advanced societies or are located in the forests. The region is remote due to lack of roads. The tribal tribe is generally endogamous and is divided into exogamous clans. Their groups in

society are very small and are only based on relationships. Membership of these groups is not voluntary like membership of a mandal (club) in modern society.

Each tribal tribe has its own Panchayat, hence the tribal society is completely controlled by the Panchayat or their head.

Each tribal tribe often has a separate language or dialect. The religion of tribal is regional i.e. limited to their place of residence. Their shrines are also in their own area or specific region.

A tribal economy lacks group-wise division of labor or occupation-wise differentiation of social groups. There is no work bias selection; all people accept all kind of assigned work responsibilities. Besides this, the means of production in the tribal economy are of primary nature. Primary implements such as planks, traps, nets, hooks, nooses, ropes, pointed and sharp sticks, hammers, and awls are used for their safety.

Out of the three stages of production-distribution-consumption in the economy, distribution is only the universal exchange of goods or income, which is usually absent in tribal economy. As there are no markets due to low production activity, he who consumes it makes his own produce. Their economy is mostly based on coin system or barter. A currency is a currency and a commodity is exchangeable. Barter is the exchange of useful goods.

Tradition takes precedence in tribal society, they believe in keeping or maintaining the tradition from one generation to the next generation encouraging it through their traditional poetry, dance or any other media. Their biggest worship god is the Mother Nature and biggest rituals they adore is playing magic very rigorously which is extremely liked & followed by all tribals in this religion.

As their main emphasis is on their tradition and social control of the tribal society, the behavioral pattern of all people is the exact same like each other, habits and customs are formed due to certain tasks they obey in daily life. Overall, there is more homogeneity in the society.

Tribal societies are largely self-centered; their economic, social and religious life has been isolate from external contacts for many centuries now. Previously all societies were under in tribal state, now it has become a rural society as it is been declared by the state institutions.

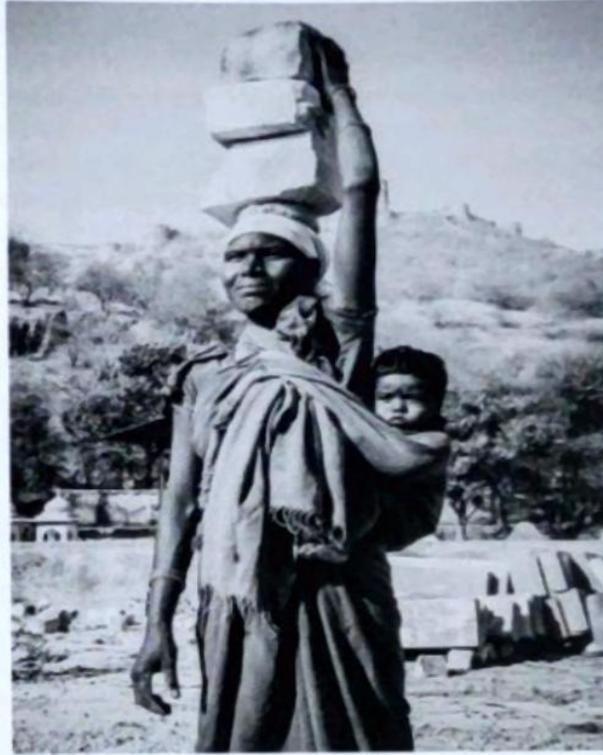
After a very long time capital and trading centers were established and thus urbanization took place. Soon after the industrial revolution, human societies have started to move towards complete civilization claims famous Anthropologist Robert R. Redfield. Hence the process of privatization in modern times of the Tribal societies have begun tremendously to transform into rural societies.

Tribal Women and Education

As the tribal community lives in such remote hilly regions, it cannot be said that the education level is fully reached their homes. Especially the level of education of the tribal development department, is only reached the grassroot levels. Now there are over 500 ashram schools in the tribal department, but every student who comes to that place comes only as a student. Since they are starving at home, ashram schools students do not get daily necessities. Sexual exploitation of girls is an important & equally serious issue faced by many students. Therefore in that fear, many girls study only up to 10th standard. Due to this reason parents take girls home out of this fear of abuse & exploitation. Since school is located in a remote area, the teacher gets paid only by bartering with the officials. With few exceptions, student's health is completely neglected and affected.

At times many children die due to all these problems, but no administrative authority or government comes to solve these educational problems of the Tribals. Here everywhere women are disrespected, sexually abused & exploited for no reason. Even the barely educated youth come to the city in search of work, but find that there is no employment on their land. Even today many people are working on caste certificate in the name of tribal society considering it might help the tribals somewhere in government jobs or bare minimum any kind of employment. Due to this few of the original Khasi Adivasis has remained aloof from the development. Many women who are educated well has got their qualification in B. A., M. A., B.Ed. Still many female students of Dhule district are sitting at home.

without job after completing diploma, degree yet they have not got any best kind of jobs in their own fields. Recruitment advertisements are often published in the newspaper, but those posts are not filled & are remained vacant. There are a lot of vacancies in different departments of Dhule district but due to unemployment issues, many girls are not going ahead for taking education in the coming generation. Eventually their fathers don't send their girls to school regardless all the fears, abuse & other issues. They have set an example in front of them, that girls who want to take up education further get married & only work at home. So further their parents think in that negative way assuming all the circumstances, they do not send their daughter to school also advise them to work at home only to complete house chores.

Conclusion

It can be said that tribal are the original inhabitants of the respective region who have been always remained away and isolated from the urban culture for long time. In general, they live in sparsely populated areas in forests, remote valleys, and regions far from the civilized society. Distinctive customs or 'cultures' are found among tribal that have not come into contact with class-based society like urban culture. Of course, it cannot be said firmly that all the tribal of the world are the original inhabitants of that region. But in the absence of another universally accepted term, the term 'Adivasi' has become the norm as the representative of primitive culture. Many civilized civilizations emerged, but due to lack of contact or arrival, tribal tribes remained uneducated as they were since their birth. They have not changed much for thousands of years as they do not find it beneficial in the educating their own tribal community. At the same time the level of education for tribal women in the tribal society has remained very low. If one person in every family is educated then he can guide others. Due to lack of education in a large amount, guidance or public awareness about education is still not encouraged positively in the way it should be happening. Therefore, women education is very low in tribal society in Dhule district today as well. On the contrary after being well educated a large number of people in this community is engaged & interested in agricultural work or daily wage labor work at home. Hence, there is a lot of frustration or low understanding within this community about the importance of education & employment.

Bibliography

- 1) Tribal Movement: Form and Direction- Deepak Gaikwad- Usha Vadya Sugawa Publication-
Pune - August 2005
- 2) Adivasi Sahitya Sammelan Presidential Speeches - Dr. Govind Gore- Usha Vadya Sugawa Publication-
Pune August 2005
- 3) Google / Wikipedia.
- 4) Newspaper- Maharashtra Times

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA
Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

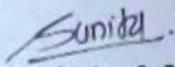
**National Conference on
ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA**

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Lavina Vernekar
of Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Contribution of
Women in Indian Advertising In The Post-Independence Period at the
National Conference (AIWPIE-2023) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

**CONTRIBUTION OF WOMEN AGRICULTURE IN THE
POST-INDEPENDENCE ERA**
Hrshikesh Shirbhate

**WOMEN EMPOWERMENT THROUGH SHGS: A CASE STUDY OF CHIPLUN
TALUKA RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA**
Miss. Ashwini Chandrakant Takale

'मदर ऑफ सीड' राहीबाई पोपेरे यांचे देशी बियाणांचे संरक्षण व संवर्धनातील योगदानाचा
अभ्यास
डॉ. शशिकांत श्रीधर अत्रदाते

राज्यांच्या राकारणात महिलांचे योगदान : संदर्भ महाराष्ट्र
डॉ. गणेश सुकदेव रोडे

भारतीय संसद और महिला आरक्षण
डॉ. भुषण प्रदिप अहिरराव

स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान
डॉ. दिपक प्रकाश महाजन

श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आणीबाणीच्या काळातील प्रमुख घडामोडी व परिणाम
प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक/ सागर होमराज मेथ्राम

**CONTRIBUTION OF NALINI MALANI IN THE FIELD OF CONTEMPORARY
ART IN THE POST-INDEPENDENCE ERA**
Dr. Sanjay Bhalerao/ Dr. Pallavi Meshram

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर नियतकालिके (मासिके) या लेखनीच्या माध्यमातून महिलांच्या
जाणिवांवर टाकलेला प्रकाश
कल्याणी मोहन वाघमारे/ डॉ. बाळासाहेब अनुसे

TRIBAL WOMEN AND EDUCATION IN DHULE DISTRICT
Lavina Vernekar Karanjkar/ Dr. Anupama R. Patil/ Ramchandra Narayan
Chaure

**CRAFTING THOUGHTS THROUGH VARIOUS MEANS OF ART
(STUDY OF BHARTI KHER'S BENCHMARK WORKS)**
Mugdha Kale/ Dr. Sanjay Bhalerao

WOMEN'S CONTRIBUTION IN WARLI PAINTING AND ACTUALITIES
Prof. Jadhav Bhagyashree Shankar/ Prof. Dr. D. N. Wagh

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

13 14, 15, 16, 17, 18

83
January-June 2023
Vol. 81, No. 07

UGC CARE JOURNAL
ISSN 0974-0066

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

- आधुनिक काळातील तरुण स्त्री चित्रकार200
प्रा. सुधिर पवार/ प्रा. रुपेश पवार
- कर्तबगार तरी कुटुंबवत्सल205
प्रा. रुपेश पवार/ प्रा. सुधिर पवार
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग208
दत्तात्रय देवना कर्दपवार
- भारतातील समकालीन दृश्यकला क्षेत्रातील व्हिडीओ आर्ट इंस्टॉलेशनची पायाभरणी करणारी212
एक महिला कलाकार: नलिनी मलानी
प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. चारुता विलास खारोकर
- फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान216
प्रा. चारुता विलास खारोकर/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. सुनील देशपांडे
- ACTIVISM OF NVP'S EDUCATIONAL, ECONOMICAL AND SOCIAL FIELD221
Dr. Minakshi Haribhau Gawali
- A STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI225
VYARAWALLA IN THE FIELD OF PHOTOJOURNALISM IN INDIA
Dr. Anupama Patil/Ram Chaure
- CONTRIBUTION OF ANNIE BESANT IN THE FIELD OF INDIAN229
EDUCATION
Dr. Swapnil Nirmal
- स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकारणात सुषमा स्वराज यांच्या कार्य- कर्तृत्वाचा एक ऐतिहासिक235
अभ्यास
प्रा. डॉ. संजय बाबुराव शिंगाणे
- ROLE OF LAW IN WOMEN EMPOWERMENT239
Dr. Bharat G. Kaurani
- THE EFFECTIVE USE OF REFLECTIVE TEACHING STRATEGY IN SCHOOL243
EDUCATION
Dr. Vinod Vishwas Patil

A STUDY OF CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI VYARAWALLA IN THE FIELD OF PHOTOJOURNALISM IN INDIA

Dr. Anupama Patil, Principal, Bharati Vidyapeeth's, College of Fine Arts, Pune, Maharashtra
Ram Chaure, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth's, College of Fine Arts, Pune, Maharashtra

Keywords: Women Photographer, First Women Professional Photographer, Homai Vyarawalla, First Women Photojournalist, Padma Vibhushan

Abstract:
Photography has long been a male-dominated field and there have been very few women photographers who practiced professional photography. Leave alone the pre and post-independence eras there is a dearth of women photographers even in the 21st century. The number of the photojournalist is even smaller. As per the British Journal of Photography currently, about 85% of photojournalists are men the figure maybe even more. *The collective analyzed global newspapers and found the percentage of lead photos on front pages by women and non-binary photographers is shockingly low – just 7.2 per cent for the Wall Street Journal in the first quarter of 2022, for example.* (Green)

Homai Vyarawalla is India's first photojournalist who took up photojournalism as early as 1930 is praiseworthy. She opened a new door for women to follow. She was a passionate photographer and treated her work seriously. This paper will envisage the life and work of Homai Vyarawalla.

Introduction:

Photojournalism is an art where one engages with the head and the heart. As a graphic designer and a design mentor the magic captured by renowned photographers still fascinates me. I commend them for telling fascinating stories, capturing the light, unfolding colors to feel like fantasy, and people becoming heroes in the limelight when caught by the discerning eye of a gifted photographer. The lens does not lie but the photographer gets it to discover and capture moments beyond the obvious. One does not see many women venturing into the field of photojournalism as a profession. Having said this there is very few women photojournalist in India who are visible on the pages of the internet like Homai Vyarawalla, Dayanita Singh, Sooni Taraporevala, Paromita Chatterjee, and Cheena Kapoor. When I decided upon this subject of women professional photographers little did I know that there would be such a dearth even in modern times. I took to Google and tried tracing women photographers in the list of top 10 photojournalists in India, but was disappointed. Then searched Wikipedia and was dismayed to find only a few names in the list of renowned women professional photojournalism in India. Then I got in touch with and interacted with some women photographers from Pune, Nagpur, and Mumbai, some of them very young and still working to carve a niche in the field. Findings from their experience are noted and discussed further in this paper.

Rational of the paper:

Worldwide there are very few women working in the field of photojournalism and even fewer in India. With the change in social and cultural traits, women are venturing out into many unconventional fields yet the number of women venturing into photojournalism is trivial. On this background contribution of Homai Vyarawalla is most significant and momentous. Not many are aware of her work and her contribution to industry and India at large. It is important to through light on such extraordinary women and her stupendous body of work.

Contribution of Homai Vyarawalla in the field of Photojournalism in India:

Photography is a male-dominated field, and not many women have been able to make their mark in professional photography. Even in 21st-century India, there are constraints on women when it comes to choosing this rather non-conventional field as a career option due to family pressures.

Marriage, childbirth, motherhood, and family responsibilities are some of the factors that force women to withdraw from professional photography. Photography is physically more demanding and at times the fieldwork is not possible. Hardly 1% or 2% of women sustain till the end in this field and this is the reason why one does not find women in top spots in professional photography. "It is a good sign that people in India have accepted women venturing into photography, but, when it comes to giving an assignment or a job the preference is always given to a male candidate" states Dr. Vandana Khedekar who is working as a senior photographer in PG department of archeology, Nagpur University.

Assistant Professor, Tanvi Bhadre; a young dynamic photographer says "It is a man's world. In the profession of photojournalism, women still have to face discrimination. The women are still treated as amateurs. It is considered that what men can do, women can't. I have also faced such gender-biased discrimination working in the field. Homai Vyrawalla has been a personal inspiration, as she never gave any importance to such comments, and discrimination, and kept working. With camera and lens all the field work, assignments, uncomfortable places, crowd work, and even page 3 events are no fuss."

Assistant Professor, Charuta Kharaokar; ads "women photographers have made a significant contribution to the field over the years, despite Women's facing various challenges and obstacles. Yet there is ample scope for women in this field. Parents and family should encourage and support women to take up professional photography."

From the statistics of my findings, it is clear that the number of women venturing into professional photography is fewer, so, to inspire young women I decided to follow the story of Homai Vyrawalla closely with a strong belief that it would inspire young women in more than one way. It is not just her talent of telling touching stories through her lens but her determination and guts to tell the story of a time when women photographers were rare and being India's first woman photojournalist, Vyrawalla not only made history but she was successful in emotively capturing it as well.

Not many artists or photographers would know her name or her achievement's. When India was in its testing times going through an epic transition to independence which gave birth to great leaders, Vyrawalla recorded them through her camera. Homai Vyrawalla was surely as famous as the personalities she chronicled. She was not just India's first female photojournalist but also a forerunner in many ways, becoming a motivation for many who believe that a woman of substance has ample scope to make a difference if she has the courage.

Homai Vyrawalla was born on 9 December 1913, in a Parsi family in Navsari, Gujarat. She studied at Sir J. J. School of Art, Bombay University, and started actively working in the 1930s. Through her long career she created a pool of many iconic, stunning photographs which exemplified the stories of independence, The Quit India Movement, the partition, and so many prominent events. She was shooting for social gatherings, the air drills, and the high profile meetings as well. Her contribution to the field of photojournalism won her the second-highest civilian award of the Republic of India, the Padma Vibhushan.

Homai Vyrawalla's husband Maneckshaw Vyrawalla, was a photographer and it he who taught her the basics of photography. Homai studied at Sir J. J School of Art, Mumbai, where her aesthetic capabilities flourished. She also came across LIFE magazine where she come across works of modern photographers. Her early photographs, mainly portraits snapped around 1930 were on the urban backdrop which covered the routine life of young contemporary women in Mumbai. Initially Illustrated Weekly and Bombay Chronicle published her work but under the name of her husband Maneckshaw. It was an irony her first published photo feature to carried her husband's byline. For some time she published her photographs under the pseudonym 'Dalda 13'

Homai's career started in the 1930s. In 1938 she took off as a photojournalist with the Bombay Chronicle. 1942 Homai Vyrawalla and her husband moved to Delhi. In the coming years Homai photographed many politicians, leaders of national importance, national guests which luminaries like Indira Gandhi, Jawaharlal Nehru, Dalai Lama, Mahatma Gandhi, Queen Elizabeth I, U.S. First Lady Jackie Kennedy, Lord Mountbatten, and many more. She also worked for the British Information Service. She covered many important congress meetings. Jawaharlal Nehru was amongst her most favorite

subjects. She liked capturing her subject without their knowledge, as she believed that the person becomes conscious if asked to the posse, his/her body becomes stiff and the eyes enlarge which would never be anywhere close to the natural self. Being a woman her aesthetic sensibilities differed compared to that of a man and that made a difference. She was noticed for her brilliant work.

As a photojournalist, she has covered a significantly important era of history through her photo reports. She published many of her black-and-white photographs in this magazine till the end of 1970. These became iconic in the way that they were not mere reports but told a tragic story of war and society at large. Amidst this Homai gained significance and rose to become one of the most noteworthy storytellers of the pre and post-Independence. She had lived the intimate moments of history through some rare shots. She was also a witness to the meeting of the Congress Working Committee that endorsed the infamous decision to Partition the country.

In 1973 Homai Vyarawalla moved to Vadodra after the death of her husband, and decided to give up photography. This meant that for over 40 years, not a single photograph was shot through her camera. *When asked why she quit photography while at the peak of her profession, she said, "It was not worth it anymore. We had rules for photographers; we even followed a dress code. We treated each other with respect, like colleagues. But then, things changed for the worst. They [the new generation of photographers] were only interested in making a few quick bucks; I didn't want to be part of the crowd anymore."* (Bhattacharya)

Vyarawalla being simple at heart absorbed Mahatma's teachings in her everyday life. She lived a very simple life away from the eye of fame and name for many years. Homai Vyarawalla had one son Farooq who taught in BITS Pilani, Rajasthan, She moved with him to Pilani. After his death, in 1989, she moved to Vadodra in Gujarat and stayed alone there for rest of her life. Though Homai Vyarawalla was an untrained but skilled archivist. She methodically conserved her monochrome prints and negatives in boxes and hand-made negative jackets. It was a daunting task for her to preserve and protect her negatives in Vadodra's humid weather until they were finally handed to the Alkazi Foundation in Delhi.

Vyarawalla was nothing less than a perfectionist which showed in all that she did, like sculptures of driftwood, her polished walking stick, and her nameplate that was made of broken glass bangles. She wrote recipes and home remedies which were beautifully compiled in a handwritten book. She could stitch her cloths, cut her hair, fix the plumbing and the list would be endless. Such a versatile personality!

In January 2012, Ms. Vyarawalla had a fall from her bed and fractured a hip bone later developed medical complications, and passed away on 15 January 2012.

Associate Professor, Dr. Sabeena Gadihoke, and author, at Jamia University, Delhi confesses Vyarawalla's role as a forerunner midst women photojournalist in early India. Her contribution to early photojournalism was nothing short than a colossal task, which created history. However she did not get the kind of recognition that her European counterparts got.

Salute to this dynamic woman who made history as she recorded it, who inspired as she was inspired by the stalwarts, and who left huge gallery of historic masterpiece photographs to motivate young minds and photographers in particular.

Conclusion:

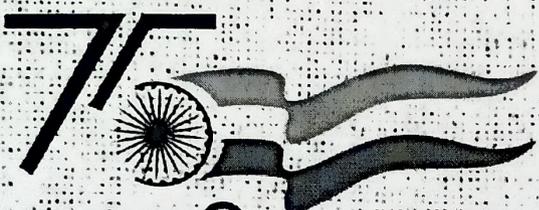
Homai Vyarawalla was and is an example to all the photojournalists in India. She changed the nature, culture, and aesthetic of photojournalism. In the man's world, Homai stepped up the ladder of success and contributed abundantly to create history. Today when Indians look back at the Independence, Homai's photographs are all we have. She captured the freedom of India through her lens, she clicked candid moments of Pt. Jawaharlal Nehru, Indira Gandhi, Mahatma Gandhi, and many prominent people. Pt. Jawaharlal Nehru was her favorite subject and she made him the icon of free India.

Homai Vyarawalla's work is a great contribution to the history of post-independent India and

she is an inspiration to many young girls, women, and upcoming photojournalists. Be it the exit of Lord Mountbatten, the flag hoisting of Independent India, the Parade of free India, or Mahatma Gandhi's funeral; Homai was present everywhere. Hence, Homai Vyarawalla has given a face to post-independent India with her photographs.

Reference:

- Bhattacharya Sanchari, "Meet India's first Lady Photographer Homai Vyarawalla". Rediff.com., 2011
Green Graeme, "British Journal of Photography", 2023
<https://mapacademy.io/article/homai-vyarawalla/>
<https://www.bbc.com/news/world-asia-india-42349710>
<https://hundredheroines.org/hpblog/homai-vyarawalla-2/>
<https://theprint.in/theprint-profile/remembering-homai-vyarawalla-self-taught-firebrand-photographer-who-made-her-own-rules/332241/>
<https://alkazifoundation.org/euphoria-pain-gandhi-and-nehru/>
https://en.wikipedia.org/wiki/Homai_Vyarawalla
<http://www.photothatshooktheworld.com>
<http://www.mapinpub.com>
<http://www.1854.photography.com>
<http://www.time.com>
<http://www.indiatoday.in>

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN: 0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. ANUPAMA PATIL
of BHARATI VIDYAPEETH COLLEGE OF FINE ARTS - PUNE has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled "A STUDY OF THE
CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI VYARWALLA IN THE FIELD OF at the
PHOTOJOURNALISM IN INDIA
National Conference (AIWPIE-2023) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunil

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

3
Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

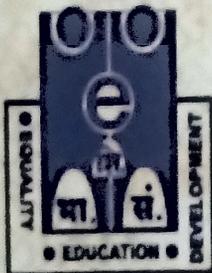
Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development and
Social Development through Education

July 2023

(Special Issue-1/ Volume-III)

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION

128/2, J. P. Naik Path, Kothrud, Pune - 411 038

1. इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थ्यांना गणित विषयातील चौकोन रचना व चौकोनाचे प्रकार आशय अध्यापनासाठी जिगसॉ कार्यनितीच्या परिणापकारकतेचा अभ्यास
डॉ. प्रतिभा मदाशिव देसाई 009
2. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मराठी शुध्दलेखनाचा व हस्ताक्षराचा गुण संपादनावर होणारा परिणाम - एक अध्ययन 016
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
3. जैवविविधतेचे पर्यावरणीय महत्त्व 022
डॉ. राजाराम महादेव थोरात
4. सोशल मीडिया आणि सेक्सटोर्शनची समस्या एक समाजशास्त्रीय अभ्यास 027
डॉ. अनिल म्हाळाप्या गाडेकर
5. आदिवासी आणि राज्यघटना 033
नवनाथ तापीराम पवार, डॉ. प्रा. संजय अंकुश काळे
6. भारतातील माहिती अधिकाराचा विकास 040
नितीन राजाराम वाडीले, डॉ. विलास भारतराव बनसोडे
7. जिल्हा उद्योग केन्द्राच्या योजनांची उपयुक्तता एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 047
डॉ. महेंद्र पांडुरंगजी गावडे
8. शाश्वत विकासात घनकचरा व्यवस्थापनाचे महत्त्व अभ्यासणे 054
कु. विद्या बाळासाहेब तळखुंडकर

9. ग्रामीण विकासात मनरेगाची भूमिका कु. श्रेया रविद्र देशमुख	060
10. महाराष्ट्रातील आदिवासी भागातील नागरिकांसाठी नवसंजीवनी योजनेची भूमिका पौंगडे सिध्दार्थ सहादु, डॉ. पावसे विशाल भाऊसाहेब	065
11. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य डॉ. वैजयंती पेशवे	070
12. भारतीय घटना समिती: साहित्यिक मसुदा प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम गुनवंतराव पखाले	074
13. सुधाकरपंत परिचारक यांचे सहकार चळवळीतील योगदान पल्लवी मलकारी कांबळे	078
14. राजापुऱातील कातळ शिल्पे एक अभ्यास डॉ. हगळे घन:शाम दशरथ, प्रा. चव्हाण आकाश राजाराम	083
15. साहित्य आणि मानसशास्त्र डॉ. उज्ज्वला यशवंत सामंत	088
16. सोशल मीडिया आणि समाज प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे, डॉ. अनुपमा पाटील	093
17. सामाजिकशास्त्र आणि समाजभाषाविज्ञान डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी	099

सोशल मीडिया आणि समाज

प्रा. रामचंद्र नारायण चौरी

संपादक विद्यार्थी,

भरती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट पुणे

डॉ. अनुपमा पाटील

प्रिन्सिपल,

मार्गदर्शक

भरती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट पुणे

सारांश:

सोशल मीडिया हा आधुनिक समाजाचा अविभाज्य भाग बनला आहे, ज्याने लोकांच्या संप्रेषण, कनेक्ट आणि माहिती सामायिक करण्याच्या पद्धतीत बदल केला आहे. आपल्या जीवनातील विविध पैलूवर, वैयक्तिक नातेसंबंधांपासून व्यावसायिक गतिशीलता, राजकारण आणि अगदी सामाजिक चळवळींवर याचा खोल प्रभाव पडला आहे. सोशल मीडियाने असंख्य फायदे आणि संधी आणल्या आहेत, परंतु त्यात महत्त्वपूर्ण आव्हाने आणि चिंता देखील आहेत.

प्रस्तावना:

सोशल मीडिया हे असे ॲप्लिकेशन आहेत जे लोकांना एकमेकांशी संवाद साधण्यास आणि सोशल नेटवर्क्स तयार करण्यास मदत करतात. सामाजिक तसे आज मोठ्या प्रमाणात सोशल मीडिया हे वापरले जात आहे व त्याचा वापर चांगल्यासाठी व चुकीच्या कामासाठी वापरले जात आहे. त्याच बरोबर कम्युनिकेशन साठी मोठ्या प्रमाणात हे वापर होत आहे व सोशल मीडियाचा सर्वात जास्त वापर कोविड मध्ये मोठ्या प्रमाणात केला गेला तो म्हणजे शिक्षणासाठी कारण कोविड मध्ये सर्व विद्यार्थी हे घरात बसून सोशल मिडीया द्वारे ऑनलाईन शिक्षण घेत होते. त्याच बरोबर मोठ्या प्रमाणात योगाचे शिक्षण सुध्दा हे सिनेर सिटीजन हे सुध्दा ऑनलाईन शिक्षण घेत होते. कारण आज सकाळी गार्डन मध्ये गेले असता मोठ्या प्रमाणात सिनेर सिटीजन हे आपल्याल गार्डन मध्ये फिरताना मोठ्या संख्येत दिसतात पण कोविड च्या काळात प्रत्येक व्यक्ती हा आपल्या घरात बसून ऑनलाईन योगाचे शिक्षण घेत होते त्यामुळे कोविड च्या काळात मोठ्या प्रमाणात सोशल मीडियाचा फायदा हा सिनेर सिटीजन यांना झाला आहे. तसेच जाहिरात क्षेत्रा साठी सुध्दा झाला आहे कारण आज मोठ्या प्रमाणात युत हे सोशल मीडिया मोठ्या प्रमाणात वापर करत आहेत त्या मध्ये प्रत्येक सोशल मीडिया वरती हे जाहिरात ह्या बगायला मिळतात त्यामुळे आज मोठ्या प्रमाणात सोशल मिडीया द्वारे जाहिरात करून मोठ्या प्रमाणात समाजाला त्याचा फायदा हे होत आहेत पण त्याच प्रमाण त्याचा दुष्परिणाम सुध्दा होत असताना दिसत आहे.

किवर्ड: संशोधन पद्धती, विशिष्ट उद्दिष्टे, सोशल मीडियाचा समाजावर झालेला परिणाम, सोसेल मीडिया द्वारे समाजाला झालेले फायदे, सोशल मीडियाचे तोटे, सोशल मीडियाचा योग्य वापर करण्यासाठी काही उपाय.

संशोधन पद्धती:

सोध निबंधाच्या अनुषंगाने माहिती मिळविण्यासाठी लिखित साहित्य, रेकॉर्ड, प्रशासकीय आकडेवारी, वृत्तपत्रे, सामाहिके, मासिक, ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट इत्यादीचा दुय्यम स्रोताचा उपयोग केलेला आहे.

विशिष्ट उद्दिष्टे (Specific Objectives):

- 1) समाजावर सोशल मीडियाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- 2) सोशल मीडियाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजूची माहिती देणे.

सोशल मीडियाचा समाजावर झालेला परिणाम:

सोशल मीडियाचा समाजावर विविध पैलूवर खोलवर परिणाम झाला आहे. लोकांच्या संप्रेषणाच्या, माहितीची देवाणघेवाण करण्याच्या आणि एकमेकांशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीत यामुळे क्रांती झाली आहे. सोशल मीडिया आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंधातील काही महत्त्वाचे मुद्दे येथे आहेत.

- 1) संवाद आणि कनेक्टिव्हिटी: सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मने लोकांना एकमेकांशी जोडणे आणि संवाद साधणे सोपे केले आहे. व्यक्ती आता जगभरातील मित्र, कुटुंब आणि ओळखीच्या लोकांच्या संपर्कात राहू शकतात. यामुळे अंतर आणि वेळेचे अडथळे लक्षणीयरीत्या कमी झाले आहेत.
- 2) माहितीची देवाणघेवाण आणि जागरूकता: सोशल मीडिया बातम्या आणि माहितीचा जलद प्रसार करण्यास परवानगी देतो. हे बऱ्याच व्यक्तींसाठी बातम्यांचे प्राथमिक स्रोत बनले आहे, अनेकदा पारंपारिक मीडिया आउटलेटला मागे टाकत आहे. ही गती आणि प्रवेशयोग्यता महत्त्वाच्या समस्या आणि घटनांबद्दल जागरूकता वाढविण्यात मदत करू शकते.
- 3) आवाजाचे लोकशाहीकरण: सोशल मीडियाने व्यक्तींना त्यांचे मत व्यक्त करण्यासाठी आणि त्यांचे अनुभव शेअर करण्यासाठी एक व्यासपीठ दिले आहे. याने उपेक्षित गट आणि कार्यकर्त्यांना सामर्थ्य दिले आहे, त्यांना सामाजिक न्याय, समानता आणि इतर महत्त्वाच्या कारणांसाठी समर्थन देण्यासाठी आवाज दिला आहे.
- 4) व्यवसाय आणि विपणन: सोशल मीडिया हे व्यवसाय आणि विपणकांसाठी आवश्यक साधन बनले आहे. हे उत्पादने आणि सेवांचा प्रचार करण्यासाठी, ग्राहकांशी व्यस्त राहण्यासाठी आणि मौल्यवान बाजार अंतर्दृष्टी एकत्रित करण्याचा एक क्रिफायतरीय मार्ग ऑफर करते. बऱ्याच व्यवसायांनी त्यांची पोहोच वाढवण्यासाठी आणि विशिष्ट लोकसंख्येला लक्ष्य करण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा लाभ घेतला आहे.
- 5) 5.2वर्तणूक आणि मानसिक आरोग्यावर प्रभाव: सोशल मीडियाचा वापर वर्तन आणि मानसिक आरोग्यातील बदलांशी जोडला गेला आहे. काही अभ्यासांनी असे सुचवले आहे की सोशल मीडियाचा जास्त वापर चिंता, नैराश्य आणि एकाकीपणाच्या भावनांना कारणीभूत ठरू शकतो. काळजीपूर्वक क्युरेट केलेल्या सामग्रीचे सतत प्रदर्शन आणि स्वतःची एक आदर्श आवृत्ती सादर करण्याचा दबाव आत्मसन्मान आणि कल्याणावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो.
- 6) गोपनीयता आणि सुरक्षितता चिंता: सोशल मीडियाच्या व्यापक वापरामुळे गोपनीयता आणि डेटा सुरक्षिततेबद्दल चिंता निर्माण झाली आहे. या प्लॅटफॉर्मवर सामायिक केलेली वैयक्तिक माहिती गैरवापर किंवा हॅकिंगसाठी असुरक्षित असू शकते. याव्यतिरिक्त, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर वापरकर्ता डेटा हाताळण्यासाठी आणि लक्षित जाहिराती आणि हाताळणीच्या संभाव्यतेबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला आहे.
- 7) चुकीची माहिती आणि चुकीच्या माहितीचा प्रसार: सोशल मीडियावर चुकीची माहिती आणि चुकीची माहिती पसरवण्याच्या भूमिकेबद्दल देखील टीका केली गेली आहे. या प्लॅटफॉर्मवर सामग्री शेअर करण्याच्या मुलभूतमुळे

सोशल माहितीचा जलद प्रसार होऊ शकतो, ज्याचे महत्त्वपूर्ण सामाजिक परिणाम होऊ शकतात, जसे की सार्वजनिक मत आणि निवडणुकांवर परिणाम होतो.

- 8) सायबर बुलिंग आणि ऑनलाइन छळवणूक: सोशल मीडियाद्वारे प्रदान केलेले निराचीपणा आणि अंतर सायबर धमकी आणि ऑनलाइन छळ सुलभ करू शकते. पडद्यामागे लपण्याची क्षमता व्यक्तींना अधमानामुळे वागणूक देण्यास प्रोत्साहित करू शकते, ज्यामुळे लक्षित लोकांच्या कल्याणावर नकारात्मक परिणाम होतो.

सोशल मीडिया द्वारे समाजाला झालेले फायदे:

- 1) **ग्लोबल कनेक्टिव्हिटी-** सोशल मीडियाचा एक सर्वात ओळखला जाणारा फायदा म्हणजे त्याने उत्कृष्ट जागतिक संप्रेषण सक्षम केले आहे. आता सोशल मीडियाच्या माध्यमातून जगभरातील वापरकर्त्यांशी संपर्क साधणे शक्य झाले आहे. मोठ्या प्रमाणावर माहितीची देवाणघेवाण करणे, नातेसंबंध विकसित करणे आणि सोशल मीडियाद्वारे जागतिक कनेक्शन सक्षम करणे.
- 2) **उदात्त कारणांसाठी योग्य जागा** -गेल्या काही वर्षांत, सोशल मीडियाने अत्यंत गरज असलेल्या व्यक्ती आणि समुदायांना मदत करण्यात मूलभूत भूमिका बजावली आहे. अनेक गट आणि ऑनलाइन सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म सामाजिक कार्यासाठी समर्पित आहेत. जर तुम्ही गरजूंना काही प्रकारची मदत किंवा मदत देऊ इच्छित असाल तर त्या प्रवासाला सुरुवात करण्यासाठी सोशल मीडिया हे सर्वोत्तम ठिकाण आहे. या साधनाद्वारे, तुम्ही तुमच्याकडून जे उपक्रम हाती घेऊ शकता अशा गरजू लोकांना मदत करणाऱ्या गटांपर्यंत तुम्ही पोहोचू शकता.
- 3) **शिक्षणासाठी एक उत्कृष्ट साधन-** नवीन कौशल्ये आणि संकल्पना शिकणे सुलभ करण्यासाठी सोशल मीडिया हे एक प्रभावी साधन असल्याचे सिद्ध झाले आहे. वेगवेगळे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म विविध वयोगटातील विद्यार्थी आणि शिष्यांसह शिक्षक आणि व्यावसायिकांना एकत्र आणून शिकण्यास प्रोत्साहित करतात. सोशल मीडिया टूल्ससह, तुमच्यासाठी प्रशिक्षकांशी संपर्क साधणे आणि तुमच्या स्वतःच्या गतीने शिकणे शक्य होते. सोशल मीडिया एकूण शिकण्याच्या प्रक्रियेत लक्षणीयरीत्या चांगल्या लवचिकतेला प्रोत्साहन देते.
- 4) **माहिती आणि अपडेट्स-**अद्ययावत माहिती आणि बातम्या प्राप्त करण्यासाठी सोशल मीडिया हे इंटरनेटवरील सर्वोत्तम ठिकाणांपैकी एक आहे. आता फक्त सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर प्रवेश करून जगभरातील नवीनतम माहिती प्राप्त करणे शक्य आहे. सोशल मीडिया आणि संवादाचे इतर प्रकार तुम्हाला जागतिक परिस्थितीचे वास्तविक चित्र प्रदान करण्यात उत्कृष्ट भूमिका बजावू शकतात. परिणामी, मोठ्या प्रमाणावर जगाच्या जागतिकीकरणात सोशल मीडियाचा थेट हातभार आहे.
- 5) **समुदायात सामील व्हा-** आम्ही एका वैविध्यपूर्ण जागतिक समाजात राहतो ज्यामध्ये जीवनाच्या सर्व स्तरातील विविध प्रकारचे लोक आहेत. यामध्ये इतर पार्श्वभूमी, धर्म, समुदाय आणि देशातील व्यक्तींचा समावेश होतो. सोशल मीडिया हे एक उत्कृष्ट साधन आहे ज्याने जगभरातील विविध प्रकारच्या लोकांचे एकत्रीकरण सुलभ केले आहे. उदाहरणार्थ, जर तुम्हाला व्हिडिओ गेम खेळण्याचा आनंद वाटत असेल, तर तुम्ही त्यांच्याशी संबंधित समुदायांमध्ये सामील होऊ शकता आणि जगभरातील लोकांशी संवाद साधू शकता ज्यांना तुमची आवड आहे. सोशल मीडिया, म्हणून, विविध समुदायांमध्ये एकतेची भावना निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

सोशल मीडियाचे तोटे:

- 1) **गोपनीयतेसह समस्या-** सोशल मीडियाचे फायदे आणि तोटे सूचीबद्ध करताना गोपनीयतेचा त्रास हा निःसंशयपणे अनुभवलेल्या तोट्यांपैकी एक आहे. अयोग्य माहिती ट्विट करणे, तुमच्या दैनंदिन जीवनाचा बराचसा भाग मोठ्या

प्रेक्षकांसोबत शेअर करणे किंवा नकळत तुमचे ऑनलाइन लोकेशन शेअर करणे हे सोशल मीडियाच्या वापराचा वापराचे काही तोटे आहेत. तुम्ही सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर पोस्ट करत असलेल्या सर्व माहितीवर जगभरातील सुरक्षा एजन्सींना प्रवेश आहे हे लक्षात घेणे देखील महत्वाचे आहे. परिणामी, तुमच्या गोपनीयतेची जवळजवळ नेहमीच तडजोड केली जाते.

- 2) **भावनिक जोडणीचा अभाव-** सामाजिक-भावनिक संबंधांमध्ये सोशल मीडिया महत्त्वपूर्ण अडथळा बनता आहे. सोशल मीडियावरील संभाषणाची गुणवत्ता अनेकदा अप्रिय असू शकते कारण दुसऱ्या व्यक्तीकडून स्वाम्य क्रिया भावना जाणणे कठीण आहे. याव्यतिरिक्त, विशेष प्रसंगी आणि नातेसंबंधातील टप्पे साजरे करण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर संदेश सामायिक करण्याची मर्यादा आहे. परिणामी, सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे भावनिक संबंध कमी होत आहेत. हे प्रामुख्याने आहे कारण भावना आणि भावना साध्या मजकूर संदेशांसह सहजपणे व्यक्त केल्या जात नाहीत.
- 3) **सायबर गुंडगिरी-**नियमित सोशल मीडिया वापराच्या सर्वात वाईट पैलूपैकी एक सायबर गुंडगिरी आहे, त्याच्याशी संबंधित गैरसोयीच्या यादीत वरच्या स्थानावर आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर ऑनलाइन होणारी गुंडगिरी म्हणजे सायबर गुंडगिरी. हे पीडितांना मानसिक त्रास देण्यासाठी किंवा छेडछाड करण्यासाठी खोट्या सोशल मीडिया खात्यांचा वापर करते. खोटी सोशल मीडिया खाती अनेकदा सापडत नाहीत. अपमानास्पद सामग्री (जसे की छायाचित्रे आणि व्हिडिओ) आणि अयोग्य मजकूर संदेश पाठवून धमकावणे घडते. ऑनलाइन उपस्थिती नेक्विगेट करताना या गैरसोयीची जाणीव असणे महत्वाचे आहे.
- 4) **जलद बुद्धीचे कौशल्य कमी होणे-** सोशल मीडियाने तुमच्या प्रियजनांशी प्रत्यक्ष-सामने संभाषण करण्याच्या गुणवत्तेवर विनाशकारी परिणाम केला आहे. जलद-बुद्धीचे कौशल्य म्हणजे जलद विचार करणे आणि लक्षणीयरीत्या कमी कालावधीत प्रतिसाद देणे. तथापि, सोशल मीडियावर, टिप्पण्यांवर प्रतिसाद तयार करण्यात किंवा संबंधित सामग्री पोस्ट करण्यात बराच वेळ घालवला जातो. परिणामी, आपल्या संभाषणाच्या गुणवत्तेत योगदान देऊन, जलद-बुद्धीच्या कौशल्यांमध्ये लक्षणीय घट झाली आहे. आपल्या शारीरिक आणि भावनिक वातावरणात अचानक झालेल्या बदलांना तुम्ही कसा प्रतिसाद देता यावर द्रुत-बुद्धीचे कौशल्य थेट परिणाम करते.
- 5) **हॅकिंग-** सायबर गुंडगिरी व्यतिरिक्त, हॅकिंग हा सोशल मीडियाचा सर्वात गंभीर दोष मानला जातो ज्यामुळे अनेक लोक प्रभावित होतात. हॅकिंग म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक माहितीमध्ये प्रवेश मिळवण्याच्या प्रक्रियेचा संदर्भ. अनेकदा, ही माहिती चांगली होण्याऐवजी हानी होऊ शकते. अशा अनेक घटना घडल्या आहेत जेव्हा हॅकर्सने एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिरता बिघडवली आहे. हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की हॅकिंग बेकायदेशीर आहे आणि त्याची तक्रार केली जाऊ शकते. हॅकर्सवर अनेकदा दंड, शिक्षा आणि काही प्रकरणांमध्ये कायदेशीर कारवाई केली जाते.
- 6) **खोट्या बातम्यांचा प्रसार-** बनावट बातम्या लवकर पसरतात. व्यक्ती अनेकदा खोट्या सोशल मीडिया पोस्ट तयार करतात आणि ग्रुप्स आणि इतर प्लॅटफॉर्मवर खोट्या बातम्या पसरवून त्या शेअर करतात. याचा परिणाम म्हणजे फेक न्यूजचा जोरदार प्रसार. जवळजवळ कोणीही ट्रेंडिंग विषयावर बनावट बातम्या तयार करू शकतो आणि सत्यापनाशिवाय वेगवेगळ्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर पोस्ट करू शकतो. वेगवेगळ्या विषयांच्या ज्ञानावर खोट्या बातम्यांचा घातक परिणाम होऊ शकतो. काही जण विद्रोही कृत्ये करण्यास प्रवृत्त करतात जे अचूक माहितीसह टाळले जातात.

- 7) व्यवसन-शेवटी, व्यवसन हा सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा सर्वात सामान्यपणे जाणवलेला दोटा मानला जातो. COVID-19 साधीच्या आजारानंतर, सोशल मीडियाच्या व्यवसनात वाढ झाली आहे, विशेषतः अनेकांनी अनुभवलेल्या विश्वांतीच्या अतिरिक्त वेळेसह, जे लोक सोशल मीडियाचा अति प्रमाणात वापर करतात त्यांच्यात मानसिक व्यवसन निर्माण होते. सोशल मीडियाच्या व्यवसनामुळे जागतिक किशोरवयीन लोकांमध्येच बहुसंख्य नकारात्मक मार्गांनी परिणाम झाला आहे, जे लोक सोशल मीडियाचा जास्त वापर करतात ते सहसा समाज आणि नैसर्गिक जगापासून दूर जातात, यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या वास्तविक जीवनात जे घडत आहे त्यापासून महत्त्वपूर्ण विचोप होऊ शकतो.

सोशल मीडियाचा योग्य वापर करण्यासाठी काही उपाय:

- 1) तुमच्या डिजिटल फूटप्रिंटची काळजी घ्या: लक्षात ठेवा की तुम्ही ऑनलाइन पोस्ट केलेले सर्व काही दीर्घकाळ टिकणारे परिणाम असू शकतात. तुमच्या वैयक्तिक किंवा व्यावसायिक प्रतिष्ठेला संभाव्य हानी पोहोचवू शकणारी कोणतीही गोष्ट पोस्ट किंवा शेअर करण्यापूर्वी दोनदा विचार करा.
- 2) इतरांचा आदर करा: तुम्ही त्यांच्याशी असहमत असाल तरीही इतरांशी दयाळूपणे आणि आदराने वागा, ऑनलाइन वादात गुंतणे किंवा द्वेष पसरवणे टाळा. तुमच्या संवादांमध्ये सहानुभूती आणि समजूतदारपणाचा सराव करा.
- 3) शेअर करण्यापूर्वी विचार करा: पोस्ट किंवा लेख शेअर करण्यापूर्वी त्याची सत्यता पडताळून पाहा. चुकीची माहिती सोशल मीडियावर वेगाने पसरते, त्यामुळे सावध राहणे आणि विश्वसनीय माहिती शेअर करणे महत्वाचे आहे. इतरांवर तुमच्या शेअर्सचा संभाव्य प्रभाव विचारात घ्या.
- 4) तुमच्या गोपनीयतेचे रक्षण करा: तुमच्या गोपनीयतेच्या सेटिंग्जचे नियमितपणे पुनरावलोकन करा आणि तुम्ही शेअर करत असलेल्या माहितीच्या स्तरावर तुम्हाला सोयीस्कर असल्याची खात्री करा. तुमचा पत्ता किंवा फोन नंबर यासारखे वैयक्तिक तपशील सार्वजनिकपणे शेअर करण्याबाबत सावधगिरी बाळगा. फ्रेंड रिक्वेस्ट स्वीकारणे किंवा तुम्ही वैयक्तिकरित्या ओळखत नसलेल्या लोकांशी संपर्क साधणे टाळा.
- 5) तुमच्या वेळेची काळजी घ्या: सोशल मीडिया व्यवसनाधीन असू शकतो आणि त्याचा जास्त वापर तुमच्या उत्पादनक्षमतेवर, मानसिक आरोग्यावर आणि एकूणच आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो. सीमा सेट करा, सोशल मीडिया वापरासाठी विशिष्ट वेळा निश्चित करा आणि ऑफलाइन क्रियाकलाप आणि समोरासमोरे संवादांना प्राधान्य द्या.
- 6) विचारपूर्वक व्यस्त रहा: टिप्पणी देताना किंवा चर्चेत सहभागी होताना, तुमचे योगदान रचनात्मक आणि अर्थपूर्ण असल्याची खात्री करा. नकारात्मकता पसरवणे किंवा ऑनलाइन छळवणुकीत गुंतणे टाळा. भिन्न दृष्टीकोन ऐकून आणि आदरपूर्वक आपले मत व्यक्त करून निरोगी संवाद वाढवा.
- 7) सायबर धमकीपासून स्वतःचे रक्षण करा: जर तुम्हाला सायबर धमकीचा सामना करावा लागला, तर तक्रार करा आणि त्यांना अवरोधित करा. आवश्यक असल्यास विश्वासू मित्र, कुटुंब किंवा अधिका-यांकडून समर्थन मिळवा.
- 8) सकारात्मक हेतूसाठी सोशल मीडिया वापरा: इतरांशी कनेक्ट होण्यासाठी, ज्ञान शेअर करण्यासाठी आणि समुदायांमध्ये सकारात्मक योगदान देण्यासाठी सोशल मीडियाचा फायदा घ्या. यश साजरे करा, तुमचा विश्वास असलेल्या कारणांचे समर्थन करा आणि अर्थपूर्ण संभाषणांमध्ये व्यस्त रहा.

निष्कर्ष:

- 1) तथापि, हे गृहीत प्रणणे सुरक्षित आहे की सोशल मीडियाचा वापर येल्या काही वर्षांत वाढतच जाईल, कारण तो एक सातत्यपूर्ण ट्रेड आहे. फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर, लिंकडइन आणि इतर सारख्या प्लॅटफॉर्मवर मोठ्या प्रमाणात वापरकर्ता आधार आहेत.
- 2) सोशल मीडिया हे इंटरनेटवर वापरले जाणारे सर्वात लोकप्रिय साधन आहे. मोठ्या संख्येने सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जगभरातील लाखो लोकांना कनेक्ट करणे शक्य करतात.
- 3) सोशल मीडियाचे फायदे भरपूर आहेत. यामध्ये विविध संस्कृतीतील लोकांशी संपर्क वाढवणे, ट्रेडिंग विषयांवर नवीनतम अद्यतने मिळवणे, तुमची सर्जनशीलता सामायिक करणे आणि समान रुची असलेल्या व्यक्तींशी संवाद साधणे समाविष्ट आहे.
- 4) सोशल मीडिया लक्षित प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधण्यास सक्षम करते. अर्थपूर्ण सामग्री, संभाषणे आणि क्रियाकलापांद्वारे वापरकर्त्यांना गुंतवून ठेवणे नातेसंबंध निर्माण करण्यात, निष्ठा वाढविण्यात आणि सहभागाने प्रोत्साहित करण्यात मदत करते.
- 5) तथापि, हे देखील लक्षात घेणे आवश्यक आहे की सोशल मीडिया वापराचे महत्त्वपूर्ण तोटे आहेत.
- 6) सोशल मीडियाच्या वापराच्या तोट्यांमध्ये व्यसनाधीनता, सायबर गुंडगिरी, बनावट बातम्यांचा प्रसार आणि ब्रँड प्रतिष्ठेवर थेट परिणाम यांचा समावेश होतो.
- 7) सोशल मीडियाचे व्यसन असलेले वापरकर्ते बरेचदा वजन वाढतात आणि गतिहीन होतात. यामुळे दैनंदिन आरोग्याच्या नित्यक्रमात अनेक समस्या उद्भवू शकतात, ज्यामुळे त्यांना हानिकारक गेगांचा सामना करावा लागतो.
- 8) सोशल मीडिया अत्यंत व्यसनाधीन आहे आणि त्याचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केल्याने संबंधित हार्मोन्सचा स्तर खराब होऊ शकतो जे रात्रीची झोप घेण्यास मदत करतात. याचा परिणाम जगभरात निद्रानाशात लक्षणीय वाढ होत आहे.

संदर्भ सूची:

- 1) डि जीटल मार्केटिंग सहज सोपे - प्रफुल्ल सुतार
- 2) दृश्य विचारप्रसारां - डॉ. गजानन रेगे
- 3) टेलिव्हिजन आणि प्रसारमाध्यमे - डॉ. केशव साठुये
- 4) विकिपीडिया
- 5) गुगल
- 6) <https://ischoolconnect.com/blog/the-top-advantages-disadvantages-of-social-media/>

RNI Regd. No. 31641/77

28

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

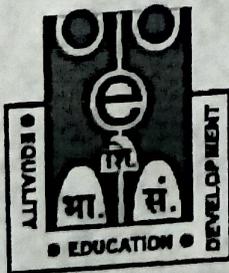
Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development and
Social Development through Education

February 2023

(Special Issue-1/ Volume-II)

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION

128/2, J. P. Naik Path, Kothrud, Pune - 411 038

8. पशाभवाच्या विकारामध्ये तंत्रज्ञानाची भूमिका डॉ. मनोज कृष्णराव सरोदे	43
9. तंत्रज्ञान आणि मराठी भाषेचे अध्ययन डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे	48
10. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील नगदी पिकाखालील क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स.1991 ते 2011) प्रा. डॉ. शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ	53
11. कुटुंब निवास (Family Housing) प्रा. डॉ. अर्चना दयाराम फेंडरकर	58
12. तंत्रज्ञानाचा वापर करून केलेल्या जाहिरातीमुळे धुळे व नंदुरबार जिल्हामधील कोकणीया आदिवासी समाजावर झालेला परिणाम प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे, डॉ. अनुपमा पाटील	65
13. ग्रामीण विकासात बँक ग्राहक सेवा केंद्राचे योगदान (विशेष संदर्भ- अहमदनगर जिल्हा) डॉ. खड्डे विजय आबासाहेब, प्रा. सिनारे अभय कौंडीराम	70
14. मराठी बोली भाषा आणि तंत्रज्ञान एक अभ्यास प्रा. डॉ. भरत गणपती पाटील	74
15. कुटुंब संस्थेवर प्रसार माध्यमांचा परिणाम प्रा. डॉ. संभाजी शंकर काबळे	77
16. भारतीय राजकारणात नव तंत्रज्ञानातील सोशल मिडीयाचा प्रभाव व भूमिका डॉ. उदयकुमार नारायण लाड	82

तंत्रज्ञानाचा वापर करून केलेल्या जाहिरातीमुळे धुळे व नंदुरबार जिल्हामधील
कोकणी या आदिवासी समाजावर झालेला परिणाम

प्रा. रामचंद्र नारायण घोरि

संशोधक विद्यार्थी,

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट, पुणे

डॉ. अनुपमा पाटील

प्राचार्या

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट, पुणे

पस्तावना:

महाराष्ट्रात धुळे व नंदुरबार हे आदिवासी जिल्हे आहेत व या भागात विकास फार कमी आहे कारण भौगोलिक व नैसर्गिक अडचणीमुळे या प्रदेशांचा विकास अध्याप झालेला नाही. नागरी सेवा-सुविधाही इथे पोहचलेल्या नाहीत. या जिल्ह्यामध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत आज विकास होत आहे. कारण आज तंत्रज्ञानामुळे विकास होत आहे. तसेच आज जाहिराती या भागात व प्रत्येक गावागावामध्ये पोचले आहे. कारण आज मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा विकासामुळे जाहिरातीचे सर्व माध्यमे हे प्रत्येक गावात पोचले आहे. उदा: रेडिओ, टि. व्ही., इंटरनेट, मोबाईल या सर्व जाहिरातीसाठी सर्वात महत्वाचे माध्यमे आहे व आज याचा वापर हे धुळे जिल्ह्यामध्ये आदिवासी समाजामध्ये प्रत्येक पाड्यावर हे केले जात आहे त्यामुळे जन जागृती आज होताना दिसत आहे व विकास होत असताना दिसत आहे ते मुख्य प्रवाहामध्ये हळूहळू येत आहे ते फक्त तंत्रज्ञानामुळे शक्य होत असताना दिसत आहे.

बीज संज्ञा: शोध निबंधाचा उद्देश, संशोधन पद्धती, जाहिरात, धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यामधील आदिवासी जमाती

शोध निबंधाचा उद्देश:

1. आदिवासींच्या शिक्षणाचा अभ्यास.
2. आदिवासी संस्कृतीचा अभ्यास.
3. आदिवासींच्या उदरनिर्वाहाच्या साधनाचा अभ्यास करणे.
4. तंत्रज्ञानामुळे झालेल्या विकासाचा अभ्यास.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेल्या आहे.

जाहिरात:

जाहिरात म्हणजे उत्पादन किंवा सेवेकडे लक्ष वेधण्यासाठी वापरण्यात येणारी सराव आणि तंत्रे. जाहिरातींचे उद्दिष्ट ग्राहकांचे लक्ष वेधून घेण्याच्या आशेने एखादे उत्पादन किंवा सेवा स्पर्टाइलमध्ये ठेवणे आहे व उत्पादन जाहिराती उत्पादनाची मागणी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. यामध्ये त्रिशिष्ट उत्पादन अस्तित्वात असल्याची ग्राहक जागरूकता वाढवणे आणि उत्पादनामध्ये त्यांची आवड वाढवणे समाविष्ट आहे. उत्पादनाच्या जाहिराती देखील ग्राहकांना उत्पादन पाहून खरेदीचे निर्णय त्वरीत घेण्यास प्रोत्साहित करण्याचा प्रयत्न करतात.

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यामधील आदिवासी जमाती:

शिवल, शिवलगाविसा, कोकण, कोकणी, कुकणा, कोळीबाग, राको कोळी, गांवि, मयता, गांवि, पाको
 नंदुबाग भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील उत्तर-पश्चिम (खानदेश प्रदेश) एक प्रशासकीय जिल्हा आहे. १ जुलै १९९२
 रोजी पुढे जिल्ह्याचे विभाजन झाले ज्याला आता पुढे आणि नंदुबाग असे म्हणते
 जाते जिल्हा मुख्यालय नंदुबाग शहरात स्थित आहेत. जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ५९५५ वर्ग कि. आहे

कोकणी, कोकणा:

कोकणी, कोकणा, कुकणा हा महाराष्ट्रातील सह्याद्री-सातपुडा पर्वत रांगामध्ये (बाह्या नंदुबाग आणि पुढे
 जिल्ह्यांमध्ये- साक्री, नवापूर तालुक्यांत राहणारा) आणि गुजरात मध्ये (मुख्यतः अहवा-डांग, नवसारी आणि वलसाड
 जिल्ह्यात राहणारा) आढळणारा एक भारतीय आदिवासी जमात आहे आणि ठाणे जिल्ह्यातील कोकणपट्टी येथे उपम
 झाल्याचे मानले जाते. त्याला कोकण, कोकणी आणि कुकणा असेही म्हणतात. या जमातीच्या उत्पत्तीबद्दल विविध मत
 आहेत कारण पुढे संशोधन केले गेले नाही. भारतातील गुजरात, कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि राजस्थान या राज्यांमध्ये त्यांना
 अनुसूचित जमाती म्हणून ओळखले जाते.

पश्चिम समुद्र किनारपट्टीचा प्रदेश हा पुराण काळापासून अपरान्त किंवा कोंकण या नावाने ओळखला जातो
 कोकणात राहणाऱ्या जाती-जमाती म्हणजे कोकणी अशी सर्वसाधारण ओळख आजही करून दिली जाते. परंतु ही ओळख
 अर्धवट आहे. कारण कोकणी ही आजच्या संदर्भात भौगोलिक ओळख आहे. परंतु कोणत्याही समाजाची सामाजिक
 वांशिक ओळख ही मूलभूत मानली जाते. तेव्हा या समाजाच्या कोकणा-कोंकणी या नावावरून त्यांची भौगोलिक ओळख
 होते. परंतु सामाजिक व वांशिक ओळख होत नाही आणि म्हणून कोकणा-कोंकणी या नावाची पार्श्वभूमी विविधांगी
 तपासण्याची गरज आहे. प्राचीन संस्कृत साहित्यामध्ये 'कोकणा' या शब्दाचा नामोल्लेख भौगोलिक अर्थाने झालेला आहे.
 या शब्दाचे वर्णन 'दक्षिणेत वास्तव्य कणारे लोक' असा करण्यात आलेला आहे. आजचे कोकणात राहणारे लोक हे
 पूर्वीच्या 'कोहकणांचेच' वंशज असून स्थलांतरीत कोकणा किंवा कोकणी आदिवासी जमातीचे पूर्वज हे 'कोहकणांचे'
 असावेत, असा तर्क केला जातो. कोकण हा प्राकृत पुल्लिंग शब्द संस्कृतमध्ये 'कोंकण' म्हणजेच कोंकण म्हणजे मूळ
 मावळावयाच्या दिशेचा देश. महाभारत पर्वांमध्येही 'कोंकणा' या नावाचा संबंध 'कोला' या भौगोलिक अर्थाने वापरण्यात
 येणाऱ्या शब्दाशी दाखविण्यात आलेला आहे. मुंबईच्या समुद्र किनाऱ्यालगत पसरलेला त्यावेळचा हा 'कोला' देश म्हणजे
 पूर्वीचा कुलाबा आणि आताचा गयगड जिल्ह्याचा प्रदेश होय. प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये 'कोला' हा शब्द विभिन्न
 अर्थाने वापरल्याचे दिसून येते. या शब्दाचा संबंध 'कोडवर्ड' बंदगशीही जोडण्यात येतो. आर्यांच्या आगमनापूर्वी द्रविड
 नाग आणि कोल जमाती राहत होत्या. संस्कृतमध्ये 'कोला' म्हणजे बोट. बोट चालविणाऱ्या प्रदेशाला कोलवन म्हटले
 जाई. द्रविड, कोल, नाग या लोकांचे इगण आणि पश्चिम आशियाशी सांस्कृतिक दळणवळण होते. त्याचप्रमाणे मुरुसिना
 पूर्वी आणि दंडकनंतर पश्चिम प्रांतीय पुगणांमध्ये 'कोलवणा' या प्रांताशीही 'कोला' चा संबंध लावण्यात येतो. सह्याद्रीच्या
 सातमाळा, बालापट आणि डांगच्या दक्षिणेकडील महादेव डोंगर या श्रेणीतील घाट माथ्यालगतच्या पठारी प्रदेशाला पूर्वी
 कोळवण म्हणत असत. हा प्रदेश ठाणे, नाशिक, नाग, पुणे आणि रायगड जिल्ह्यांच्या काही भागात पसरलेला आहे
 आजच्या नाशिक जिल्ह्यातील 'कळवण तालुक्याच्या नामनिर्देशावरून कळवण परिसर हा त्या प्रदेशाचे केंद्र असावे
 पाहणी लोक कोकणात वास्तव्यासाठी आल्यानंतर त्यांनीही त्यांच्या भाषेत येथील लोकांच्या जीवना वैशिष्ट्यावरून त्यांना
 ओळख करून दिली. पाहणी भाषेत 'कोह' म्हणजे पर्वत आणि 'फेन' म्हणजे 'खणणे' अर्थात शेती करण्याबरोबर पर्वत
 खणून तयार केलेल्या जमिनीला कोह. कन कोकण हे नाव रूढ झाले. भाषेची प्रगल्भता आणि व्यापक वापरून नामनिश्चित
 होऊ शकते. हा इतिहास असला तरी भाषेचा विकास वस्तुस्थितीपर्यंत पोहोचाल्या निश्चित मदत करत असतो. याभाषेत
 परिग्यन भाषेमध्ये या लोकांची सामाजिक-आर्थिक जीवन वैशिष्ट्येच फक्त उल्लेखिलेली आहेत आणि म्हणून हा
 ओळखही अपूर्ण आहे. महाभारतात परान्त आणि अपरान्त असे दोन देश उल्लेखिलेली आर्य देशांच्या यादीत आहेत याचे

होणारे जे इथिड देश आहेत त्यांच्या यादीत 'कोकण' हे नाव आहे. याचून महाभारत काळी पारान्त म्हणजे हल्लीचा मुक्त जिल्हा आणि अपरान्त म्हणजे हल्लीचा ठाणे. या जिल्हायात द्राविड किंवा अनार्यांबांचा आर्यांनी वस्ती झाली होती आणि म्हणून 'कोकण' हे नाव आर्य किंवा पाणशींनी दिलेले नमून ते मूळच्या द्राविड लोकांनी दिलेले आहे. या दगात मूळ इथिड वंशाच्या लोकांची वस्ती होती. कारण 'कोकण' हे द्राविड नाव आहे आणि अपरान्त हे संस्कृत नाव आहे. थोडक्यात कोकणात राहणाऱ्या आजच्या विविध जाती-जमातींचे पूर्वज म्हणजे आजचे कोकणा-कोंकणी नावाने ओळखले जाणारे आदिवासीच होय.

कोकण कोकणा- कोकणी या नावाचे मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्यांचे वांशिक अंग पहाण्याचा प्रयत्न केला तर कोकणा- कोकणी समाजाच्या मूळ उगमाविषयी बरीचशी स्पष्टता येते. इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी या कामाला पुणेरी दिशा देऊन ठेवलेली आहे असे वाटल्याशिवाय गहत नाही. ते म्हणतात, 'कोंकण हे नाव त्या प्रदेशात राहणाऱ्या नागांच्या एका पगक्रमी कुळाच्या नावावरून पडले आहे.' नाग लोक आर्यांचे भयंकर शत्रू होते. आर्य व अनार्यांच्या मध्ये लढाया व तुंबळ युद्धे झाली. आर्य लोकांनी नागांना जाळून टाकल्याचे दाखले पुगणात सापडतात आणि म्हणून पुगण काळात कोंकण ही पगशुगम भूमी म्हणून जर्ग प्रसिद्ध असली तरी प्राचीन काळातील कोंकणची ओळख नागभूमी म्हणूनच आहे. नागलोकांची शंभर कुळे होती. त्यापैकी कोकणा, कुंकणा हे एक होय. सर्पसत्र म्हणजे नागांचा आर्यांनी नावनाट आगभिला तेव्हा हे लोक उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकत आले. १०० कुळांपैकी जनमेजयाने वासुकी, तक्षक, ऐरावत इत्यादी अनेक कुळे मागली. नागांमध्ये क्षत्रिय नाग व महार नाग असे दोन नाग होते. चालुक्य बादवांच्या काळापर्यंत नागांमध्ये तीन वर्ग ठळकपणे टिकून होते. ते तीन वर्ण असे १. नाग- क्षत्रिय २. नाग-शूद्र ३. नाग-अतिशूद्र. पगशुगमाच्या आक्रमक पवित्र्यामुळे नाग- कुंकण कोकण क्षत्रियांवर क्षत्रियत्व सोडण्याची वेळ आली असावी, असाही एक समज आहे. नागलोकांत स्त्रियांचे प्राबल्य प्रधान असे. पगशुगम व इतर आर्यांशी लढताना नागांमधील 'कुंकण' या कुलाने जबरदस्त व चिरममर्णाय कामगिरी केलेली असावी आणि म्हणून या प्रदेशाचे मूळ नाव कोंकण (जे की कुंकण या कुलावरून पडलेले आहे) हे नाव आजपर्यंत कायमस्वरूपी आहे. आर्यांनी त्यांच्या आक्रमण काळी 'अपरान्त' असा संस्कृतमध्ये उल्लेख करून इतिहासामध्ये ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला.

सामाजिक जीवन:

कोंकण-कोंकणी आदिवासी समाज हा प्राचीन आदिम संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा समाज असून त्याचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कोंकणी जमातीच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार करता कोंकणी ही महाराष्ट्रातील प्रमुख जमात असल्याचे दिसून येते. सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून जमातीच्या उत्पत्तीबाबत काही ऐतिहासिक संदर्भ उपलब्ध असले, तरी त्यांच्या सध्याच्या सामाजिक चालीरीती आणि सांस्कृतिक पद्धती त्यांच्या आदिमतेची पुष्टी करतात.

धर्म आणि सांस्कृतिक जीवन:

आदिवासीद्वारे पाळल्या जाणाऱ्या वैमनस्यपूर्ण धार्मिक श्रद्धा आणि प्रथा कोकणा जमातीतही पाहायला मिळतात. म्हणजे धर्म म्हणजे अलौकिक शक्ती आणि देवी प्राण्यांवरिल विश्वास. पाण्याचा देव, अग्नीचा देव आणि प्राण्याचा देव याबरोबरच कोकणे गक्षपावरही विश्वास ठेवतात. कोकण हे बहुतेक निसर्गपूजक आहेत त्यामुळे त्यांची देवता आणि प्रार्थनास्थळे ही निसर्गाच्या अर्धीन आहेत. कोकण हे अनेक वर्षांपासून शेतीत स्थिरावले असल्याने पाऊस हेच पयमदेव मानतात. त्यांच्या देवता दैनंदिन जीवनातील संबंधावर आधारित आहेत जसे की धान्य देणारी 'धनरा', 'गावकी' जी शेतीच्या कामासाठी वापरली जाते आणि 'कसांगी' जी उपजीविका करते. कोणत्याही शुभकार्याच्या किंवा आनंदी कार्याच्या सुरुवातीला देवतास प्रसन्न करण्यासाठी पूजाशिधी केले जातात. निसर्ग हा कोकणाचा सामाजिक-आर्थिक जीवनाचा पाया असल्याने त्यांच्या धर्म आणि धर्मशास्त्राच्या सहाय्याने निसर्गाच्या अक्षय विविधता झाल्या

आहेत.

डोंगर्या देव उत्सव:

डोंगराच्या गुहेत देव राहतो आणि त्याच्या सुख-दुःखाचा जीवनातील सुख-दुःखावर परिणाम होतो. या समजुतीने पर्वतांच्या देवाची (डोंगरीदेव) पूजा केली जाते. डोंगर्या देव उत्सव संपूर्ण गावांमध्ये साजरा केला जातो आणि गावातील प्रत्येक कुटुंबातील किमान एक व्यक्ती या उत्सवात सहभागी व्हायला हवी. 70-80 तरुण आणि वृद्ध लोक एकत्र येतात आणि गोलाकार गतीने नाचतात आणि त्यांच्या बोली भाषेतील गाणी गातात. या उत्सवात पूजेसाठी विविध वाद्ये वापरली जातात उदा. झेंडा, घुंगरूकाठी (घंटाकाठी), पावरी, टपरा, अनेक झेंडूची फुले, नाचणी आणि तांदळाचे दाणे. हा सण साधारणपणे आठ ते दहा दिवस चालतो आणि शेवटी पौर्णिमेच्या आदल्या रात्री ते डोंगराच्या पायथ्याशी जातात, रात्रभर नाचतात, कोकणी गाणी गातात आणि पहाटे डोंगराची पूजा करून डोंगरावरून खाली उतरतात. या उत्सवात दया, सौहार्द, औदार्य, प्रामाणिकपणा, शिस्त, सामुदायिक जीवन, मनाची शुद्धता या सर्व गुणांचा शोध घेतला जातो. सण आणि पंगपांगच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये रुजवण्याचा कोकणचा प्रयत्न अतुलनीय आहे.

तंत्रज्ञान व कोकणी समाज:

कोकणी समाज व जाहिरात आज शेतीमध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात विकास करत आहे कारण आज मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञांचा वापर करून शेती करत आहे. त्यामुळे सर्व प्रकारचे पिक ते पेरत आहेत. कारण शेती करण्यासाठी ट्रॅक्टर किंवा नवीन तंत्रज्ञांचा वापर हे शेती करण्यासाठी वापरत आहे. प्रत्येकाच्या घरात टीव्ही आहे व टिव्हीवरती मोठ्या प्रमाणात जाहिगती ह्या शेती विषय बघायला मिळत असतात त्यामुळे खेड्यातील शेतकरी हे सहजरीत्या मर्केटमध्ये जाऊन जाहिगतीत बगीतलेल्या वेगवेगळे बीबियाने विकत घेऊन शेतीमध्ये पेरणी करून शेती करीत आहेत.

निष्कर्ष :

प्रत्येक आदिवासी समुहाची सामाजिक वृत्ती ही स्वतंत्र असते. त्यात समानता आणि बंधुभाव ही वैशिष्ट्ये आहेत. पूर्वापांग जोपासलेल्या या वैशिष्ट्यांमुळे त्या समुहाला एक विशिष्ट नाव मिळालेले असते त्या नावानेच आपण त्या जमातीला ओळखतो, खं तर या नावाची पुर्वपीठिका फार मजेशीर आणि महत्वाची असते. त्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि गजक्रीय पार्श्वभूमी दडलेली असते. या जमाती वगळता उर्वरित जमाती वगळता उर्वरित जमातीचे आशयमार्गील संबध हे केवळ स्नेहाचे आणि भावनिक नव्हे तर आपल्या सगळ्यांच पूर्वज हे एकच होते. पर्यायाने आपले संबध हे वागिक किंवा रक्ताचे आहेत, ही भावना त्यांच्यात असते. आज धुळे जिल्ह्यामधील कोळणी या आदिवासी समाजावर तंत्रज्ञाचा वापर करून केलेल्या जाहिगतीमुळे पाठ्या प्रमाणात विकास झालेला आहे.

1. शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकास.
2. शिक्षणामध्ये मोठ्या प्रमाणात विकास.
3. रहणीमानमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकास.
4. मराठी, हिंदी भाषा येणे.

संदर्भ सूची:

1. कोकणा- कोकणी- प्रा. बी. ए. देशमुख
2. wikipedia
3. <https://tribaldevelopmentibrad.org>
4. <https://swayam.mahaonline.gov.in>

RNI Regd. No. 31641/77

Dnyanganga Shikshan Prasarak Mandal, Sanchalit

Shripatrao Chougule artS and SCienCe College Malwadi -Kotoli

Tal - Panhala, Dist - Kolhapur (Maharashtra) 416230
NAAC Accredited 3rd Cycle - CGPA - 2.73 (B+)

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Affiliated to

Shivaji University, Kolhapur

In Collaboration With

Global Foundation

Solapur (Maharashtra) India

Jointly Organized by

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

Human Life and TecHnoLogY

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे , संशोधक भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स अन्ड सायन्स जिल्हा- पुणे, महाराष्ट्र . has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on “ *Human Life and Technology*” Jointly Organized by the *Shripatrao Chougule Arts and Science College Malwadi-Kotoli, Internal Quality Assurance Cell (IQAC) Collaboration With Global Foundation* on Tuesday, 7th February 2023.

He/She has participated and presented a research paper entitled “तंत्रज्ञानाचा वापर करून केलेल्या जाहिरातीमुळे धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यामधील कोकणी या आदिवासी समाजावर झालेला परिणाम”

Convener
Dr. S. S. Kumble
Assistant Professor
Dept. of Sociology

Co-Convener
Dr. B. N. Ravan
IQAC Co-Ordinator
Head Dept. of English

Chief Organizer
Dr. Smt. V.P. Patil
I/C Principal
Shripatrao Chougule Arts and Science College

13 14, 15, 16, 17, 18

83
January-June 2023
Vol. 81, No. 07

UGC CARE JOURNAL
ISSN 0974-0066

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

INDEX

- THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE: A CRITICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CONTRIBUTION IN POST-INDEPENDENCE ERA01
Miss. Pratiksha Dinesh Dahale
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान-समीक्षात्मक विद्येपण04
प्रा. अपर्णा अ. जगताप
- THE CONTRIBUTION OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA IN POST-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH POETRY08
Dr. Hemant Govindrao Pawar
- CONTRIBUTION OF ANITA DESAI AND BHARTI MUKHERJEE IN POST-INDEPENDENCE INDIA AS A FEMINIST WRITER11
Mr. Pramod Chudaman Chaudhari
- CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD14
Pranali Shende/ Tanvi Bhadre/ Lavina Vernekar Karanjkar
- आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र मे महिला कलाकारो कि स्थिती19
प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे
- भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान22
प्रा. समाधान नारायण दराडे
- ८० च्या दशकातील भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवर्तक: इंदिरा गांधी26
प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA31
Prof. Tanvi Bhadre/ Dr. Sanjay Bhalerao
- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग36
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे/ रामचंद्र नारायण चौरे
- स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्यातील महिलांचे कार्यकर्तृत्व41
प्रा. उन्नती संजय चौधरी
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचे मराठी साहित्यातील योगदान45
डॉ. प्रदीप औजेकर

आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र में महिला कलाकारों की स्थिति

प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
 प्रा. मंगेश मदन तांबे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय - स्कुल ऑफ विट्ज्युअल आर्ट्स, पुणे
 प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

सारांश

एक महिला केवल सभ्य समाज का ही निर्माण नहीं करती है वह समाज के साथ साथ एक राष्ट्र का भी निर्माण करती है अतः यह कहना गलत नहीं होगा कि महिलाओं का समाज और राष्ट्र के निर्माण में एक अहम योगदान रहा है। किसी भी देश या समाज का विकास बिना महिलाओं के सहयोग से पूर्ण अपनी सीमा तक नहीं हो सकता है क्योंकि हम जिस समाज या राष्ट्र में रहते हैं उस समाज या राष्ट्र का एक आधा हिस्सा महिलाओं से निर्मित होता है जितनी भागीदारी समाज में एक पुरुष की होती है उतनी ही भागीदारी उस समाज में महिला की होती है। किसी भी समाज या देश का विकास महिलाओं के भागीदारी के बिना नहीं हो सकता है विकास में महिला की भागीदारी में ही परिवार आगे बढ़ता है, गाँव और शहर आगे बढ़ते हैं और इसी के साथ देश और समाज आगे बढ़ते हैं।

उद्देश

अमृता शर्गिल, मीरा मुखर्जी, अर्पिता सिंह, के जीवन शैली और पेन्टिंग का अभ्यास।

अमृता शेरगिल-1913

जब भारत आजाद भी नहीं हुआ था तब अपनी आधुनिक सोच से एक चित्रकार लड़की ने पूरी दुनिया को चौंका दिया था; उसका नाम था- 'अमृता शेरगिल'। "भारत की अपनी फ्रीडा कोहलो" के तौर पर पहचानी जाने वाली अमृता ने क्रांतिकारी रूप से पश्चिमी और पारंपरिक कला रूपों का समन्वय किया और भारत में एक नई युगांतकारी शैली की स्थापना की। एक निजी करुणा - उत्पादक संवेदना और भारत के प्रति लगाव की भावना के लिए अमृता शेरगिल की शैली भारतीय आधुनिक चित्रकला के क्षेत्र में नितान्त नवीन, अनूठी और विशिष्ट रही। मौलश्री के फूलों की पंखुरी पर टिकी शिशिर की ओस बूंद-सा था अमृता का अस्तित्व। मात्र 28 वर्ष की उम्र तक जीवित रहीं, किंतु पृथ्वीतल पर अपने इस अल्पनिवास में उन्होंने आधुनिक भारतीय चित्रकला में अपना विशेष स्थान स्थापित कर लिया था। वह न सिर्फ कैनवस पर अपना हाथ आजमाने में अब्वल थीं, बल्कि एक बेहतरीन 'पियानो वादक' भी थीं। अमृता शेरगिल का पदार्पण भारतीय चित्रकला में उस समय हुआ जब सचमुच भारतीय कला में नए परिवर्तनों की आवश्यकता महसूस की जा रही थी। आज उन्हें भारतीय चित्रकला में आधुनिक तत्त्वों का समावेश करने वाले प्रथम पंच-उ-अग्रदूत चित्रकारों में से एक माना जाता है। वह भारत की सर्वप्रथम महिला चित्रकार थीं जिन्हें पश्चिमी कला शैली सीखने का अवसर मिला और कला जगत में भरपूर सम्मान भी, किंतु इसके बाद भी वे अतृप्त थीं इसी तृप्ति की चाह में आजीवन भटकती रहीं।

वस्तुतः वह अपने जीवन के वास्ते नहीं बल्कि अपने किए कला-कर्म के कारण स्मरण की जाती हैं। उन्होंने स्वयं एक जगह लिखा है- "मैं सिर्फ चित्रकार बनने के लिए ही पैदा हुई हूँ।" अपनी छोटी सी उम्र में उन्होंने जो भी चित्र सृजन किए, भारत सरकार ने उसे राष्ट्रीय संपदा घोषित किया है। अमृता शेरगिल का जन्म 30 जनवरी, 1913 ई. को हंगरी देश की राजधानी 'बुडापेस्ट' में हुआ था। उनके पिता 'सरदार उमराव सिंह शेरगिल' भारतीय सिख और मां 'मारिया अन्तावनेत गोटसमैन' हंगेरियन ओपेरा गायिका थीं। वे अपने पिता और विशेष तौर पर मां से सुनी कहानियों एवं परी कथाओं को आधार बनाकर उनकी रूप-रचना करने लगी थीं। तब उनकी उम्र महज 5 वर्ष की थी। सन् 1920 ई. की क्रिसमस के दिन शेरगिल परिवार ने अपने घर पर जान-पहचान वाले लोगों को चाय पार्टी पर बुलाया। उस समय मारिया ने 'उजेली' नाम के एक मनोवैज्ञानिक को अमृता से मिलवाया। उस मनोवैज्ञानिक ने अमृता हुए उसने कहा कि आने वाले समय में यह लड़की प्रतिभाशाली कलाकार बनेगी। 1924-27 ई. के बीच अमृता शेरगिल ने जो रेखांकन और जलरंग चित्र बनाए वे कलाकार की विषय के प्रति निरंतर बढ़ रही सूझ और ज्ञान का संकेत देते हैं। जो कुछ भी किया उस पर यूरोपियन कला का प्रभाव मिलता है। 1927 ई. में जब हंगरी से अमृता के मामा 'एर्विन बक्टे' भारत आए तो उन्होंने सर्वप्रथम उन्हें मानवाकृतियां शुद्ध बनाने के लिए मॉडलों की सहायता लेने का सुझाव दिया। यद्यपि एर्विन महोदय एक इंडोर्नाजिस्ट थे लेकिन वह एक चित्रकार भी रह चुके थे, अतः उन्हें चित्रकला की पूरी तकनीकी जानकारी थी। अपने मामा की प्रेरणा से अमृता ने मॉडलों की सहायता लेकर मानव आकृतियां बनानी आरंभ की, जिनके परिणामों को देखकर वह स्वयं चमत्कृत हो गईं। इन मॉडलों के लिए उन्होंने घर में ही उपलब्ध अपने नौकरों तथा जमादार आदि को चुना, जो महज ही उपलब्ध थे। खासकर उन्होंने अपनी नौकरानी कुशी को काम करने दृष्ट, अनेक चित्र बनाए।

5 वर्ष भारत में बिताने के पश्चात अमृता 1929 ई. में कला शिक्षा के लिए 'परिस' चली गई। वहाँ उन्होंने पत्र 'कॉन्ट्रिब्यूट' और 'सुविद्यमान सीमोन' के निर्देशन में 'एकदमी ही वा गाँव चाउमेयर' में और बाद में 'एकोल डेम विद्योक्म आर्टिफ' के निर्देशन में 'एकोल डेम विद्योक्म आर्टिफ' में भी अमृता के शिक्षक सुविद्यमान सीमोन ही थे, जिनमें वह पूर्व में प्रशिक्षण ही चुकी थी। वहाँ शिक्षा ने अमृता को 'पश्चिमी कला' और वहाँ के 'जन-जीवन' के और करीब ला दिया। वहाँ रहने हुए उन्होंने प्रसिद्ध चित्र 'सुविद्यमान' और 'मेजान' इत्यादि के काम को देखा। हमने उनकी कल्पना शक्ति, विषय-संयोजन, शैली, रंगों का प्रियण और बदन आदि में निखार आया। कला के नाम पर उम्र समय बंगाल स्कूल का एक छत्र राज था। यह शुद्ध देशी कला शैली की प्रतीक थी। किसी विदेशी शैली का रंच मात्र भी प्रभाव नहीं था। क्योंकि उन्हीं दिनों भारत अपनी स्वतंत्रता की लड़ाई लड़ रहा था। इस लड़ाई में बंगाल की कला-अधिक स्वीकार्य और प्रमाणिक मानी जाती थी। इस शैली के लिए सिर्फ जलरंगों का ही प्रयोग किया जाता था। लंगाने के बाद पानी की मदद से उसकी 'रंगत' (टोन) को इकट्ठा या कम या ज्यादा किया जाता है। इस विधि को 'वॉश कलर' अपनी आर्थिक स्थिति को सुचारु रखने के लिए उन्होंने 'कमीशंड पोटेड' भी बनाए। वैसे यह कार्य उन्हें नापसंद था। इसलिए कारण उनके चित्रों का न बिकना भी रहा क्योंकि उनका मूल्य बाकी कलाकारों की कृतियों से कहीं ज्यादा होता था।

कमीशन कार्य ने कलाकार के दूसरे कार्य को भी प्रभावित किया चित्रों में धूप छांव के प्रयोग के स्थान को सफाई दे दिया, जिसकी वजह से उनकी कृतियां और सिंपलीफाईड हो गई। बाद में यही लक्षण उनके काम का पहचान बन गया। इस चित्र- 'रिस्टिंग', 'वूमैन एंड बाथ', 'वूमैन ऑन चारपाई' खास तरह की रचना शैली को उभारते हैं। सीधी रेखाओं के साथ गोलाईदार अंग नहीं दिखते बल्कि वे कोणदार बनाए गए हैं। अमृता शेरगिल की शैली खुद उनकी बनाई अपनी एक नई शैली के जैसा कि उन्होंने स्वयं कहा था- "मैं अपनी नई तकनीक का विकास कर रही हूँ जो रूढ़िवादी दृष्टि से देखने पर अनिवार्यतः मान्य तो नहीं, लेकिन पाश्चात्य भी नहीं है। मैंने वास्तव में सामने बैठे अपना आत्मचित्र बना लेती। उनके द्वारा विद्यार्थी कान के दो रचे गए आत्मचित्रों की पृष्ठभूमि में लाल रंग का प्रयोग देखने को मिलता है। अमृता के कुल 160 चित्रों का उल्लेख मिलता है, जिनमें से सर्वाधिक 30 महत्वपूर्ण चित्र राष्ट्रीय आधुनिक कला संग्रहालय, नई दिल्ली के एक स्वतंत्र कक्ष में प्रदर्शित हैं।

राष्ट्रीय आधुनिक कला संग्रहालय, नई दिल्ली में प्रदर्शित अमृता के प्रमुख चित्रों में- 'प्राचीन कथा वाचक' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'तीन युवतियां' (1934, कैनवस पर तैल रंग), 'झूला' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'व्यवसायिक मांडल' (कैनवस पर तैलरंग), 'युवा पुरूप सेव लिए हुए' (कैनवस पर तैलरंग), 'मॉडल का अभ्यास-चित्र' (1934, कैनवस पर तैलरंग), 'ब्रह्मचारी' (कैनवस पर तैलरंग), 'संगीतज्ञ' (कैनवस पर तैलरंग), 'वधु का शृंगार' (1937, कैनवस पर तैलरंग), 'वधु' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'नवयुवतियां' (1932, कैनवस पर तैलरंग), 'दोपहर का आराम' (कैनवस पर तैलरंग), 'चारपाई पर बं' (जून 1940, कैनवस पर तैलरंग), 'दो हाथी' (कैनवस पर तैलरंग), 'आत्मचित्र - 7' (1930, कैनवस पर तैलरंग), 'हंगरी का च' ग्राम-वाजार' (कैनवस पर तैलरंग), 'भारतीय मां' या 'मदर इंडिया' (1935, कैनवस पर तैलरंग), 'मेरी कब्रिस्तान' (1933, कैनवस पर तैलरंग), 'नात्रे दाम' (कैनवस पर तैलरंग) तथा 'अधूरा चित्र' (1941, कैनवस पर तैलरंग) इत्यादि हैं। उनके कुछ महत्वपूर्ण चित्रों की प्रतिकृतियां ललित कला अकादमी, नई दिल्ली ने प्रकाशित की हैं। इंदिरा सुंदरम के निजी संग्रह तथा मुंबई लाहौर संग्रहालय, पाकिस्तान में भी प्रदर्शित हैं। अमृता के कुछ चित्र अमृता के अन्य उल्लेखनीय चित्रों में 'केले बेचने वाले' या 'न बेचने वाले', 'नींबू वाले', 'गणेश पूजन', 'ग्राम्य दृश्य', 'मेरे पिता का व्यक्ति चित्र', 'पति डॉ. विकटर एगान का व्यक्ति चित्र', 'अधूरा बालिका', 'कालरा मुजेसी', 'हंगेरियन जिप्सी गर्ल', 'टू वूमैन', 'हल्दी पीसती औरतें', 'ताहितियन', 'रेड ब्रिक हाउस', 'हिन नैन' 'दूरे मरोवर में हाथियों का स्नान' इत्यादि प्रमुख हैं।

सितंबर, 1941 ई. में अमृता पुनः लाहौर गई। बुडापेस्ट में भारतीय सांस्कृतिक केंद्र का नाम 'अमृता शेरगिल सांस्कृतिक केंद्र' रखा गया। सलमान रुश्दी के 1995 ई. के उपन्यास 'द मूर्स लास्ट साय' का एक चरित्र औरोरा जोगिबी अमृता शेरगिल के प्रेरित है। 1993 ई. में वे उर्दू नाटक 'तुम्हारी अमृता' के पीछे भी प्रेरणा बनीं। अमृता चौधरी के उपन्यास 'फेकिंग इट' में अमृता के कार्यों को प्रमुख विषय के रूप में रखा गया। 2018 में 'द न्यूयॉर्क टाइम्स' ने उनके लिए देर से ही सही पर एक 'शोक संदेश' जारी कर उनके प्रति श्रद्धांजलि व्यक्त की। अमृता के कई चित्र अंतर्राष्ट्रीय कला बाजार में काफी ऊंचे मूल्य पर बिक चुके हैं। 2006 में नई दिल्ली की एक नीलामी में उनका चित्र "विलेज मीन" 6.9 करोड़ रूपए में बिका, जो उस समय भारत में एक चित्र के लिए ही सबसे बिकी वाली सबसे अधिक राशि थी। 2018 में मुंबई में सोदवी की एक नीलामी में अमृता शेरगिल का चित्र "द लिटिल गर्ल इन ब्लू" को रिकार्ड तोड़ 18.69 करोड़ रूपए मिले। यह चित्र अमृता की चचेरी बहन 'बबिता' का छवि चित्र है, जिसे उन्होंने 1934 ई. में चित्रित किया था। 5 मार्च, 2020 को, सैफरन आर्ट की नीलामी में भगोडे नीरव मोदी के आर्ट कलेक्शन वाला अमृता शेरगिल का चित्र 'व्वाय विद लेमन' (1935 ई., तैलरंग) सर्वाधिक ऊंचे मूल्य 15 करोड़ 68 लाख रूपए में बिका, जो अपने आपमें रिकार्ड है।

मीरा मुखर्जी- 1923

जब अमृता शेरगिल को अपना चिनि विधा व साथ अपनी पृष्ठभूमि के बाद देखने और व्यक्त करने का एक नया तरीका मिला, तो धीरे-धीरे बस्तर धातु की इलाई और होकरा की लोक कला को देखकर अपनी मूर्ती प्रसार पाई। यशिता शोण द्वारा धातु की इलाई पद्धति का उपयोग करने है और धीरे-धीरे गाँव में रहने हुए हुए पारंपरिक लोक कला को देखने, सीखने और प्रयोग करने में बड़ी विद्या। आदिवासी कलाकार उमे पूर्ण प्रक्रिया मिश्रण के प्रति काफी मनक थे, और हमारा उमने सब तक प्रयोग किया जब तक कि वह कला को अपना नहीं कह सकती थी। मूर्त्ती ने मिश्रक, लोकगीत और ग्रामीण-शहरी कला का बनाए रखने हुए कला, उनकी अनुभूति कल्पना और पैटर्न को जोड़ा। एक लोकप्रिय उदाहरण 3 पैरों वाला नटगात्र है। उनके प्रयोगों ने समाजशास्त्री की दुनिया खोल दी और विशेष रूप से पैमाने के मामले में। जबकि कारीगर आज भी छोटी मूर्तियों तक ही सीमित है, धीरे-धीरे मूर्त्तियों ने विशाल आकार की आवृत्तियों को गढ़ने की चुनौती ली। वह स्वतंत्रता के बाद के युग में उभरने वाली सबसे विद्वत् भारतीय मूर्त्तिकारों में से एक है।

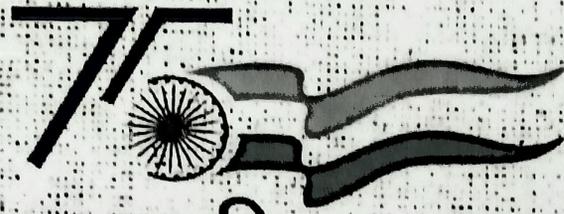
अर्पिता सिंह-1937

अर्पिता सिंह (नी दना; जन्म 22 जून 1937) एक भारतीय कलाकार हैं। एक आत्मकारिक कलाकार और एक आधुनिकतावादी के रूप में जानी जाने वाली, उनके कैनवस में एक कहानी रेखा और छवियों का एक कान्निवले है जो एक जिज्ञासु विध्वंसक तरीके से व्यवस्थित है। उनके कलात्मक दृष्टिकोण को गंतव्य के बिना एक अभियान के रूप में वर्णित किया जा सकता है। उनका काम उनकी पृष्ठभूमि को दर्शाता है। वह भावनाओं की अपनी आंतरिक दृष्टि को अपनी पृष्ठभूमि में प्रेरित कला में लाती है और वह समाज के चारों ओर जो देखती है वह मुख्य रूप से महिलाओं को प्रभावित करती है। उनके कार्यों में पारंपरिक भारतीय कला रूप और मौंदर्यशास्त्र भी शामिल हैं, जैसे कि लघु चित्रकारी और लोक कला के विभिन्न रूप, उन्हें अपने काम में नियमित रूप से नियोजित करते हैं।

निष्कर्ष

मानव जाति का इतिहास साक्षी है कि जब जब और जहाँ-जहाँ महिलाओं की उपेक्षा हुई है वहाँ-वहाँ समाज का विकास अवरूद्ध हो गया है। इसी परिपेक्ष्य में आज इस शताब्दी में महिला सशक्तिकरण की जितनी आवश्यकता है उतनी कदाचित पहले नहीं थी प्रस्तुत शोध पत्र में विषय परिचय के साथ साथ विभिन्न कालों में भारतीय महिलाओं की स्थिति और महिला सशक्तिकरण के प्रयासों को स्पष्ट किया जा रहा है। मुख्य शब्द- महिला, सशक्तिकरण, विकास और विभिन्न काल। उद्देश्य - प्रस्तुत शोध पत्र में विषय परिचय के साथ साथ विभिन्न कालों में भारतीय महिलाओं की स्थिति और विभिन्न समाज सुधारकों के द्वारा महिलाओं के उत्थान के लिये किये गये प्रयासों को स्पष्ट करना ही मेरा मुख्य उद्देश्य है। परिचय - महिला और पुरुष दोनों ही सृष्टि निर्माण और समाज के मूल आधार माने जाते हैं दोनों ही एक दूसरे पूरक हैं ये जीवन रूपी रथ के ऐसे दो पहिये हैं जिनसे जीवन यात्रा सुचारु रूप से संचालित होती है। परिवार एवं समाज में स्थायित्व के लिए दोनों की ही भूमिका अहम एवं समान रूप से महत्वपूर्ण रही है। किसी समाज में परिवर्तन और विकास का आधार पुरुषों और महिलाओं के पारस्परिक मेलजोल साथ साथ चलने और दोनों की समान गतिशीलता पर ही निर्भर है। किसी भी एक का साथ छूटने पर सामाजिक जीवन में अराजकता की स्थिति निर्मित हो जाती है। मानव जाति का इतिहास इसका साक्षी है कि जहाँ महिलाओं की उपेक्षा हुई है वहाँ समाज का विकास ही रुक सा गया है सृष्टि की रचना, परिवार की परिवर्धन, बच्चों की पढ़ाई लिखाई आदि के रूप में महिलाओं की भूमिका पुरुष से कहीं अधिक महत्वपूर्ण रही है और इसी कारण महिलाओं की स्थिति समाज के केन्द्र का रूप ले लेती है। और इसी के आधार पर कहा जा सकता है कि स्त्रियों की उन्नति के बिना मानव जाति और समाज का उत्थान नहीं हो सकता है। जहाँ तक भारत देश की बात की जाए तो ऐसा कहा जाता है कि यत्र नार्यान्तु रमन्ते तत्र देवता: अर्थात् कहने का मतलब है कि जहाँ महिलाओं की पूजा होती है वहाँ पर देवताओं का वास अर्थात् निवास होता है इस आदर्श वाक्य के साथ कोई भी भारतीय स्त्री पश्चिमी स्त्री की तुलना में गौरव का अनुभव कर सकती है। स्वतंत्रता संग्राम की वीरगंगा लक्ष्मी बाई, विश्व राजनीति में सुमार विजय लक्ष्मी पंडित, इन्दरा गांधी, शिशा, स्वास्थ, इर्वातिरार्थिग, चित्रकला क्षेत्र में महिला कलाकार अमृता शेरगिल, प्रशामनिक मेवाओं तथा उद्योग में स्त्रियों की वर्तमान उपलब्धियों यहाँ तक कि पुरुषों के अनुकूल माने जाने वाले पुलिस जैसे विभाग में किरण बेदी, आशा गोपावन, बिना सुरजन, कंवल्त्री देवाव त्रेगी स्त्रियों प्रशामनिक क्षमता और मूखबुद्ध का परिचय दे रही है। यह कहना सही है कि भारतीय महिलाये किसी भी स्तर से पुरुषों से कम नहीं है।

संदर्भग्रंथ सूची

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN: 0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. शुभचंद्र नारायण चौर
of भारतीय विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फॉर्मिड अर्ट्स, युव has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled _____
आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र में महिला कलाकारों की स्थिति at the
National Conference (AIWPIE-2023) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sumity.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil

Organizing Secretary (AIWPIE-2023)

Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १३

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व जाहिरात कलेवर झालेल्या परिणामाचा विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे

संशोधक विद्यार्थी

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट पुणे

डॉ. अनुपमा पाटील

प्राचार्य, मार्गदर्शक

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट पुणे

प्रस्तावना :

९ मार्च २०२० रोजी महाराष्ट्रात कोरोनाविषाणूने आगमन केले ९ मार्च ला महाराष्ट्रात कोरोना विषाणूच्या दुर्भावामुळे होणाऱ्या साथीच्या आजाराची पहिली नोंद झाली तर १७ मार्च २०२० मध्ये महाराष्ट्रात पहिल्या कोरोना बाधित व्यक्तीच्या मृत्यूची नोंद झाली. ३ मे २०२० पर्यंत १२,९७४ जणांना कोरोनाविषाणूची लागण झाली असून त्यापैकी ५४८ व्यक्तींना आपले प्राण गमवावे लागले. जनता कर्फ्यु पाळण्याचे आवाहन नागरिकांना केले होते या लोकांप्रती सामाजिक कृतज्ञता म्हणून टाळ्या, थाळ्या, शख इत्यादी आपल्या गॅलरीमधून किंवा घरातून वाजवून या सर्व लोकांचे आभार पंतप्रधानांनी व जनतेनी व्यक्त केले. तसेच जमावबंदीचा निर्णय घेण्यात आला जमावबंदी फरक पडत नसल्याचे पाहून संपूर्ण भारतात व राज्यात संचारबंदी लागू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

वर्तमान काळात संपूर्ण जगाला कोरोनाविषाणूने आपल्या जाळ्यात घेतले असून त्याचा प्रभाव, लक्षण व बचावाच्या पद्धतीवरून सर्वत्र चर्चा आणि वादविवाद सुरु आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचा प्रादुर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंतापासून ते गरीबापर्यंत होत आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगात या लसी संदर्भात मोठ्याप्रमाणात भ्रम निर्माण झालेला आहे. भारताचे देखील लस निर्मिती केल्या आहेत. सध्याच्या काळात जगामध्ये अमेरिकेनंतर भारताचा कोरोना विषाणूच्या संदर्भात दुसरा क्रमा येतो. त्यामुळे भारताला अतिशय जागृत राहून काम करणे महत्त्वाचे आहेत.

आज जाहिरात हा प्रकार आपल्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाचा एक अविभाज्य घटक झालेला आहे. दिवसाचे चोवीस तास आणि वर्षाचे तीनशे पासष्ट दिवस विविध माध्यमाद्वारे ग्राहकांवर जाहिरातीचा सातत्याने भडिमार होत असतो. जाहिरातीतून माहिती आणि ज्ञानप्रसारणाचे काम उत्तम रीतीने होत असल्याने आधुनिक काळात जाहिरातीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. व्यापार आणि उद्योग-जगतात जाहिरातीचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो. अर्थात वैयक्तिक तसेच सार्वजनिक जीवनात जाहिरात ही अपरिहार्य बाब बनून राहिली आहे.

किवर्ड : कोविड-१९, उद्दिष्टे, अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोणात्म विश्लेषण, जाहिरात म्हणजे, जाहिरात कलेवर जालेल्या परिणाम, जाहिरातीचे गुण आणि वैशिष्ट्ये, समाजावर व जाहिराती वर होणारा प्रभाव, आर्थिक व सामाजिक दृष्टीकोणात्म विश्लेषण, निकर्ष.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंधाच्या अनुषंगाने माहिती मिळविण्यासाठी लिखित साहित्य, रेकॉर्ड, प्रशासकीय आकडेवारी, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिक, ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट इत्यादीचा दुय्यम स्रोताचा उपयोग केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

- कोरोना काळात जाहिराती वर जालेला परिणाम जाणून घेणे.
- लॉकडाऊन काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती जाणून घेणे.
- आर्थिक महामारी व बेरोजगारीवर प्रकाश टाकणे.
- सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योगांची स्थिती जाणून घेणे.
- कोविड-१९ व कोरोना संदर्भात सखोल माहिती जाणून घेणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेला लॉकडाऊनमुळे झालेल्या नुकसानीचा आढावा घेणे.

कोविड-१९ :

विश्वातील चीन मधील वुहान हे शहर कोरोना विषाणूचे उगम स्थान असल्याचे म्हटले जाते. वुहान मधील इन्स्टिट्यूट ऑफ व्हायरॉलॉजीमध्ये वटवाघुळ यावर केलेल्या प्रयोगानंतर वटवाघुळ्याच्या विष्टेमुळे सीफुड मार्केट मधून कोरोना विषाणूचा प्रसार झाल्याची शक्यता वर्तविले जाते. या शहरांमध्ये सप्टेंबर २०१९ पासून कोरोनाचा प्रसार सुरु झाला. हुबेई प्रांतात २३ जानेवारी ते २४ मार्च २०२० या कालावधीत लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले होते. जवळपास १९५ देशांमध्ये कोरोनाचा फैलाव झालेला होता. त्यामध्ये सर्वात जास्त प्रादुर्भाव अमेरिका, स्पेन, इटली, ब्रिटन, इराण व भारत या देशांमध्ये झालेला

होता. प्रत्यक्षात मात्र कोरोनाने डिसेंबर २०१९ पासून उग्र रूप धारण केले होते. भारतात कोरोनाचा पहिला रुग्ण ३० जानेवारी २०२० ला केरळ राज्यात आढळून आला. त्या नंतर भारतात ५५ दिवसांनी कोरोना विषाणूच्या फैलावामुळे लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले. कोरोना एक मानव निर्मित विषाणू असल्याचे म्हटले जाते. मानवी चुकांमुळे हे महामारीचे संकट माणसांनी स्वतःच्या हाताने स्वतःवर आणि विश्वावर ओढवून घेतलेले आहे. नैसर्गिक संकट काही कालांतराने कमी होत असते. परंतु कोरोनाचा प्रादुर्भावाची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच गेली. केंद्र व राज्य सरकार कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी अनेक लोकहितार्थ निर्णय घेतलेले दिसून येत आहेत. भारतामध्ये कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी प्रथम लॉकडाऊन २४ मार्च ते २४ एप्रिल २०२० पर्यंत घोषित करण्यात आले होते.

अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोणात्म विश्लेषण :

सूक्ष्म अर्थशास्त्रातील मागणी आणि पुरवठ्याचा आणि ग्राहकाच्या वर्तणुकीसंदर्भातील सिद्धांताची परिस्थिती पाहता, जीवनावश्यक गोष्टींची मागणी वाढत आहे त्यामुळे मध्यंतरीच्या काळात या वस्तूंचा तुटवडा बाजारात निर्माण झालेला दिसून आला यामुळे या वस्तूंच्या किमतीमध्ये थोडीफार वाढ झाली होती. तसेच जास्त नफा कमवण्यासाठी वस्तूंवरील नफेखोरी आणि मत्केदारी देखील वाढली. हे फक्त अत्यंत आवश्यक गोष्टींसाठी लागू होते. (उदा. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत असे होऊ शकते.) सुरवातीला सॅनिटायझर, मास्क, औषधे आणि अन्नधान्य यांना जास्त मागणी होती त्यामुळे यांच्या किमतीमध्ये सुरवातीच्या काळात वाढ झाली तसेच या वस्तूंचा तुटवडा सुद्धा जाणवला.

जाहिरात म्हणजे

वस्तू व सेवा यांसाठी मागणी निर्माण करणारी कला होय.

जाहिरात कलेवर झालेल्या परिणाम :

कोविड-१९ संकटाने कोणालाही सोडले नाही; समाज, अर्थव्यवस्था, व्यवसाय आणि मानवजात या कठीण काळात, आव्हाने, संकटे आणि धक्क्यांमधून मार्गक्रमण करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. आव्हानांवर मात करण्यासाठी आणि त्यांचे व्यवसाय आणि योजनांना आकार देण्यासाठी कंपन्यांकडून अनेक पावले उचलली जातात. एकूणच जाहिरात उद्योग आणि त्याची निर्मिती, बदलते ग्राहक वर्तन, आर्थिक संकट आणि नवीन नियमांमुळे जाहिरातींना व्यत्यय आणि गोंधळाचा सामना करावा लागत आहे.

पुरवणी अंक १३- डिसेंबर २०२२

जाहिरातीचे गुण आणि वैशिष्ट्ये :

- जाहिरात ही एक कला आणि एक शास्त्र आहे.
- आपल्या सेवेला व वस्तूला मागणी निर्माण करण्यासाठी या जाहिरातकलेचा उत्पादकांकडून उपयोग केला जातो.
- वस्तू/सेवा व इतर गोष्टींसंबंधी इतरांना वैयक्तिक किंवा सामूहिक माहिती देणे व त्यांच्या मनात त्या गोष्टींविषयी अनुकूल भावना निर्माण करणे.
- माहिती देण्याच्या जोडीला ग्राहकाचे मन वळविण्यास प्राधान्य देणे व त्याप्रमाणे त्यांना कार्यप्रवृत्त करणे.
- जाहिरातीसाठी विशिष्ट माध्यमांचा, उदाहरणार्थ वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ, टेलिव्हिजन, मोबाइल्स, लघुपट, रंगीत फलक, माहितीपत्रके, हस्तपत्रके इत्यादींचा उपयोग केला जातो. श्राव्य, लिखित किंवा दृश्य माध्यमांचा एकत्रित किंवा स्वतंत्रपणे उपयोग केला जातो.
- कोणत्या माध्यमातून, कोणता संदेश, कोणत्या वेळी दिला जाणार आहे यावर जाहिरातीचे नियंत्रण असते.
- जाहिरातदाराला जे सांगावयाचे ते आणि तेवढेच नेमकेपणाने जाहिरातीत असते.
- जाहिरात विशिष्ट सेवा, वस्तू, संस्था, कंपनी, व्यापारी चिन्ह, कल्पना किंवा दृष्टिकोन यासंबंधी असते.
- जाहिरात माध्यमांच्या मालकांना - जाहिरात कलाकारांना जाहिरात करणाऱ्या व्यक्तींकडून आर्थिक मोबदला दिला जातो.
- जाहिरात तयार करण्यासाठी विशिष्ट प्रकारची कार्ये आवश्यक असतात व त्यासाठी पूर्वनियोजन करावे लागते.

समाजावर व जाहिराती वर होणारा प्रभाव :

कोरोनाचा प्रादुर्भाव मानवी जीवनाच्या सर्वच पैलूवर झालेला दिसून येतो. मानवी जीवन एकमेकांवर अवलंबून असल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम प्रत्येक पैलूवर झालेला दिसून येतो. लॉकडाऊन निर्णयामुळे जीवनाची दिवस-रात्र फिरणारे चक्र पूर्णपणे थांबविण्यात आले. याचा परिणाम सरकारचे महसुली उत्पन्न थांबले, उद्योग धंदे बंद झाले, शासकीय व खाजगी कार्यालय बंद झाली व जाहिरात एजन्सी बंद झाली, महाविद्यालय बंद झाली, फक्त जीवनावश्यक असलेल्या वस्तूंचा व्यवहार होत होता. सर्व प्रकारचे उद्योग धंदे बंद झाल्यामुळे त्याचा सर्वात जास्त परिणाम गरीब माणसांवर आणि अस्थायी कामगारांवर झाला. अस्थायी कामगारांचे कामही बंद झाले आणि स्वतः जवळ असलेला पैसा ही संपला. त्यामुळे

त्यांच्यासमोर जीवन मरणाचा प्रसंग निर्माण झाल्यामुळे गावाची ओढ मनामध्ये निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे कामगार स्थलांतराचा समस्या तीव्र स्वरूपाच्या निर्माण झाल्या. भारतात मार्च महिन्यापासून कोरोनाचा जास्त फैलाव दिसून आला. त्यामुळे लॉकडाऊन घोषित करून सर्व प्रकारचे धार्मिक सभा, गर्दीचे कार्यक्रम, उत्सव वर बंदी घालण्यात आली होती. देशात आज सर्वात जास्त कोरोना रुग्ण महाराष्ट्रात होते त्यामध्ये मुंबई शहरात रुग्णांचे प्रमाण जास्त होते. देशातील कोरोनाचा प्रभाव महाराष्ट्र, गुजरात, तमिळनाडू, दिल्ली, राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, पंजाब आणि तेलंगणा या राज्यांमध्ये जास्त प्रमाणात दिसून येते होते केंद्र सरकारच्या सूचना आणि राज्यातील परिस्थिती लक्षात घेऊन उपाययोजना आखून त्याची सर्वांतोपरी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक राज्याची काही प्रमाणात भौगोलिक परिस्थिती, आर्थिक स्थिती, मानवी आणि नैसर्गिक संसाधने, औद्योगिक वसाहत, रोजगारांच्या समस्या इत्यादी. अशा अनेक बाबींच्या अनुषंगाने विचार होऊन आपत्तीचे व्यवस्थापन होणे आवश्यक असून त्याचा कार्यपद्धतीमध्ये समन्वय असणे महत्त्वाचे आहे. या काळात सर्व प्रकारच्या जाहिरात एजन्सी पूर्णपणे बंद होत्या. त्यामध्ये हिंदुस्थान थॉमसन मुंबई, लोव लिंटास अॅण्ड पार्टनर्स मुंबई, ऑगिल्व्ही अॅण्ड मॅथर मुंबई, मुद्रा कम्युनिकेशन अहमदाबाद, एफ. सी. बी. उल्का मुंबई, ग्रे मुंबई, चित्रा लिओबर्नेट मुंबई, बेट्स इंडिया कोलकता अशा सर्व प्रकारच्या ऍड एजन्सी बंद करण्यात आल्या. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या जाहिराती करण्यात आल्या नाही. ज्या जाहिराती झाल्या त्या कोरोनाच्या जाहिराती होत्या. आणि त्या सोशल मीडियाद्वारे करण्यात आल्या. अशा प्रकारे जाहिरातीवर व समाजावर प्रभाव झाला होता.

आर्थिक व सामाजिक दृष्टीकोणात विश्लेषण :

अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, कोरोना संकटाचा प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होत आहे. कोरोनाविषाणू समस्येची गंभीरता आणि ह्या कोरोनाविषाणू नियंत्रित करण्यासाठी लागणारा कालावधी या सर्वांचा प्रभाव त्या देशातील अर्थव्यवस्थेवर नक्कीच पडलेला आहे. जोपर्यंत कोरोना विषाणूवर लस निर्माण होणार नाही तोपर्यंत अर्थव्यवस्था रुळावर येऊन पुनर्जीवित होणार नाही. कोरोना विषाणूमुळे केवळ भारताची अर्थव्यवस्था नाही तर संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार कोरोना विषाणूमुळे प्रत्येक देशाचा आर्थिक विकासदर खूप मोठ्या प्रमाणात खाली आला आहे. यावर लवकरात लवकर उपाययोजना न झाल्यास

अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव मोठ्या प्रमाणात वाढत जाईल असे भाकीत अर्थशास्त्रज्ञांनी केले आहे. कोरोना विषाणूकाळात देशातमध्ये लॉकडाऊन असताना देशातील सर्व कारखाने, कार्यालय, मॉल्स, व्यवसाय इत्यादी बंद होते. घग्गुनी पुग्गुटा आणि मागणीवर परिणाम होत असल्याने आर्थिक वाढीचा दर प्रभावित झाला, अर्थशास्त्रज्ञांनी आपल्या अहवालामध्ये सरकारला आर्थिक व आर्थिक धोरणांच्या समर्थनावर भर देण्याचा सल्ला देण्यात आला. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी भारताने या साथीचा प्रसार होण्यापासून रोखण्यासाठी लवकरात लवकर अधिक प्रभावी पावले उचलली. तसेच, स्थानिक पातळीवर तात्पुरते रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रमांकडेही लक्ष दिले. या महामारीमुळे केवळ भारतच नाही तर संपूर्ण दक्षिण आशिया दारिद्र्यात येत आहे असा इशारा जागतिक बँकने दिला आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने म्हटले आहे की कोरोना विषाणू हा केवळ जागतिक आरोग्य संकट नाही तर प्रचंड कामगार बाजार आणि आर्थिक संकट निर्माण होऊन यामुळे लोकांवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम जाले होते. प्रत्येक देशाने आपल्या सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात कपात केली आहे. लॉकडाऊन नमुळे कच्च्या मालाची उपलब्धता, उत्पादनाच्या साखळी आणि तयार उत्पादनाच्या वितरण यावर परिणाम झाला होता. त्यामुळे पुन्हा कंपन्या सुरु होण्यास वेळ लागणार होते. उदाहरणार्थ उत्पादन पुढे ढकलल्यामुळे कामगारांचे स्थलांतर वाढले आहे. अशा परिस्थितीत कंपन्यांना पुन्हा कुशल कामगारांची नेमणूक करून पूर्ण क्षमतेने उत्पादन सुरु करणे हे एक मोठे आव्हान होते. त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेची संध प्रगतीवर होणार आहे. खाण आणि उत्पादन उद्योगावर तसेच अन्य प्राथमिक किंवा दुय्यम क्षेत्रातील घसरणीचा परिणाम सेवा क्षेत्रातील कंपन्यांवरही झालेला दिसून येतो. जागतिक बँकेचे मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ हंस टिमरच्या मते, भारताची आर्थिक परिस्थिती चांगली नाही. टायमरच्या मते भारतात लॉकडाऊन अधिक काळ सुरु राहिल्यामुळे येथील आर्थिक परिणाम जागतिक बँकेच्या अंदाजापेक्षा अधिक वाईट दिसून येत आहे तसेच या आव्हानावर मात करण्यासाठी भारतात सर्वप्रथम या रोगाचा प्रसार होण्यापासून रोखणे आणि त्याचबरोबर सर्वांना अन्न मिळेल याची खात्री करून घेणे. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था खचक (आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी)ने टास्क फोर्सची स्थापना ढासळणारी अर्थव्यवस्था परत आणणे हे या टास्क फोर्सचे उद्दीष्ट आहे. आरबीआयचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन हे देखील या टास्क फोर्सचे सदस्य आहेत. अर्थव्यवस्था रुळावर आणण्यासाठी भारतामध्ये प्रतिभावान अर्थशास्त्रज्ञांची समिती स्थापन करून (त्यानाथे व्यावसायिकांचा समावेश करणे महत्त्वाचे आहे भारतीय

आव्हानानुसार देशाची अर्थव्यवस्था पुन्हा रुळावर आणण्यासाठी टप्पाटप्पाने सरकारसमोर चोरणात्मक उपाय योजनांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. गेल्या वर्षाच्या आर्थिक निर्देशांकावर नजर टाकल्यास ऑटोमोबाईल क्षेत्र, रिअल इस्टेट, लघुउद्योग अशा सर्व असंघटित क्षेत्रात मंदी मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. भारत सरकारपेक्षा, यूके सरकारने कर सवलती. व्यवसायाना स्वस्त कर्ज, विविध प्रकारच्या अनुदानासह ४०० अब्ज डॉलर्सचे पॅकेज आणले आहे जे देशाच्या जीडीपीच्या १५ टक्के आहेत. बँक ऑफ इंग्लंड व्याज दर कमी करून बाजारात भांडवल आणले आहे. कोरोनामुळे उद्ध्वस्त झालेल्या इटली सरकारने २ अब्ज डॉलर्सचे पॅकेज जाहीर केले. इमॅन्युएल मकरान यांनी फ्रान्सच्या कोरोना मदत पॅकेजची किंमत जवळजवळ ५० अब्ज डॉलर्स (जीडीपीच्या २ टक्के). स्पेनचे २२० अब्ज डॉलर्स, स्वीडनचे ३० अब्ज डॉलर्स, ऑस्ट्रेलियाचे ६६ अब्ज डॉलर्स आणि न्यूझीलंडचे पॅकेज १२ अब्ज डॉलर्स (जीडीपीच्या ४ टक्के) आहे. सिंगापुरने ५६ लक्ष लोकसंख्येसाठी ६० अब्ज डॉलर्सचे पॅकेज आणले आहे. आजपर्यंतची रेकॉर्ड तूट, महसूल घट यामुळे भारतातील मदत पॅकेजेस त्याच्या जीडीपीच्या केवळ ०.३ टक्के आहे. इतर देशांनी त्यांच्या जीडीपीच्या ४ ते ११ % इतके पॅकेजे जाहीर केले होते. सुमारे १-७ लाख कोटी रुपयांचे भारत सरकारचे पॅकेज कोरोना बाधित व्यक्तींना प्रतिकामक मदतीवर केंद्रित आहे. ज्यामध्ये स्वस्त धान्य मुख्य आहे. शेतकरी सहाय्यता निधीचे हप्ते व इतर रोख पेमेंट त्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करण्यात आली आहे. उज्वला योजना अंतर्गत, तेल कंपन्यांना मोफत एलपीजी सिलिंडर्सचे अनुदान थांबविणे. भारतातील भविष्य निर्वाह निधी पीएफ संग्रह सुमारे ११ लाख कोटी रुपये आहे. ज्यामुळे लहान कंपन्यांमधील नियोक्तांचे योगदान तीन महिन्यांसाठी पुढे ढकलले. या निधीचा पूर्ण उपयोग होईल. व्हख ने सरकारपेक्षा जास्त धैर्य दाखवून सर्व बँकाना तीन महिन्यांकरिता (गृहनिर्माण, कार क्रेडिट कार्डससह) सर्व कर्जावरील हप्त्यांचे पैसे पुढे ढकलण्यास सांगितले होते. व्याजदरामध्ये सुध्दा अभूतपूर्व कपात करण्यात आली आहे. इतर देशांप्रमाणेच भारत सरकार कामगार, छोटे व्यापारी आणि कोरोनामधील नोकरी गमावलेल्यांना कोणतीही थेट मदत करू शकलेले नाही फार कमी कंपनीनी आपल्या कामगारांना कोरोनाच्या काळात मदत केली होती असे लक्षात येते. याबरोबरच भविष्य निर्वाह निधीतून मिळणाऱ्या सवलतीचा लाभ फक्त १५ ते १६ % संस्थानाय प्राप्त होतांना दिसतो.

अनौपचारिक क्षेत्रामध्ये फेरीवाले, विक्रेते, कलाकार, लघु उद्योग आणि सीमापार व्यापार यांचा समावेश आहे. सरकारला या वर्गाकडून कर मिळत नाही. लॉकडाउन आणि कोरोना

पुरवणी अंक १३- डिसेंबर २०२२

विषाणूच्या या संपूर्ण टप्प्यात सर्वांत जास्त परिणाम विमानचालन, पर्यटन, हॉटेल क्षेत्रावर झाला आहे. ही परिस्थिती सरकारसाठी आव्हानात्मक आहे. अचानक समोर एक मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. प्रत्येक क्षेत्रात उत्पादन आणि खर्चद्वारा परिणाम झाला आहे, कोरोना विषाणूचा परिणाम संपूर्ण जगावर झाला आहे. चीन आणि अमेरिका सारखे मोठे देश आणि मजबूत अर्थव्यवस्था त्यासमोर असहाय्य आहेत. यामुळे भारतातील परकीय गुंतवणूकीद्वारे अर्थव्यवस्था बळकट करण्याच्या प्रयत्नांनाही धक्का बसू शकतो जर परदेशी कंपन्यांकडे पैसे नसतील तर ते गुंतवणूक करणार नाहीत. तथापि, तज्ञांचे मते. या परिस्थितीचा अर्थव्यवस्थेवर किती परिणाम होईल हे दोन गोष्टींवर अवलंबून असेल. एक म्हणजे येत्या काळात कोरोना विषाणूची समस्या किती गंभीर आहे आणि दुसरे म्हणजे किती काळात या समस्येचे हे नियंत्रण केले जाऊ शकेल.

भारताच्या जीडीपीत जवळपास २४% घट झाली आहे. आणि जर आपण ऋ-२० देशाकडे पाहिले तर ही घसरण सर्वात मोठी घसरण आहे. सर्वच देशांमध्ये विक्रमी घट झाली आहे. ब्रिटनमध्ये २०% घट झाली असून १८ व्या शतकानंतरची ही सर्वात मोठी घसरण असल्याचे म्हटले जाते. २०२० अखेरच्या पहिल्या तिमाहीतून भारतामध्ये हळू हळू घट झाली सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे या कोरोना काळात शेती हया एकमेव क्षेत्रात घट नमूद झालेली नाही. अन्यता सर्व क्षेत्रात घट झाली आहे. जसे उत्पादन क्षेत्र जवळजवळ ४०% पर्यंत खाली आले होते. हॉटेल उद्योग बंद होते आणि बांधकाम क्षेत्र जे आपल्या अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. या सर्व क्षेत्रात घट झाली, त्यामुळे त्याचा प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर दिसून आला. सुरवातीपासूनच पुरवठा साखळीसंदर्भात एक प्रचंड धोका होता, जो अद्यापही अबाधित आहे आणि पुरवठा साखळीमधील सर्व सेवा एकमेकांशी जोडल्या गेलेल्या आहेत. ज्यामुळे एकाचा परिणाम दुसऱ्या वर होतो. अर्थव्यवस्था बंद करणे खूप सोपे आहे परंतु ते सुरू करणे तितकेच कठीण आहे. या आव्हानाला समोर जाणे खूप महत्त्वाचे आहे तेव्हाच अर्थव्यवस्था पूर्ववत रुळावर येऊ शकते.

निकर्ष :

कोरोना या विषाणूने पूर्ण जगाला प्रभावित केले होते व त्यामध्ये १९५ देशावर कोरोना या विषाणूचा प्रसार झालेला होता. त्यामुळे पूर्ण जीवन विस्कळीत झालेले होते व भारताची आर्थिक-सामाजिक व जाहिरात या वेगवेगळ्या क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाल्या मुळे आर्थिक दृष्ट्या मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले होते १९५ देशाना.

संदर्भ :

१. दृश्य विचारप्रसारण विष्व - डॉक्टर गजानन मंगेश रेगे
२. जाहिरातीत तडजोड नाहीच - प्रा डॉ- सुभाष पवार
३. गूगल
३. विकिपीडिया
४. <https://www.esakal.com/muktapeeth/marathi-article-jalgaon-coron-educated-social-health-307026>

५. <https://maharashtratimes.com/editorial>
६. <https://mr.vikaspedia.in/education/childrens>
७. <https://www.bbc.com/marathi/india-50966988>
८. <https://www.lokmat.com/editorial/lifelong-thanks-corona>

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या दुर्मिळ ग्रंथांची यादी

☎: (०२५६२) २३३८४८

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	किंमत रुपये
१)	छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे	३५०
२)	शिवाजीची राजनिती	४५०
३)	राजवाडे चरित्र	७००
४)	इ.वि.का.राजवाडे समग्र साहित्य (खंड ४ ते १०) ३५० × ६	२१००
५)	मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (खंड १ ते ११) ४०० × ११	४४००
६)	The Sources of Maratha History ५ खंड ६०० × ५	३०००
७)	गीताई धर्मसार	५०
८)	जागतिक बालक वर्षानिमित्त	२५
९)	अमृतानुभव	१००
१०)	कॅटलॉग	५०
११)	नागपुरकर भोसल्यांचे चिटणीशी बयान्	५०
१२)	संशोधक-काँग्रेस शताब्दी विशेषांक	५०
१३)	ज्ञानेश्वर नितीकथा	२०
१४)	कमाविसदार	४००
१५)	योगचिंतामणी	१००
१६)	वेडिया नागेश	२५
१७)	नवरस रागमाला (संशोधक)	५०
१८)	तात्या जोगाच्या चरित्राची साधने	१००
१९)	मोडीलीपी परिचय	२००
२०)	खानदेश माळव्याच्या इतिहासाची साधने	१५०
२१)	दुर्मिळ संच (संशोधक)	३०००
२२)	निरुक्त	२०००
२३)	नागपूर राज्याच्या इतिहासाची साधने	२५०
२४)	मराठाकालीन शासन व्यवस्था आणि स्थित्यंतरे	१५०

National Institute of Education, Kurundwad

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

(NAAC Accreditation 'B+' Grade)

At/Post-Kurundwad, Tal- Shirol Dist- Kolhapur 416106 India (MS), India

organized by

One Day Interdisciplinary International e-Conference

On

**RECENT TRENDS, ISSUES, AND CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES AND LANGUAGES
TOWARDS SUSTAINABLE RESEARCH**

Date- 25th November 2022

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. _____

शुभरथींद्र नारायण चौर

_____ has participated in One Day Interdisciplinary International e-Conference on "Recent Trends, Issues, and Challenges in Social Sciences and Languages towards Sustainable Research" organized by the Department of History, English, Economics, Political Science, Geography and IQAC Cell of Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad on 25th November 2022, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled _____

कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व जाहिरात कलेवर
ज्ञानित्या परिणामाचा विश्लेषणात्मक अध्ययन.

Coordinator
Dr. S. A. Tambade
Head Dept. of English

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

Convener
Prof. R. S. Kadam
Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Organizing Secretary
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

आधुनिक काळातील तरुण स्त्री चित्रकार प्रा. सुधिर पवार/ प्रा. रुपेश पवार200
कर्तबगार तरी कुटुंबवत्सल प्रा. रुपेश पवार/ प्रा. सुधिर पवार205
स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग दत्तात्रय देवना कर्दपवार208
भारतातील समकालीन दृश्यकला क्षेत्रातील व्हिडीओ आर्ट इंस्टॉलेशनची पायाभरणी करणारी एक महिला कलाकार: नलिनी मलानी प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. चारुता विलास खारोकर212
फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान प्रा. चारुता विलास खारोकर/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. सुनील देशपांडे216
ACTIVISM OF NVP'S EDUCATIONAL, ECONOMICAL AND SOCIAL FIELD Dr. Minakshi Haribhau Gawali221
A STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI VYARAWALLA IN THE FIELD OF PHOTOJOURNALISM IN INDIA Dr. Anupama Patil/Ram Chaure225
CONTRIBUTION OF ANNIE BESANT IN THE FIELD OF INDIAN EDUCATION Dr. Swapnil Nirmal229
स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकारणात सुषमा स्वराज यांच्या कार्य- कर्तृत्वाचा एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. संजय बाबुराव शिंगाणे235
ROLE OF LAW IN WOMEN EMPOWERMENT Dr. Bharat G. Kaurani239
THE EFFECTIVE USE OF REFLECTIVE TEACHING STRATEGY IN SCHOOL EDUCATION Dr. Vinod Vishwas Patil243

इंदिरा गांधी यांचे भारतीय राजकारणातील योगदान149 डॉ. अशोक सुखदेव राठोड	
COLOURISM AND DEPLETION OF SELF-ESTEEM IN INDIA155 Mr. Supresh Sunil Pagare	
स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात महिलांचे नाट्य व चित्रपट क्षेत्रातील बहुमुल्य योगदान158 डॉ. गिरिश चरवड/ डॉ. जगदिश द. खैरे	
प्रभा खेतान का साहित्यिक योगदान162 डॉ. अनंत भालचंद्र पाटील	
IMPACT OF WORKING ENVIRONMENT ON THE HEALTH OF TRAFFIC POLICE PERSONNELS IN JALGAON CITY164 Dr. Pratiksha Dhameshwar Nandeshwar/Samruddhi Tusliram Mahajan/Neha Anant Chaudhari	
ENVIRONMENTAL ROLE OF INDIAN WOMEN IN THE POST- INDEPENDENCE ERA169 Dr. Raju Suresh Gaware/Dr. Shaikh Irfan Shaikh Bashir/Dr. Ameenuddin Shamsuddin Qazi/Dr. Pratiksha Dhameshwar Nandeshwar	
CONTRIBUTION OF WOMEN IN THE FIELD OF MEDICINE IN THE POST INDEPENDENCE ERA174 Dr. Mohini Uday Upasani	
स्वातंत्र्योत्तरकाळातील महिलांचे दृश्यकलेतील योगदान178 प्रा. पानसरे सागर हरिश्चंद्र	
जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या प्रभावी उपयोगाचे विविध दृष्टीकोन183 मनविता शिवदास खैरनार/ डॉ. प्रिया नरेंद्र कुरकुरे	
MAHASHWETA DEVI'S OEUVRE: AN EMBODIMENT OF ENVIRONMENTAL JUSTICE AND SOCIAL RESILIENCE187 Dinanath S. Patil/ Dr. Sunila Pillai	
ECONOMIC EMPOWERMENT OF RURAL WOMEN THROUGH STATE RURAL LIVELIHOODS MISSION193 Dr. Siddharth Gangale	
FIRST INDIAN WOMEN POLICE OFFICER – DR. KIRAN BEDI197 Dr. Minakshi Haribhau Gawali/ Prof. Madhuri Haribhau Gawali	

स्वातंत्र्योत्तरकाळातील महिलांचे दृश्यकलेतील योगदान

प्रा. पानसरे सागर हरिश्चंद्र, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

सारांश

स्वातंत्र्योत्तरकाळात भारताने, राजकारण, कला, वाणिज्य, व्यापार, रसायन, भौतिक, वैद्यकीय शास्त्र, तंत्रज्ञान, खेळ, शिक्षण, संस्कृती इ. अनेक क्षेत्रात मोठी प्रगती केली. या प्रगतीमध्ये स्त्रीयांनी दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. वरील क्षेत्रातील योगदान सर्वत्र आहे परंतु दृश्य कलेतील चित्रकला, शिल्पकला, आणि आधुनिक कलेतील नव्या प्रवाहात त्यांनी लक्षणीय भर घातली. सदरील शोध निबंधाद्वारे स्त्रीयांनी या क्षेत्रात केलेल्या महत्त्वपूर्ण कामावर प्रकाश पडू शकेल.

प्रस्तावना:

इतिहासात डोकावले असता स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात काही मोजक्या स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव आपल्याला दिसून येतो. संत वाङ्.मयात मोलाची भर घालणाऱ्या मुक्ताबाई, जनाबाई आणि शिव काळात महाराणी जिजाबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई सारखी काही तुरळक उदाहरणेच आपल्याला दिसतात, कारण त्यावेळी पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना चूल आणि मुल या मर्यादेपलीकडे समाजात वाव दिला गेला नाही. परंतु इंग्रजी राजवटीच्या काळात सावित्रीबाई फुले यांनी पती जोतीरावांच्या सहायाने पुण्यातील भिडे वाडा येथे १८४८ मध्ये भारतातील पहिली मुलींची शाळा सुरु केली. स्त्रियांना शिक्षित करून स्वतःच्या पायावर उभे करण्याचे अवघड आव्हान त्यांनी स्वीकारले आणि मोठी सामाजिक क्रांती घडवून आणली. हे त्यांचे कार्य सर्व स्त्रीजाती साठी उपकारक ठरले. शिक्षणामुळे नव-नव्या क्षेत्रात काम करण्याची संधी उपलब्ध होऊन त्यांच्यात दडलेल्या सुप्त गुणांना बहर आला आणि इथून पुढे खर्या अर्थाने महिलांनी सर्व क्षेत्रात मोठी प्रगती करून समाजात मानाचे स्थान प्राप्त केले.

इतर क्षेत्रांवर उभे राहून दृक कलेच्या क्षेत्रातही महिलांनी मोलाचे योगदान दिलेले दिसते. २० व्या शतकाच्या सुरवातीला वॉम्बे स्कूल परंपरेतून अँजेला त्रिंदाद, अंबिका धुरंधर, या स्त्री चित्रकारांनी वास्तववादी आणि भारतीय शैलीत श्रेष्ठ दर्जाचे काम करून दृक कलेत स्त्रीयांना स्थान मिळवून दिले होते परंतु भारतीय चित्रकलेला नवता देण्याचे पहिले काम स्त्री चित्रकार अमृता शेरगिलने केले. येथून पुढे आधुनिक स्त्रीवादी चित्रकारांची एक परंपरा भारतात निर्माण झालेली दिसते. पारंपारिक वास्तववादी आणि भारतीय शैलीला फाटा देऊन त्यांनी समकालीन कलेत स्वतःचे आणि देशाचे नाव अंतरराष्ट्रीय स्तरावर उज्वल केले. त्यांच्या या कामाचा आढावा घेणे निश्चितच रोचक ठरेल. महिलांचे शोषण आणि समाजातील विसंगतीचे निरीक्षण करून विविध नव माध्यमांद्वारा, समकालीन कलेच्या (contemporary art) सहाय्याने त्यावर भाष्य करण्याचा प्रयत्न या स्त्री कलावंतांनी केला. समकालीन कलेतील काही निवडक चित्रकर्तींचे उदाहरण घेऊन ही वाटचाल कथा पद्धतीने झाली हे पाहूयात.

मुख्य संबोध : अमृता शेरगिल आणि नवकलेची सुरवात, बी.प्रभा, नलिनी मालानी, शिल्पा गुप्ता

अमृता शेरगिल आणि नवकलेची सुरवात –

(अमृता शेरगिल यांची कारकीर्द पारतंत्र्याच्या काळातील असली तरीही त्यांच्या पासूनच भारतात आधुनिक कलेची सुरवात झाली आणि त्यांच्या चित्र शैलीच्या प्रभावातून पुढे स्त्रीवादी कला उदयास आल्याने त्यांच्या कामाविषयी येथे लिहिणे गरजेचे ठरते.)

अमृता शेरगिल यांचा जन्म हंगेरी येथील बुडापेस्ट मध्ये ३० जानेवारी १९१३ ला झाला. चित्रकलेचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घ्यायला अमृता आईसोवत पॅरिसला गेली. वयाच्या १६ व्या वर्षी त्यांनी पॅरिस येथील अकादमी दे ला ग्रान्ड चौमिअर (Academie de la Grande Chaumiere) येथे कलेच्या शिक्षणाला सुरवात केली आणि पुढे एकांले देस बेऔक्स आर्ट्स (Ecole des Beaux-Arts) येथून शिक्षण पूर्ण केले (१९३०-३४). त्यावेळ त्यांच्यावर पाश्चात्य चित्रकार पॉल सेझान, पॉल गोर्ग यांच्या चित्रशैलीचा प्रभाव होता. सन १९३४ मध्ये त्यांना तीव्रतेने भारतात परतण्याची आंतरिक ओढ लागली. येथे परतल्यावर त्यांनी भारतीय पारंपारिक कलेचा अभ्यास आणि संशोधनार्थ स्वतःला वाहून घेतले. मृत्यूपर्यंत त्यांचे हे कार्य अखंड सुरु होते. कार्ल खंडालावाला यांची त्यांना या कामी मदत झाली. भारतीय पारंपारिक मुगल शैली, पहाडी शैली आणि

अजिंठा येथील भित्तीचित्रे व शिल्पकलेने त्या प्रभावित झाल्या. यामुळे त्यांच्या चित्रात आश्चर्यकारक परिवर्तन घडून आले. या काळात त्यांनी युरोपीय वास्तववादी, दृकप्रत्ययवादी चित्रशैलीचा त्याग केला आणि भारतीय शैलीतील घटक, रेषा प्रधानता आणि सपाट रंगलेपन यांचा अंतर्भाव चित्रात केला. यातून त्यांची स्वतंत्र चित्रशैली निर्माण होत गेली. या शैलीचे वैशिष्ट्य होते आकार, रचना आणि रंग लेपनातील साधेपणा. १९३७ मधील भारत भ्रमणाच्या काळात त्यांची प्रसिद्ध चित्रे "ब्राइड्स टॉयलेट", "ब्रम्हाचारीज", "साऊथ इंडियन व्हिलेजर्स गोइंग टू मार्केट" निर्माण झाली. या चित्रातून ग्रामीण महिला, त्यांचे जीवन, त्यातील बारकावे, गरिबी आणि हलाखी यांचे दर्शन तीव्रतेने घडते. अमृता शेरगिल जन्मजीवन त्यांनी संवेदनक्षमतेने व्यक्त केलेले दिसते. "व्हिलेज सीन", "इन द लेडीज एंक्लोझर" आणि "सीएस्टा" या त्यांच्या चित्रातून ग्रामीण महिला, त्यांचे जीवन, त्यातील बारकावे, गरिबी आणि हलाखी यांचे दर्शन तीव्रतेने घडते. अमृता शेरगिल यांचा गौरव कार्ल खंडालावाला आणि चार्ल्स फॅब्री या कला समीक्षकांनी विसाव्या शतकातील महत्त्वपूर्ण कलाकार म्हणून केला. मुक्त क्रांतिकारी भाव, सामान्य लोकांचे दैनंदिन जीवन आणि सेल्फ पोर्ट्रेट निर्मिती हे अमृताच्या चित्रांचे विशेष म्हणावे लागेल. १९३८ मध्ये डॉ. व्हिक्टर एगन यांच्याशी त्या विवाहबद्ध झाल्या. १९४१ साली लाहोर येथे पतीसह एकल झाले. १९३८ मध्ये डॉ. व्हिक्टर एगन यांच्याशी त्या विवाहबद्ध झाल्या. १९४१ साली लाहोर येथे पतीसह एकल झाले.

अमृता शेरगिल यांच्या जन्म शताब्दी निमित्त सन २०१३ साली युनेस्कोने "अमृता शेरगिल आंतरराष्ट्रीय वर्ष" घोषित करून जागतिक स्तरावर त्यांचा सन्मान केला.

बुडापेस्ट येथे त्यांच्या सन्मानार्थ सांस्कृतिक केंद्र निर्माण करण्यात आले. मृत्यू उपरांत भारत सरकारने त्यांच्या चित्रांना राष्ट्रीय कलासंपत्ती म्हणून घोषित केले आहे. नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट, नवी दिल्ली येथील कलासंग्रहालयात व लाहोर येथील कला संग्रहालयात त्यांची बहुतांश चित्रे आजही पाहायला मिळतात.

अमृता शेरगिल अल्पायुषी ठरल्या असल्या तरीही कला जगतात अमर होऊन पुढील अनेक पिढ्यांसाठी प्रेरणास्थान बनल्या आणि या प्रेरणेतून पुढे समकालीन स्त्रीवादी चित्रकरतींची एक परंपराच भारतात निर्माण होत गेलेली दिसते.

बी.प्रभा:

बी.प्रभा यांचा जन्म महाराष्ट्रातील नागपूर जवळील बेला या खेड्यात १९३३ साली झाला. १९५३ ते ५५ या काळात सर जे.जे.स्कूल ऑफ आर्ट येथे कला शिक्षण पूर्ण केले. यानंतर लगेचच १९५६ साली त्यांनी बी. विठ्ठल या गुणी चित्र-शिल्पकाराशी विवाह केला. बी.प्रभा यांच्या कामावर अमृता शेरगिल यांच्या चित्रशैलीचा प्रभाव दिसून येतो. अमृता शेरगिल प्रमाणेच आपण ही आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे चित्रकार व्हावे अशी त्यांची मनीषा होती. प्रभा यांचे लहानपण खेड्यात व्यतीत झाल्याने ग्रामीण आणि आदिवासी जीवनाची ओढ त्यांच्या कलाकृतीतून प्रकट होते. अमृता प्रमाणे त्यांच्या चित्रातील मुख्य व्यक्तीरेखा हि स्त्री होती. खेडूत कष्टकरी, भटक्या स्त्रीया, त्यांचे जीवन, सोशिकता, दुष्काळ, भूक, याचे करून चित्र मोठय संवेदनक्षम दृष्टीने केलेले दिसते. "माझ्या चित्राचा उद्देश स्त्री वरील आघात आणि त्यांची शोकांतिका व्यक्त करणे हा आहे", असे त्या एका मुलाखतीला उत्तर देताना म्हणाल्या होत्या. त्यांनी आपल्या चित्रात स्त्री आकृतीचे काही प्रमाणात विरूपिकरण केलेले दिसते, त्यामुळे चित्रातील स्त्रीया प्रमाणापेक्षा उंच, सडपातळ बांध्याच्या, लांबलचक हातपाय असलेल्या दिसतात आणि डोके शरीरापेक्षा लहान भासते. या स्त्री आकृतीबरोबर मासे, टोपल्या, मातीची भांडी, घरे, फळे, फुले, झाडे यांचे आकार रचनेचे सौंदर्य वाढवतात. लयदार रेषा, आकार आणि आकृतिबंधातील साधेपण (simplification) आणि एक रंगसंगती कडे झुकलेली पॅलेट ही त्यांच्या चित्रशैलीची वैशिष्ट्य म्हणता येतील. तांबडा, तपकिरी, येलो ऑकर, निळाकरडा, पांढरा या रंगांच्या विशेष वापरामुळे त्यांची चित्रे भारतीय मातीशी नाते दर्शवतात. प्रभांनी ही चित्रे रंगवण्यासाठी माध्यम म्हणून कॅन्व्हासवर तैलरंगाचा वापर समर्थपणे केला आहे. मासे विकायला बसलेल्या कोळीणी, समुद्रकिनारे, वधूचा लग्नसोहळा, भांडी विकायला बसलेल्या खेडूत स्त्रीया असे विषय त्यांनी चित्रासाठी प्रामुख्याने वापरलेले दिसतात. बी. प्रभा यांनी देश-परदेशात ५० च्या वर चित्रप्रदर्शने भरविली आणि त्याला चाहत्यांचा भरभरून प्रतिसाद मिळत गेला. १९८७ साली राज्य कला प्रदर्शनात बी. प्रभांचा सत्कार करून महाराष्ट्र शासनाने त्यांचा गौरव केला. त्यांची चित्रे आणि व्यक्तिमत्व अनेकांना प्रेरणा देणारे ठरले. अखेर पर्यंत कलासाधना करत बी. प्रभा यांनी २० सप्टेंबर २००१ रोजी या जगाचा निरोप घेतला आणि कला क्षेत्रातील एक तेजस्वी किरण लोपला.

नलिनी मालानी:

नलिनी मालानी यांचा जन्म फाळणीपूर्व भारतात कराची येथे इ.स. १९४६ साली झाला. सर जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट येथून त्यांनी इ.स. १९६९ मध्ये फाईन आर्ट विषयातील पदविका प्राप्त केली. भारत सरकार तर्फे त्यांना १९८४ ते ८९ पर्यंत कलाविषयातली आर्ट फेलोशिप मिळाली. त्यांनी निवासी चित्रकार म्हणून अमेरिका, इटली, जपान, सिंगापूर या देशांमध्ये

वास्तव्य केले.^१ मलानी यांची अनेक एकल प्रदर्शने भारत आणि परदेशात झाली. आपल्या पुर्वसुरीप्रमाणे कागद आणि कॅनव्हासच्या मर्यादित न अडकता त्यापलीकडे जाऊन त्यांनी नव माध्यमे (new media) हाताळण्याचा आणि त्यातील शक्यता पडताळण्याचा अभिनव प्रयोग केला. 'व्हिडीओ-कला' आणि 'व्हिडीओ- माडणीशिल्प' या प्रकारांत काम करणाऱ्या पहिल्या काही भारतीय कलावंतांपैकी त्या महत्त्वाच्या ठरल्या. माडणीशिल्प, व्हिडीओ शॅडो प्ले, मल्टी प्रोजेक्शनवर्क, नाटक इत्यादी नवं माध्यमांचा त्यांनी कला निर्मितीसाठी सातत्याने कल्पक वापर करून घेतला आहे. त्यांची चित्रे ही मुख्यतः सामाजिक विषयावर आधारलेली आहेत, जसे समाजातील स्त्रियांचं दमन, कामगारांचे जीवन, जातीय दंगे, पर्यावरणाचा नाश. त्यामुळे अनेकदा त्यांना राजकीय चित्रकार म्हणून ही संबोधले गेले आहे. कलेसाठी कला यावर त्यांचा विश्वास नसून कलेद्वारे संदेश देणे किंवा संवाद साधणे महत्त्वाचे आहे असे त्यांना वाटते.^२ आपल्या चित्रांमध्ये स्त्रीचे चित्रण करण्यासाठी त्यांनी सीता, मेडिया सारखी भारतीय आणि ग्रीक पुराणातील व्यक्तीरेखा आणि अॅलीस सारखी बाल साहित्यातील पात्र वापरली आहेत. लिव्हिंग इन एलीस टाइम्स, लिस्टनिंग टू द शेड, कॅसांड्रा, स्प्लीटिंग द अदर ही त्यांची काही गाजलेली प्रदर्शने. जातीय दंगल आणि गुजरातचे हत्याकांड हे युनिटी इन डायवर्सिटी या व्हिडीओ द्वारे दाखवले आहे. मलानी यांच्या चित्रातून मानवी जीवनातील दुःखः अधिक प्रकट होताना दिसते. दृक कलेच्या क्षेत्रात नलिनी मालिनी यांनी स्वतःचे असे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. त्यांच्या नंतर आता बरेचसे युवा कलाकार मिक्स मिडिया, नियू एज मिडियाचा वापर करताना दिसतात.

शिल्पा गुप्ता

शिल्पा गुप्ता ह्या एक समकालीन भारतीय कलाकार आहेत, त्या भारतात मुंबई येथे राहतात आणि काम करतात. त्यांनी १९९७ मध्ये सर जे.जे. स्कूल ऑफ फाइन आर्ट्समधून शिल्पकलेमध्ये बी.एफ.ए ही पदवी प्राप्त केली. त्यांच्या कलेची माध्यमे ही हाताळलेल्या, सापडलेल्या वस्तूपासून ते व्हिडीओ, परस्परसंवादी संगणक-आधारित स्थापना आणि कार्यप्रदर्शनापर्यंत आहेत.

गुप्ता यांना मानवी समज आणि दैनंदिन जीवनातील, दृश्य किंवा अदृश्य स्वरूपातील माहिती कशी प्रसारित आणि ग्रहण केली जाते याबद्दल स्वारस्य आहे. वस्तूंची व्याख्या कशी केली जाते मग ती ठिकाणे असोत, लोक असोत, अनुभव असोत याकडे गुप्ता सतत लक्ष वेधून घेतात, आणि त्यांचे कार्य अशा क्षेत्रांमध्ये गुंतलेले असते जिथे या व्याख्या उपयोगात आणल्या जातात, मग ती देशाची सीमारेषा असो, लेबले किंवा सेन्सॉरशिप किंवा सुरक्षेच्या कल्पना असोत.

गुप्ता यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या पारंपारिक कला आणि कलेच्या माध्यमात अडकल्या नाहीत. त्याऐवजी अगदी सुरवातीपासूनच त्यांनी नव माध्यमांचा कलानिर्मिती साठी उपयोग केलेला आहे. त्या आपल्या कालाकृतीतून सामाजिक आणि राजकीय घटनांवर भाष्य करताना दिसतात. त्यामुळे गुप्ता, मागील दोन दशकांहून अधिक काळ कलेच्या सहभागात्मक, परस्परसंवादी आणि सार्वजनिक आयामांशी संलग्न आहेत. त्यांनी सामान्य लोकांच्या जीवनातील सामाजिक आणि मानसिक सीमांची ताकद अधोरेखित केली आहे. त्यांचे कार्य भारतातील उदयोन्मुख राष्ट्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील अंतर्गत विरोधाभास आणि असमंजस्यता दृश्यमान करते, ज्यात लिंग आणि वर्ग अडथळे, धार्मिक भेद, दडपशाही राज्य उपकरणांची सततची शक्ती, सामाजिक एकजिनसीपणाचे प्रलोभन आणि उदयोन्मुख सार्वजनिक सहमतीच्या भ्रामक कल्पनांचा समावेश होतो.

गुप्ता यांनी २००१ पासून ध्वनी आधारित प्रतिष्ठापनांची / मांडणीशिल्पांची मालिका (installation series) तयार केली आहे, ज्यात स्पीकर्स, कापडांवर विणलेल्या मायक्रोफोन्सचा उपयोग करून, परस्परसंवादी ऑडिओ आधारित ध्वनी उत्सर्जित करणारी मांडणीशिल्पांची रचना केली. सिंगिंग क्लाउड (२००८) ही ४००० मायक्रोफोन्सची ध्वनी स्थापना आहे ज्यामध्ये त्यांचे कार्य उलट केले गेले आहे, मानवी जीवनाच्या व्यापक अनुभवाचे मूर्त रूपक म्हणून ते कार्य करते, वेळ आणि स्थानाच्या सीमा ओलांडते आणि भिन्न घटक एकत्रितपणे एकत्रित करते.

त्यांची संवादात्मक कामे प्रेक्षकांना प्रत्यक्ष कालाकृतीत सहभाग घ्यायला लावतात, कलाकार बनवतात. स्पीकिंग वॉल या, २०१० मधील स्थापनेत/ मांडणीशिल्पांत, प्रेक्षकाला हेडसेट दिला जात, तो भिंतीच्या शेवटच्या टोकापर्यंत विटांच्या पंक्तीवर चढतो. मग काहीतरी अनपेक्षित घडते: हेडसेटमधील आवाज अभ्यागताला विटांच्या बाजूने कुठे आणि केव्हा हलायचे हे सांगतो; यामुळे सदस्याची प्रेक्षक ही ओळख स्वैरपणे कलाकाराकडे हलवली जाते. "मला नेहमीच प्रमाणीकरण, इच्छेनुसार नक्कल करणे आणि नियंत्रण करण्याची उत्सुकता वाटते. अशा अस्वस्थ इच्छांना प्रतिबिंबित करण्यात तंत्रज्ञान आघाडीवर आहे. मग ते शॉपिंग मॉलमध्ये असो किंवा विमानतळावर, आपण सर्वांनी नाटकीपणा, उत्साहाचा अभाव आणि मोठय अतार्किक पातळीवर सुरक्षेचा आव पहिला आहे." असे त्या म्हणतात.

गुप्ता यांनी अनेक प्रकल्प तयार केले आहेत जे १९४७ च्या फाळणीचे परिणाम दर्शवतात. त्या 'आर पार' प्रकल्पा (२००२-२००४) चे नेतृत्व करणाऱ्या कलाकारांपैकी एक होत्या, ज्यांनी भारत-पाकिस्तान सीमा ओलांडून विविध

कलाकारांची कामे दैनंदिन सार्वजनिक ठिकाणी प्रदर्शित करण्यासाठी पाठवली. इन अवर टाईम्स (२००८), या त्यांच्या कामात एका खांब्याच्या टोकाला दोन मायक्रोफोन आहेत जे पुढे-मागे झुलतात, त्यात पाकिस्तानचे जिना आणि भारताचे नेहरू यांची १९४७ मधील आशावादी, उद्घाटक स्वातंत्र्य भाषणे ऐकू येतात. या कामामुळे दोन दृश्यांमधील समानता आणि फरक यांवर चिंतन होते आणि राजकीय निर्णयांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते ज्यामध्ये दोन्ही नेते गुंतले होते.^१

गुप्ता यांनी १९९० च्या दशकाच्या मध्यभागी सुरु केलेल्या संवादात्मक कृतींनंतर वेबसाइट्स, टच स्क्रीन्स ते मोठ्या प्रमाणात परस्परसंवादी व्हिडिओ प्रोजेक्शन्सपर्यंत कला अभ्यासाच्या सीमांना सातत्याने विस्तीर्ण करत नेले आहे, पुढे हकलले आहे. त्यांनी देश- परदेशात अनेक प्रदर्शने केली, त्यात सिनसिनाटी येथील समकालीन कला केंद्र, ब्रिस्टलमधील अर्नोल्फिनी, लंडनमधील ओके, अर्नोल्डमधील म्युझियम वूर मॉडर्न कुन्स्ट, वासेनारमधील वूरलिंडेन म्युझियम अँड गार्डन्स, नेन्टमधील किओस्क, बिलेफेल्डर कुन्स्टव्हेरेन, ला डेल ला कॉन्टेम्प्लू आणि आर्ट सेंटर नवी दिल्ली येथिल सोलो शो चा अंतर्भाव होतो.

गुप्ता यांना साऊथ एशियन व्हिज्युअल आर्टिस्ट कलेक्टिव्ह - कॅनडाचा 'इंटरनॅशनल आर्टिस्ट ऑफ द इयर' पुरस्कार (२००४); संस्कृती प्रतिष्ठान पुरस्कार, नवी दिल्ली (२००४); ट्रान्समीडियाल अवॉर्ड, वर्लिन (२००४); लिओनार्डो ग्लोबल क्रॉसिंग अवॉर्ड (२००५) मध्ये उपविजेता; बिएनल अवॉर्ड, बिएनल डी कुएंका, इक्वाडोर (२०११) आणि YFLO टायटन यंग वुमन अचिव्ह्म अवॉर्ड २०१२-२०१३, हे अंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठेचे पुरस्कार मिळाले आहेत.^२

निष्कर्ष:

वरील मुद्दे लक्षात घेता असे दिसते कि पूर्वी सामाजिक मर्यादांमुळे केवळ चूल आणि मुल यातच अडकलेली स्त्रियांची प्रतिभा शिक्षणामुळे मुक्त होऊन अनेक क्षेत्रांमध्ये आपल्या सर्जनशीलतेची साक्ष पटवू लागली.

इतर क्षेत्रांबरोबरच दृक कलेच्या क्षेत्रांतही स्त्रीने नवीन आयाम, मिती शोधल्या आणि अनेक प्रयोग करून उत्तरोत्तर त्यात आणखी भर घातली.

अमृता शेरगिल यांनी सुरवातीला जेव्हां स्त्रीवाद अस्तित्वातही नव्हता तेव्हा स्वतःची आणि कष्टकरी वर्गातील ग्रामीण स्त्रियांची चित्र काढून नकळत महिलावर्गाला चित्र करण्यास प्रवृत्त केले. बदलत्या काळानुरूप या महिलांनी वास्तववादी कलेची चौकट मोडून नवकलेचा स्वीकार केला आणि त्याद्वारे मनातील विचार, दुःख, वेदना या भावनांची अभिव्यक्ती केली.

आता याही पुढे जाऊन महिला सामाजिक आणि राजकीय घटनांवर भाष्य करणार्या कलाकृती सादर करू लागल्या आहेत. समाजातील स्त्रियांचं दमन, कामगारांचे जीवन, जातीय दंगे, पर्यावरणाचा नाश, राष्ट्रीय, सार्वजनिक क्षेत्रातील अंतर्गत विरोधाभास, आणि असमंजस्यता दर्शवण्यासाठी conceptualism चा मोठ्या खुबीने उपयोग केलेला दिसतो. याद्वारा एखादा विचार, संदेश, टीका ही जनसामान्यां पर्यंत पोचवून समाजात जागृती करण्याचे काम पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयाही करत आहेत. आता कौशल्या ऐवजी कल्पक विचारांना प्राधान्य आल्याने आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे, 'व्हिडीओ-कला', माडणीशिल्प, 'व्हिडीओ-मांडणशिल्प,' व्हिडीओ शॅडो प्ले, मल्टी प्रोजेक्शनवर्क, डिजिटल वर्क, इंटरअॅक्टिव्ह मीडिया सारख्या आधुनिक नव माध्यमांचा त्यांनी कौशल्याने वापर करून प्रभावी विचारप्रसारण केले आहे. त्यामुळे हल्लीची कला ही सहभागात्मक, परस्पर संवादी स्वरूपाची झालेली दिसते.

संदर्भ:

1. <https://byjus.com/question-answer/the-first-girl-s-school-in-india-was-established-in-pune-1848-nagpur-1850-allahabad-1/>
2. खंड ६ दृश्यकला चित्रकला, शिल्पकला, उपयोजित कला.
3. प्रकाशक साप्ताहिक विवेक.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Amrita_Sher-Gil
5. https://en.wikipedia.org/wiki/B._Prabha
6. <https://www.artsy.net/artist/nalini-malani>
7. <https://shilpagupta.com/about/>

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात महिलांचे नाट्य व चित्रपट क्षेत्रातील बहुमुल्य योगदान

डॉ. गिरिश चरवड, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
डॉ. जगदिश द. खैरे, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

सारांश:

पुरुषप्रधान संस्कृतीत जखडलेल्या भारत देश स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बदलला राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या विविध नेतृत्वानी महिलांना सोबत घेण्यासाठी आग्रह धरला. काही महिलांच्या पुढाकाराने बुरसटलेल्या विचारसरणीमध्ये न अडकता पुढाकार घेत सर्वच क्षेत्रांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले. राजकीय क्षेत्रामध्ये अनेक महिलांना संधी मिळाली व त्यांनी प्रतिनिधित्व करायला सुरुवात केली. यात काही राजकीय पक्षांनी महिलांसाठी आरक्षण जाहीर केल्यामुळे तेथे काही महिलांना प्रतिनिधित्व करण्यासाठी व्यासपीठ मिळाले. कलेच्या क्षेत्रामध्ये मात्र ज्या महिलामध्ये विविध गुण आहेत अशा महिलांना संधी देत विविध संस्थांनी व्यासपीठे उपलब्ध करून दिली महिलांच्या डोक्यावरील पदर सुद्धा खाली ओढून चेहरा आकलेला असावा अशा विचारसरणीचे वातावरण या देशाने बराच कालावधी पाहिले ही सर्व बंधने झुगारून शिक्षणाच्या व सांस्कृतिक क्षेत्राच्या व्यासपीठावर महिला उस्फूर्तपणे पुढे येऊ लागल्या त्यांच्यातील या योगदानामुळे देशाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये फार मोठा बदल घडायला सुरुवात झाली, यामुध्ये महिलांच्या सहभागामुळे पुरुष व स्त्री समान व्यासपीठावर आले व त्यामुळे सामाजिक बंधने क्विा रुढी परंपरा या नावाखाली चालू असलेली त्यांची गळचेपी थांबायला सुरुवात झाली. नाटक किंवा चित्रपट क्षेत्रामध्ये क्विा काही पारंपारिक लोकनाट्यामध्ये तर मंडिला पात्रांच्या भूमिका हे पुरुषच महिलांचे वस्त्र व रंगभूषा व आभूषणे घालून साकारत असत आज मात्र महिला उस्फूर्तपणे अशा भूमिकांमध्ये आपली चमक दाखवत आहेत किंबहुना काही नाटके व चित्रपट यामुध्ये महिला थेट मुख्य भूमिकेमध्येच दिसू लागल्या आहेत. गायन तसेच नृत्य क्षेत्रामध्ये सुद्धा महिलानी उच्च भरारी घेत आपला ठसा उमटवायला सुरुवात केली आहे.

मुख्य संबोध : मुलांचा सांस्कृतिक क्षेत्रातील सहभाग, चित्र व नाट्य गायन क्षेत्रातील योगदान सामाजिक बदल घडवणाऱ्या भूमिका उस्फूर्त पुढाकार

विषयाची ओळख:

भारतामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती ही बराच काळ रूढ होती. पुरुषाच्या बरोबरीन स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लढ्यामध्ये अनेक महिला पुढं आल्या. शालय अभ्यासक्रमामध्य चाशीची राणी. तारा राणी राजमाता जिजाबाई, गांधीजीच्या बरोबर काम केलेल्या सरोजिनी नायडु व उतरही अनेक महिलाच उल्लेख विद्यार्थीयांच्या निदर्शनात येतात. समाज घडत असताना फक्त राजकीय व आर्थिक बाजूनेच त्याचा विकास होऊन चालत नाही समाज घडण्यासाठी सर्वात महत्त्वाची बाजू असत ती त्या समाजाच्या सांस्कृतिक विकासाची समाजातील कला व सांस्कृतिक क्षेत्राच्या योगदानामुळे मनोरंजनाबरोबर त्या समाजाला सुखी राहण्यासाठी खूप मोठा आधार मिळत असता विविध समाजविघातक घटनांमध्ये देशाचे नुकसान करणाऱ्या मानसिकता असणाऱ्या व्यक्तीच्या अभ्यासात असे आढळून आले आहे की त्यांची कलात्मक बाजूही विकसित झालेली नाही. एखादा विध्वंस करणे म्हणजेच विकृत मानसिकता असे आपण संबोधतो. जेव्हा त्या व्यक्तीच्या कलात्मक बाजू विकसित होतात त्या वेळेला असा विकृती नष्ट व्हायला सुरुवात होते. शालेय अभ्यासक्रम तयार करताना तज्ञांनी विविध कला विषयांचा अभ्यासक्रमामध्ये समावेश केला व विद्यार्थ्यांवर कला संस्कार व्हावेत याकरिता प्रयत्न केला. विविध कला गुण विकसित झाल्यामुळे समाजामध्ये अनेक कलावंत तयार झाले. महिलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी स्वातंत्र्य पूर्वकाळात अनेक समाजसेवकांनी प्रयत्न केले व त्यात सावित्रीबाई फुले धोंडो केशव कर्वे यांचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो. त्यांच्या या योगदानामुळे आज सांस्कृतिक क्षेत्राच्या विकसनात सुद्धा शिक्षणाच्या बरोबरीने महिलांनी कलागुणांमध्ये चमक दाखवायला सुरुवात केली आहे.

आपल्या देशात नाट्य अभिनय लोकनाट्य अशा विविध कला प्रकारांमध्ये पूर्वी ज्या ठिकाणी महिला भूमिका असणारी पात्रे असत त्या भूमिका सुद्धा पुरुषच महिलांची वस्त्र अलंकार रंगभूषा करून साकारत असत. आज मात्र ही परिस्थिती बदलली असून अनेक महिला कलाक्षेत्रामध्ये उस्फूर्तपणे सहभाग घेत आपला ठसा उमटवत आहेत. सांस्कृतिक विकसनामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांच्या सहभागामुळे समाजातील महिलांप्रती आदर वाढला असून त्यांच्यातील व पुरुषांमधील तरी कमी झाली आहे व त्यामुळे सामाजिक समतोल राखण्यासाठी फार मोठी मदत झाली आहे. कलाक्षेत्रातील

विकसनामध्ये महिलांच्या सहभागामुळे झालेली प्रगती मांडण्यासाठी विविध महिला कलावंतांचा अभ्यास या पेपरच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रतिनिधी स्वरूपात काही महिलांची निवड करून त्यांच्या योगदानामुळे नेमके त्या क्षेत्रात कसे बदल झाले हा अभ्यास यातून मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

संशोधन पद्धती:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक महिलांनी विविध क्षेत्रांमध्ये भरारी घेतली. अशा महिलांची माहिती विविध पुस्तके व नव्या तंत्रज्ञानानुसार डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या व्यासपीठावर सुद्धा उपलब्ध आहेत. अशा माहितीच्या आधारे या महिलांचे योगदान शब्दबद्ध करून अभ्यासनाचा प्रयत्न केला आहे. कलेची विविध क्षेत्रे जसे चित्र नाट्य गायन यात समाजामध्ये महिलांनी पुढाकार घेतला व समाज मन बदलण्यासाठी प्रयत्न केला. पुरुषप्रधान संस्कृतीत जखडलेला आपला देश अशाप्रकारे महिलांच्या पुढाकाराने सामाजिक दरी मिटवत दोन्ही बाजूने विचारसरणी वर मात करून नव्या दिशेने पुढे सरकला. या सर्व अभ्यासातून महिलांचा सांस्कृतिक क्षेत्रातील सहभाग व त्यांचे योगदान यांचा आढावा घेत निष्कर्ष मांडता येईल असा प्रयत्न केला आहे.

संक्षेप

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाची दारे महिलांसाठी मोठ्या प्रमाणात खुली झाली त्याची बीजे अनेक समाजसेवकांनी रुजवली व महिलांना शिक्षण क्षेत्रामध्ये येण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. पुरुषप्रधान संस्कृतीत जखडलेल्या मानसिकता बदलण्यासाठी त्या वेळेला अनेक समाजसेवकांनी अतोनात कष्ट घेतले त्यांना अनेक व्यासपीठावर आणण्यासाठी त्यांनी प्रोत्साहन दिले. यामध्ये अनेक ठिकाणी त्यांना मोठ्या विरोधाला सामोरे जावे लागले किंबहुना त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले किंवा समाजातून त्यांना वाळीत टाकण्याचा प्रयत्न सुद्धा आला. अशी सर्व बंधने झुगारून त्यावेळी महिलांसाठी समाजामध्ये आदराचे स्थान निर्माण करण्यासाठी काम करणाऱ्या समाजसेवकांचा हा देश घडवण्यात फर मोटा वाटा आहे असे दिसते.

या भागामध्ये सांस्कृतिक व कला क्षेत्रामध्ये चमकलेल्या महिलांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. महिलांचा सहभाग कलाक्षेत्रामध्ये नसल्यामुळे नाट्य क्षेत्रामध्ये पुरुषच महिला भूमिका करत असत याकरिता बालगंधर्व यांचा एक प्रतिभाशाली कलाकी म्हणून उल्लेख होण गरजेचे आहे

गायन क्षेत्रामध्ये कराना घराण्याच्या गंगुबाई अगण प्रभा अत्रे शोभा गुट्टू माणिक वर्मा लता मंगेशकर तीजन बाई अशी नाव समोर येतात. स्वर समानी लता मंगेशकर यांना भारत सरकारने भारतरत्न देऊन त्यांचा गौरव केला. विवाह न करता कटुवाचे संगोपन तर त्यांनी कलेच परंतु गायन क्षेत्रामध्ये त्यांनी गायलेली गाणी आजही समाजाला तणावातून बाहर पडण्यासाठी खूप मोठी ऊर्जा देतात. नाट्य व चित्रपट क्षेत्रासाठी सई परांजपे यांचा उल्लेख करता येईल.

सई परांजपे ... 19 मार्च 1938 रोजी बॉम्बे, बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, ब्रिटिश भारत येथे जन्म.

सई परांजपे, समकालीन भारतातील एक महिला चित्रपट निर्माती म्हणून यशस्वी ठरल्या आहेत. ज्यांना टीकात्मक मान्यता आणि लोकप्रिय व्यावसायिक अपील दोन्ही मिळाले आहे. ती एक रशियन वडील आणि महाराष्ट्रातील आई यांच्या मिश्र वंशाची आहे. ज्यांनी केंब्रिज, इंग्लंडमध्ये गणिताचा अभ्यास केला होता. तिच्या नंतर आई-वडिलांचा घटस्फोट झाला, ती तिच्या आजोबांसोबत वाढली, ऑस्ट्रेलियातील भारतीय कमिशनर ज्यांना नाइटहूड देण्यात आला. वयाच्या आठव्या वर्षी तिने

एक पुस्तक प्रकाशित केले आणि तिच्या नंतरच्या महाविद्यालयीन वर्षात तिच्या अभिनयासाठी पुरस्कार मिळवले. चित्रपट निर्माता होण्यापूर्वी तिने नाटके लिहिली. आणि मुलांसाठी कार्यक्रम आणि प्रसिद्ध रंगमंच अभिनेते जीन लुईस बॅरौल्ट यांच्या हाताखाली फ्रान्समध्ये एक वर्ष अभ्यास केला. अरुण जोगळेकर या नाट्यकलाकाराशी विवाह अयशस्वी झाला परंतु दोन मुले कलाकार बनली. परांजप्ये यांनी आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात ऑल इंडिया रेडिओ मध्ये पुणे, महाराष्ट्र, भारत येथे उद्घोषक म्हणून केली आणि लवकरच आकाशवाणीच्या बाल कार्यक्रमात सहभागी झाली.

गेल्या काही वर्षात परांजपे यांनी मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेत प्रौढ आणि मुलांसाठी नाटके लिहिली आणि दिग्दर्शित केली. तिने सहा वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रपट, दोन बालचित्रपट आणि पाच माहितीपटांचे लेखन आणि दिग्दर्शन केले आहे. तिने मुलांसाठी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत आणि त्यापैकी सहा पुस्तकांना राष्ट्रीय किंवा राज्यस्तरीय पुरस्कार मिळाले आहेत.

परांजपे यांनी दिल्लीतील दूरदर्शन टेलिव्हिजनवर अनेक वर्षे दिग्दर्शक किंवा निर्माता म्हणून काम केले. तिचा पहिला टीव्ही चित्रपट - द लिटल टी शॉप (1972), तेहरान, इराण येथे एशियन ब्रॉडकास्टिंग युनियन पुरस्कार जिंकला. त्याच वर्षी, बॉम्बे (मुंबई) दूरदर्शनच्या उद्घाटन कार्यक्रमाच्या निर्मितीसाठी तिची निवड झाली.

१९७० च्या दशकात परांजपे यांनी दोनदा चिल्डन्स फिल्म सोसायटी ऑफ इंडिया

(CFSI) चे अध्यक्ष म्हणून काम केले ही भारत सरकारची संस्था आहे ज्याचा उद्देश मुलांसाठी मूल्य-आधारित मनोरंजनाचा प्रचार आणि खात्री करणे आहे, तिने CFSI साठी चार बालचित्रपट केले, ज्यात पुरस्कार विजेते जादू का शंख (१९७४) आणि सिकंदर (१९७६) यांचा समावेश आहे.

परांजप्यांचा पहिला वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रपट स्पर्श (द टच). १९८० मध्ये प्रदर्शित झाला याने राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारासह पाच चित्रपट पुरस्कार जिंकले स्पर्श नंतर चरमे बुर (१९८१) आणि कथा (१९८२) कॉमेडीज आले. कथा ही ससा आणि कासवाच्या लोककथेवर आधारित संगीतमय व्यंगचित्र होती. त्यानंतर तिने अडोस पडोस (१९८४) आणि छोटे बडे (१९८५) या टीव्ही मालिका केल्या परांजपे यांनी माझा खेळ मांडू दे या मराठी नाटकासाठी दिग्दर्शक, लेखक आणि निवेदक म्हणून काम केले २७ सप्टेंबर १९८६ रोजी गडकरी रंगायतन, ठाणे येथे खेळला गेला

परांजप्ये यांच्या त्यानंतरच्या चित्रपटांमध्ये राष्ट्रीय साक्षरता अभियानाविषयी अगूथा छप (१९८८) यांचा समावेश होतोय दिशा (१९९०) स्थलांतरित कामगारांच्या दुर्दशेबद्दल पापीहा (फोरस्ट लव्ह बर्ड) (१९९३)य साझ (१९९७) (शक्यता भारतीय पार्श्वगायन बहिणी लता मंगेशकर आणि आशा भोसले यांच्या जीवनातून प्रेरिताय आणि Chakā Chak (२००५). ज्याचा उद्देश पर्यावरणीय समस्यांबद्दल जनजागृती निर्माण करणे हा होता.

परांजपे यांनी माझा खेळ मांडू दे जास्वदी आणि साखे शेजारी ही नाटके लिहिली आणि रंगवली परांजप्ये यांनी हेलिंग हेड (लंदन) टॉकिंग बक्स कॅप्टन लक्ष्मी चारणा ऑर्केस्ट्रा आणि पंकज मलिक यांच्यासह अनेक माहितीपटांचे दिग्दर्शन केले. चित्रपट विभागासाठी महाराष्ट्रातील एका छोट्याशा गावात दारुविरोधी आंदोलनावरील तिच्या १९९३ चा सधुपट चुडियाँला सामाजिक विषयावरील सर्वोत्कृष्ट चित्रपटाचा राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कार मिळाला.

२००१ मध्ये परांजपे यांनी मुलांसाठी भागा मृत हा चित्रपट बनवला. २००५ मध्ये गावात झालेल्या पहिल्या भारतीय आंतरराष्ट्रीय महिला चित्रपट महोत्सवात तिच्या चित्रपटांचा आढावा घेण्यात आला आणि त्यात तिच्या सर्वोत्कृष्ट चित्रपटांचा समावेश करण्यात आला. तिने २००७ च्या ५५ व्या राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारांच्या फीचर फिल्म श्रेणीतील ज्युरीचे नेतृत्व केले.

जुलै २००९ मध्ये परांजपेचा डॉक्युमेंटरी फिल्म सुई रिलीज झाला जो साऊथ आशिया रीजन डेव्हलपमेंट मार्केटप्लेस मधून उदयास आला जो जागतिक बँकेच्या नेतृत्वाखाली एक उपक्रम आहे. सुईने उपचार, काळजी, समवयस्क आणि सामुदायिक समर्थन पुनर्वसन आणि कामाची जागा यासह अमली पदार्थांचे सेवन करणाऱ्यांच्या जीवनातील अनेक क्षेत्रांचा शो घेतला आणि मुंबईस्थित छळ संकल्प पुनर्वसन ट्रस्टच्या भागीदारीमध्ये तयार केले गेले २९ मिनिटांचा हा चित्रपट १ डिसेंबर २००९ रोजी जागतिक एड्स दिनी दूरदर्शनवर प्रसारित झाला.

२०१६ मध्ये तिने मराठीत लिहिलेले साया माया कलाप्रवास हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध केले ही एक बेस्टसेलर होती जी २०२० मध्ये तिच्या पाचव्या आवृत्तीपर्यंत पोहोचली होती. त्यानंतर तिने २०२० मध्ये ए पंचवर्क क्विल्ट दू अ कोलाज ऑफ माय क्विंटिव्ह लाइफ तिच्या आत्मचरित्राची इंग्रजी आवृत्ती काही प्रकरणे पुन्हा लिहिली.

नागरी पुरस्कार

१. २००६- पद्मभूषण भारत सरकारकडून भारताचा तिसरा सर्वोच्च नागरी सन्मान
२. पद्मभूषण पुरस्कारप्राप्त सुश्री साई परांजप्य कला महाराष्ट्र २००६
३. "आशा येथे साई पराजय डिसेंबर २००७ रोजी मूळ पासून संग्रहित

संदर्भ :

1. Link- <http://www.marathirushti.com/articles/author/sat2005>
2. Padma Bhushan Awardees Ms. Sai Paranjpye, Arts, Maharashtra, 2006.
3. Sal Pataniye at ASHA" Archived from the original on 17 December 2007

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA
Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on
ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Dr. Girish. Anant. Charwad.
of Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts. Pune. has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Role of Indian
women in the past Independence era in dance and film at the
National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sumitry.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil

Organizing Secretary (AIWPIE-2023)

Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi

Dr. D. A. Suryawanshi

Convener (AIWPIE-2023)

Principal

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

CONTRIBUTION OF WOMEN AGRICULTURE IN THE POST-INDEPENDENCE ERA Hrishikesh Shirbhate49
WOMEN EMPOWERMENT THROUGH SHGS: A CASE STUDY OF CHIPLUN TALUKA RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA Miss. Ashwini Chandrakant Takale53
'मदर ऑफ सीड' राहीबाई पोपेरे यांचे देशी बियाणांचे संरक्षण व संवर्धनातील योगदानाचा अभ्यास डॉ. शशिकांत श्रीधर अन्नदाते59
राज्यांच्या राकारणात महिलांचे योगदान : संदर्भ महाराष्ट्र डॉ. गणेश सुकदेव रोडे61
भारतीय संसद और महिला आरक्षण डॉ. भुषण प्रदिप अहिरराव66
स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान डॉ. दिपक प्रकाश महाजन70
श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आणीबाणीच्या काळातील प्रमुख घडामोडी व परिणाम प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक/ सागर होमराज मेश्राम74
CONTRIBUTION OF NALINI MALANI IN THE FIELD OF CONTEMPORARY ART IN THE POST-INDEPENDENCE ERA Dr. Sanjay Bhalerao/ Dr. Pallavi Meshram78
स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर नियतकालिके (मासिके) या लेखनीच्या माध्यमातून महिलांच्या जाणिवांवर टाकलेला प्रकाश कल्याणी मोहन वाघमारे/ डॉ. बाळासाहेब अनुसे83
TRIBAL WOMEN AND EDUCATION IN DHULE DISTRICT Lavina Vernekar Karanjkar/ Dr. Anupama R. Patil/ Ramchandra Narayan Chaure88
CRAFTING THOUGHTS THROUGH VARIOUS MEANS OF ART (STUDY OF BHARTI KHER'S BENCHMARK WORKS) Mugdha Kale/ Dr. Sanjay Bhalerao93
WOMEN'S CONTRIBUTION IN WARLI PAINTING AND ACTUALITIES Prof. Jadhav Bhagyashree Shankar/ Prof. Dr. D. N. Wagh98

CONTRIBUTION OF NALINI MALANI IN THE FIELD OF CONTEMPORARY ART IN THE POST-INDEPENDENCE ERA

Dr. Sanjay Bhalerao, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune
Dr. Pallavi Meshram, Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune

ABSTRACT

Nalini Malani is the first Indian female artist who made her reputation in the male-dominated art world in the past four decades who is beyond her time in her art practices. Her out of the box ideas created contemporary thinking and introduces new mediums in the field of Art like mixed medium paintings, installation art, video films, neon sculpture, photography, and theatre. Also, she use to draw on literature, mythology, and history to create art and characters that have relevance across cultures. She uses old, historic myths of India as well as other countries in new media. This research paper highlights Nalini Malani's pictorial subject matter, narrative, pictorial style, installation, and pictorial composition.

Keywords: Female artist, Mixed medium, Painting, Drawing, Printmaking, Video films, Neon Sculpture, Photography, Installation art, and Theatre

INTRODUCTION

The explosion of new media in the 20th century changed the whole purpose of art. "New Media Art" has gained respect and understanding because it covers the historical art movement and focuses on the technologies especially conceptual strategies in the right direction. "Artists no longer had to reproduce reality faithfully as photographers could do it better, and films took on many of the traditional narrative roles of painting, such as stories of battles and religious or historical subjects. The invention of new materials also gave artist scope and freedom for

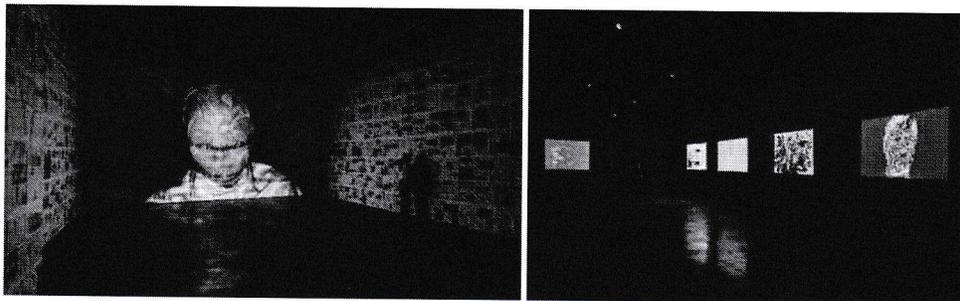

Image: 1. Image: 2.

Can You Hear Me?: Nalini Malani 1969-2018, *Installation view at Arario Gallery, Shanghai.*

Art today is characterized by its uniqueness, diversity, and its sprightly lively nature. Contemporary artists utilize a whole range of media and methods to explore the world around them everything from hybrid painting using unfamiliar materials, to digitally manipulated photographs and video works. Traditional materials and techniques are no longer been used by an artist today in the same sense they did not want to be defined in any kind of set of disciplines or rules. They hold new technology as a means of expressing, reflecting upon, and competing with new cultural landscapes of mass-communicator and entertainment.

Media that are initially perceived by the art world as 'new' (such as video in the 1960s) soon become familiar and even conventional. Artists have also been drawn towards non-traditional media because they are specifically interested in exploring the (rapidly changing) relationship between media, technology, and society. Photography displaced painting as the primary mode of pictorial representation, living artists the freedom to experiment with new media and methodologies. Cubist

artists focused on the medium and structure of the painting itself, challenging the illusory nature of painting and the development of Abstraction. Experimentation with new media by collaboration across art forms, such as music, literature and dance with new mediums like film, video, and photographs to make work that comprises text, language, sound, and performance with more focus on concept and idea rather than its art forms. These technologies easily adopt and assimilate widespread changes in various art fields such as digital Art, Conceptual Art, Video Art, and Installation Art. Kinetic Art, Minimal Art, Motion Graphics, Performance Art, Assemblage, Collage, etc. It has developed new thoughts that stimulate new ideas within society.

New media art has integrated into our society firmly and influence can be seen everywhere. Over the past few decades, there has been a rapid shift of media in the contemporary art of India. India has an art world that looks both ways, towards the west for its materials and in its roots for subject matter

NEW MEDIA ART IN INDIA

As the west is the herb of Art, India also follows its concepts since the mid-1990s, Video and new media practice in India has dealt with issues of identity, Critiques of violence, narrative, and performance, and other subjects that come under the umbrella of new issues. New Media art began to appear in India since the inception of the 21st century, but the conditions for the growth of this art approach existed in the works of Vivan Sundaram, Nalini Malam, Ved Nayar, and Rummana Hussain in the 1990s.

The glimpse of new media art in India is apparent in the work of artist, and tactician M.F. Hussain. Hussain's artistic practices have crossed the boundaries of traditional mediums of art and made an installation for the first time later on it became a common practice in India

In search of vanished blood, Nalini malani 2012

Experiments in new media are common in the last two decades. A few instances of this innovation are the reinvention of the uses of jute and ceramics by Mrinalani Mukherjee, of bamboo and clay to construct a site shrine by Lattika Katt. Of Relics in burnt wood and pulp paper by Pushpamala, of the cow during cakes by Sheila Gowda, of fiberglass, metal & sand by Prithpal Singh Ladi, of bone, paper pulp, & rope by Valsan Kolleri. In some cases, it is not the theme so much as the medium that has become the message. This observation is particularly in the case of Lattika Katt, who constructs her sati series from terracotta, bamboo, and both rags, alluding to the impermanence of life

During the 1990s, Nalini Malani, Vivan Sundaram & Rumana Hussain made powerful use of installation and performance art to purvey their message, focusing equally on issues of ecological warfare as communal violence. Keenly aware of the pervasive influence of the mass media. There is room for invention, but invariably the work is focused on contemporary values. Undeniably the visual arts in India have been influenced by politics and have been created with the changing issues in each decade

NALINI MALANI AN ARTIST BEHIND THE BIRTH OF NEW MEDIA ART IN INDIA

Nalini Malani at Art Musings, Mumbai

An innovative feminist artist-Nalini Malani who believe in modernism and is a building block in changing the perspective of Indian Art was born in Karachi in 1946 in undivided India. She is known for her lush, superabundant, politically charged drawings, video, installations, and theatre works. Malani studied diploma in Fine Arts from Sir Jamsetjee Jeejeeb School of Art in Mumbai. Even during this time, she had a studio in the Bhulabhai Memorial Institute, Bombay, Where artists from different fields like music, dance & theatre worked individually and collectively. She also received a scholarship from the French Government to study fine arts in Paris from 1970-72 & a recipient of the Art fellowship from the Govt. of India from 1984-89. After Malani graduated from JJ arts school in 1969, she spent a few years working with photography and film, the themes she chose or explored during this period dealt with the storytime that India was facing & experiencing during that era. She framed the political & social events literacy of moving image by its population. Malani continued to explore techniques such as the reverse painting method taught to her by Bhupen Khakard in the late 80s which she would repetitively use in her future work. On the one side, she explored the different mediums of art & on the other her role as a woman in it. In one of these roles, she organized the first exhibition of Indian women artists in Delhi (1985)

NALINI MALANI A NARRATIVE ARTIST

"I have come to realize that histories are written on the bodies of women".

Nalini Malani

Nalini Malani, Remembering Mad Meg, 2007. Four -channel video/shadow play, with eight reverse-painted Lexan Cylinders, each 122 x 122 cm. Installation view

Madhya play remembering Mad Meg:

This character from 16th century Royal painting; she appears as a soldier with amuse, a headdress, etc. She is with a little army of people trying to remove the evil from the land. If we take that as a lit motif of the things that I do to my mind the woman symbolizes for me what the future should be speaking about, it is what is called progress.

If we listen to the women's voice, to the instinct, that is the way we have to go because what has happened to male patriarchy and now what are facing is extreme capitalism which is completely containing the female voice.

In the 2004 exhibition the making of India, Sahmat engaged with the artist to rethink the country's cultural and political histories.

Unity in Diversity:

This installation or video play takes place in an upper-middle-class Indian home. And the video appears in a guilty frame; with pictures of Nehru and Ghandi and a whole period where we realized freedom and independence with the sadness that this cut the country into two parts Pakistan and India. The video starts with the work of traditional formalist artist Raja Ravi Verma and in that painting, we see eleven women in different costumes from India. And through the costumes, their religion, culture, society everything could be judged which shows the different colors of India but they play together different instruments in harmony which show their unity. The video ends up with a woman carrying guns which shows her strength to fight for herself in this male dominating world. The whole idea was that the nation when it is formed in the Nehrurian period, "We believed in a slogan Unity in diversity because it was a diverse country with different religions and finally all religion is formed by the women whether it is a hizab, nakab or a ghunghat or bindi whatever it is, its women who have to wear this. Now the whole idea of the work was how women were destroyed violently in the riots of 2002 in the western state of Gujarat. It's almost as if the mothering fig, the woman who procreates is the one who gets destroyed,

From 1969 after finishing the Arts school. Malani was very much interested in the Modernism how it is manifested in India, the idea that the individual is the important person. Where he comes from, what he eats drinks, or what his religion is was of no. consequences because this was the individual and therefore that period, her work was to do with a quest of how she would bring the modernist image into her work. Time changed and things in society change because a much more different religion exerting itself and this led to a kind of disenchantment and also a kind of dystopia in her earlier work.

Nalini Malani represents different panels expressing violence in Kashmir

All we imagine as light: The title comes from the poem of Aga Sahid Ali who was a Kashmiri poet and he wrote a set of poems called the country without a post office. Problems of Kashmir which have been ongoing for decades, the separation between one's loved ones and terror in the haven that is the theme of a work of art. Nalini Malani uses poetry in her work and she is very much fascinated with literature and things that are written because in Paris (1968) she loves to read and was inspired by different writers like Simone de Beauvoir, Jean-Paul Sartre and Michell Leris, She also studied about Indian cast system, French anthropologist Louis Dumont., she found in literature there is a kind of intimacy, mystery a writer can create. Nalini also wanted to introduce that in her work without having any idea of the process.

CONCLUSION

Nalini Malani's work opened up a new dimension to India's still nascent video industry, Nalini is an artist who explores new mediums and versatile technologies in her different way. She is a person who gave women and feminism in art a new way to look. Malani is the First artist to organize a women's exhibition in Delhi. She feels that woman is not a weak model who is appreciated for her physical appearance like the virgin of Titian but she is a strong mother; founder of the culture, religion, and society of any country. Malani worked with new mediums to give new approaches to women and even the old histories. She narrates old mythologies in a new way in a unique sense which is more expressive

REFERENCES

- Mitra, Archana, New media and convergence: A development communication perspective Students "Research, Global Media Journal-Indian Edition/ISSN 2249-5835, Vol. 2/No, Winter Issue / December 2011.
- Bal, Mieke, "In Mediasres Inside Nalini Malani' s"Malani' s Shadow Plays", Hatje Cantz Publishers, 27 Sep 2016.
- Connolly, Maeve, "Art and (New) Media, Through the Lens of the IMMA Collection," WHAT IS_ (New) Media Art "Education and Community Programmes, Irish Museum of Modern Art, 2005.
- Duplaix, Sophie, "Nalini Malani: Malani" , Hatje Cantz Publishers, 23 Jan 2018
- Kapur Geeta, " Body as gesture: women artist at work", Seminar Paper Delivered at the Dept. of Art History and aesthetics, Faculty of fine arts, M.S. University, Baroda, 1996
- Kapoor Kamal, " Nalini Malani: In Medias Res: Inside Nalini Malani's Shadow Plays", Art and Asia Pacific Journal, Indian art, vol.2.no I, 1995.
- Kapoor Kamal " Nalini Malani: In Medias Res: Inside Nalini Malani's Shadow Plays",
- Sharma, Mera, "Conversation With Video Artist Nalini Malani " , Indian ink.McEvelley, Thomas," Nalini Malani " , Edizioni Charta Sri, 29Apr 2010.Seervai, Sharnoor,"
- A Retrospective of the Works of Nalini Malani Who Paints in Reverse", the Wall Street Journal, 10 Oct 2014.

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

विद्या ददाति विनयं । विनयान्नं गतिं पतताम् ॥ १९६९

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

**NATIONAL CONFERENCE ON
INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA**

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Dr. Janjany Bhalerao
Bharati Vidyapeeth's College of fine Arts, Pune has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Contribution
Salini Malani in the field of Contemporary Art in the Post Ind. era at the

National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunily.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

3-A
Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)

आधुनिक काळातील तरुण स्त्री चित्रकार

प्रा. सुधिर पवार, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
प्रा. रुपेश पवार, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

अमूर्त -

कॅनव्हासला तारेने, दोऱ्याने घट्ट थर ब्रशच्या एवजी बोटाने, उलट्या ब्रशने कलर लावणे. चिंच खाल्यानंतरचा अनुभव, कोळसा खाऊन कॅनव्हासवर थुकून पेंटिंग इत्यादींचा शोध.

प्रस्तावना -

भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अनेक स्त्रियांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रात योगदान दिले आहे. त्यामध्ये राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, अहिल्याबाई होळकर, महाराणी ताराबाई, राणी दुर्गावती, उमाबाई दाभाडे, सरोजिनी नायडू, रमाबाई आंबेडकर, इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील (मा.राष्ट्रपती), द्रोपदी मुर्मू, मदर तेरेसा, सिंधुताई सपकाळ, लता मंगेशकर, कल्पना चावला, पी. टी. उषा, अमृता शेरगील, अर्पिता सिंह, नसरीन मोहम्मद, अंजली इला मेनन, नलिनी मलानी अशा अनेक स्त्रियांनी भारत देश घडविण्याकरिता योगदान दिले.

चित्रकला क्षेत्रात तरुण चित्रकर्ती धनश्री देशमुख तिच्या वेगळ्या काम करण्याच्या पद्धतीने प्रसिद्धीच्या झोतात आली आहे. रंग लावण्याची पद्धत, माध्यम, तंत्र चित्रातील भावभावना, पेंटिंगचा आकार ही तीची वैशिष्ट्य आहेत.

भारतीय ज्येष्ठ चित्रकर्तीबद्दल खूप लिखाण झाले आहे. परंतु चित्रकला क्षेत्रात उदयन्मुख चित्रकर्तीबद्दल लिखाण करणे महत्त्वाचे वाटले, म्हणून तिच्या चित्रातील वेगळेपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

चित्रकर्तीबद्दल थोडक्यात -

धनश्रीचा जन्म अमरावती येथे झाला. वडिलांच्या नोकरीच्या निमित्ताने कोल्हापूर, लातूर, पुणे इत्यादी ठिकाणी प्रवास झाला. १९९८ पासून पुण्यात स्थायिक झाल्यामुळे बारावी पर्यंत शिक्षण पुण्यात झाले. आर्किटेक्चर, इंटेरियर डेकोरेशन, इंजिनियर हे कोर्स करण्याची आई-वडिलांची इच्छा होती, परंतु धनश्रीला चित्रकार व्हायचे होते. भारती विद्यापीठ पुणे येथे सन २००४ बी. एफ. ए. पेंटिंग विभागात अॅडमिशन घेतले. तिथे खऱ्या अर्थाने चित्रकलेला सुरुवात झाली.

भारती विद्यापीठ फाईन आर्ट कॉलेजमध्ये तीला अनेक प्राध्यापकांचे मार्गदर्शन लाभले. चित्रकलेबद्दलचा विचार वर्ग मित्रापेक्षा वेगळा असल्यामुळे तिला टीकेला सामोरे जावे लागले. चिंच खाऊन, आवळा खाऊन जो अनुभव आला तो चित्रात कसा मांडता येईल, याचा विचार केला आहे. चित्रामध्ये ब्रशचा वापर कमी करण्याचा प्रयत्न दिसतो. नंतर पेंटिंगमध्ये हाताचा वापर करून अनेक पेंटिंग केली.

तरुण चित्रकर्तीच्या चित्रकलेचे विश्लेषण -

धनश्री म्हणते ज्या भावना असू शकत नाही त्याबद्दल मला चित्रबद्ध करायचे आहे. भावनांची भाषा समजण्यासाठी रेषा, रंग, आकार यांचा उपयोग करून चित्र काढावे. आत्म्याबद्दल लिहिणे कठीण गोष्ट आहे, पण भावनांची भाषा समजून घेण्यासाठी लेखनातील चित्रकला, दृश्य भाषेला दृश्य भाषेत हस्तांतरित करण्यासाठी समजून घेणे थोडे धोकादायक आहे. सांगता येत नाही. ती फक्त अनुभवता येते.

चित्रकला आपण पाहतो त्याला ती कलाकृती सुंदर वाटते, परंतु वैयक्तिकरित्या बोलायचे झाले तर चित्रकला ही वरवरची न पाहता ते आतून पाहणे गरजेचे आहे.

चित्रकलेबद्दल, कामाबद्दल वेड लागलेल्या लोकांकडून खूप प्रेरणा मिळते. कलाकार म्हणून कोणी श्रेष्ठ असेल तर व्हॅन गॉग आहे असे धनश्रीला वाटते. चित्रकार प्रभाकर कोलते उर्जेने भरलेले व्यक्तिमत्व ते केवळ प्रेरणा देत नाहीत तर ते स्वतःला अनुभवू शकतात. सर्व शिक्षक, चित्रकार दीपक सोनार या सर्वांचे धनश्री आभार मानते.

चित्रकलेबद्दल समाजात मोठा गैरसमज आहे. समाजात विचार प्रक्रिया नेहमीच वाहत असते, ती समुद्रात पडलेल्या पाण्याच्या थेंबासारखी आहे. जेव्हा थेंब पसरतो तेव्हा एखादा विचार मनात येतो तेव्हा तो व्यक्त केला जातो व नंतर मान्य केला जातो. नक्कीच अशा प्रकारे समाजाने कलेकडे पाहण्याची मानसिकता किमान केली आहे. असे म्हणतात की, कलाकार

कलाकार भिन्न असू शकतात, पण भावना कधीच भिन्न असू शकत नाहीत. त्या दिवसात उत्तम कलाकृती निर्माण होतात. कलाकार कधीही आपल्या कामाची फसवणूक करत नाही. वेळ, भावना, त्यावेळी त्यांना वाटलेले विचार ते आपल्या चित्रांमध्ये उतरवत असतात. चित्र विकणे किंवा प्रसिद्ध होणे हा त्यांचा हेतू नसतो. मनातील भावना कॅनव्हासवर व्यक्त करणे हा त्यांचा प्रामाणिक हेतू असतो. प्रत्येक कलाकारामागे एक महान विचार असतो. समाजातील, जीवनातील प्रत्येक समस्येसोबत तो कलाकृती रंगवत असतो व कला जिवंत ठेवत असतो.

समाजात कलाकारांची किंमत होती त्यांनी चित्रांसाठी वैयक्तिक कामाचा त्याग केला. चित्रातील भावना जिवंत ठेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.

चित्रकला म्हणजे तुम्ही काय आहात, तुम्हाला आतून काय वाटते? ते तुम्ही नैसर्गिकरित्या चित्रात व्यक्त करतात. रंगांच्या स्वरूपात तुमच्या आंतरिक भावना अप्रत्यक्षपणे कॅनव्हासवर लावल्या जातात. चित्रकला ही एक गोष्ट आहे, जी आपण बोलू शकत नाही किंवा प्रत्यक्ष दिसू शकत नाही. पण ती वास्तवात असते. ज्या भावना शब्दातून व्यक्त होत नाहीत पण मनात खोल असतात या अचेतन मनातील भावना चित्रात चित्रकार व्यक्त करतो. चित्रकार भावनांना जास्त प्राधान्य देतो.

निसर्ग जे पूर्ण करू शकत नाही, ते कला पूर्ण कळते. निष्कर्ष काढण्यासारखे काही नाही, कारण ती प्रक्रिया आहे आणि या प्रक्रियेला अंत नाही. आपण भावनांना शब्दात सरलीकृत केलं आहे. भावनांनी तुम्ही जे काही कराल त्याला आत्मा प्राप्त होतो. जसे फळाला सालीशिवाय अर्थ नाही, तसे भावनेशिवाय चित्राला अर्थ नाही. चित्रकला जगण्यासाठी तुम्ही चित्रकलेचे बनले पाहिजे. आपल्याला पाण्यात पोहायचे नाही, तर पाणी बनायचे आहे.

निर्मिती व तंत्र -

कॉलेजमध्ये तिसऱ्या वर्षाला असताना कोळसा खाऊन कॅनव्हासवरती थुंकून पेंटिंग केले. येथे तिला तिच्या आतील अस्वस्थता दाखवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

मार्क रोथको, व्हॅन गॉग यांची पेंटिंग पाहून प्रेरित झाली नाही, तर चित्रकारांच्या वैयक्तिक आयुष्याविषयी जाणून घेण्याविषयी प्रेरित झालेली दिसते. तिचा निसर्गाकडे पाहण्याचा विचार वेगळा दिसतो. ती म्हणते आकाशाचा दिवसा कलर निळा असतो, रात्रीचा काळा असतो, परंतु ज्यावेळी दिवसा पाऊस पडतो त्यावेळी इंद्रधनुष्य दिसतो त्यावेळी सात कलर दिसतात, ते कलर कायमस्वरूपी वातावरणात असतात. परंतु ते वेळ झाले की बाहेर पडतात व आपल्याला दिसतात. त्यासाठी सृजनशीलतेची गरज असते.

कॉलेजमध्ये शिकत असताना सुजित देशमुख मित्र झाला. मैत्रीचं रूपांतर लग्नात झाले. असे म्हणतात की, लग्नानंतर करिअर वरवाद होतं. परंतु धनश्री त्याही परिस्थितीत टिकून राहिली.

बुलेट चालवताना तिचा अपघात झाला, साधारण तीन महिने जायबंदी होती. अशा परिस्थितीत आराम करण्याऐवजी हात प्लास्टर केले असताना तीने पायाने चित्रे काढली. यावेळीची सिरीज वेगळीच झाली. कोणत्याही

परिस्थितीत कामाखाली न दबता त्यावरती स्वार होणे हे तिच्या चित्रकलेवरील निष्ठेवरून समजते.

स्वतःचे डोक्यावरचे केस काढून कॅनव्हासवरती टाकून, त्यामध्ये ऑइल कलर मिक्स करून पेंटिंग केले. अशा प्रकारचे पेंटिंग पाहिल्यानंतर मित्र चिडवायचे, रडायची परंतु कोणाला उलट बोलकी नाही. परंतु आज पाहिले तर आज त्याचे जवळचे मित्र आहेत.

तिला तिच्या कामावरील असंख्य टीकेचा सामना करावा लागला आहे. परंतु तिने काम सतत, निरंतर चालू ठेवले. तिचा संकल्प मजबूत केला. कालांतराने तिच्यासोबत असणाऱ्या व्यक्तींनाच तिच्या कामातील बारीक-सारीक गोष्टींची जाणीव होते.

अमूर्त पेंटिंग मधून ती स्वतःच्या भावनांचा, विचारांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न करते. तिच्या पेंटिंगमध्ये कलरचे जाड थर कॅनव्हासच्या पृष्ठभागावर चित्रांची कडा फाटल्यासारखे वाटते. परंतु पाहणारा मंत्रमुग्ध होतो. तटस्थ आणि गडद रंगद्रव्यांचे एकावर एक थर देऊन ते एकावर एक झाकल्यासारखे वाटतात. असे वाटते की, कलाकार या थरामध्ये काहीतरी लपवण्याचा प्रयत्न करतो आहे अशी जाणीव होते. कलर प्लेटवर घोटून लिनसीड ऑईल टाकून, घोटून तार येईपर्यंत तो घोटायचा व नंतर कॅनव्हास वरती लावायचा. तो बरीच वर्षे टवटवीत राहतो. इथे मात्र धनश्रीने या प्रोसेसचा विचार न करता मिक्स मीडियाचा वापर करून पेंटिंग केलेली दिसतात. बायंडर, पिगमेंट, मार्बल पावडर, तार, दोरे, वायर, सुतळी, स्टेपलर पिन यांचा चित्रात उपयोग केलेला दिसतो.

जुन्या काळाप्रमाणे समकालीन समाजात एखाद्या व्यक्तीला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत. कारण ते या जगात त्याचे स्थान बजावत असताना अगणित भूमिकांबद्दल वाटाघाटी करत असतात. प्रत्येक विद्यमान भूमिका वेगवेगळी वेगवेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाची मागणी करते. परंतु यापैकी कोणतेही भूमिका त्याच्या वास्तविकतेचे प्रतिबिंब देत नाही. समाजात उच्च स्थान मिळवण्यासाठी अनेक कलाकारांनी त्यांच्या क्षेत्रात नकली थर दिले आहेत. परंतु धनश्रीच्या प्रामाणिक थरांनी

सर्जनशीलता आणि निष्पापणाची ओळख करून दिली आहे. धनश्रीच्या पेंटिंगमधील नम्रता, प्रामाणिकपणा, गाभा व खरा सार आहे.

धनश्रीच्या पेंटिंगमध्ये मानसशास्त्रीयदृष्ट्या स्तर मजबूत करून प्लास्टिक पेंटच्या वास्तविक कृतीद्वारे दबाव सहन करते आहे असे वाटले. ती एकाच वेळी कार्यक्षम, वैचारिक आणि शाब्दिक तिच्या मनात एक संज्ञानात्मक घर निर्माण करते असे तिची पेंटिंग्स पाहिल्यानंतर वाटते.

आपण चिंताग्रस्त काळात जगत आहोत. महामारी, युद्धे, मतभेद, गैरवर्तन, आर्थिक नासाडी, धार्मिक आणि राजकीय अस्पष्टता, असहिष्णुता आणि अशा अनेक समस्या जगाला त्रस्त करणाऱ्या आहेत. या सर्व समस्यांशी झगडत असताना आमचा आजचा कलाकार मानसिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही प्रकारच्या परस्पर विरोधी संकटातून जात आहे.

अंतर्मुखता, मोक्ष आणि आत्मनिर्भरता या दोन्ही कल्पनेभोवती फिरतात. मानसिक आजार हा मानवाला चिंताग्रस्त बनवतो. परंतु धनश्री मात्र तिच्या चित्रांच्या माध्यमातून हुशारीने मार्ग काढते.

निष्कर्ष -

धनश्रीच्या पेंटिंगमध्ये अनेक खिसे आहेत, हृदयातील गर्भगृहात एक आरसा आहे, जो अंतिम सत्य प्रकट करतो. त्याला विवेक आंतरिक आवाज किंवा देवत्व म्हणतात आणि संपूर्ण चित्र एका महाकाव्याला उलगडून दाखवत आहे असे वाटते. केवळ अत्यंत दुर्मिळ क्षणांमध्ये ती या असंख्य शेक्सपियरच्या नाटकांची झलक त्याच्या चित्रांमधून दिसते. ती झलक जाड घट्ट रंगाने झाकले आहे असे वाटते.

भरतकाम केल्यासारखे कॅनव्हास शिऊन तिच्यावरती वास्तविकतेचे असंख्य तुकडे जोडून ब्रशचा वापर न करता हातांनी कलर लावून अंतर्मनातील विचारांना निर्बंध न लावता प्रयत्न करते. सामाजिक नियमांचे पालन करण्याची सामाजिक गरज कलाकारासाठी एक ओझे बनते. जी तिच्या खऱ्या भावना चित्रात प्रतिबिंब प्रतिबिंबित करते. चित्रातील थर जवळजवळ सोलतात, ठिबकतात व संपूर्ण भाग झाकण्यासाठी कमी पडतायत असे वाटते. नियमांचा नकार हे धनश्रीच्या कलेचे वैशिष्ट्य आहे.

धनश्रीच्या चित्रामध्ये अमूर्त स्वरूप आहे परंतु तिची सर्व कामे अस्तित्व वादाच्या खोलीतून आलेली आहेत हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे. तिला केवळ अमूर्त चित्रकार म्हणणे म्हणजे तिच्या कामाचे पूर्ण विश्लेषण होईल. तिच्या चित्रामध्ये असे वाटते असंतोषाचे आवाज शांत करून ती संतापाचे आवाज वाढवत आहे. चित्रातील लाल रंग दाखवून आतील कच्चा स्तर सोडून चरबीसारखा थर ही तिची वैशिष्ट्ये आहेत.

धनश्रीची अपूर्ण कामेही जगातील सद्य परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून भाष्य करतात. धनश्रीचे चित्रे अमूर्त भाषेचा वापर करून अस्तित्वाच्या समस्यांना तोंड देत अशी कथा सांगत आहेत असे वाटते.

संदर्भसूची -

- 1) Artheelka - 1 March 2022.
 - 2) Interwoven Realms Jehangir Art Gallery (March 2022)
- बुलेटवाली चित्रकार - चिन्ह गच्चीवरील गप्पा (२०२२)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA
Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Prof. Pawar Sudhir M.
of Bharati Vidyapeeth, College of fine Arts, Pune has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Adhunik Kalatil tarun stree chitrakar. at the
National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sumitry

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

34
Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

आधुनिक काळातील तरुण स्त्री चित्रकार प्रा. सुधिर पवार/ प्रा. रुपेश पवार200
कर्तबगार तरी कुटुंबवत्सल प्रा. रुपेश पवार/ प्रा. सुधिर पवार205
स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग दत्तात्रय देवना कर्दपवार208
भारतातील समकालीन दृश्यकला क्षेत्रातील व्हिडीओ आर्ट इंस्टॉलेशनची पायाभरणी करणारी एक महिला कलाकार: नलिनी मलानी प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. चारुता विलास खारोकर212
फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान प्रा. चारुता विलास खारोकर/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. सुनील देशपांडे216
ACTIVISM OF NVP'S EDUCATIONAL, ECONOMICAL AND SOCIAL FIELD Dr. Minakshi Haribhau Gawali221
A STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI VYARAWALLA IN THE FIELD OF PHOTOJOURNALISM IN INDIA Dr. Anupama Patil/Ram Chaure225
CONTRIBUTION OF ANNIE BESANT IN THE FIELD OF INDIAN EDUCATION Dr. Swapnil Nirmal229
स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकारणात सुषमा स्वराज यांच्या कार्य- कर्तृत्वाचा एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. संजय बाबुराव शिंगाणे235
ROLE OF LAW IN WOMEN EMPOWERMENT Dr. Bharat G. Kaurani239
THE EFFECTIVE USE OF REFLECTIVE TEACHING STRATEGY IN SCHOOL EDUCATION Dr. Vinod Vishwas Patil243

कर्तबगार तरी कुटुंबवत्सल

प्रा. रुपेश पवार, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
प्रा. सुधिर पवार, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

आदरणीय विजयमाला कदम (वहिनीसाहेब)

स्वातंत्र्यानंतर पुढच्या काळात आश्चर्यकारक प्रगतीचा टप्पा स्त्रीने गाठला, स्त्रीच्या या कर्तबदारीचे महत्त्व आणि स्त्रियांचे योगदान अनेक पातळ्यांवरचे आहे. अत्यंत प्रतिकूल अशा सामाजिक, कौटुंबिक परिस्थितीला न जुमानता कधी संघर्ष, तर कधी समन्वय करित ज्या स्त्रियांनी विकासाच्या वाटा खुल्या करण्याचा ध्यास घेतला, त्यांच्यामुळेच आज २१ व्या शतकातल्या स्त्रियांना राजमार्गावरून चालता येत आहे. त्यांचे धैर्य, त्यांचे शहाणपण, त्यांचा निश्चय, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टींचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्रीला मिळाले आहे. स्त्रियांचे योगदान हे फार मोठे ठरले आहे. शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली असे आपण मानतो, कारण मुंबईत एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून तयार झालेल्या काही तरुणांनी आणि सुधारकांनी उदार इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या मदतीने मुलींची पहिली शाळा काढली. आणि पाठोपाठ बहुजन समाजातल्या मुलींसाठी पुण्यात जोतिबा फुले यांनी पूर्ण देशी अशी शाळा सुरू केली.

ज्ञानाच्या स्पर्शाने ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सुंदर बहर आला अशा स्त्रियांचे दर्शन त्या काळात किती नवलाचे किती रोमांचित करणारे असेल! रेबेका सीमीयन, रमाबाई दादाजी, आनंदीबाई जोशी, कृष्णाबाई केळकर, काशीबाई नवले, लक्ष्मीबाई राजवाडे, गंगुबाई बेडकर अशा विविध समाज स्थरामधून आलेल्या मुली कोणी प्रचलित रूढी परंपरा विरुद्ध जाऊन लग्न केली, लग्न मोडली, शिक्षण घेतले, परदेश प्रवास केले, परदेशात जाऊन वेदांतावर व्याख्याने दिली, त्यांचे धाडस मोठे होते. भाऊ, वडील, सासरे, पती यांच्या सहाय्याने आणि उत्तेजनाने त्यांनी शिक्षण घेतले. त्या स्वतः समृद्ध झाल्याच पण स्वतःभोवतीच्या समाजासाठी आपल्या शिक्षणाचा उपयोग केला पाहिजे या भावनेने त्यांनी काम केले. पुढे डॉक्टर होऊन दवाखाने उघडले आणि पुरुष डॉक्टरांकडे जाणे नको म्हणून आयुष्यभर दुखणे सोसणाऱ्या किंवा मरण पत्करणाऱ्या स्त्रियांना

मोठा दिलासा मिळाला. कोणी शिक्षिकेचा पेशा स्वीकारला आणि मुलींच्या शिक्षणाच्या वाटा प्रशस्त करित नेल्या. कोणी स्त्रियांच्या अखिल भारतीय स्तरावरच्या संघटना निर्माण करण्यासाठी कष्ट घेतले. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या स्त्रियांचे काम आज आपल्याला परिचित आहे., पण पंढरपूरला वडिलांच्या नावाचे अनाथ बालकाश्रमाचे काम पुढे नेणाऱ्या काशीबाई नवले यांच्यासारख्या सेवाभावी शिक्षणाच्या प्रारंभ काळात नाना क्षेत्रांत धडाडीने काम करू लागलेल्या अनेक स्त्रियांनी दाखवलेले सामाजिक भान फार मोलाचे होते.

स्वतःची प्रगती करून घेत असतानाच इतरांसाठी मदतीचा हात पुढे करण्याची जाणीव प्रकट करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये ताराबाई मोडक, गोदावरी परुळेकर, बाया कर्वे अशी पुष्कळ नावे घेता येतील. अशा रीतीने सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने काम करणाऱ्या स्त्रियांमध्येच मला अनुभवायला मिळालेले असे अद्भुत व्यक्तिमत्व म्हणजे 'विजयमाला कदम' म्हणजे आपल्या सर्वांच्या वहिनीसाहेब.

सांगली जिल्ह्याच्या पूर्वीच्या जत संस्थांनातील व विद्यमान जत तालुक्यातील शिंदे सरकार नामक घराण्यात आदरणीय वहिनी साहेबांचा जन्म झाला. सरदार घराण्यातील असल्यामुळे सहाजिकच बालपणापासूनच घराण्यातून त्यांना पूर्ण निर्णय स्वातंत्र्य मिळाले. त्यातून त्यांना सारासार विचार करण्याबरोबरच योग्य-अयोग्य काय हेही शिकता आले.

भारती विद्यापीठाचे संस्थापक कुलपती, थोर शिक्षणतज्ञ आणि महाराष्ट्र राज्याचे ज्येष्ठ मंत्री माननीय डॉ. पतंगरावजी कदमसाहेब यांच्याशी विवाह झाल्यानंतर हाच संस्कारांचा वसा घेऊन त्या कदम कुटुंबात आल्या. साहेबांनी स्वतःला समाजकार्यासाठी वाहून घेतले होते, त्यामुळे साहजिकच कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी माननीय वहिनीसाहेबांनी स्वतःकडे घेतली. त्यांच्यासह आपली तीन मुले आणि कदम परिवारातील इतर सदस्य या सर्वांचे पालकत्व वहिनीसाहेबांनी स्वीकारले. वडीलधाऱ्यांचा मान ठेवून, लहानांची काळजी घेत संपूर्ण परिवाराची धुरा त्यांनी आपल्या खांद्यावर समर्थपणे आणि हसतमुखाने पेलली.

भारती विद्यापीठातील सेवकांनाही त्यांनी कायम आपल्या कुटुंबातील सदस्यच मानले. वहिनीसाहेब त्यांना सतत प्रोत्साहन देतात आणि मार्गदर्शन करतात. वेळप्रसंगी त्यांच्या अडीअडचणींना त्या धावून जातात. त्यामुळे भारती विद्यापीठाच्या सर्व सेवकांमध्ये त्यांच्याविषयी आदरयुक्त भीती आहे.

शिंदे सरकार घराण्यातील कन्या आणि एवढ्या मोठ्या महापुरुषाची पत्नी असूनही त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे आहे. उधळपट्टी न करता काटकसरीने संसार कसा करावा हे त्यांच्याकडून शिकावे. त्या बसल्या बसल्या जुन्या पडद्यांचे उशांना कव्हर शिवत, पिशव्या शिवत. आपली कन्या डॉ. अस्मिताताई जगताप यांना जात्यावर दळण कसे दळावे, विविध डाळी कशा तयार कराव्यात हेही शिकविले. प्रत्येक गोष्टीतील बारकावे शिकून कटाक्षाने त्या गोष्टी करूनही घेतल्या.

महाराष्ट्र राज्याचे माजी राज्यमंत्री लोकप्रिय आमदार भारती विद्यापीठाचे कार्यवाहक डॉ. विश्वजीत कदम यांच्या जडणघडणीमध्ये वहिनीसाहेबांचा मोलाचा वाटा आहे. सन २००५ तसेच २०१९ मध्ये सांगली, सातारा, कोल्हापूर, जिल्ह्यात महापुराचे संकट आले. त्यावेळी जीवाचे रान करून त्यांनी लोकांना मदत केली. महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळाला तोंड देताना डॉ. विश्वजीत कदम यांनी शेतकरी, त्यांची शेती, घरदार यांच्यासाठी जी मदत केली त्यामध्ये त्यांचा बारकाईने केलेला अभ्यास दिसतो. त्यासाठीही वहिनीसाहेबांनी त्यांना केलेले मार्गदर्शन मोलाचे होते. डॉ. विश्वजीत यांच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक तसेच क्रीडा क्षेत्रातील यशस्वी घोडदौडीवर आदरणीय वहिनी साहेबांचे बारकाईने लक्ष असते.

माणूस ही जात व माणुसकी हा धर्म मानून आयुष्यभर निस्वार्थीपणे लोककल्याणाचे कार्य करणारे भारती विद्यापीठाचे संस्थापक कुलपती डॉ. पतंगराव कदम साहेब यांच्या शाश्वत व अलौकिक कार्यात वहिनी साहेबांचे योगदान व त्याग अतुलनीय आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा जपत वहिनीसाहेबांनी भारती विद्यापीठाच्या कामकाजात स्वतःला वाहून घेतले आहे. भारती विद्यापीठ शालेय शिक्षण समितीच्या अध्यक्षा म्हणून वहिनीसाहेबांनी भारती विद्यापीठाच्या ऐतिहासिक प्रगतीमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन समर्थपणे शैक्षणिक जबाबदारी सांभाळली आहे.

वहिनीसाहेबांना सामाजिक कार्याची विशेष आवड आहे. त्यांनी त्यांच्या सासूबाई मातोश्री बायाबाई श्रीपतराव कदम यांच्या स्मरणार्थ न्यासाची स्थापना केली आहे. शहरी व ग्रामीण भागात राहणाऱ्या ज्या महिला खडतर प्रवास करत आपल्या मुलांना यशाच्या शिखरापर्यंत नेतात व त्यांच्यामध्ये समाजाला दिशा देण्याचे सामर्थ्य निर्माण करतात अशा महिलांना न्यासाच्या वतीने प्रतिवर्षी 'आदर्श माता' पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येते. स्त्री प्रत्येक कुटुंबाची शक्ती असते. ती स्वावलंबी झाली पाहिजे, तिने स्वतः उद्योजक बनावे यासाठी वहिनीसाहेब बचत गटांच्या महिलांसाठी नेहमी मार्गदर्शक शिबिरांचे आयोजन करतात, बचत गटांच्या महिलांनी उत्पादित केलेल्या वस्तूंना हक्काची बाजारपेठ मिळावी या हेतूने वहिनीसाहेबांनी 'कृष्णाई महोत्सव' आयोजित केला आहे. ग्रामीण भागातील महिलांना आपल्या कलागुणांना वाव मिळावा यामाठी त्यांनी व्यासपीठाची निर्मिती केली आहे. तसेच मुलींचे कमी होणारे प्रमाण उद्यासाठी धोक्याचे आहे. त्यासाठी त्यांनी

'मुलगी हवी हो' यासारखे उपक्रम सक्षमपणे राबविले आहेत.

आदरणीय साहेबांनी कामाचा एवढा मोठा डोंगर उभा केला, त्यात अर्धागिनी म्हणून वहिनीसाहेबांचा बरोबरीने वाटा आहे. भारती विद्यापीठाच्या शालेय विभागाची संपूर्ण जबाबदारी त्या अतिशय कार्यकुशलतेने पेलत आहेत. त्यांच्या कार्यकाळामध्ये भारती विद्यापीठ शालेय विभागाने महाराष्ट्रात सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, पुणे, मुंबई बरोबरच कोंकणातही शाळा सुरू केल्या. त्याचबरोबर जव्हार येथे आदिवासींसाठीही शाळा सुरू केली. या सर्व शाळा उत्तमरीत्या सुरू आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भारती विद्यापीठाने मराठी भाषेचे शिक्षण देशाबाहेर म्हणजे अमेरिकेतही सुरू केले.

भारती विद्यापीठ ग्राहक भांडाराची उभारणीही वहिनीसाहेबांनी अतिशय कार्यकुशलतेने केली. त्यांच्या बहुमोल मार्गदर्शनामुळेच भारती विद्यापीठ ग्राहक भांडार मोठ्या दिमाखात चालू आहे. बयाबाई श्रीपतराव कदम न्यासाच्या वतीने दरवर्षी 'आदर्श माता' पुरस्कार देण्याचे काम त्यांच्या अध्यक्षतेखाली होते. 'अभिजीतदादा कदम मानवता पुरस्कारा'ची संकल्पनाही त्यांचीच आहे. जसे समाजातील आदर्श व्यक्तींना निवडून त्यांचा सत्कार करून त्यांना प्रोत्साहन देतात. तसेच भारती विद्यापीठातील आदर्श विद्यार्थी, विद्यार्थिनी, सेवक वर्ग यांनाही पुरस्कार देऊन प्रोत्साहन देतात.

अशाप्रकारे समाजाभिमुख शिक्षण कसे असावे, त्या शिक्षणाचा एक उत्तम व्यक्तिमत्व तयार होण्यासाठी कसा उपयोग करावा, त्याचे सर्वांगीण संस्कार देण्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष काम आदरणीय वहिनीसाहेब करत असतात. थोडक्यात वहिनीसाहेबांनी माणसे हेरली डॉ. विश्वजीत कदम सरांनी व वहिनी साहेबांनी त्यांच्यावर योग्य असे संस्कार केले.

डॉ. विश्वजित कदम साहेब व सौ. अस्मिताताई जगताप आणि स्वप्रालीताई यांच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाने भारती विद्यापीठात एक उत्तम, सर्वगुणसंपन्न माणूस घडत आहे. यामध्ये महत्त्वाचा आणि मातृत्वाचा वाटा सर्वांच्या वहिनीसाहेब म्हणजेच आईसाहेबांचा आहे.

आदरणीय वहिनीसाहेबांच्या कार्यकर्तृत्वाची दखल घेऊन त्यांना आतापर्यंत अनेक पुरस्कार मिळाले आहेत. रमाई महोत्सवामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांच्या स्मरणार्थ दिला जाणारा प्रतिष्ठेचा 'रमाई रत्न पुरस्कार' २०२२ हा पुरस्कार अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष भारत सासणे यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला. या पुरस्काराने वहिनीसाहेबांच्या यशस्वी कार्यकर्तृत्वामध्ये आणखी एक मानाचा तुरा रोवला गेला.

सर्वजण जरी त्यांना वहिनीसाहेब म्हणत असले तरी खऱ्या त्या जिजाऊच आहेत. त्या सर्वांच्या आईसाहेबच आहेत. अशा या थोर माऊली विषयी मला लिहावे वाटण्याचे कारण, मला गेल्या सव्वीस वर्षांमध्ये त्यांनी मुलासारखी वागणूक दिली. सुरुवातीच्या काळात मी त्यांना आईसाहेबच म्हणायचो. खरं तर त्यांच्याविषयी एक मोठे पुस्तक लिहिले तरी कमीच पडेल. लिहिणे हा माझा प्रांत नसूनही मी हे मोठे धाडस करतोय, मला माहित आहे हे शब्द त्यांचे व्यक्तिमत्व उभे करण्यासाठी फारच त्रोटक आहेत. वहिनीसाहेबांविषयी मी त्यांची परवानगी न घेता लिहिलेले आहे, त्याबद्दल मी त्यांची क्षमा मागतो. तरुण पिढीसाठी हा लेख निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल अशी आशा करतो आणि थांबतो.

मोठ्या झाडाच्या सावलीत छोटी झाडे खुरवटतात. डॉ. कदमसाहेब हे कीर्ती उत्तुंग व्यक्तिमत्व आहे हे सर्वांना माहित आहे. पण वहिनीसाहेबांनी मात्र कुटुंबात आणि भारती विद्यापीठ परिवारात, समाजात स्वतःच्या कार्यकर्तृत्वाने स्वतःचा ठसा उमटवला एवढे मात्र निश्चित. म्हणूनच वहिनीसाहेबांच्या बाबतीत म्हणावे वाटते 'मोठी तिची सावली.'

संदर्भसूची -

- रमाई रत्न' पुरस्काराच्या निमित्ताने आदरणीय विजयमाला कदम श्रीमंत मनाचे एक पुण्यशील दर्शन लेखक डॉ. सदाशिव पाटील
- विचार भारती, वर्ष : ५२ अंक : २, जून-जुलै २०२२ 'विजयमाला कदम एक आश्वासक प्रशासक', लेखक - प्राचार्य डॉ. डी. जी. कणसे पान क्र. ४, ५
- विचार भारती', वर्ष : ५१, अंक : ६, फेब्रुवारी ते मार्च २०२२
- भारती विद्यापीठ परिवार सत्कार समारंभ व्हिडिओ.

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

CONTRIBUTION OF WOMEN AGRICULTURE IN THE POST-INDEPENDENCE ERA Hrshikesh Shirbhate49
WOMEN EMPOWERMENT THROUGH SHGS: A CASE STUDY OF CHIPLUN TALUKA RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA Miss. Ashwini Chandrakant Takale53
'मदर ऑफ सीड' राहीबाई पोपेरे यांचे देशी बियाणांचे संरक्षण व संवर्धनातील योगदानाचा अभ्यास डॉ. शशिकांत श्रीधर अन्नदाते59
राज्यांच्या राकारणात महिलांचे योगदान : संदर्भ महाराष्ट्र डॉ. गणेश सुकदेव रोडे61
भारतीय संसद और महिला आरक्षण डॉ. भूषण प्रदिप अहिरराव66
स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान डॉ. दिपक प्रकाश महाजन70
श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आणीबाणीच्या काळातील प्रमुख घडामोडी व परिणाम प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक/ सागर होमराज मेश्राम74
CONTRIBUTION OF NALINI MALANI IN THE FIELD OF CONTEMPORARY ART IN THE POST-INDEPENDENCE ERA Dr. Sanjay Bhalerao/ Dr. Pallavi Meshram78
स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर नियतकालिके (मासिके) या लेखनीच्या माध्यमातून महिलांच्या जाणिवांवर टाकलेला प्रकाश कल्याणी मोहन वाघमारे/ डॉ. बाळासाहेब अनुसे83
TRIBAL WOMEN AND EDUCATION IN DHULE DISTRICT Lavina Vernekar Karanjkar/ Dr. Anupama R. Patil/ Ramchandra Narayan Chaure88
CRAFTING THOUGHTS THROUGH VARIOUS MEANS OF ART (STUDY OF BHARTI KHER'S BENCHMARK WORKS) Mugdha Kale/ Dr. Sanjay Bhalerao93
WOMEN'S CONTRIBUTION IN WARLI PAINTING AND ACTUALITIES Prof. Jadhav Bhagyashree Shankar/ Prof. Dr. D. N. Wagh98

**CRAFTING THOUGHTS THROUGH VARIOUS MEANS OF ART
(STUDY OF BHARTI KHER'S BENCHMARK WORKS)**

Dr. Wagdha Kale, Assistant Professor, Vice Principal-Academics, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune

Dr. Sanjay Bhalerao, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune

Abstract

India, not always, has the great history when it comes to womanhood. The way of looking at women in Indian society was very different in pre independence era. Though whatever a society demands, there has always been few who would embark a new way of thinking in most demanding situations. Few men as well as women had different way of thinking when it comes to womanhood. The changed perspective about women though not immediately but in longer run was perceived well by the society and gave a birth to new era for women. Feminism was streamed through all extents of society to see Indian women where they stand today. It has been a long journey, but the results are remarkable.

Many Indian women, today imprints their superior mark in diversified fields and are well accepted by the society. All expanses have influence of some or other woman that tells a huge story. Art has always been an integral part of Indian homes and womanhood. In the new era art has not only been a form that decorates but it has become a way of communication that leaves trails. The art we see today, structures human hood, narrates stories, conveys messages. Even in pre independence era women have used and left impressions with their creative ability. The post-independence era, feminism ways of thinking has given liberal opportunities and freedom to many women artist to express themselves to optimum level and are still flourishing. This paper talks about few must-know Indian Women artist and their contribution in making Indian culture more contented in the post-independence era and are still thriving!

Introduction

We can witness that since independence, women's social, educational legal, and political status have transformed intensely. The issue of improving women's status in Indian Society had been at the forefront of the social reform movement. Moreover, the freedom struggle, which began in the 1920s and intensified in the 1930s, drew heavily on the creative energies of Indian women.^[1]

Women had active participation in political action in pre independence era. We can witness the fight for equal rights post-independence. History tells about many Women's Movements: Post-1947. They also had to fight for basic requirements like health and education. The status of women in the post-independence period underwent transformations. They have been rendering a significant contribution to the development of human resources hence it was vital to encourage them to become an equal and important factor of the society. Indian Constitution also has taken active part in this transformations time to time by providing different acts that will ensure equality. Women have been contributing to all fields making their impressions.

Art has always been an integral part of society's wellbeing at large. Art takes human hood to next level. The changing scenarios also affected the art in many ways. The freedom of thought, independence, and changed way of life reflects through the art produced by these contemporary Indian Woman artists. They have a lot to say, a lot to express and they are crafting their ways through various ways of art.

Feminist art in India has had a unique route, influenced by native women's movements from the 1800s onwards, and the evolution of male-dominated art movements in India that fought with colonial influence and nationalist movements. The evolution of feminist art in India needs to be contextualized in the registers of the women's movement—from pre-colonial, to colonial, and post-colonial times—and the male-dominated art history canon.^[2]

Every woman is unique in her own way. Every women artist as well has some or other contribution to art field. There is a vast list of such women artists. But few have generated indispensable impression on art field. These artists can be known as bench markers in art field of post-independence era. One of them is, Bharti Kher. A renowned contemporary artist who has eclectic way of expressing herself through varied materials. She can make materials activate and speak for her expressions.

Bharti Kher (British/Indian, b.1969) is a leading Indian Contemporary artist who works with painting, collage, photography, sculpture, and installation. Kher was born in London to an Indian immigrant family. She studied painting and design at Middlesex Polytechnic in London, and then at Newcastle Polytechnic in Northern England. In 1992, Kher traveled to India where she met her future husband, Indian artist Subodh Gupta, and relocated there permanently shortly afterward.

Over nearly three decades career, she has made paintings, sculptures and installations that are surreal but are magical. She has a way to add beauty to everyday objects through putting them together in her own way. She explores materials to add depth to her visualization. She represents her own beliefs in a mystical way. The religion, spirituality, mythology, feelings everything is put together with a new dimension through her work. Though she has explored variety of materials her signature material is bindi.

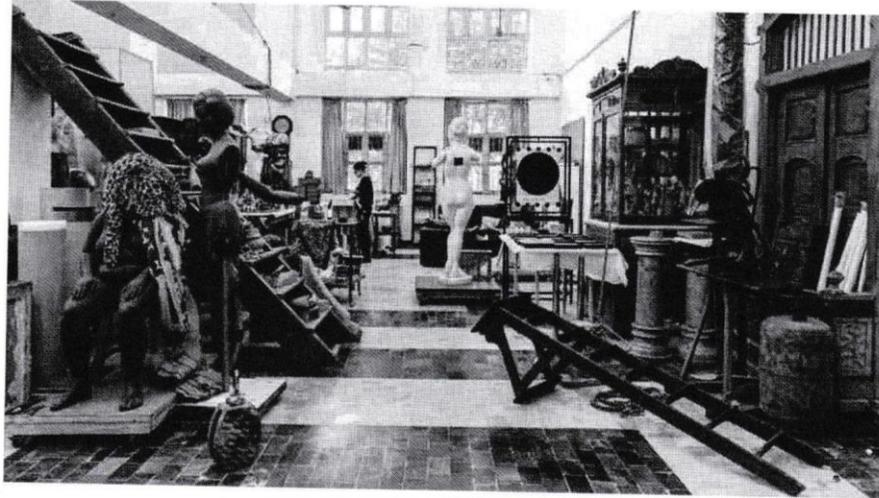

Image:1

Born in 1969, she studied a Foundation Course in Art and Design at Middlesex Polytechnic London, and received a fine art BA in painting, with honors at Newcastle Polytechnic, United Kingdom.

We can see influence of her student's years in the repeating patterns in her work. She reflects the facts of real human life, the basics of human body and intrinsic love with its drama in her own way. She reflects the facts in hybrid forms that unite different social constructs. Her art reforms the daily rituals, believes in most mystic and magical way. We can see relation of her own surroundings in the materials and compositions done by her. She works in exploratory way- surveying, looking, collecting, and transforming, as she rearranges the connection of the viewer with the objects and initiates a dialogue between them on another level.

Her work is central to the themes of the notion of the self as formed by multiple and interlocking relationships with human and animal bodies, places and readymade objects. She usually taps into diverse yet unlocatable mythologies and the abundant connotations that a place or material can induce.

Her material explorations are usually loaded with symbolism. She has since inherited its aesthetic and cultural duality using it to combine the everyday with the sublime. She explains: 'the bindi to me represents the third eye - one that forges a link between the real and the spiritual/conceptual/other worlds.' Used as a material to articulate and animate her themes, the bindi acts as a material, much like paint or clay, but with an inherent narrative linked to consciousness. They

undergo a shift in their initial cultural capital – they are unaccustomed, made to seem both scientific and mystical and coded.

She reclaims this way of seeing by creating intensely layered and lavish 'paintings' that are charged with the bindi's conceptual and visual links to ideas such as repetition, the sacred and the ritual, appropriation, and a deliberate sign of the feminine. The bindi becomes a language or code we begin to read through works that elicit formal connections with traditions across Western and Indian art.

Derived from the Sanskrit word bindu – meaning point, drop, dot or small particle – and rooted in ritual and philosophical traditions, the bindi is a dot applied to the center of the forehead as a representation of a spiritual third eye. Originally applied with natural pigment, bindis have transformed over time to become a popular, mass-produced accessory

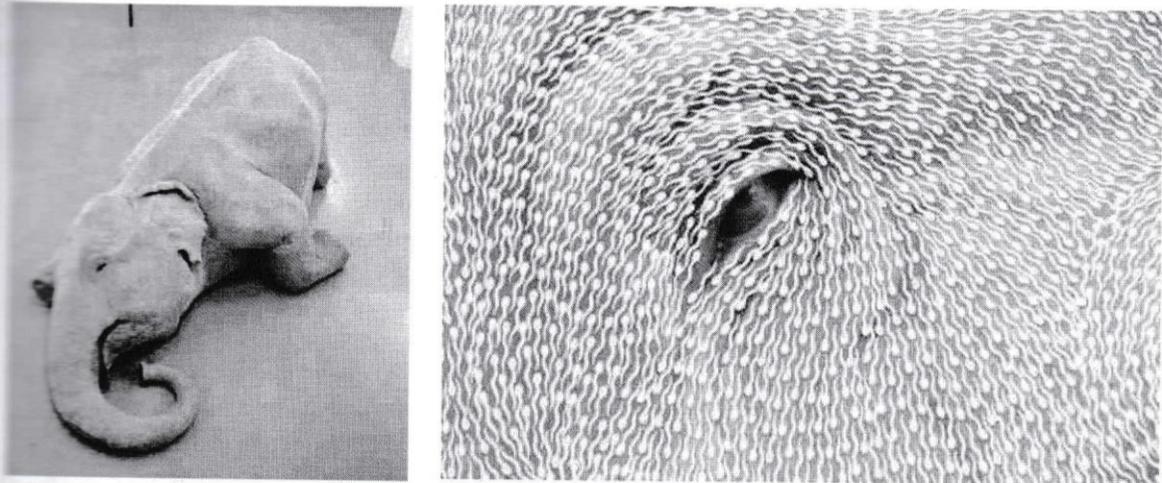

Image: 2- The skin speaks a language not its own

Kher's famed installation, *The Skin Speaks a Language Not Its Own* (2006), features a life-size elephant made with fiberglass and covered with numerous white bindis, kneeling on the floor in an ambiguous state between dying and living. This sculpture combines two of the most common symbols of Indian tradition (bindi) and the Hindu religion (the elephant). This sculpture can be seen as the archetype of India. Bharti Kher is an artist dedicated to exploring cultural misinterpretations and social codes through her art practice. She uses the bindi as a central motif in her work to link tradition and modernity, East and West. The bindi, an adornment wore by Indian women on their foreheads, is traditionally seen as the sign of a married woman, and the third eye that links the spiritual and material worlds. The painting series *Untitled* is composed of multi-layered and multi-colored circular bindis, which refer to the changing roles of women in India, as the bindi lost its traditional meanings and became a fashion

Image: 3- The intermediaries (series)

Balance Inspired from sacred geometry and ancient mathematics, Kher's practice is preoccupied with the finding the equilibrium of several forces. She is interested in the question of balance and in achieving a 'steady state' by putting together a surreal conjunction of elements. Drawn from found objects these works are strange and tantalizing disparate forms – all held together in a delicate but precarious moment of unison.

Women and the body

Over the course of her long career, Kher has engaged consistently with the body – her own and those of women around her – and has done so across several mediums and forms of art making. These have evolved from her 'Warrior series' (Cloudwalker, The messenger, Warrior with cloak and shield, And all the while the benevolent slept) to her 'Sari portraits' where she drapes her sculptures in resin-coated saris. In these works, Kher consciously mixes up mutually contradictory characteristics of different genders and their possibilities of metaphor. She sees the body as a literal and metaphorical site for the construction of ideas around gender, mythology and narrative.

Image: 4- The intermediaries (series)

In her sculptures and collages, Kher has created hybrid beings that unite contradictions of gender, species, race, and social role. Sculptures such as Arione (2004) and Arione's Sister (2006) are part-human, part-animal; sperm-shaped bindis writhe over their bodies, completing the vision of a futuristic femininity. The show is named Strange Attractors after a math concept that means "an equation or fractal set representing a complex pattern of behavior in a chaotic system." It is an apt name for an exhibition that reminds one of stillness in chaos and harmony created through seeming opposites, evident in the work A Natural Unity of Opposites (2021) which is a complex installation of weights and balances.^[3]

Balance Inspired from sacred geometry and ancient mathematics, Kher's practice is preoccupied with the finding the equilibrium of several forces. She is interested in the question of balance and in achieving a 'steady state' by putting together a surreal conjunction of elements. Drawn from found objects these works are strange and tantalizing disparate forms – all held together in a delicate but precarious moment of unison.

The most significant example of this is her process of casting, which she regards as a most intimate exercise in rendering the human emotions of her subjects and not just their physical form. Six Women (2013–2015), is a series of life-sized, sitting female sculptures, cast from real women in her New Delhi studio. Critically, the vulnerability of the women stems only in part from their nakedness; Kher's sitters are sex workers, paid by the artist to sit for her, in a self-conscious transaction of money and bodily experience.

Conclusion:

Throughout her showcase of work she has exhibited unwavering relationship with the body, its narratives, and the nature of things. Inspired by a wide range of sources and applying it profoundly, she employs the readymade in wide arc of meaning and transformation. Her works appear to change through time, using reference as a counterpoint and contradiction as a visual tool. Laying Bharti Kher's life work into limited words is a huge task. She has explored many attributes of art in form of paintings, sculptures and installations. She surely is a benchmark artist from post-independence era. Her work and contribution to art field is enormous and inspires young artists. She defines a new way of thinking and represents new dimensions in art field through her work.

Bibliography

1. <https://www.artnet.com/artists/bharti-kher/biography>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Bharti_Kher
3. <https://yourstory.com/2017/02/indias-women-artists>
4. <https://www.insightsonindia.com/2018/05/12/1indian-women-artists-have-emphasised-gender-issues-and-discrimination-in-the-form-of-paintings-sculptures-and-installations-since-pre-independence-times-examine-250-words/>
5. <https://armchairjournal.com/women-in-post-independence-india/>
6. <https://indianartideas.in/blog/prints/evolution-of-indian-art-and-indian-artists-after-independence>
7. <https://www.harpersbazaar.in/culture/story/a-charged-history-of-feminist-art-in-india-2347>
8. <https://www.theheritagelab.in/sister-nivedita-indian-art-history-national-movement/>
9. <https://www.pranjalarts.com/blog/twentieth-century-women-artists-from-subcontinental-india>
10. <https://naturemorte.com/artists/bhartikher/>
11. <https://bhartikher.com/>
12. <https://artist-collector.com/en/artists/6564-bharti-kher.html>
13. <https://naturemorte.com/artists/bhartikher/>
14. <https://naturemorte.com/exhibitions/strangeattractors/selectedartworks/9983/>
15. <https://jcaf.org.za/exhibition/bharti-kher/>
16. <https://www.theheritagelab.in/5-women-artists-of-india/>
17. https://en.wikipedia.org/wiki/Bharti_Kher#cite_note-4

Books:

1. Art Book, Bharti Kher - This Breathing House - Hauser & Wirth Publishers
2. Sketchbooks and Diaries

Endnote:

1. <https://upscwithnikhil.com/article/history/indian-women-since-independence>
2. <https://www.harpersbazaar.in/culture/story/a-charged-history-of-feminist-art-in-india-2347>
3. <https://www.artnet.com/artists/bharti-kher/biography>

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Prof. Mugdha Kale
of Bharati Vidyapeeth's College of fine Arts, Pune. has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Crafting thoughts through various means of art. at the
National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunita.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil

Organizing Secretary (AIWPIE-2023)

Head. Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi

Dr. D. A. Suryawanshi

Convener (AIWPIE-2023)

Principal

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

INDEX

- THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE: A CRITICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CONTRIBUTION IN POST-INDEPENDENCE ERA**01
Miss. Pratiksha Dinesh Dahale
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान-समीक्षात्मक विश्लेषण04
प्रा. अपर्णा अ. जगताप
- THE CONTRIBUTION OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA IN POST-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH POETRY**08
Dr. Hemant Govindrao Pawar
- CONTRIBUTION OF ANITA DESAI AND BHARTI MUKHERJEE IN POST-INDEPENDENCE INDIA AS A FEMINIST WRITER**11
Mr. Pramod Chudaman Chaudhari
- CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD**14
Pranali Shende/ Tanvi Bhadre/ Lavina Vernekar Karanjkar
- आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र मे महिला कलाकारो कि स्थिती19
प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे
- भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान22
प्रा. समाधान नारायण दराडे
- ८० च्या दशकातील भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवर्तक: इंदिरा गांधी26
प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA**31
Prof. Tanvi Bhadre/ Dr. Sanjay Bhalerao
- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग36
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे/ रामचंद्र नारायण चौरे
- स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्यातील महिलांचे कार्यकर्तृत्व41
प्रा. उन्नती संजय चौधरी
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचे मराठी साहित्यातील योगदान45
डॉ. प्रदीप औजेकर

CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA

Prof. Tanvi Bhadre, Bharati Vidyapeeth College of Fine Art, Dhankawadi, Pune

Dr. Sanjay Bhalerao, Bharati Vidyapeeth College of Fine Art, Dhankawadi, Pune

Abstract

During the early times of Independence, India was going through development in many fields along with Art and Culture. The painting schools developed in many parts of India, along with traditional, tribal, and folk art; India was also adapting to the modern techniques and tools of art. Photography flourished as an art form. Photography emerged in India around the 19th century. The early photographs were created by the British Government and the rulers of princely states. Many of the visuals during those times revolved around the life of Maharajas, Maharanis, and the British Empire: as staged portraits and portraying the body of work.

The early names of Indian photographers are Raja Deen Dayal and Kulwant Roy. Raja Deen Dayal, one of India's celebrated photographers in the 19th century and was appointed as a court photographer to the sixth Nizam of Hyderabad. He was also allowed unique access to the inner circles of patrician life.

During this time, some names became highlights of the photography world. Amongst these, some got lost in history, and some became historical. The names of these photography artists are Homai Vyarawalla (the first female photojournalist) and the twin sisters: Debalina Mazumder, and Manobina Roy. These women changed the perspective of the entire Photography Industry in India during the independence and post-independence. Their contribution has helped, encouraged, and engaged many girls, and women in democratic India to choose photography as a career.

Introduction

In today's India, we see that women have equal rights, independence, careers, job security, and a good lifestyle. Women today can choose their careers and excel towards the top in the same. The art industry in India has always faced some biased opinions the past, because of the unconventional ways and techniques of working. The primary bias comes from cultural and social factors. These were mainly towards the women in India. Women struggled, fought, and succeeded to get what they deserved. Such were the names of a few women who draped cotton sarees, wore a bindi, followed and cherished the Indian Culture, and yet managed to live for their passion for Art. They were none other than Homai Vyarawalla and the twin sisters: Debalina Mazumder, and Manobina Roy.

Debalina Mazumder and Manobina Roy started photography because of their father, who supported them throughout. They created many candid images of everything around them, their family, friends, streets, market, and outings. This is how they also captured the transition of India from the British government's influence to independence. Their photos were very candid and neutral. They had a very feel-good factor to the same. The simple portraits they captured on the street of Bengal, created magic. The twin sisters were lost in history after a while. The family commitments and responsibilities didn't let them continue further with their passion. But, these women changed the picture of photography in India.

Simultaneously, Homai Vyarawalla was creating magic with her lens. A simple girl from a Parsi family, J.J. School of Arts pass out, an artist by nature and passion, stepped out on the streets of Independent India. She captured the candid, free, democratic India. Pandit Jawaharlal was her muse. Homai clicked the first parade, the speech, and the rally of Independent India. Homai Vyarawalla had a sense of humor in her photographs, and her lens saw what others could not. A photograph such as Pandit Jawaharlal Nehru realized the white dove is still an icon used to depict Free India. Her body of work and images created have made history. The images, body of work, and consistency gave Homai Vyarawalla the title, "India's First Female Photojournalist."

All the work of Homai Vyarawalla along with Debalina Mazumder and Manobina Roy contributed

deeply to the history of Indian Photography. It inspired the women in modern India to chase their passion and take photography as a career choice. The rationale of the study

The contribution of many Indian Female Artists has gone unnoticed. On the other hand, some female artists have created a strong influence on the art and culture industry after the Independence of India. The contribution of such artists has given hope and inspiration to many young girls who want to choose art and culture as their career choice; or passion or are willing to contribute towards the same.

This study will discuss such artists from the field of photography. It also portrays the impact of success, fame, social pressures, and family responsibilities on their work and life. This study is to showcase, how the photography industry was positively influenced on a deeper level by the women in India.

Hypothesis

The photo-documentary work by Homai Vyrawalla, in addition to Debalina Mazumder and Manobina Roy, has created a positive and effective impact on photography in post-independent India, which leads to inspiration for modern Indian women.

Objectives

1. To understand work done by the famous documentary photography artists; Homai Vyrawalla, in addition to Debalina Mazumder and Manobina Roy
2. To define the post-independence days and their struggles
3. To classify the information available and analyze the facts
4. To weigh the impact of female photographers in the post-independence era
5. To construct the research question based on study outcomes

Methodology

To understand the impact of the work of Homai Vyrawalla, in addition to Debalina Mazumder and Manobina Roy, various research papers, news articles, interviews, and articles were collected and analyzed. The references from post-independent India and modern India were compared for a better understanding of the topic.

Analysis

Debalina Mazumder and Manobina Roy:

From 1937 to 1940, the twin sisters Debalina and Monobina Sen Roy got into the limelight after getting their work published in the Illustrated weekly regularly. The feather in the crown included the work of Monobina published in the, "Twenty-five Portraits of Rabindranath Tagore". She has clicked a photograph of a poet in Puri.

Both sisters showed interest in photography at a very early age. Born in a small family in Bengal, both sisters shared a common interest in the art of photography. Their father Binod Behari Sen Roy, a headmaster under the employ of the Maharaja of Benares and a member of the Royal Photographic Society, gifted them an Agfa Brownie box camera. Their father gave them a camera on one condition that they would process their films and make their prints.

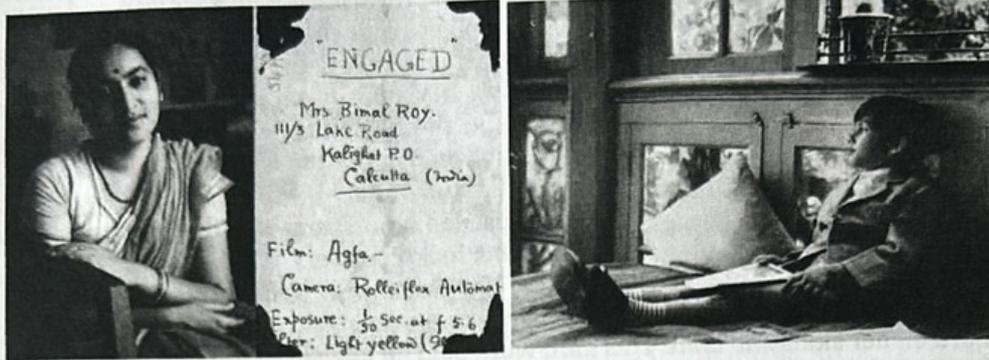
The sisters in the future joined the Photographic Society of India's United Provinces Postal Portfolio Circle. They exchanged photographs with other members and exhibited their work in other cities. Their first photographs together got published in the journal Shochitro Bharat in 1937. Coming from a wellbeing educated family, Monobina had a few common circles where a chance to photograph Jawaharlal Nehru, Vijay Lakshmi Pandit, and VK Krishna Menon came across.

The journey of the twin sisters took a slightly different path when they moved cities after marriage. Monobina married a well-known filmmaker, Bimal Roy in 1937. He was a cinematographer at the magnificent New Theatres film production company. Debalina married Nitish Chandra Mazumdar in 1946. She also completed her Bachelor's degree and pursued her master's degree. This didn't stop the twins and they continued with her photographic adventure. They also documented the Suffragette Movement in London together.

Manobina in a column for Femina spoke of her travels and pointed out the racism and sexism in the industry. She once stated that their male colleagues went on to become respected faces in photography

circles, while women like her were always only considered amateur female photographers and were comparatively unrecognized.

The work of Manobina and Debalina is an archive of an intimate peek into the lives of a woman, especially after the post-independence. It stands as a witness to their usage of the camera, the study of light, and angles, the art of documentation, and the understanding of aesthetics. Their name disappeared vaguely in history as they stopped photography after the family, kids, and social responsibilities. The photographs still show a greater depth of human connection.

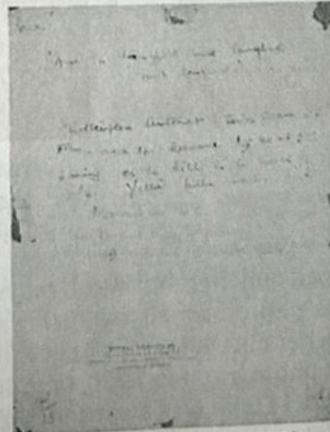

Back and front of a photo by Manobina R.

Joy Bimal Roy, Bombay, late 1950s;
Photo by Manobina R

Photographs of daughter Aparajita standing above the Bombay-Poona Highway, Mid 1960s by Manobina Roy

Shepherd, Zurich, 1959. Photo by Manobina Roy | Shepherd, Zurich, 1959. Photo by Manobina Roy,

Homai Vyarawalla
Homai was born in 1913 in Navsari, Gujrat, to a parsi family. She spent her early days in Mumbai. During her education in Sir Jamsetjee Jeejebhoy School of Art, Homai would take striking images of her friends, classmates, and people around her. During one of her interviews she recalls, "as I once saw a photograph of another child lying on its stomach, I was told that it was taken by a woman and wondered if I would ever get a chance like that."
Watching Homai take photographs with her Rolleiflex while managing her cotton saree, was a mesmerizing view. Initially, in the beginning of her career, her photographs were published under the name of her husband; whom she met while studying at J.J. School of Arts in Mumbai. Later she took a pseudonym "Dalda-13." Homai always thought that 13 was her lucky number.

Her work grew and slowly got recognition in the Indian Photography scene. She was dismissed earlier as an amateur. She was never bothered and kept working hard on her skills and craft. This hard work paid off and she got to shoot the political figures such as Pandit Jawaharlal Nehru, Mahatma Gandhi, Lal Bahadur Shastri, and even the first female Prime Minister Hon'ble Indira Gandhi. She also clicked the transition of India from British rule to a free country. Capturing the daily lives across Mumbai, Homai created history by capturing the historical moments of Indian history.

In one interview she had mentioned, "her biggest regret was that she missed photographing the meeting where Mahatma Gandhi was assassinated. She was on her way to attend it when her husband called her back for some other work."

Lord Mountbatten travels from the viceroy's home to the parliament on 15 August 1947

India celebrates its first Republic Day on 26 January 1950 in Delhi

Mahatma Gandhi (left) and independence leader Khan

Indira Gandhi with Rajiv and Sanjay at the first Asian Games at the National Stadium, Delhi, 1951

In 1942, Homai and her husband moved to Delhi, where they both joined the British Information Service as photojournalists, during which time she was often spotted, especially near political hotspots, with her nine-kilogram-heavy film camera strapped across her. Homai clicked her last photograph in 1970, of Indira Gandhi. She later settled in Gujrat after husband passed away. Later in 2011, she was awarded with Padma Vibhushan and the Lifetime Achievement Award by the I&B Ministry. Homai died on 16 January 2012 at the age of 92. Homai had a career of long

4 decades and made images, which were candid, historical and has a sense of humor to it. India after post-independence was warmly captured by Homai Vyarawalla and her name is till written in golden words in the history of Indian Photography.

These women lead to setting an example for all the female photographers in Modern India. Many female photographers who contributed in this journey. Following this path Assam's Gitika Talukdar, a photojournalist was officially selected and accredited for the coverage of the Olympics in Tokyo.

Conclusions

In conclusion, the work of Homai Vyarawalla, in addition to Debalina Mazumder and Manobina Roy, has truly influenced the post-independence, India. Their work has shown various shades of pre- and post-independence India. These women have portrayed the depth, warmth, calmness, politics, art, and culture of India and have presented it gracefully to the world.

Recommendations

Hence, after going through the work of Homai Vyarawalla, in addition to Debalina Mazumder and Manobina Roy, it is clear that modern time Photography by many male and female artists is been influenced.

References:

1. <https://prinseps.com/research/the-evolution-of-photography-in-india/>
2. <https://quod.lib.umich.edu/t/tap/7977573.0010.209/--creative-distractions-of-manobina-roy?rgn=main;view=fulltext>
3. <https://homegrown.co.in/homegrown-explore/how-a-pair-of-indian-twin-sisters-pioneered-early-20th-century-candid-photography>
4. <https://indianexpress.com/photos/lifestyle-gallery/twin-sisters-with-cameras-debalina-mazumder-manobina-roy-exhibition-iic-art-gallery-8086955/3/>
5. <https://www.femina.in/trending/achievers/meet-the-only-female-photojournalist-from-northeast-india-at-the-olympics-202486.html>
6. <https://www.theheritagelab.in/first-women-photographers-india/>
7. <https://quod.lib.umich.edu/t/tap/7977573.0004.202/%E2%80%94zenana-studio-early-women-photographers-of-bengal?rgn=main;view=fulltext>
8. <https://quod.lib.umich.edu/t/tap/7977573.0004.202/%E2%80%94zenana-studio-early-women-photographers-of-bengal?rgn=main;view=fulltext>
9. <https://quod.lib.umich.edu/t/tap/7977573.0004.202/%E2%80%94zenana-studio-early-women-photographers-of-bengal?rgn=main;view=fulltext>

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Tanvi Bhadre
of Bharati Vidyapeeths College of Fine Arts, Pune has/was a

Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Contribution of

Honai Uparwalla and the Twin sisters in the field of Photography in the post-independent India at the

National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunil

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

3D

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

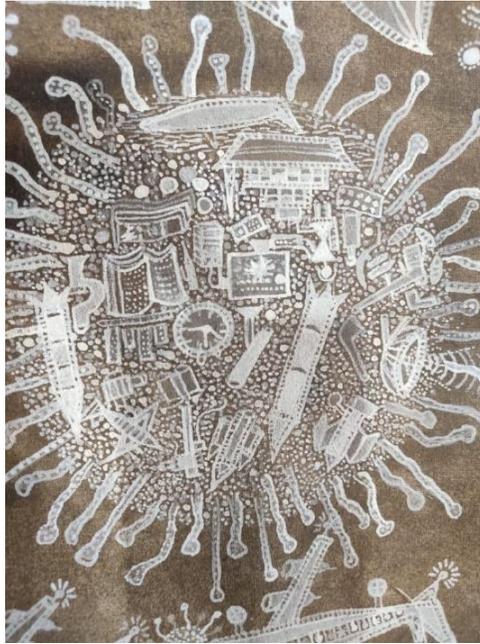

ISSN 2277 - 9809 (online)
ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Impact of Corona Pandemic on Indian Traditional Painting Style

Presented By

First Author

Dr. Bhalerao Sanjay Jayram

Assistant Professor, B.V. College of Fine Arts, Pune

Second Author

Kale Mugdha Prashant

Assistant Professor, B.V. College Of Fine Arts, Pune

Abstract

The year 2020-21 is being seen as a very terrible time in human history. More than 200 countries were caught in the grip of the pandemic corona infection epidemic. Many lives were lost. Many people lost their lives. The whole situation was terrifying. To survive this, the whole world is trying to recover from this by implementing many remedial plans and rules. This epidemic has affected all sectors and many new options have become available. To survive the impact, the entire human race is trying to find new solutions to recover and sustain with newfound plans and rules. The effect of a pandemic was larger than life and has impacted all sectors. Though many new alternatives are also generated and now have well-established in aftermath of the pandemic.

There were drastic changes in the working method in the education sector and professional sector. It seems that more and more all work services have started to be provided online. Along with all these fields, the field of art also seems to have been deeply affected. The effect of this can be seen sector-wise in Indian painting. As commuting and assembling were restricted, there were drastic

changes in the working method in many sectors such as the education sector, and the professional sector. It seems that more and more all work services have started to be provided online. When survival becomes crucial, the art field gets impacted deeply. The effect of this can be seen sector-wise in Indian painting.

This research paper sheds light on how the coronavirus pandemic epidemic has affected Indian traditional painting and how its form and subject have changed. Focusing. Keywords: Covid-19, Pandemic, Indian Folk Art, Indian Traditional painting.

Preface

Folk and Tribal people and their art and painting styles are always get influenced by social, political, religious, and economic conditions. The style of painting keeps changing accordingly. Through such various invasions and transitions, these arts have endured their existence.

Along with the reasons mentioned above, Covid-19, Pandemic, has also become a major reason for the change in Indian traditional painting.

About Indian folk and tribal painting.

Indian culture and tradition are very vibrant and this vibrancy reflects through its conventional arts and crafts. The states and union territories sprawled across the country have their own distinct cultural and traditional identities and are displayed through various forms of art prevalent there. Every region in India has its style and pattern of art, which is known as folk art. Other than folk art, there is yet another form of traditional art practiced by several tribes or rural populations, which is classified as tribal art. The folk and tribal arts of India are very ethnic and simple, yet colorful and vibrant enough to speak volumes about the country's rich heritage.

Folk and tribal art, passed from one generation to the next, is the creative expression of people who live in harmony with nature. Traditionally, these art forms, though sometimes purely decorative, were used to mark different occasions such as celebrations, events to pacify malevolent deities or forces of nature, thanksgiving, harvests, the birth of a child, puberty, marriage, and cultural festivals. Painted narratives on various surfaces, such as walls, floors, cloth, wood, and paper became important sources of knowledge about local mythology, deities, heroes, epics, folktales, and customs.

Some of the most famous folk paintings of India are the Madhubani paintings of Bihar, Patachitra paintings from the state of Odisha, Phad Paintings of Rajasthan, Kalamkari of Andhra Pradesh, Pichhvai Paintings of Rajasthan, Warli Paintings of Maharashtra, Nirmal paintings of Andhra Pradesh, Aipan of Uttarakhand, Pithoro paintings of Gujarat, Gond and Mandana Paintings of Madhya Pradesh, Kalighat paintings of Calcutta and many more forms. Some of these tribal folk paintings are Warli from Maharashtra, Gond from Madhya Pradesh, and Pithora from Gujarat.

Madhubani painting:

Perhaps one of the best-known genres of Indian folk paintings is the Mithila (also called Madhubani) paintings from the Mithila region of Bihar state. The Madhubani in literal translation means 'Forest of Honey' (Madhu-honey, Bans-forest or woods). These paintings

are religious. The paintings are done by women predominantly at home, in smeared areas like the prayer room. Hindu mythology is the main theme in Madhubani Painting. It is an Indian living folk art inspired by the mythological epics of Mahabharata and Ramayana. It is a divine and playful expression of unconditional surrender and thankfulness to God. The contemporary art of Mithila painting was born in the early 1960s, following the terrible Bihar famine. The women of Mithila were encouraged to apply their painting skills to paper as a means of supplementing their meager incomes. Once applied to a portable and thus more visible medium, the skill of Mithila women was quickly recognized. The work was enthusiastically bought by tourists and folk art collectors alike.

Image no.1

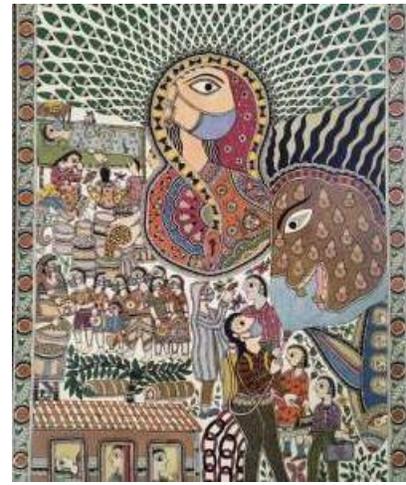

Image no.2

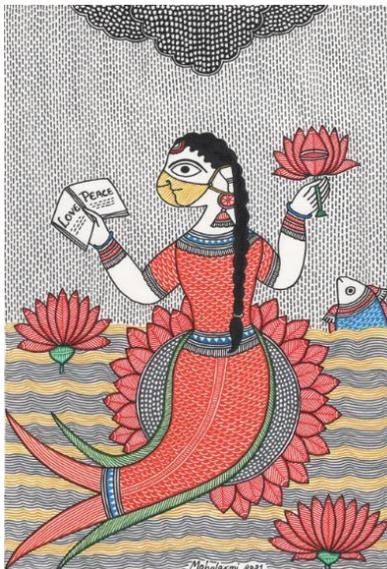

Image no.3

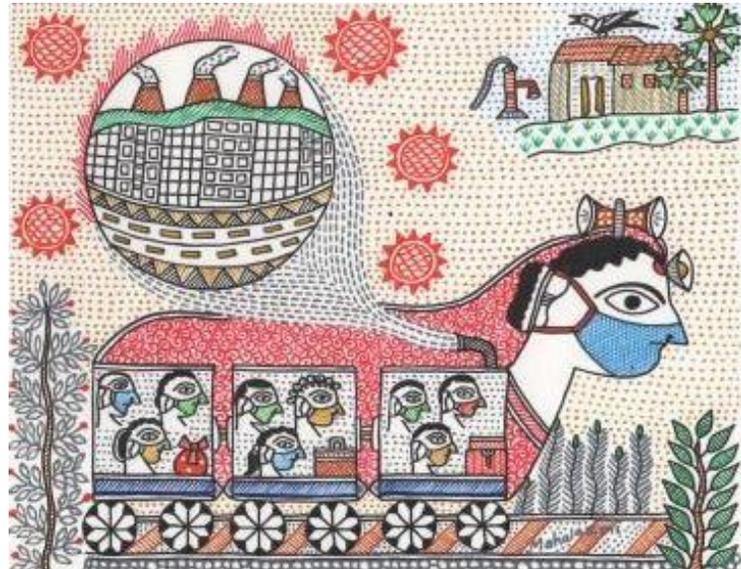

Image no.4

Kalighat painting

Originated in the 19th century in West Bengal, India, in the vicinity of Kalighat Kali Temple, Kalighat, Calcutta, India, and from being items of souvenir taken by the visitors to the Kali temple, the paintings over a period of time developed as a distinct school of Indian painting. From the

depiction of Hindu gods, gods, and other mythological characters, the Kalighat paintings developed to reflect a variety of subjects, including many depictions of everyday life.

Image no.5

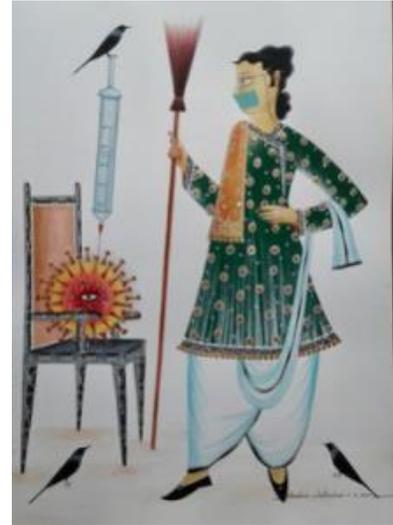

Image no. 6

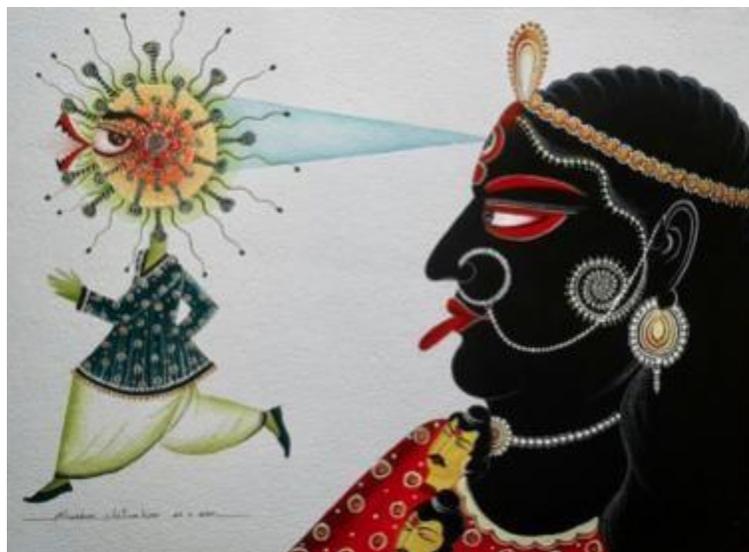

Image no. 7

Kalighat painting continues today in the rural districts of West Bengal. Medinipur and Birbhum are two such areas where the practice of Kalighat painting has been kept alive by contemporary artists. Using organic dyes, as the original 19th-century artists did, the paintings they create focus on secular themes and current events as well as a mixture of religious depictions, executed in a modern style.

Gond Paintings

Gond paintings are the living expressions of the village people of Gond tribals of district Mandla in Madhya Pradesh, These paintings are deeply linked with their day-to-day lives The paintings are made by placing dots over the dots upward, downward, and

sideways to create final pictures. The theme of paintings is drawn from folktales and Gond mythology. They are not mere decorations but also instant expressions of their religious sentiments and devotions. The tribal folk art Gond paintings, based on local Indian festivals like Karwa Chauth, Deepawali, Ahoi Ashtami, Nag Panchmi, Sanjhi, etc. are done by women using simple homemade colors. Horses, elephants, tigers, birds, gods, men, and objects of daily life are painted in bright and multicolored hues.

Image no.8 Corona Deity, Venkat Raman, Gond painting

Warli Paintings

Warli is principally found in the "Thane" district in the state of Maharashtra. They are also scattered to very few numbers in parts of Nashik and greater Bombay. Much has been written about how the tribe got the name Warlis. The word Warli comes from 'varal', a small patch of cultivated land that means an up lander. Their extremely rudimentary wall paintings use a very basic graphic vocabulary: a circle, a triangle, and a square come from their observation of nature; the circle represents the sun and moon, and the triangle is derived from mountains and pointed trees. Only the square seems to obey a different logic and seems to be a human invention, indicating a sacred enclosure or a piece of land. Warli art is a beautiful folk art of Maharashtra, traditionally created by the tribal women of the Tribes such as Warli, Malkhar Koli, Kathodi, Kokana, and Dhodi tribes found on the northern outskirts of Mumbai, in Western India.

Tribal people express themselves in vivid styles through paintings that they execute on the walls of their houses. Warli paintings were mainly done by women folk. The paintings are beautifully executed and resemble pre-historic cave paintings in execution and usually depict scenes of human figures engaged in activities like hunting, dancing, sowing, and harvesting.

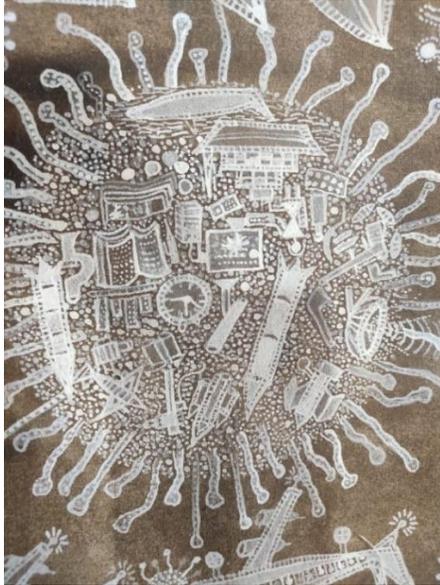

Image no.9

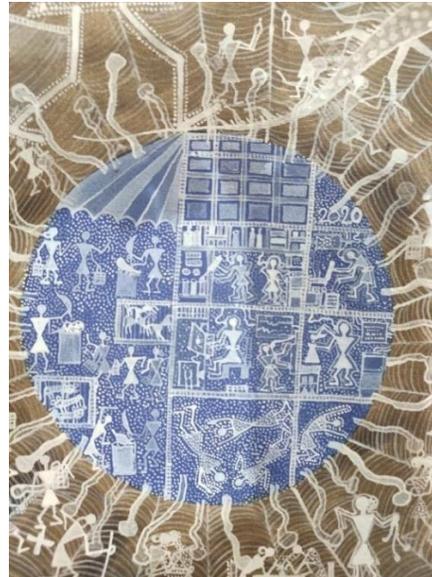

Image no.10

Cheriyal Scroll, Telangana

Cheriyal Scroll Painting is a popular and modified version of Nakashi art, considered highly rich in local motifs. This art form is unique to the state of Telangana. These scrolls are painted in a narrative format similar to a film roll or even comic strips and depict stories from Indian mythology as well as shorter stories related to the Puranas and Epics. Scroll paintings are known for their rich history and they also assume a significant role in Asia's artistic traditions. The scrolls earlier depicted the adventures and the exploits of local folk heroes. This is the first time that Nakashi artists are tackling a contemporary subject. And the story of the current situation. The biggest scroll depicts hospitals, social distancing in villages and cities, migrant workers walking home, and, on a positive note, how the younger generation is learning games and wisdom from their grandparents.

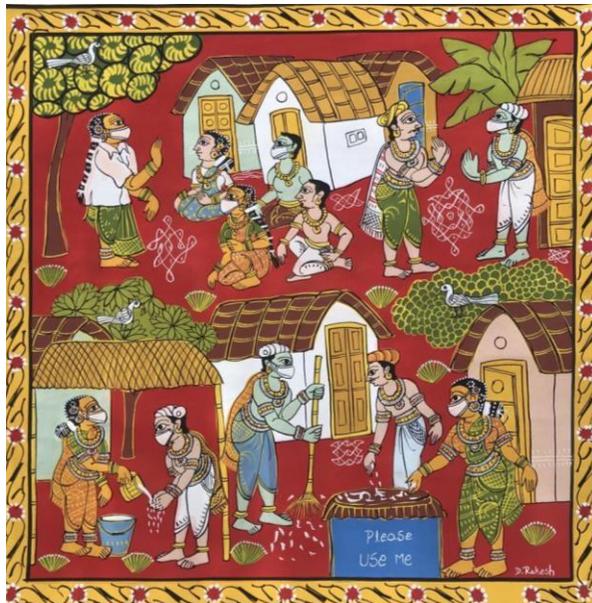

Image no.11

Phad, Bhilwara, Rajasthan

Historically, Phad paintings were made on cotton cloth from handmade natural paints, when ordered by priests who used the artworks during a song and dance ritual. This year, the expert painter gave a modern twist to them. Instead of the usual stories of Devnarayanji (incarnation of Lord Vishnu) narrated in Phad, their subject now is the coronavirus. Their latest paintings depict the origins of Covid-19 from China and its hike. The subject may be dark and miserable, but an artist has taken bright hues and bold strokes that have come to categorize vibrant storytelling in Phad portrays the pain of a subject in an isolation ward, life in quarantine, Prime Minister Narendra Modi addressing the nation, all of them carrying messages on social distancing and need for masks.

Image no.12

Image no. 13

Image no. 14

Conclusion:

The subjects of Indian traditional painting are mainly based on Hindu mythology and day-to-day life. The artist draws these pictures on the house wall on occasions for weddings, festivals, celebrations, or special occasions. And some draws these painting on paper and cloth, for entertaining and evangelizing. This is the main characteristic of this art form. But now we can see that the subject of painting changed and along with the mythological subject, it started depicting national and international events or impact.

The folk artist has taken this as an opportunity and challenge. India's folk artists have long used traditional art for social communication. Yet another event where we can see that they have used traditional art to spread awareness of the Covid-19 outbreak as well as to document their perspectives on the lockdown. The element of storytelling which is an essential part of most Indian traditional art has allowed artists to explore and put forward the idea of the pandemic in a creative manner. The mythological themes have disappeared, for the moment. And now artists have been reflecting on the pandemic situation through their art.

Folk artists and craftspeople across India have produced these illustrations and paintings in traditional styles. They have conveyed the importance of social distancing, wearing face masks, washing hands with soap, and avoiding group travel. There are also scenes depicting hospitals treating Covid-19 patients. Some of them have incorporated social awareness messages into their narratives with appropriate paintings on their Cheriya scrolls. Some have used the state's traditional 'Phad' painting to convey messages of social awareness to contain the pandemic.

Everything from Madhubani, Warli, and Kalighat paintings to Cheriya scrolls and Kangda art, Patachitra paintings, these folk arts across India decrease the timeline and show how the traditional lifestyle of the olden days would have looked with the modern pandemic containment rules in place.

An important observation at the end of the study is that traditional painting seems to be more flexible and more adaptable to changes over time than classical painting. And these styles of the painting seem to be coming to the fore and as our art has played a big role in protecting and raising public awareness from Corona infection, these arts seem more people-oriented.

Bibliography

- Kamal C. Aryan, Subhashini Aryan, 2000 Hanuman: Art Mythology and Folklore, Rekha Prakashan. New Delhi
- Warli paintings. K. Prakash. English publication & distribution Mumbai 22
- Painted World of the Warli. Yashodhara Dalmia, Lalit Kala Academy Delhi
- https://www.researchgate.net/publication/319188209_TRIBAL_FOLK_ARTS_OF_INDIA_EKTA_SHARMA
- <https://www.sfoxaminer.com/entertainment/lively-mithila-village-art-graces-museum-walls/>
- <https://www.saffronart.com/customauctions/PostWork.aspx?l=8041>
- <https://mumbaimirror.indiatimes.com/others/sunday-read/many-hues-of-the-pandemic/articleshow/76363371.cms>
- <https://www.dnaindia.com/just-before-monday/photo-gallery-young-artists-who-sold-well-at-india-art-fair-18-2588177>
- <https://www.vam.ac.uk/articles/kalighat-painting#slideshow=4207388&slide=0>

Images

Image 1 <https://twitter.com/rohitksingh/status/1412004069648916486>

Image 2 <https://www.iccr.gov.in/media/photo-gallery/indian-category-winners-folk-tribal-art>

Image 3 <https://indigoarts.com/waiting-pandemic-end>

Image 4.

<https://www.google.com/search?q=mithila+painting+covid&sxsrf=ALiCzsbUK9a6eqGiyy3gkMo6hCq7fUme7w:16>

Image 5. <https://thewire.in/the-arts/community-transmission-coronavirus-enters-an-ancient-folk-art-form>

Image 6 <https://thewire.in/the-arts/community-transmission-coronavirus-enters-an-ancient-folk-art-form>

Image 7. <https://thewire.in/the-arts/community-transmission-coronavirus-enters-an-ancient-folk-art-form>

Image 8. <https://www.artsy.net/artwork/venkat-raman-singh-shyam-corona-deity-gond>

Image no.9. Dragon vomiting the virus, Anil Vangad, Courtesy by Professor Sudhakar Chavhan, Pune

Image no. 10. Isolation wards, Anil Vangad, Courtesy by Professor Sudhakar Chavhan, Pune

Image no.11 <https://mobile.twitter.com/RakeshNakash/status/1282299472341426176/photo/1>

Image no.12. <https://en.gaonconnection.com/a-veteran-artist-is-using-traditional-phad-paintings-to-raise-awareness-on-covid-19-in-rajasthan/>

**EARN YOUR
MBA**

WWW.IIMPS.IN

Accreditation & Ranking

UGC / NCTE Approved.

INFO@IIMPS.IN

☎ 011-41005174

R
E
S
E
A
R
C
H
G
A
T
E
W
A
Y

STOP PLAGIARISM

Arogyam Ayurveda
Holistic Healing through herbs

A
R
O
G
Y
A
M
O
N
L
I
N
E

PARIVARTAN PSYCHOLOGY CENTER

**COLOR PSYCHOLOGY :
HOW COLOR AFFECT YOUR CHILD**

- BLUE** Calms your Child's Mind & Body
- YELLOW** Promotes Concentration, Stimulates the Memory
- PINK** Evokes Empathy, makes your Child Calm
- RED** Excites and energizes your Child's body
- GREEN** Improves Reading speed and Comprehension

www.parivartan4u.com

भारतीय भाषा, शिा, साहहत्य एवं िोध

ISSN 2321 – 9726

WWW.BHARTIYASHODH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY**

ISSN – 2250 – 1959 (O) 2348 – 9367 (P)

WWW.IRJMST.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
COMMERCE, ARTS AND SCIENCE**

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES**

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSSH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE
ENGINEERING AND TECHNOLOGY**

ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM

**INTEGRATED RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT, SCIENCE AND INNOVATION**

ISSN 2582-5445

WWW.IRJMSSI.COM

**JOURNAL OF LEGAL STUDIES, POLITICS
AND ECONOMICS RESEARCH**

WWW.JLPER.COM

JLPE

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1015867

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

KALE MUGDHA PRASHANT

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

IMPACT OF CORONA PANDEMIC ON INDIAN TRADITIONAL PAINTING STYLE

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 14 , Issue – 3 Mar , 2023

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

Electronic Journals Service

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1015867

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

DR. BHALEROO SANJAY JAYRAM

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

IMPACT OF CORONA PANDEMIC ON INDIAN TRADITIONAL PAINTING STYLE

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 14 , Issue – 3 Mar , 2023

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

Electronic Journals Service

अंक-24

ISSN 0975-5217

UGC-CARE LIST (GROUP-I)

वर्ष 2022

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध पत्रिका)

अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा (बिहार)

40. Teaching and Learning Through the
Theatrical Approach: an Artistic Tool *Dr. Ajay Malpani,
Ms. Bhavna Pathak, Dr. Zuber Khan* 312
41. Theatrical presentation of the content does
helps students to digest the concept easily
and effectively *Nitin Suryakant Garud* 322
42. Effect of Role Playing on Academic
Achievement of Secondary School
Students of Goa in the Post –Covid Era *Mrs Sharmila V. Kerkar,
Jojen Mathew* 327
43. शिक्षा में नाटक और इन्फोड्रामा (Shiksha Me Natak
aur Infodrama) *डॉ. पुष्पम नारायण, सुनिता भारती* 333
44. जीवन कौशल विकास में नाटक की भूमिका *डॉ. अमोल श्रीराम देशमुख* 340
45. शिक्षा में रंगमंचीय कला का अनुप्रयोग :
विशेष संदर्भ थिएटर इन एजुकेशन (TIE-संस्कार रंगटोली) *डॉ. नितप्रिया प्रलय* 346
46. Elements of Indigenous Theatre forms as an aid
for non-formal education *Amruta Rushiraj Salvi* 352
47. नाटक के माध्यम से कौशल सुधार *प्रो. डॉ. चरवड गिरीश, प्रो. डॉ. जगदिश खैरे* 358
48. रंगमंच और कौशल विकास *किशोर शिरसाट* 361
49. रंगमंच के माध्यम से विभिन्न प्रकार की वृद्धि का विकास करना
प्रो. डॉ. जगदिश खैरे, प्रो. पोतदार किशोर 365
50. खान्देश का लोक कलाओं के माध्यम से कौशल विकास
(Skill Development Through Folk Arts In Khandesh)
वैभव पुंडलिक मावळे, प्रो. डॉ. संजय पाटील 372
51. स्नातक स्तर के शिक्षा में कौशल वृद्धि के रूप में रंगमंच
(Theatre as Skill Enhancement in Graduate Level Education)
रोहित कुमार 377
52. ली स्टार्सबर्ग की पद्धति का चिकित्सकीय
(Therapeutic) प्रयोग *पायल अमर पांडे* 381
53. नाटक कला और संवादशीलता *प्रो. स्मिता प्रेमानंद साबळे* 384
54. विदर्भ का लोकनाट्य खडीगंमत का नागपुर जिले
के अनौपचारिक शिक्षा में योगदान *वैदेही चवरे, डॉ. संयुक्ता थोरात* 388
55. रंगमंच के माध्यम से कौशल वृद्धि विकास
प्रो. पोतदार किशोर, प्रो. डॉ. चरवड गिरीश 391

ए कौशल जीवन के हर एक
बढ़ हो सकते हैं। आप किसी
या फिर किसी कॉर्पोरेट क्षेत्र
में शिक्षक के रूप में काम
में व्यवस्थापक के रूप में।
तथा सामाजिक जीवन में इन
ग होता ही है। रंगमंच एक
योंकि मनुष्य एक सामाजिक
समूह या समाज से वह दूर
अपने परिवार के सदस्य भी
हस्ता होते हैं, घर से बाहर
समाज का हिस्सा बन जाते
विकसित सामाजिक प्राणी के
क कौशलों का विकास करना
से अनेक कौशलों का विकास
रा निश्चित ही हो सकता है,
रंतु नहीं।

रंगमंच के माध्यम से विभिन्न प्रकार की वृद्धि का विकास करना

प्रो. डॉ. जगदिश खैरे*, प्रो. पोतदार किशोर**

1. सारांश

1.1 पार्श्वभूमि—भारत देश के विभिन्न सांस्कृतिक राज्यों में जहाँ भाषाएं, व्यवहार, आचरण आदि अलग-अलग हैं, ऐसी परिस्थिति में हर छात्र को विकास के समान बौद्धिक स्तर पर लाने का प्रयास करने वाले सृजनशील शिक्षक को रंगमंच का और रंगमंचीय गतिविधियों का प्रमुख आधार हैं। भाषा, विज्ञान, इतिहास, गणित जैसे विषय जीवन में उपयोगी हैं किंतु जीवन को मानवीय रूप में समझने के लिए, रचनात्मक तरीके से सोचने और उसके साथ जीने के लिए रंगमंच एक आंतरिक विचार एवं माध्यम है।

1.2 रिसर्च का तरीका—उच्च शिक्षण विभाग के कॉलेज ऑफ फाइन आर्ट्स के द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ वर्ष के विद्यार्थियों के साथ चर्चा करके इस रिसर्च पेपर को लिखा गया है। अनेक छात्रों को रंगमंचीय कार्य करने का थोड़ा बहुत अनुभव था। हमारी संस्था ने अनेकों पुरस्कार नाटक के क्षेत्र में प्राप्त किये हैं। उब्बागड्डी नामक नाट्य का निर्माण मैंने और मेरे छात्रों ने 2012-13 में किया है।

1.3 परिणाम—रंगमंच की गतिविधियों के महत्व पर चर्चा करने के बाद छात्रों में अलग-अलग पहलुओं पर चर्चा की जिससे परिणाम स्वरूप अनेक विद्यार्थियों ने रंगमंच पर काम करने में और किसी एक गतिविधियों में हिस्सा लेने का वादा किया और उन्होंने दिल खोलकर इस चर्चा में हिस्सा लिया। व्यावसायिक और सृजनशील कलाकारों के बारे में भी बहुत से विचार हमने चर्चा में लिए। अपनी क्षमताओं को और व्यक्तित्व को उजागर करने का ये सही माध्यम है इससे वे सहमत हुए।

1.4 निष्कर्ष—शिक्षा में क्रांतिकारी बदलाव लानेवाला और बौद्धिक विकास की प्रक्रिया में रंगमंच एक प्रभावी माध्यम हैं, इस बात को शिक्षक कभी नहीं भूलें। स्कूल कॉलेज के बाद भी छात्रों के अपने व्यक्तित्व को कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्तर पर भी यशस्वी होने के लिए रंगमंच की गतिविधियों का बहुत महत्व रहेगा। अपनी क्षमताओं का विकास और जीवन के प्रति स्वयं का सही मूल्यांकन बच्चे कर सकेंगे। समूह में कार्य करने की भावना का विकास होगा।

1.5 कीवर्ड—अध्ययन प्रक्रिया, रंगमंच की गतिविधियाँ, विद्यार्थियों की बुद्धि का विकास, व्यक्तित्व परिवर्तन, सामाजिक परिवर्तन।

2. प्रस्तावना

कोरोना काल के बाद मोबाइल एक असाधारण कनेक्टिविटी का साधन बच्चों के हाथ लग गया हैं। जो बच्चों को टेक्नॉलॉजी की तरफ ले

तो जा रहा हैं, लेकिन जीवन के प्रति सजगता का एहसास नहीं करवा रहा। बच्चे अपने आपको भूल रहे हैं और कौटुंबिक, सामाजिक जिम्मेदारियों को समझने का प्रयास नहीं कर रहे हैं।

*भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाइन आर्ट्स पुणे, दुरभाष 9822598787, jdkhaire@gmail.com

**भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाइन आर्ट्स पुणे, दुरभाष 9921855412 kishorepotdar4@gmail.com

टेक्नॉलॉजी एक कृत्रिम ज्ञान है ऐसा मैं मानता हूँ। वो आपके जीवन को सहज बनाता है लेकिन परिपूर्ण नहीं बनाती। मानव को मानव से जोड़नेवाला रंगमंच है और टेक्नॉलॉजी मानव को एक दुसरे से दूर ले जा रही है। चकाचौंध दुनिया में अकेलेपन से दूर रहना है तो कला, संगीत, नृत्य, नाट्य को जीवन के आखिरी क्षणों तक साथ रखना होगा।

आज के नये जमाने के शिक्षक को हर वक्त अपडेट होना है, समय के साथ अपने ज्ञान और स्किल्स को और निखारना होगा। सीखने सिखाने के साथ खुद को आगे रखने के लिए अनेक शैक्षणिक, साहित्यिक और रंगमंचीय गतिविधियों को अपने अध्ययन प्रक्रिया में शामिल करके शिक्षा के उद्देश को साध्य करना होगा। विविध सामाजिक स्तरों से आनेवाले विद्यार्थियों को शिक्षा के साथ संगीत, नृत्य, नाट्य, सृजनात्मकता, व्यक्तित्व विकास ऐसी गतिविधियों में एक ऊँचाई पर लाने का प्रयास करना होगा। अध्यापन शास्त्र व रंगमंचीय गतिविधियों को साथ लेने से छात्र के बौद्धिक स्तर को आप एक नई उंचाई पर ले जा सकेंगे, तो यकीनन आपके छात्र आपके मुरीद हो जायेंगे। भाषा, विज्ञान, इतिहास, गणित जैसे विषय जीवन में उपयोगी हैं किंतु जीवन को मानवीय रूप में समझने के लिए, रचनात्मक तरीके से सोचने और उसके साथ माधुर्य और आनंद से जीने के लिए रंगमंच एक आंतरिक आधार है। इससे शिक्षा एक स्वस्थ समाज का निर्माण कर जिम्मेदार और खुशहाल नागरिक बना सकती है।

साईन्स टेक्नॉलॉजी में अग्रसर इस 2022 के शतक में चारों ओर टेक्नॉलॉजी का मंजर दिखाई पड़ रहा है। एक मनुष्य का स्वभाव क्या इस दौर में अपने दिमाग का संतुलन ठीक से रख पायेगा? ये बड़ी चिंतनीय बात है। हम

एक तरफ अपनी हिंदु, बौद्ध, जैन, सभ्यताओं में से सही क्या है, गलत क्या है इसकी खोज कर रहे हैं, और दुसरी और सामर्थ्यशाली देश छोटे छोटे देशों को परास्त करने में लगे हुए हैं। क्या सही मायने में हम मनुष्य हैं? इस पर फिर एक बार सोचने का वक्त आ गया है। मैं सोचता हूँ कि, हम आर्टिफिशियल इन्टेलिजेन्स के जमाने में भी एक प्रकार का अधुरापन महसूस कर रहे हैं क्योंकि हमने जो शिक्षा आज तक स्कूल और कॉलेज में ली है वो सिर्फ अच्छी नौकरी पाने के हेतु ही की है। और आज हम अच्छा आर्थिक स्तर भी पार कर चुके हैं। लेकिन क्या हमें अपने स्कूलों में कभी संगीत, नाट्य, नृत्य की शिक्षा की कमी महसूस हुई है। हमारे स्कूल में तो ये विषय सिखाने के लिए कोई शिक्षक था ही नहीं, फिर भी हमने इन कला के विषयों को छोड़ कर ही 12वीं कक्षा पास की हैं। इसका मतलब, इन विषयों के बिना भी आज की कागज के उपर मूल्यांकन करने वाली शिक्षा पुरी होती है। ये हमारे प्रोग्रेसकार्ड में कोई जगह नहीं बना पायें। ये मानवियता के उपर एक अन्याय है। मनुष्य को कलात्मकता का अमूल्य वरदान मिला है। जो बच्चा पाठ्यक्रम के किसी भी विषय में अच्छी तरह से पढ़ नहीं पाता, उसकी बुद्धि वहां पर काम नहीं करती है, तो वो कदाचित् अच्छा लेखक, कलाकार, संगीतकार, नाटककार, निर्माता हो सकता है। पाठ्यक्रम के विषयों को समझने की बजाय उसके दिमाग का दुसरा अंग जादा क्रियाशील हो सकता है। इस पर हमें अब ध्यान देने की आवश्यकता है।

2020 के एज्युकेशन पॉलिसी में हुए बहुत से बदलाव बच्चों की सर्वांगण विकास को महत्व दे रहे हैं। हमें कला के इन आयामों को संभालना होगा और इसे संजोगना होगा। इसी रंगमंच से

प्रेरित होकर मैं भारतीय कला अकादमी के भारतीय कला महोत्सव में भारतीय कला महोत्सव का एक कमिटी मेंबर आज भी कला के प्रति संवेदनशील हूँ। सातारा, कोल्हापूर, सोलापुर, रत्नागिरी इत्यादि को मिलाकर ये एक प्रतियोगिता सन् 2022 आयोजन करने का सौभाग्य मुझे मिल

हमारा भारत देश सारे विश्व में एक विचार और आदर्श मानव संस्कृति का रहा है। हमें अपने देश की इस विरासत संभालकर आगे की युवा पिढ़ियों के विश्वासपूर्वक देनी होगी। हमारे देश के स्वतंत्रता दिवस, अमृत महोत्सवी वर्ष इस बात का स्मरण रखना होगा, इसी पर हमारी शिक्षा प्रणाली में हुए अमुलाग्र को भी हमें ध्यान में रखकर आगे बढ़ा रखनी होगी। भारत की स्वतंत्रता के भारतीय रंगमंच मनोरंजन के प्रमुख रूप एक के रूप में विकसित हुआ है। होनेवाले हर त्योहार एक कलात्मक आविष्कार होता है, हर एक अवसर जनजीवन को उत्साहित करने वाला कला प्रकार हमारी सांस्कृतिक धरोहर है। नृत्य, नाट्य, कला ये तो हमारे यहाँ निरन्तर होनेवाले सामाजिक आविष्कार है, जो जीवन का आईना है।

3. साधन सामग्री और तरीके

हमें अपने स्कूलों में इसके आगे संगीत, नृत्य ऐसे अनेको रंगमंच की गतिविधियों को अपने अध्ययन प्रक्रिया में शामिल कर इससे क्या बदलाव होंगे इस पर ध्यान

3.1 संगीत—भारतीय दर्शनशास्त्र सम्पूर्ण सृष्टि संगीतमय, नादमय हैं। माध्यम से भाषा और वाणी में भी

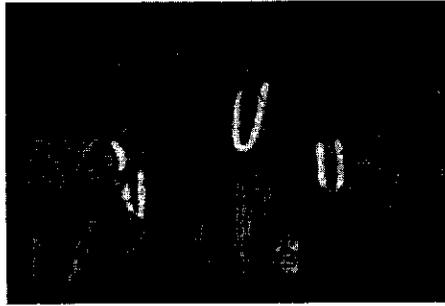
बनाता है। अनेकों हावभावों के साथ नृत्य का अविष्कार करना, अपने आपमें एक बड़ी चुनौती होती है, ये मैंने खुद अनुभव किया है। खुद को बहुत सावधान रखकर, ताल और लयबद्धता के साथ नृत्य को सादर करना एक अद्भुत बुद्धि विकास की प्रक्रिया है।

2. सामूहिक नृत्य लयबद्धता के साथ, एकात्मकता भाव उजागर करता है

3.3 नाट्य—भरत मुनि के नाम के बिना नाट्य विषय अधुरा है। नाट्य कला सक्रिय ज्ञानार्जन का साधन और आत्माभिव्यक्ति का सुन्दर माध्यम है। विद्यार्थियों के गहरे भावों, विचारों, स्वप्नों को, जो वो वास्तविकता में बाहर नहीं ला पाते, उन्हें वो नाट्य के माध्यम से व्यक्त कर सकते हैं। सामाजिक समस्याओं को जनमानस के सामने सृजनात्मक और प्रभावी रूप से रखने के लिए भी नाट्य का उपयोग हो सकता है। विद्यार्थी अलग भूमिका में जाकर अपने निजी जीवन को अनुभवसिद्ध बना सकते हैं। विविध पात्रों को साकारते समय, जीवन के विविध प्रसंग, काल, मानव व्यवहार को समझना और जीवन के प्रति दृष्टिकोण को समझने का प्रयास करते हैं। नाट्यकला की शिक्षा, एक ऐसा अवसर प्रदान करती है जहाँ समस्याओं का परीक्षण होता है, चर्चा होती है, और जीवन का भय नहीं रहता। इससे विद्यार्थी जीवन को हर चुनौति में जीने के लिए अपने आपमें सक्षम होता है। ऐसी शिक्षा का भविष्य में बड़ा लाभ होता है। विद्यार्थी समूह में एक दूसरे के विचारों

के साथ काम करते हैं, एक दुसरे को सहयोग करते हैं। वे अपने दृष्टि से व्यवहार के मानक तय करने का प्रयास कर सकते हैं जो भविष्य में उपयोगी होंगे। नाटक समाज को एक आदर्श नागरिक दे सकता है। इससे विद्यार्थियों के समझ में एक ऊँचाई आती है।

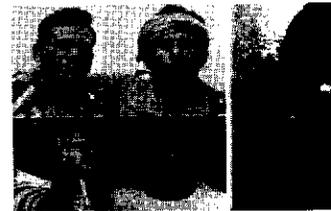

3. रामलिला हमारे भारत में होनेवाला, सबसे पुराना और जनमानस को लुभानेवाला रामायण का नाट्यरूपान्तरण है। यह एक आदर्श को स्थापित करने में बड़ा योगदान देता है। अच्छे बुरे का ज्ञान देन में भी मददगार है।

3.4 रंगमंच और व्यवसाय—अपने वर्ग में शिक्षक इतिहास पढ़के सिखाएगा तो उतना प्रभावी नहीं होगा जितना कुछ बच्चों को सामने लाकर, अलग-अलग व्यक्ति रेखाओं और अलग-अलग पात्रों को संवाद करके, प्रसंग को भाषा, व्यवहार के साथ बच्चों को ही उस वातावरण का एक हिस्सा बनायेंगे तो वो सिख जिंदगी भर नहीं भूलेंगे। ऐसी गतिविधियों से बच्चों में सृजनशील, कल्पनाशीलता को बढ़ावा मिलेगा, सोच बदलेगी, न दिखनेवाला बुद्धि का विकास मानसिक स्तर पर होगा इससे शिक्षक छात्रों में आदर्श संवाद हो सकता है।

रंगमंच की विविध गतिविधियों को जानने और प्रत्यक्ष रूप से उसे करने से जो अनुभव छात्रों को आता है, उसे वह अपने आगे की जिंदगी में एक उदर निर्वाह का साधन भी बना सकते हैं। जैसे की नाट्य, चित्रपट, विज्ञापन

को बनाना और विविध भाषाओं में लेखन करना, अलग-अलग भाषाओं के नाट्य विज्ञापन को जो चाहे उस भाषा में लिखना, व्यक्ति रेखा चुनना, व्यक्ति रेखा भाषा से परिचित कर उसे अपने उद्देश्यों के चेहरों को रंगलेपन करना, विविध वस्त्रों के लिए वस्त्रों का चुनाव करना, प्रसंगानुसार रचना करना, प्रकाश उस माध्यम को प्रभावी बनाने का नाट्य, चित्रपट, विज्ञापन, युट्यूब विसामाजिक माध्यमों पर उसकी प्रतिस्पर्धा करना ऐसे कितने ही व्यावसायिक उगम रंगमंच से होता है। इस व्यावसायिक कलाकारों का निर्माण ने समाज को कलाकार, दिग्दर्शक, नृत्यांगना, नट, भाषाकार ऐसे बहुत प्रदान किए हैं, जैसे की कपूर, नसरुद्दीन शाह, ओम पुरी, टॉम अंग्रेज, गिलानी, शबाना आजमी, अनुपम खन्ना, आपटे, विक्की कौशल, मनोज धापा, नहीं भुलना चाहिए।

4. नेशनल स्कूल ऑफ ड्रामा के अनमोल नसरुद्दीन शाह की जोड़ी

4. अध्ययन का उद्देश—अध्ययन के विषयों का अंतर्भाव करना पूरी उर्जा का सही मायने में दिखाना स्कूल शिक्षा में ही इसका अंतर्भाव संगीत, वादन, गायन, नाट्य, नृत्य में रूची बढ़ेगी। कला की आनंद युवा, वृद्ध सभी अवस्थाओं में म

करते हैं, एक दुसरे को सहयोग देने दृष्टि से व्यवहार के मानक का प्रयास कर सकते हैं जो भविष्य में नाटक समाज को एक आदर्श प्रेरणा देता है। इससे विद्यार्थियों के अँतर्जाई आती है।

भारत में होनेवाला, सबसे पुराना और प्रचुर रामायण का नाट्यरूपांतरण है। यह नाटक करने में बड़ा योगदान देता है। अच्छे प्रदर्शन देना भी मदतगार है।

और व्यवसाय—अपने वर्ग में अग्रदूत के सिखाएगा तो उतना प्रभावी प्रदर्शन कुछ बच्चों को सामने लाकर, व्यक्ति रेखाओं और अलग-अलग प्रदर्शन करके, प्रसंग को भाषा, व्यवहार को ही उस वातावरण का एक अंश तो वो सिख जिंदगी भर नहीं विधियों से बच्चों में सृजनशील, प्रेरणा बढ़ावा मिलेगा, सोच बदलेगी, बुद्धि का विकास मानसिक स्तर शिक्षक छात्रों में आदर्श संवाद

विविध गतिविधियों को जानने से उसे करने से जो अनुभव है, उसे वह अपने आगे की प्रेरणा निरवाह का साधन भी बना करेगी। नाट्य, चित्रपट, विज्ञापन

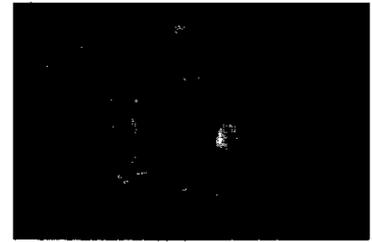
को बनाना और विविध भाषाओं में उनका विस्तार करना, अलग-अलग भाषाओं के नाट्य, चित्रपट, विज्ञापन को जो चाहे उस भाषा में लिखना, व्यक्ति रेखा चुनना, व्यक्ति रेखाओं के प्रभावी भाषा से परिचित कर उसे अपने अंदर उतारना, चेहरों को रंगलेपन करना, विविध व्यक्ति रेखाओं के लिए वस्त्रों का चुनाव करना, संगीत की प्रसंगानुसार रचना करना, प्रकाश योजना करके उस माध्यम को प्रभावी बनाने का प्रयास करना, नाट्य, चित्रपट, विज्ञापन, युट्युब क्लिप या अन्य सामाजिक माध्यमों पर उसकी प्रतिमा को उजागर करना ऐसे कितने ही व्यावसायिक कलाओं का उगम रंगमंच से होता है। इसलिए रंगमंच, व्यावसायिक कलाकारों का निर्माता है। रंगमंच ने समाज को कलाकार, दिग्दर्शक, लेखक, नृत्यांगना, नट, भाषाकार ऐसे बहुमोल व्यक्तित्व प्रदान किए हैं, जैसे की कपूर खानदान, नसरुद्दीन शाह, ओम पुरी, टॉम ऑल्टर, बेंजामिन गिलानी, शबाना आजमी, अनुपम खेर, राधिका आपटे, विक्की कौशल, मनोज वाजपेयी ये हमें नहीं भुलना चाहिए।

4. नेशनल स्कूल ऑफ ड्रामा के अनमोल रत्न-ओमपुरी, नसरुद्दीन शाह की जोड़ी

4. अध्ययन का उद्देश—अध्यापन में रंगमंच के विषयों का अंतर्भाव करना विद्यार्थियों के पूरी उर्जा का सही मायने में दिशा देना होगा। स्कूल शिक्षा में ही इसका अंतर्भाव होगा तो संगीत, वादन, गायन, नाट्य, नृत्य, आदि विषयों में रूची बढ़ेगी। कला की आनंद से बालक, युवा, वृद्ध सभी अवस्थाओं में मनुष्य आनंदित

होंगे। पाठ्य विषयों के अभ्यास के साथ-साथ शरीर और मन के पोषण और मनोरंजन हेतु शिक्षा का आयोजन है। विद्यार्थी अपने भाव, तर्क, सृजनात्मकता के साथ स्वस्थ मनोरंजन और ज्ञान का लाभ उठावें। शिक्षा का मुख्य उद्देश्य बालक, बालिकाओं का सर्वांगीण विकास है, मतलब बौद्धिक, नैतिक, शारीरिक और सामाजिक विकास है। बौद्धिक विकास में बुद्धिमत्ता, प्रज्ञा, ज्ञान, समझ, विवेक, होश, तर्कशिलता, भावुकता, विचार, कल्पना, क्षमता, मानसिक शक्ति इन सबका अंतर्भाव होता है।

5. कल्पकता और मनोरंजन से भरपूर सादर किए हुये नाट्य

रंगमंच पर होनेवाले अभिनय प्रतिभा का मानदंड स्थापित करके एक थिएटर कलाकार होने के लिए बहुत अधिक क्षमता और कड़ी मेहनत की आवश्यकता होती है। लाइव दर्शकों के सामने एक ही टेक में प्रस्तुति देने के लिए बहुत साहस और अभ्यास की आवश्यकता होती है। शिक्षा का उद्देश्य साध्य करने के लिए पाठ्यक्रम के साथ चलने वाली पाठ्य सामग्री को भी बड़ा महत्व है। संगीत, नाट्य, चित्र, शिल्प, नृत्य आदि रचनात्मक गतिविधियों के

साथ निबन्ध लेखन, वाद विवाद, भाषण, गायन, कविता लेखन ऐसे साहित्यिक गतिविधियों को भी समाविष्ट करना संतुलित अभ्यासक्रम के लिए उत्तम होगा। ऐसी गतिविधियां शैक्षणिक संस्थान को भी उच्चस्तर पर लाती है और विद्यार्थियों को भी सशक्त बनाती है। इससे उर्जा सही दिशा में उड़ान भरेगी और छात्रों को अपनी पहचान बनाने के काम में भी मददगार होगी। अपनी क्षमताओं का विकास और जीवन के प्रति स्वयं का सही मूल्यांकन बच्चे कर सकेंगे। समूह में कार्य करने की भावना का विकास होगा। इन्हीं शैक्षणिक गतिविधियों से ही विद्यार्थी रूप में ही उनका व्यक्तित्व संतुलित और प्रभावी होगा। शिक्षा एक स्वस्थ समाज का निर्माण कर जिम्मेदार और खुशहाल नागरिक बना सकती है।

4.1 रंगमंच की गतिविधियों का परिणाम

शिक्षा के साथ होनेवाली गतिविधियों की तरफ एक नजर डालते हैं।

1. **रंगमंचीय गतिविधियाँ**—एकांकी, लघु हास्य नाटिका, नकल, मुक अभिनय, नुक्कड़ नाटक।

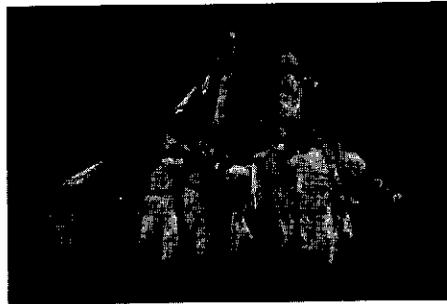
2. **दृश्यकला संबंधी गतिविधियाँ**—रेखा चित्रण, दृश्य चित्रण, कोलाज, पोस्टर बनाना, पेंटिंग, फोटोग्राफ, मृण कला, मूर्ति कला।

3. **साहित्यिक गतिविधियाँ**—वाद विवाद, भाषण, निबन्ध लेखन, प्रश्नोत्तरी, स्वरचित कविता पाठ।

4. **नृत्य गतिविधियाँ**—लोक नृत्य, शास्त्रीय नृत्य, एकल नृत्य, युगल नृत्य, समूह नृत्य।

वर्तमान समय में किसी भी कला का शिक्षा में अंतर्भाव करना इसका सिधा संबंध विद्यार्थियों के बौद्धिक और भावनात्मक स्तर को जागृत रखना है। कला सादरीकरण का हर विषय उनके

स्वभाव में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। अपनी आत्मिक सुखानुभूतियों अथवा दुख के प्रकटीकरण के लिए ये सभी कला एक माध्यम हैं, जिसके बिना जीना मुश्किल होगा। कलात्मकता के साथ जीना एक संजीवनी को साथ रखने जैसा ही है। इससे विद्यार्थी अपने आपमें क्रियाशील रहेगा। कलाओं के माध्यम से एकाग्रता और अनुशासन में भी बड़ा सुधार होगा। सामुदायिक कार्यों में सहयोग से विद्यार्थी अपने आपको प्रभावी रूप से खड़ा कर सकेंगे। सामाजिक विविध स्तरों के बच्चों को एक स्तर पर एकत्रित करने की क्षमता है रंगमंच में। रंगमंच के कार्यक्रम में हिस्सा लेने से बच्चों की सीखने की क्षमता तथा ज्ञान ग्रहण करने की क्षमता पर सकारात्मक प्रभाव होता है।

6. देशकी लोक संस्कृति, साहित्य, दर्शन का ज्ञान, परिधान से परिचित करनेवाली रंगमंचकी गतिविधियाँ।

मानवता के विभिन्न भावों को नवरसों के माध्यम से छात्र रंगमंच पर अभिव्यक्त कर सकते हैं। तर्कशक्ति, नेतृत्व क्षमता, सहयोग, एवं समन्वय की भावना का विकास किया जा सकता है। रंगमंच की सभी गतिविधियाँ हमारे जीवन में महत्वपूर्ण हैं। इनसे पाठ्यक्रम को सशक्त आधार भी मिलेगा और शिक्षा का उद्देश भी सफल होगा।

5. चर्चा और निष्कर्ष

अध्यापन प्रक्रिया को प्रभावी बनाने के लिए रंगमंच के घटक जैसे की भावनात्मकता, रंगमंच-नातेसंबंध, परिस्थिती, आवाज, संगीत, उसका विभाजन, भाषा, स्वभाव, वातावरण और नाट्यमय वातावरण इनका उपयोग होगा। रंगमंच या इन घटकों को शिक्षा में शामिल करने के लिए आप उचित उपलब्ध वस्तुओं का ही उपयोग करेंगे। आप एक बकेट में पानी नीचे से नीचे डालेंगे तो जो संगीत रेकॉर्ड करके उसे कही पर इस्तमाल कर सकते हैं। शिक्षक अपने वर्ग में ऐतिहासिक पौराणिक वातावरण तैयार कर सकते हैं। उपयोगिता से वस्त्र, भाषा, व्यक्तित्व आचरण, तत्व आदि की शिक्षा दे सकते हैं। पत्थर एक दूसरे पर घिसकर, खाने की बजाकर, पेपर क्राफ्ट और हाथों से बने उपयोग अनेक प्रकार से हो सकते हैं और शरीर के अंगन्यास से किसी भी संगीत के साथ बच्चों के दिमाग को जोड़ सकते हैं। स्कूल के अध्ययनकाल में विभिन्न घटकों के साथ दी गई शिक्षा को वास्तविक संसार में भी हर बच्चे को अलग तरिके से उपयोग में आने दे सकते हैं। इसका अच्छा उदाहरण है फिल्म अभिनेता, अभिनेत्री। कितने भी उभरने की, जुझने की ताकत, रंगमंच की लंबी तालिम में हैं।

7. पौराणिक और वास्तविक

भूमिका निभाता है। अपनी
यों अथवा दुख के प्रकटीकरण
कला एक माध्यम हैं, जिसके
होगा। कलात्मकता के साथ
नी को साथ रखने जैसा ही
र्षी अपने आपमें क्रियाशील
के माध्यम से एकाग्रता और
बड़ा सुधार होगा। सामुदायिक
से विद्यार्थी अपने आपको
बड़ा कर सकेंगे। सामाजिक
व्यों को एक स्तर पर एकत्रित
रंगमंच में। रंगमंच के कार्यक्रम
बच्चों की सीखने की क्षमता
रने की क्षमता पर सकारात्मक

ते, साहित्य, दर्शन का ज्ञान, परिधान
नेवाली रंगमंचकी गतिविधियाँ।

विभिन्न भावों को नवरसों के
रंगमंच पर अभिव्यक्त कर सकते
नेतृत्व क्षमता, सहयोग, एवं
का विकास किया जा सकता
भी गतिविधियाँ हमारे जीवन
इनसे पाठ्यक्रम को सशक्त
गा और शिक्षा का उद्देश्य भी

5. चर्चा और निष्कर्ष

अध्यापन प्रक्रिया को प्रभावी बनाने के लिए
रंगमंच के घटक जैसे की भूमिका, वर्ण व
नातेसंबंध, परिस्थिती, आवाज, संगीत, नृत्य, जगह
उसका विभाजन, भाषा, स्वभाव, वातावरण, प्रेक्षक
और नाट्यमय वातावरण इनका समावेश करना
होगा। रंगमंच या इन घटकों को अपने अध्ययन
में शामिल करने के लिए आप अपने स्कूल के
उपलब्ध वस्तुओं का ही उपयोग कर सकते हैं।
आप एक बकेट में पानी नीचे से लेकर ऊपर
से नीचे डालेंगे तो जो संगीत निकलेगा उसे
रेकॉर्ड करके उसे कहीं पर इस्तमाल कर सकते
हैं। शिक्षक अपने वर्ग में ऐतिहासिक, सामाजिक,
पौराणिक वातावरण तैयार करके उसके
उपयोगिता से वस्त्र, भाषा, व्यक्तित्व, विचार,
आचरण, तत्व आदि की शिक्षा दे सकते हैं।
पत्थर एक दूसरे पर घिसकर, खाने के डिब्बे को
बजाकर, पेपर क्राफ्ट और हाथरूमाल का भी
उपयोग अनेक प्रकार से हो सकता है। चेहरे
और शरीर के अंगन्यास से किसी भी विषय को
संगीत के साथ बच्चों के दिमाग में उतारा जा
सकता है। स्कूल के अध्ययनकक्ष में रंगमंच के
विभिन्न घटकों के साथ दी गई शिक्षा, बच्चों
को वास्तविक संसार में भी हर कदम अलग-
अलग तरिके से उपयोग में आ सकती है।
इसका अच्छा उदाहरण है फिल्मि दुनिया के
अभिनेता, अभिनेत्री। कितने भी बुरे हालातों में
उभरने की, जुझने की ताकत, उन्होंने की हुई
रंगमंच की लंबी तालिम में हैं।

7. पौराणिक और वास्तविक प्रसंग

जीवन एक लंबी यात्रा है, ये यात्रा कभी
भी नाटकीय तरिके से करवटें लेती रहती हैं,
और हर क्षण मनुष्य की परीक्षा लेती हैं। तो
बालवस्था से लेकर बुढ़ापे तक जीवन का रंग
बदलता दिखाई देता है तो क्यों न इस रंगारंग
जीवन का सामना करने के लिए छात्रों को
बालवस्था में ही रंगमंच के विभिन्न गतिविधियों
का और कला प्रकारों का ज्ञान दिया जाए और
बुद्धि का विकास और कौशल प्राप्त किये जाए।

8. रतन थियम और उनकी एक नाट्य शैली

एक संवेदनशील कलाकार और कला
निर्देशक कैसा होना चाहिए ये मणिपुर के
उच्चनागरिक सम्मान पद्मश्री प्राप्त रतन थियम
इनसे सिखना होगा। 2001 में मणिपुर में आये
संकट को हल करने के लिए केंद्र के समर्थन
की कमी के रूप में विरोध करने के लिए पद्मश्री
को उन्होंने वापस कर दिया। एक शक्तिशाली
कथानक को नाटक द्वारा प्रभावी रूपसे दर्शाने
के लिए थियम मशहूर थे। अध्यापन प्रक्रिया
को प्रभावी बनाने के लिए रंगमंच पर होनेवाली
सभी विविध कलाओं का शिक्षा में अंतर्भाव
करने पर जोर देना इस लेख का अंतिम उद्देश्य
है।

6.संदर्भ

1. शिक्षा में अभिनय एवं कला, 2017, उत्तराखण्ड
मुक्त विद्यालय, उत्तराखण्ड।
2. परांजपे श्रीधर शरदचंद्र, 2004, संगीत बोध,
पंचम आवृत्ति, मध्य प्रदेश, हिंदी ग्रन्थ अकादमी,
भोपाल।

NIRMALA INSTITUTE OF EDUCATION

IN ASSOCIATION WITH

THE DIRECTORATE OF HIGHER EDUCATION

INTERNATIONAL CONFERENCE

**INCORPORATING ELEMENTS OF THEATRE
INTO PEDAGOGY AT DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION**

**CERTIFICATE
OF PARTICIPATION**

PRESENTED TO

Dr. KHAIRE JAGDISH DASHARATH

FOR PRESENTING A PAPER TITLED

Developing different kinds of intelligence through Theatre.

4 NOVEMBER 2022 - 5 NOVEMBER 2022

DR. DELIA ANTAO
OFFG. PRINCIPAL

DR. RITA PAES
DIRECTOR

MS. ANAGHA DESHPANDE
COORDINATOR

DR. MAYA
RODRIGUES
IQAC COORDINATOR

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

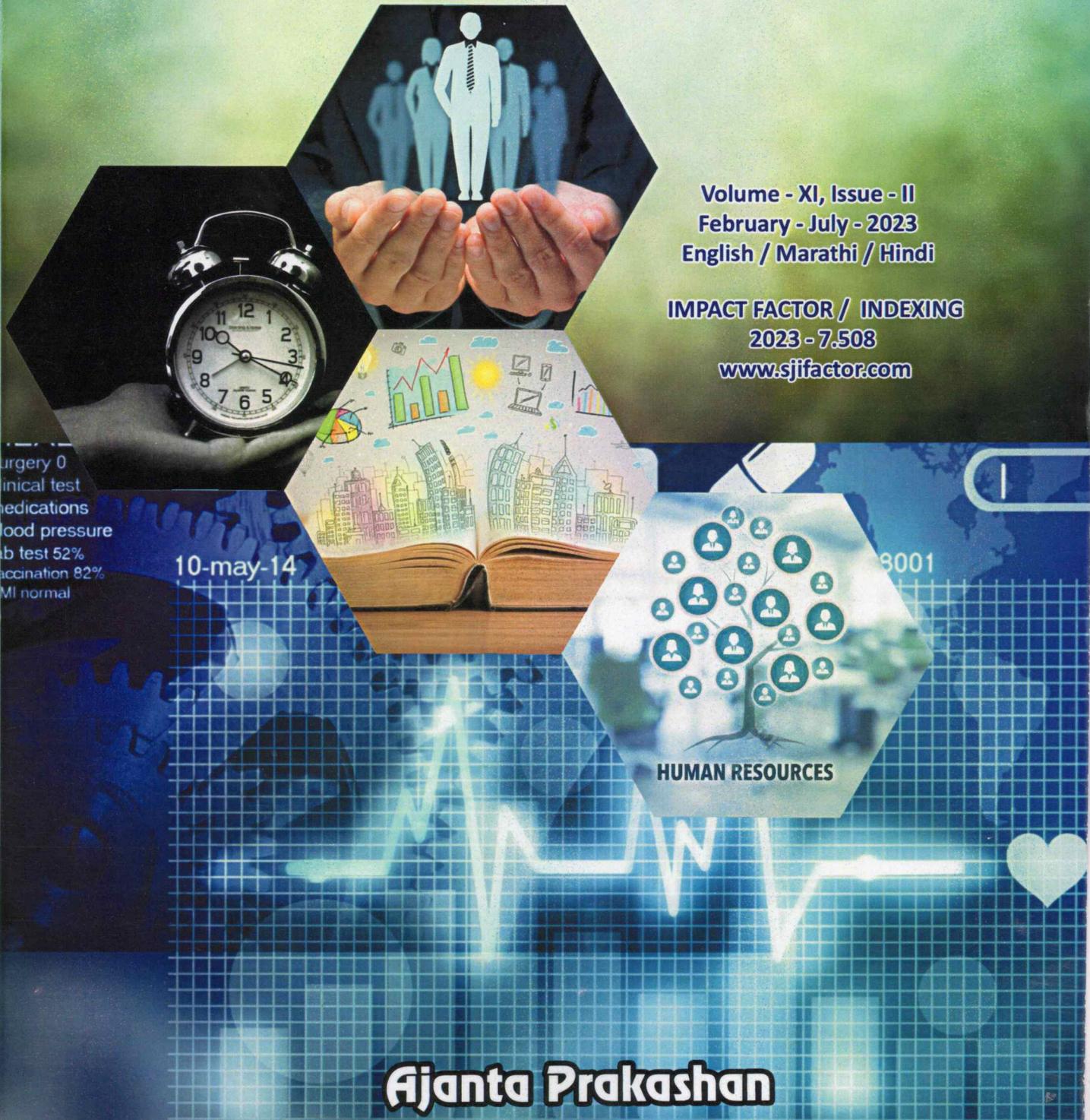
ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI, Issue - II
February - July - 2023
English / Marathi / Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.508
www.sjifactor.com

urgery 0
inical test
edications
lood pressure
b test 52%
accination 82%
MI normal

10-may-14

3001

HUMAN RESOURCES

Ajanta Prakashan

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XI

Issue - II

February - July - 2023

ENGLISH / MARATHI / HINDI

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2023 - 7.508

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF HINDI ❧

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	अंतर्राष्ट्रीय सद्भाव एवं नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० डॉ. तिलक भांडारकर	१-६
२	एन. ई. पी. २०२० के आलोक में शिक्षकों की बदलती भूमिका प्रा. डॉ. खैरे जगदिश दशरथ	७-११

२. एन. ई. पी. २०२० के आलोक में शिक्षकों की बदलती भूमिका

प्रा. डॉ. खैरे जगदिश दशरथ

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे.

अमूर्त

देश के विकासमें शिक्षा का योगदान महत्वपूर्ण है। हर देश का विकास उसकी शिक्षा नीति में ही होता है। अनेक युरोपीय देशोंकी वर्तमान शिक्षा पध्दती व्यापक और स्वतंत्र लग रही है। देश बदलकर शिक्षा लेनेवाले विद्यार्थियोंके लिए भी अलगसे प्रावधान हर जगह दिखाई देते हैं। बच्चोंका सर्वांगीण विकास के लिए सबकुछ जायज है। इसके लिए गुणवत्ता धारक शिक्षकोंका निर्माण, चुनाव और प्रवाहमें टिके रहना एक बड़ी चुनौती है। कालानुरूप बदलता ज्ञान, सामाजीकरण, नई सामाजिक समस्याएँ, टेक्नॉलॉजी, सजनात्मकता और कल्पनाशीलता का विकास इसके लिए व्यापक शिक्षा कार्यक्रम आवश्यक है। भारत सरकार शिक्षाके सभी स्तरों पर गुणवत्ता और उत्कृष्टता, अध्ययन सुधार, पुनर्विचार इसपे ध्यान केंद्रित कर रहा है। वर्तमान स्थितीमें एनईपी 2020 द्वारा शिक्षकोंकी बदलती भूमिका पर प्रकाश डालते हैं।

कीवर्ड : शिक्षा, शिक्षक की भूमिका, एनईपी 2020.

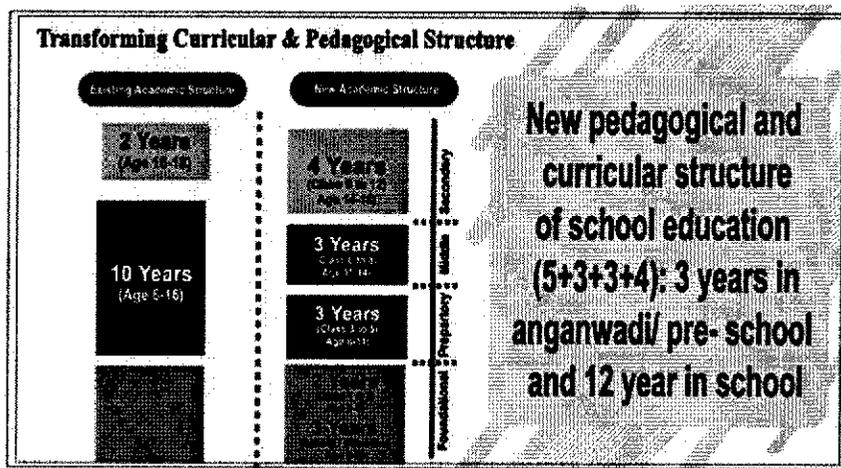
प्रस्तावना

शिक्षा के प्रति सरकारने नई शिक्षा प्रणाली लाकर बहुत बड़ा काम किया है। मनुष्यबल मंत्रालय का नामकरण करके उसे शिक्षा मंत्रालय बनाया गया है, जो बहोतही स्वागतार्ह है। 1968 में पहली एज्युकेशन पॉलिसी आयी थी। 1986 में दुसरी और 2020 में डॉ कस्तुरीरंगन की अध्यक्षतामें ये तिसरी एज्युकेशन पॉलिसी लायी गयी है। ये सभी शिक्षा प्रणाली में महत्वपूर्ण बदलाव लानेवाली है ऐसा सभी का कहना है। और हर बदलाव बहोतसी संधी उपलब्ध कराता है। इस पॉलिसीसे अगले 20 साल में शिक्षा में अच्छे बदलाव की अपेक्षा है। विद्यार्थी और शिक्षक इसके केंद्रबिंदू होंगे। इस शैक्षणिक बदलाव में शिक्षकोंकोभी अपनेआपमें बहोतसे बदलाव और स्किल डेवलपमेंट कराने होंगे। शिक्षकोंको अधिकतम अपडेट और प्रोफेशनल बनकर अपने काम में माहिर होना होगा, तभी इस पॉलिसी से विद्यार्थीओंमें बदलाव और प्रगति दिखाइदेगी। सिर्फ नौकरी के लिए शिक्षक बनना अब 2030 के बाद असंभव होगा।

कोरोना काल के बाद जो टेक्नॉलॉजीने अपना व्यापक रूप दिखाया है इसके पिछे जो भी बज हो, हमें इसे ध्यानमें रखकर अपने आपको शिक्षा की दुसरी पध्दतियोंको भी आत्मसात कराना होगा। अपनेआपको शिक्षा के प्रवाहमें और आगे ले जाने का प्रयास करना होगा। दुनिया के हर देशकी एज्युकेशन पॉलिसी से अपनी एज्युकेशन पॉलिसी बेहतर बनाने का ये एक बड़ा प्रसास है। इससे हमारे बच्चोंको आंतरराष्ट्रीयस्तरपरभी एक मानांकन मिलेगा और सम्मान भी। इसके लिए फ्युचरास्टिक टेक्नॉलॉजी एक उत्तम साधन होगा, जिसका इस पॉलिसीमें बहोत बड़ा आंतरभव किया गया है।

स्कूली शिक्षा

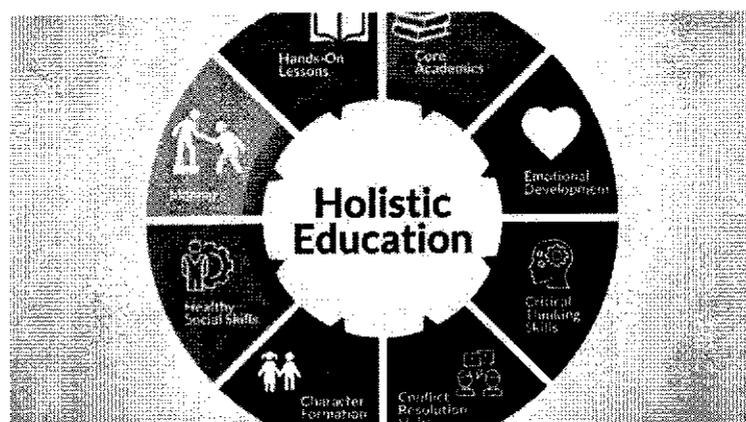
5+3+3+4 ये स्कूली शिक्षा की नयी रचना है। इसमें दसवी कक्षा का महत्व कम किया है, और बोर्ड की परीक्षा सिर्फ 12 वी कक्षा के लिए रखी गयी है। इससे अब 12 साल की स्कूल शिक्षा होगी और 15 साल लगेंगे 12 वी पास होने में। इस रचनासे 360 डिग्री असेसमेंट होगा। सेमिस्टर, स्किल्स, अॅक्टिविटीज के जरिये बच्चोंका बौद्धिक स्तर पता चलेगा, वो खुद अपने आपका सेल्फ असेसमेंट कर पाएंगे, ये एक नया अनुभव होगा और बच्चे अपने आपको सुधारनेके लिए प्रयास करेंगे। इसके लिए शिक्षकको एक मेंटॉर के रूपमें उसे मार्गदर्शन कराना होगा। इससे बच्चोंके मनसे परीक्षा का डर निकाला जायेगा और हमे सिर्फ साक्षर ना बनकर एक जिम्मेदार और स्किलफुल व्यक्तित्व बनना है इससे बच्चे अवगत होंगे।

बच्चोंको 3 से 6 साल में अच्छेसे विकसित करने के लिए एनसीपीएफइसीसीई का समावेश किया है। जिससे बच्चोंके विकासपर फोकस करना आसान होगा। हर जागतिक स्तरपे होनेवाले बदलाव के लिए शिक्षकोंको तैयार रहना होगा। वो टेक्नॉलॉजी हो या पेडॅगॉगी। इस बदलावसे अगर शिक्षकही भागेंगे, अपने आप को अपडेट नही करेंगे तो बच्चोंको क्या बतायेंगे। तो शिक्षकोंको हर 4 साल के बाद टीईटी परीक्षा पास होकर अपडेट होना होगा और अभ्यासक्रम को अनुभव के स्तरपर प्रभावशाली तरिकेसे बच्चोंतक पहुंचाना होगा। जो शिक्षक टेक्नॉलॉजी को नजर अंदाज करेंगे वे इस शिक्षा प्रणालीसे बाहर भी जा सकते हैं। उन्हें टेक्नॉलॉजी को सिखनाही होगा, और बच्चोंको सिखाना भी होगा। जैसे की क्युआर कोड के माध्यमसे महाराष्ट्र में डिस्टले सरने किया था। उन्हे महाराष्ट्र सरकारने इसके लिए गौरवान्वित भी किया था। अॅप के जरिए शिक्षा का आनंद लेनेके अनुभव भी देने होंगे। भारत सरकारने ऑनलाईन स्वयं डिजीटल प्लॅटफॉर्मके जरिए अनेक सुविधाएँ प्रदान कि है उनको भी शिक्षक खुद सिखेगा और बच्चोंको भी इससे अवगत कराएगा।

सर्वांगिण विकास

सर्वांगिण विकास का भी उद्दिष्ट सामने रखकर स्कूली शिक्षा में अच्छी चिजोंका अंतर्भाव किया है। टिचर्स अपने मनसे मार्कस नही दे सकेंगे। कुछ स्टॅंडर्ड फॉलो करके ही आप बच्चोंका रिपोर्ट कार्ड बना सकते हैं।

शिक्षा की इस प्रणाली में भाषा, गणित, शास्त्र, वाणिज्य, कला, लोककला, संगीत, कार्यानुभव, खेल, खेतखलियान, सुतारकाम ऐसे अनेक विषयोंका महत्व समान किया है। इससे कोई विषय कम या जादा महत्वपूर्ण नहीं लगेगा। सभी विषयोंको समान महत्व दिया है इससे विद्यार्थियोंमेंभी उच्च नीच का भाव नहीं रहेगा। हर विषयमें शिक्षा की रुची को बढ़ानेका प्रयास शिक्षक करते नजर आयेंगे, और ये सर्वांगिण विकास के लिए सर्वोत्तम आयोजन है ऐसा में मानता हूं। अब इस पॉलिसी को अच्छीतरहसे चलानेका जिम्मा संस्था, प्रशासकीय विभाग, शिक्षक और इस प्रणाली में आनेवाले हर एक इकाई का है।

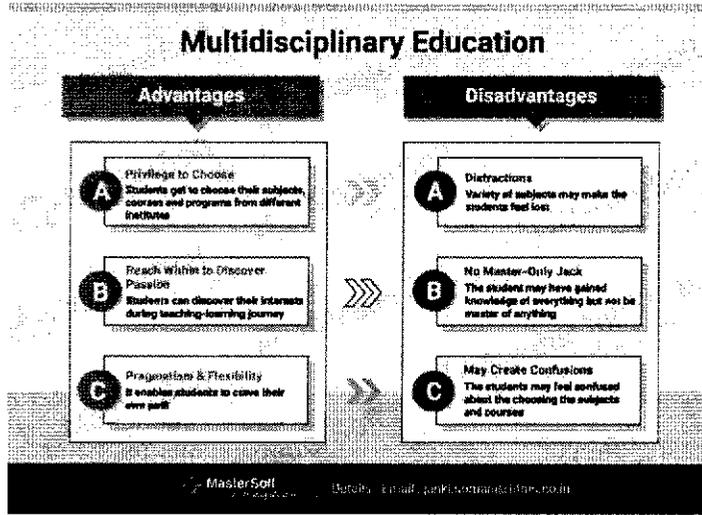
स्कूली शिक्षा से बाहर निकलते समय बच्चा सिर्फ सर्टिफिकेट लेकर ना जाएं। जाते समय वो आत्मविश्वास और मानवता से भरा सामाजिक जीवन जिनेके लिए आवश्यक स्किल्स अपने आपमें महसूस करे। हर समस्या को सुलझानेकी उसकी क्षमता पर उसे संदेह ना हो। समाजमें हर स्थितीका मुकाबला करनेके लिए वो तैयार हो जाएगा। बच्चोंको ऐसे तैयार करनेके लिए शिक्षकको टीईटी परिक्षाव्दारा सक्षम और सजनात्मक होना होगा। सरकारी और प्राइवेट स्कूल दोनो में सभी नियम समान होंगे, इससे कोई स्कूल अच्छा या बुरा ये भेद नहीं होगा। इसलिए हर एक शिक्षक को बच्चोंके सर्वांगिण विकास के लिए हर स्तरपर तैयार रहना होगा होगा। वातावरण के बदलाव से आपकी कर्तव्यपूर्ततामें कोई उच्च निच का भाव नहीं आना चाहिए। इसकी जिम्मेदारी कुछहद तक शिक्षा संस्थाओंकी भी लेनी होगी।

शिक्षकोंकी शिक्षा पात्रता

इसके आगे अब बी,एड, चार सालकी डिग्री लेना अनिवार्य हैं। एनसीएफटीई 2021 में इसके लिए बदलाव की रूपरेखा तै कि गई है। इन बदलावोंसे 2030 के बाद शिक्षाक्षेत्र में अमूलाग्र बदलाव देखनेको मिलेंगे। अच्छे शिक्षकोंको इस क्षेत्रमें आनेके लिए अनेक नौकरीयोंके अवसर, विषयानुसार शिक्षकोंकेलिए संधीयां देखनेको मिलेंगी। हर विषयमें रिक्रूटमेंट होंगी। दुनिया देखेगी की भारत का शिक्षा का क्षेत्र एक विकास का मॉडल बनेगा।

उच्च शिक्षाके बारेमें हम देखेंगे तो सीएटी का प्रावधान है। मल्टिडिसिप्लीनरी अप्रोच है, विद्यार्थी किसीभी साल में शिक्षासे बाहर जा सकेगा और जब चाहे आकर शिक्षा ले सकेगा। पहले साल में सर्टिफिकेट मिलेगा, दुसरे साल में डिप्लोमा, तिसरे साल में डिग्री और चौथे साल वो रिसर्च केलिए तैयार होगा। इस बदलाव से रिसर्च की तरफ हमारे विद्यार्थी जल्दी जायेंगे और हमारा रिसर्च बढ़नेसे हमारे अनेक सामाजिक प्रश्नोंको हम अलगही तरिकेसे सुलझानेका प्रयास करते दिखाई देंगे। विद्यार्थियोंकी समाज के प्रति उपयोगिता बढेगी और उनका सामाजिकरण

प्रक्रियामें अंतर्भाव होगा। जोकी हमारे जिडीपी के लिए फायदेमंद साबित होगा। मल्टिडिसिप्लीनरी अॅप्रोचसे विद्यार्थी अनेक विषयोंमें अलग अलग सालमें शिक्षा ले सकेगा। उसकी शिक्षा खंडित नहीं होगी। उसे हर स्तर पर उच्चशिक्षित प्राध्यापकोंसे सलाह मिलेगी।

उच्च शिक्षा की सफलता के पिछे शिक्षकोंकी गुणवत्ता और व्यक्तित्व का योगदान बहुमूल्य है। विद्यार्थियोंको एक क्षेत्र में समुदायोंकेसाथ काम करनेके लिए पात्र बनाना इसके लिए शिक्षकको जीतोड़ मेहनत करनी होती है और वे करते भी है। इसके लिए उन्हें सदाही खुश, उत्साही और प्रेरित रहना है। हर अध्यापक को बुनियादी रूपसे सुविधाएँ देनी होगी। स्वच्छ पानी, शौचालय, ब्लैक बोर्ड, डिजिटल बोर्ड, कम्प्युटर, नेट सुविधा, दबाव मुक्त वातावरण, स्वच्छ परिसर इ.। अध्यापकोंको व्होकेशनल कोर्सेस द्वारा विद्यार्थीओंको स्वयंके अनुभव देने होंगे। ज्ञान व अनुभव के साथ कैसे कैसे कमायेंगे, ये भी इस में महत्वपूर्ण माना गया है।

शिक्षकों के काम में बदलाव

मनचाहे तरिकेसे मार्कर्स देने से विद्यार्थी की मानसिक दशापर भी बहुत गहरा असर होता है और शिक्षा के प्रति बच्चे अनास्थासे भर जाते हैं और उदासिनता की और जाकर आत्महत्या को प्रवृत्त होते हैं। इसे ध्यानमें रखकर अब शिक्षकोंकोभी अॅसेसमेंट और इवॅल्युशनका टेनिंग लेना अनिवार्य होगा। इससे सही मुल्यांकन होगा और पारदर्शकता आयेगी। रिसर्च और टेनिंग कोर्सेसमें भी बदलाव होंगे। रिसर्च के लिए स्टैंडर्ड मेंटेन करने का प्रयास इसमें किया है। कला, संगीत, खेल और भाषा और व्यावसायिक अनुभव होने वाले व्यक्तिरेखाओंका शिक्षाक्षेत्र स्वागत करेगा। बहुतसे अवसर निर्माण होंगे। शिक्षा में जादासे जादा प्रोफेशनलिज्म दिखाई देगा। मुख्याध्यापक, शिक्षकोंको 50 घंटे का साल में एक बार टेनिंग होगा। इसके लिए ऑनलाईन और ऑफ लाईन दोनो जगह पर उपस्थिती अनिवार्य होगी। शिक्षकोंके शिक्षा के अलावा दिए गए अशैक्षणिक व सरकारी काम कम होंगे। टान्फर के पुरुष व महिला शिक्षकोंके लिए अलगसे नियमावलीका चयन किया है। इससे ग्रामीण व शहरी शिक्षकोंको एकही स्कूल में बच्चोंके साथ जुडनेके लिए वक्त मिलेगा और शिक्षकोंका व्यक्तिगत और कौटुंबिक स्थिरता भी मिलेगी। स्त्रिशिक्षकोंको जादा टान्फरको फेस नहीं करना होगा। उससे शारिरीक व मानसिक स्थितीयां उत्तम रहनेका प्रयास

होगा, इसके परिणामस्वरूप बच्चोंके विकास के लिए शिक्षक एकाग्रतासे काम कर सकेंगे। कोई राजकारणी व्यक्ति इसमें हस्तक्षेप ना कर पाएँ इसलिए शिक्षक भरती, वेतन, टांफर इसके लिए ऑनलाइन से मदद मिलेगी और रचनात्मक बदल होंगे।

हर कक्षा के विषयोंके कॉन्टेन्ट और अभ्यासक्रम अपडेट होंगे और शिक्षकोंको इसे कार्यान्वित करने के लिए योगदान देना होगा। डेमॉस्ट्रेशन, मुलाखत, पी पी टी प्रेजेंटेशन ऐसी चिजोंको महत्व दिया जायेगा, और हर शिक्षकको ये करना और करवाना होगा। भारतीय लोकल भाषाओंका महत्व बरकरार रखने हेतु, हर भाषा में बच्चोंको सिखनेमें आसानी हो इसलिए, बच्चा कोईभी भाषा में सिख सकता है और परिक्षा दे सकता है।

निष्कर्ष

नई शिक्षा नीति 2020 एक उच्चतम शिक्षा का ढांचा है। इसे कार्यान्वित करनेके लिए उच्चशिक्षित और कुशल शिक्षकोंकी जरूरत लगेगी। इससे होनेवाले महत्वपूर्ण बदलाव के लिए विद्यार्थी से लेकर सरकार तक सभी को अपना योगदान देना होगा तभी ये शिक्षाका उच्चतम मॉडेल होगा। इसमें शिक्षकोंको अनेक सुविधाएँ और स्वतंत्रता देनी होगी। तभी शिक्षक इस प्रणाली को प्रामाणिकता से वास्तवमें ला सकते हैं। स्कूल, कॉलेज में शिक्षकको प्रशिक्षित होना होगा और परफॉर्मन्स देने वाले शिक्षकोंकोही पदोन्नतीके लिए पात्र माना जायेगा। अब 2030 के आगे कोई भी व्यक्ति मजबूरी में शिक्षक नहीं बनेगा। समय समय पर इन्ोव्हेटिव व टेक्नॉलॉजी का युज करनेवाले और बच्चोंको सही दिशा देने वाले टिचर्स ही अपेक्षित है।

संदर्भ

1. एम. एच. आरडी, 1974 मानव संसाधन विकास मंत्रालय, उच्च शिक्षा विभाग
2. राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/

Deep Education Society's

A.G.S. College of Education (B.Ed.), Boisar, Dist. Palghar.

(Affiliated to University of Mumbai)

Internal Quality Assurance Cell Sponsored

'One-Day' National Multidisciplinary Conference on

NEP 2020: A FOUNDATION FOR NEW INDIA BY REVOLUTIONISING HIGHER EDUCATION

Date : 27th February 2023

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Prof./Dr. **प्रा. डॉ. खैरे जगदिश दशरथ, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे.** has participated / presented a paper title **“एन. ई. पी. २०२० के आलोक में शिक्षकों की बदलती भूमिका”** in the 'One-Day' National Multidisciplinary Conference held on 27th February 2023.

His/her paper has been published in Peer Reviewed Refereed & UGC Listed Journal No. - 47100 - GENIUS - ISSN - 2279-0489 with Impact Factor - 7.508.

Organizing Secretary
Miss. Shweta Patil
Assistant Professor

Executive Co-ordinator
Dr. Shrutika Watkar
IQAC Co-ordinator

Convener
Dr. Manjusha Saijare
In-charge Principal

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.05

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

INDEX

स्वातंत्र्योत्तर काळ आणि महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे01
किशोरियों में उद्योग प्रारंभ करने संबंधी ज्ञान डॉ. जी. ए. भालेराव05
भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विचार प्रसारण, कला व संगीत क्षेत्रातील योगदान डॉ. जगदिश खैरे/ प्रा. मुग्धा काळे10
CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN AGRICULTURE SECTOR Dr. Prakash Ratanlal Rodiya/ Prof. Sudhir Vaijanathrao Panchagalle15
CONTRIBUTION OF WOMEN IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDIA Dr. Prakash Ratanlal Rodiya/ Mr. Someshwar Panchakshari22
साक्री तालुक्याच्या पहिल्या महिला आमदार कै. गोजरताई भामरे- एक कर्मयोगिनी प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके29
A STUDY OF INFLUENCE OF TECHNICAL EDUCATION OF WOMEN IN THE POST-INDEPENDENCE ERA Dr. Shrima Banerjee32
CONTRIBUTION OF WOMAN IN THE SPORTS IN THE POST- INDEPENDENCE PERIOD Prof. Dr. Shweta Vinod Vaidya38
स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी स्वयंसहायता गटाची भूमिका डॉ. सुजाता साखरे42
स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वयंउद्धारासाठी स्त्रियांनी केलेल्या चळवळींचे ऐतिहासिक विश्लेषण डॉ. सोमकुवर व्ही. जी.45

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विचार प्रसारण, कला व संगीत क्षेत्रातील योगदान

डॉ. जगदिश द. खैरे, सहाय्यक प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे 43.

प्रा. मुग्धा काळे, सहाय्यक प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे 43.

सारांश

सोनेकी चिडीया का घर असलेल्या भारताला परकिय आक्रमणांनी गेली अनेक शतके लुटलेले आहे. व आजही टेक्नोलॉजीच्या नावाखाली म्हणा किंवा देशादेशांमध्ये विभाजन व वाद निर्माण करून स्वतःच्या व्यावसायिक फायद्यासाठी आजही पाश्चिमात्य देश आपल्याला वेगवेगळ्या मार्गाने लुटत आलेले आहेत. आपण ही लुट थांबवू शकलेलो नाही. विकसित देश हे प्रगतशिल देशांना नेहमीच वेठीस धरत आलेले आहेत. याचा एकूणच परिणाम असा होतो की त्या देशातील पुरुष क्रयशक्ति बरोबरच महिलांची क्रयशक्तिही समाज घडवण्यासाठी कामाला लागते. अशा अनेक चळवळी भारतात इंग्रजांच्या राजवटीत झाल्या व त्यात पुरुषांच्या बरोबरीने महिला शक्तिनेही देशाच्या स्वातंत्र्यात व देशघडवण्यात सर्वस्व अर्पण केल्याची अनेक उदाहरणे आपण पाहिली आहेत. अशाच काही कला, संगीत, विचारप्रसारण क्षेत्रातील कर्तबगार महिलांच्या व्यक्तिमत्व व कार्याचा आढावा या ठिकाणी आपण घेणार आहोत.

मुख्य संबोध: भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदल, विचार प्रसारण, कला व संगीत क्षेत्रातील महिलांचे कार्य,

प्रस्तावना

इंग्रजांच्या काळात देशात शिक्षण, समाजकारण, वैद्यकीय व्यवसाय, बांधकाम क्षेत्र अशा अनेक क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होत होते. 1947 पुर्वीही व त्यानंतरही समाजव्यवस्थेची घडी व्यवस्थित बसवण्याचा प्रयत्न प्रत्येक जण आपापल्यापरिने करताना दिसत होता. काँग्रेसचे अनेक मातबर नेते देशाची व्यवस्था व समाजनिर्मिती करताना दिसत होते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळाचा मागोवा घेतला तर असे दिसून येते की आदर्शवत जिजाबाई, ताराराणी, झाशीची राणी यांच्या प्रेरणेने अनेक भारतीय महिलांनी देशसेवेसाठी आपले प्राणही अर्पण केलेले आहे. इ.स. 1524 ते 1564 या काळात गोंडवाना संस्थानची महाराणी दुर्गावतीने आपल्या कार्यकर्तृत्वाने इतिहासात आपले नाव कोरले. तसेच लढवययी रझिया, चांदबिबि यांनाही आपण विसरू शकत नाही. 1700 व्या शतकात महाराष्ट्रालाच नाही तर संपूर्ण जगाला आदर्श राजा मिळवून देणार्या राजमाता जिजाबाई भोसले यांनीही राज्यकारभार व राजकारणाचा जणू आदर्श पाठच भावी महिलांना घालून दिला आहे. याच आदर्शातुनच पुढे देशासाठी ताराराणी, झाशीची राणी यांसारख्या अनेक पराक्रमी महिला जन्माला आल्या व इतिहासात अजरामर झाल्या. 1766 ते 1795 या काळात पुण्यप्लोक अहिल्याबाई होळकर, 1778 ते 1829 या काळात कर्नाटकात चन्नम्मा यांनी ही थोर कार्ये केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या राजकारणात स्त्री नेत्या म्हणून इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललिता, मा. राष्ट्रपती शालिनीताई पाटील अशा प्रतिभावान महिला होवून गेल्या. संगीत क्षेत्रातही नावाजलेल्या महिला कलाकर प्रसिद्ध सुमन कल्याणपूर, लता मंगेशकर, अनूराधा पौडवाल इ. तसेच काही अन्य क्षेत्रातही काही प्रतिभाशाली महिलांनी आपले योगदान दिले आहे त्या विषयी आपण जाणून घेवूयात.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात महिलांचे स्थान:

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात, राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि ज्योतिबा फुले यांसारख्या अनेक समाजसुधारकांना भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्याशी संबंधित असंख्य आव्हानांना सामोरे जावे लागले. पेरी चरण सरकार यांनी 1847 मध्ये कलकत्ता येथे मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. या काळात गव्हर्नर बॅटिक यांच्याकडून मिळालेल्या सहाय्याने राजा राम मोहन रॉय यांनी सती प्रथा रद्द करण्यात यश मिळवले होते. राजा राम मोहन रॉय यांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा झाल्या आणि विधवा पुनर्विवाहाची व्यवस्थाही सुरू झाली. पंडिता रमाबाईंसारख्या अनेक महिला समाजसुधारकांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर भर देणारी चळवळ सुरू केली. या काळात अनेक स्त्रिया होत्या, ज्यांनी मार्शल आर्टमध्ये प्रभुत्व मिळवले. राणी लक्ष्मीबाई देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढल्या. जरी, स्त्रियांमध्ये क्षमता वाढवण्यास कारणीभूत असलेल्या अनेक पैलूंची उपस्थिती होती, परंतु स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे मानले गेले नाही. महिलांनी विविध कला प्रकारांमध्ये आपापसात कौशल्य आणि क्षमता जोपासल्या असल्या तरी समाजात त्यांची स्थिती वंचित अवस्थेत होती. त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या मालमत्तेवर उत्तराधिकार दावा करण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. त्यामुळे मालमत्तेशी संबंधित बाबींमध्ये स्त्रियांच्या स्थानाला मान्यता देण्यात

आली नाही, कारण त्यांना कोणतेही वारसा हक्क दिले गेले नाहीत. त्यांच्या सर्व गरजा आणि गरजा पूर्ण करण्यासाठी कुटुंबातील पुरुष सदस्यांवर अवलंबून होते. जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनी अस्तित्वात होती, तेव्हा स्त्रियांना गुलाम म्हणून वागणूक दिली जात होती, त्यांचे स्थान आणि दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत कनिष्ठ होता आणि त्यांना कोणतेही महत्त्व दिले जात नव्हते (चॅम्प 2, एनडी).

हे सर्वसमावेशकपणे ओळखले गेले आहे की भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महिलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. 20 व्या शतकाच्या उदयापूर्वी, राष्ट्रपिता मोहनदास करमचंद गांधी यांनी भारतीय समाजातील महिलांवरील अक्षमता आणि दुर्बलता दूर करण्यावर भर देणारी चळवळ सुरू केली. अशा प्रकारे, मध्ययुगीन काळात, भारतातील महिलांच्या स्थिती सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ते, स्वातंत्र्यसैनिक, भक्ती चळवळीतील व्यक्ती आणि इतर व्यक्तींनी प्रयत्न केले. आणखी एका पैलूवर लक्ष केंद्रित केले गेले, ते म्हणजे महिलांना समान संधी आणि पुरुषांप्रमाणे समान वागणूक देणे. सती कायदा (अॅबॉलिश) 1829, हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, 1856, बाल प्रतिबंध कायदा, 1929, द वुमन प्रॉपर्टी राइट कायदा, 1937, द हिंदू यांसारखे महिलांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी अनेक कायदेविषयक कायदे लागू केले गेले. विवाह कायदा, 1955, हिंदू दत्तक आणि देखभाल कायदा, 1956, हुंडा प्रतिबंध कायदा असे अनेक कायदेशिर बदल करणे स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक मिळवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

या शोध प्रबंधात विचारप्रसारण, चित्रकला व संगीत क्षेत्रात कर्तबगार महिलांविषयी जाणून घेण्यात.

डॉ. उषा मेहता:

25 मार्च 1920 ला सुरत येथे जन्मलेल्या या गुजराथी महिलेने अवघ्या 5 व्या वर्षी महात्मा गांधीजींची भेट घेतली आणि त्यांना त्यांच्या जीवनाची दिशा मिळाली. वयाच्या 8व्या वर्षी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. वडिलांच्या मृत्युनंतर मुंबईला आल्यावर त्यांनी आजन्म ब्रम्हचारी राहण्याचं व्रत घेतलं व ते शेवटपर्यंत पाळलंही. 14 ऑगस्ट 1947 काँग्रेसचे गुप्त रेडिओस्टेशन देशात पहिल्यांदाच मुंबई व कलकत्ता येथे सुरू झाले. यावर नेत्यांचे विचार, देशभक्तीपर गाथा कविता इ. प्रसारित केले जात असतं. हाच काळ होता भारत छोडो आंदोलनाचा. हे रेडिओ स्टेशन अनेक वेळा इंग्रजांचे तावडीतून वाचवण्यासाठी सतत बदलले गेले. त्यात अनेक वेळा देशभक्तांना अटकही झाली. 1946 साली 4 वर्षांचा कारावासानंतर मेहता यांनी आपले उच्च शिक्षण पूर्ण केले. गांधीजींच्या राजकीय व सामाजिक विचारधारेवर आपले डॉक्टरेट पूर्ण केले व स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही त्यांनी गांधी विचारांचा पुरस्कार व प्रचार, लेखन सुरूच ठेवले. 1958 साली डॉ. उषा मेहता यांना पद्मविभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. भारतात पहिले रेडिओ स्टेशन 1923 साली अस्तित्वात आले. 1927 ते 1942 या काळात रेडिओ स्टेशन वर संदेश प्रसारित करणार्या पहिल्या महिला होत्या, डॉ. उषा मेहता.

स्वातंत्र्योत्तर काळात कला क्षेत्रातील विकास:

इंग्रजांनी जगभर त्यांना हव्यातशा वसाहतवादाची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न चालवलेला होता. त्यातच भारतात त्यांच्याच वसाहतींचा भाग असल्यामुळे आपल्या जनतेलाही त्यांना हव्या त्या प्रकारे वागणूक दिली जात असे. भारतात स्त्रीवादी कलेचा एक अनोखा मार्ग आहे, ज्याचा प्रभाव 1800 च्या दशकापासून स्थानिक महिलांच्या चळवळींनी आणि भारतातील पुरुषप्रधान कला चळवळींचा उत्क्रांती आहे, ज्याने वसाहती प्रभाव आणि राष्ट्रवादी चळवळींचा सामना केला. भारतातील भारतीय सांस्कृतिक वातावरणाच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि जातीय संरचनांच्या विशिष्ट रचनेत देशात अनेकवचनी स्त्रीवादाच्या विशिष्ट स्वदेशी स्वरूपांना जन्म दिला. म्हणून, भारतातील स्त्रीवादी कलेची उत्क्रांती चळवळीच्या सोबत करणे आवश्यक आहे.

लिंग, लैंगिकता, वर्ग, जात, धर्म, वंश, रंग, स्थान, शिक्षण, भाषा, वारसा, शारीरिक क्षमता, आणि प्रत्येकासाठी सव्य हक्क, शक्ती आणि संधी शोधणारी विचारसरणी म्हणून स्त्रीव्यक्तिमत्त्वाचा विचार होवू लागला. स्त्रीवादी कला केंद्रे स्त्रियांना दृष्टीकोनाभोवती, त्यांचे अंतर्गत जीवन आणि स्त्री आणि पुरुष दर्शकांना संबोधित करतात. स्त्रीवादी कलाकृती केवळ सौंदर्यात्मक कौतुकाच्या वस्तू नसतात, त्या अनेकदा दर्शकांना सामाजिक आणि राजकीय स्थितीबद्दल प्रश्न विचारण्यास आणि अधिक समानतेच्या दिशेने सामाजिक बदल घडवण्यासाठी प्रवृत्त करतात. स्त्रीवादी कला सांस्कृतिक दृष्टीकोनांवर पाडते आणि रूढीवादी पद्धती बदलत असल्याने, हे स्त्रीवादी प्रतिकाराचे महत्त्वपूर्ण स्थान बनत होते.

लेट मॉडर्निझम इन व्हिज्युअल आर्ट (1970 ते 1980):

1970 च्या दशकात, संपूर्ण भारतभर महिला चळवळीचे मोठ्या प्रमाणावर राजकीय एकत्रीकरण झाले, ज्याचा चिपको आणि सेवा चळवळीचा समावेश होता. देशभरात बलात्कार आणि हुंडाबळी मृत्यूच्या अनेक उच्च-प्रोफाइल प्रकरणांमुळे हुंडा बंदी करण्यासाठी आणि हुंडा-संबंधित मृत्यू, कौटुंबिक हिंसाचार आणि बलात्कार यांच्यावर खाल चालवण्यासाठी चांगले कायदे तयार करण्यात आले. फुलन देवी यांनी एक दलित नायिका म्हणून राष्ट्रीय कल्पनेत पकड

जिने लैंगिक हिंसाचार आणि जातीय-वर्गीय दडपशाहीविरुद्ध शस्त्र उचलले.

अनेक स्त्रिया क्युरेटर, समीक्षक आणि लेखिका म्हणून कला परिसंस्थेत सामील झाल्या, त्यांनी एक सर्वसमावेशक ज्ञान, समीक्षात्मक लेखन आणि संशोधन-आधारित क्युरेशन तयार केले, ज्यामुळे स्त्रीवादी कला चळवळ पुढील स्तरावर विकसित होण्यास मदत झाली. गायत्री सिन्हा, गीता कपूर, तामी गुहा-ठाकुर्ता, विद्या देहेजिया, रुबीना करोडे, पूजा सूद आणि विद्या शिवदास या त्यापैकी काही होत्या. स्त्रीवादी कला समीक्षेच्या या दोलायमान क्षेत्रामुळे कलेतील महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास झाला आणि भारतीय महिला कलाकारांच्या मोठ्या पुनर्मूल्यांकनासाठी ते उत्प्रेरक बनले.

1990 आणि 2000 चे दशक हे स्त्रीवादी कलेसाठी सुवर्ण काळ होताय महिला कलाकार कला क्षेत्रात चांगल्या प्रकारे प्रस्थापित होत्या. बिनाले आणि संग्रहालयांमध्ये नियमितपणे दाखवत होत्या, आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी होत्या आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक, राजकीय समस्यांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणार्या आणि परस्परविरोधी दृष्टिकोनातून विरोध करणार्या कार्यक्रमांची कामे केली होती. स्त्रीवादी कला क्युरेटर, समीक्षक, लेखक, संग्राहक आणि गॅलरीस्टच्या पुढच्या पिढीमध्ये किरण नाडर, फिरोज गुजराल, भावना काकर, अर्शिया लोखंडवाले, नॅन्सी अदजानिया, आकांशा रस्तोगी, दीक्षा नाथ, वीरांगनाकुमारी सोलंकी, नताशा जिनवाला, गीतांगरी, गीतांगरी, ज्वालामुखी यांचा समावेश आहे. अपराजिता जैन, फराह सिद्दीकी खान, हेना कपाडिया, प्रियांका राजा, रोशिनी वडेहरा, अनाहिता तनेजा, जगदीप जगपाल आणि श्री बॅनर्जी गोस्वामी हे मोजके.

समकालीन कालावधी (2010 ते आत्तापर्यंत):

महिला चळवळीच्या या टप्प्यात सायबर फेमिनिझम, निर्भया चळवळ आणि मी टू.. चळवळीचा उदय झाला. सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या व्यापक वापरामुळे राष्ट्रीय सीमा कोसळल्या. काश्मीरमधील बंडखोरी, बाबरी मशिदीचा विध्वंस, बॉम्बे दंगल आणि गुजरात पोग्रोम यासारख्या सांप्रदायिक हिंसाचाराने महिला कलाकारांच्या पिढीला कट्टरपंथी बनवले आहे.

समकालीन स्त्रीवादी कलाकारांमध्ये शिल्पा गुप्ता, भारती खेर, तेजल शाह, झनान बनान, जयश्री चक्रवर्ती, सुमाक्षी सिंग, आयशा अब्राहम, मिटू सेन, रीना सैनी कल्लट, गौरी गिल, जस्मिन पाठेजा, जया दारोंडे, राज्यश्री गुडी, राजश्री गुडी, राजश्री गुडी आणि राजकुमार यांचा समावेश आहे. हिंदू उजव्या विचारसरणी, लिंग, जात आणि वर्गातील अडथळे, धार्मिक भेद, एलजीबीटीक्यू भेदभाव आणि दडपशाही राज्य उपकरणांच्या विकृत शक्ती गतिशीलतेवर टीका करत आहेत. सीता देवी, महासुंदरी देवी, महालक्ष्मी कर्ण आणि गंगा देवी या मधुबनी चित्रकारांनी लोककलांमध्ये स्त्रीवादी नवजागरण घडवले आहे.

यूएसए, ब्रिटन आणि कॅनडातील दक्षिण आशियाई डायस्पोरामधील महिला कलाकार आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवादी कला विकसित करत आहेत. सुतापा बिस्वास, चिला कुमारी बर्मन, समेना राणा, तारा सभरवाल, जयश्री अबीचंदानी, स्वाती खुराना, चित्रा गणेश, प्रेरणा रेड्डी, यामिनी नायर, जस्मिन वाही, सामंता बत्रा मेहता, नंदिनी चिरीमार, प्रितिका चौधरी, इंद्राणी पल्लविर, यांसारखे कलाकार. शर्मा, अन्नू पलाकुन्नाथू मॅथ्यू, रिना बॅनर्जी, निर्मल राजा आणि इंदिरा प्रीटास जॉन्सन त्यांच्या दक्षिण आशियाई वारशात केवळ पितृसत्ताक मुद्द्यांवरच नव्हे तर पश्चिमेकडील वांशिक आणि भू राजकीय समस्यांशीही लढत आहेत.

अर्पिता सिंग:

अर्पिता सिंग, 1937 मध्ये जन्मलेली, ही एक समकालीन चित्रकार आहे जिने तिच्या कामात महिलांच्या दृष्टीकोनाला चॅम्पियन केले आहे. तिच्या चित्रांमध्ये गुलाबी आणि निळ्या रंगाचे वर्चस्व असलेल्या दोलायमान कलर पॅलेटचा वापर करून, सिंग महिलांना भेडसावणार्या दैनंदिन समस्यांना भावनांच्या श्रेणीमध्ये चित्रित करते. दुःख आणि दुःखापासून आनंद आणि आशापर्यंत. जरी तिची चित्रे सामान्यतरू स्त्री स्वरूपाभोवती फिरत असली तरीही, सिंग मध्यवर्ती दृष्टीकोन तयार करण्यासाठी अनेकदा फुले, प्राणी आणि निर्जीव वस्तूंचा समावेश करतात. लघुचित्रे आणि लोककला यांसारख्या पारंपारिक भारतीय कला प्रकारांचे दिग्गज, सिंग यांचे कार्य रेखाचित्रांपासून ते कॅनव्हासमध्ये तेल आणि कागदावरील पाण्याच्या रंगापर्यंत आहे. 1972 मध्ये नवी दिल्ली येथे तिच्या पहिल्या एकल प्रदर्शनापासून, सिंगने ॲमस्टरडॅम, बर्लिन, अथेन्स, लंडन, इस्तंबूल आणि बेलग्रेड सारख्या शहरांमध्ये जगभरातील असंख्य एकल आणि समूह शोमध्ये भाग घेतला आहे. 2011 मध्ये, तिला भारतीय संस्कृती आणि कलेतील त्यांच्या विशिष्ट योगदानाबद्दल प्रतिष्ठित पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

कपिला वात्स्यायन:

भारतीय विद्वान आणि भारतीय कला आणि सौंदर्यशास्त्राचा शोध घेणार्या कलाप्रेमींना वर्षानुवर्षे कपिला वात्स्यायन यांच्या बरोबरीच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचा लाभ मिळणार नाही. कलेचा अभ्यास करताना पाश्चात्य विद्वत्तेच्या ग्रीको-रोमन

दृष्टिकोनाच्या विपरीत, कपिला वात्स्यायन यांनी भारतीय कलेच्या समग्र स्वरूपाकडे पूर्णपणे भारतीय दृष्टिकोनात पाहिले. कलेच्या इतर परंपरा भारतीय खिडकीतून पाहता येतील असा तिचा विश्वास होता. वास्तुशास्त्र, शिल्प शास्त्र आणि संगीत शास्त्राचा अभ्यास केल्याने, तिची विलक्षण बुद्धिमत्ता भारतातील सर्व शाखांमधील आंतरसंबंधाचा उलगडा करण्यास सक्षम होती, जी त्यांच्या बहुस्तरीय जटिलतेमध्ये गेट आणि टेकसह विकसित झाली आणि भारतीय जागतिक दृष्टिकोनात बाहेर पडली. जीवनाचे कोणतेही पैलू नाही. निर्जीव, सजीव, भूवैज्ञानिक, जैविक, पदार्थ, ऊर्जा, ज्ञानेंद्रिये किंवा इंद्रिय धारण करणारे पूर्ण स्वायत्तता आणि अवकाशीय आणि तात्पुरत्या महत्त्वाच्या संकल्पना आणि मूलभूत कल्पना सर्व कला आणि साहित्यिक परंपरांमध्ये पसरतात.

कपिला यांचे व्यक्तिमत्व इतके प्रभावी होते की, भारत सरकारच्या कला विभागाचे सचिव, राज्यसभेचे सदस्य, आयुनेस्को कार्यकारी मंडळाचे सदस्य तसेच इंडिया इंटरनॅशनल सेंटरचे अध्यक्ष आणि आजीवन सदस्य अशी अनेक मदावर तिला विराजमान होत्या. केंद्राच्या आशिया प्रकल्पाच्या अध्यक्षा या नात्याने, सांस्कृतिक समंजसपणाच्या माध्यमातून राष्ट्रांमध्ये समज निर्माण करण्याची त्यांची प्रचंड इच्छा होती. सिक्कीम इन्स्टिट्यूट ऑफ तिबेटोलॉजीसह तिबेटियन बुद्धिस्ट स्टडीजचे संस्थांचे पुनरुज्जीवन आणि पुनर्संचयित करण्याचे त्यांचे कार्य लक्षणीय होते. वाराणसेय संस्कृत विद्यालयात तिबेट अभ्यासाला स्थान देण्यात आले. तिच्या सर्व प्रयत्नांमुळे, कपिलाजींनी दलाई लामा यांच्या हृदयात एक विशेष स्थान राखले होते, ज्यांनी त्यांना आई म्हणून संबोधले.

एम. एस. सुब्बुलक्ष्मी:

षण्मुखवादिवू मदुराई सुब्बुलक्ष्मी हे कर्नाटक संगीत जगतात जगप्रसिद्ध असलेले नाव आहे. जवळजवळ दैवी शक्त असलेल्या तिच्या आवाजासाठी भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान, भारतरत्न मिळवणारी ही निर्दोष गायिका पहिली होती. आशियातील नोबेल पारितोषिक म्हणून ओळखला जाणारा रॅमन मॅंगसेसे पुरस्कार मिळवणारी पहिली भारतीय संगीतकार म्हणून तिने इतिहास रचला. सुब्बुलक्ष्मी, ज्यांना तिचे चाहते प्रेमाने ड. ठै म्हणून ओळखतात, त्या महिला सक्षमीकरण क्षेत्रातील खरी प्रणेत्या होत्या. तिने आपल्या काळातील आधुनिक महिलांसाठी उदाहरण देऊन एक आदर्श निर्माण केला. जेव्हा ती तिच्या कर्नाटक संगीतासाठी प्रसिद्ध असली तरी तिचे हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताचे ज्ञान तितकेच प्रभावी होते. सुब्बुलक्ष्मी यांची प्रतिभा केवळ संगीतापुरती मर्यादित नव्हती तिने अभिनयातही बाजी मारली.

सुमन कल्याणपूर:

(जन्म, सुमन हेमाडीय जन्म 28 जानेवारी 1937) ही एक भारतीय पार्श्वगायिका आहे. भारतातील सर्वात प्रसिद्ध आणि प्रतिष्ठित पार्श्वगायकांपैकी एक. सुमन कल्याणपूर यांनी हिंदी, मराठी, आसामी, गुजराती, कन्नड, मैथिली, भोजपुरी, राजस्थानी, बंगाली, ओडिया आणि पंजाबी यासह इतर अनेक भाषांमधील चित्रपटांसाठी गाणी गायली व रेकॉर्ड केली आहेत. मोहम्मद रफी, लता मंगेशकर, मुकेश, गीता दत्त, आशा भोसले, हेमंत कुमार, तलत मेहमूद, किशोर कुमार, मन्ना डे, महेंद्र कपूर आणि शमशाद यांच्यासह सुमन कल्याणपूर या हिंदी चित्रपट संगीताच्या सुवर्णकाळातील लोकप्रिय गायकांपैकी एक मानले जातात. सुमनने एकूण 857 हिंदी गाणी गायली आहेत.

पुरस्कार संपादन, 1. हिंदी चित्रपटातील सर्वोत्कृष्ट शास्त्रीय गाण्यासाठी तीनदा प्रतिष्ठित प्सूर शृंगार सन्मान पुरस्कार प्राप्त

2. महाराष्ट्र शासनाचा लता मंगेशकर पुरस्कार 2009

3. गा दी मा फाउंडेशन तर्फे गा दी मा पुरस्कार

निष्कर्ष:

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांचे प्रमाण घटले होते. लिंग निवड गर्भपात हा या घसरणीचा प्रमुख घटक मानला जातो. वैदिक काळात महिलांना समाजात आदर आणि मान्यता दिली जात होती, परंतु कालांतराने त्यांच्या स्थानात अधोगती झाली. महिलांना देवी, लक्ष्मी, सरस्वती आणि दुर्गेचे रूप मानले जाते, तर दुसरीकडे त्यांच्याशी गैरवर्तन केले जाऊ शकते. स्त्री भ्रूणहत्या तसेच शाब्दिक आणि इतर प्रकारांचा अनुभव घेतला जातो, हे भारतीय संस्कृतीवरून दिसून येते. मध्ययुगीन काळात, स्त्रियांना अनुभवलेल्या विविध प्रकारच्या समस्या होत्या, बहुपत्नीत्व, सती, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, मालमत्तेचा अधिकार आणि स्त्री भ्रूणहत्या. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, ज्योतिबा फुले असे अनेक समाजसुधारक होते. या समाजसुधारकांनी अनेक आव्हानांना तोंड दिले आणि समाजातील महिलांचा दर्जा वाढवण्यासाठी प्रभावी योगदान दिले, यामुळे महिलांच्या स्थितीत सुधारणा झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांविषयी कायदे अस्तित्वात आले, त्यांच्या अस्तित्वाला समान स्थान मिळवण्याचा प्रयत्न होवू लागला, कला, संगीत, राजकारण, व्यवसायिक शिक्षण, मॅडिकल अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांचा मुक्त वावर वाढला. अनेक राजकारणी, व्यावसायिक, शैक्षणिक तसेच अन्य क्षेत्रातही स्त्रिया उच्चपदावर आहेत हे स्त्रिसंबलीकरण, सम

अधिकाराचेच एक प्रतिक आहे अस म्हणावयास हरकत नाही. यात समाज व सरकार यांचे एकत्रित प्रयत्न नक्कीच आहे. पुन्हा एकदा असे म्हणावेसे वाटते की जो समाज स्त्रियांना सन्मान देतो त्या समाजाची प्रगती कोणीही थांबवू शकत नाही.

संदर्भ:

1- Home Culture Oct 10, 2022 | by Pritika Chowdhry - A charged history of feminist art in India

2. https://yourstory.com/2017/02/indias-women-artists?utm_pageloadtype=scroll

3. <https://www.marathirushti.com/articles/author/sat2005>

प, आणि
वर त्या
ष्टांमध्ये
गेजच्या
तिबेटी
राखले

शे शक्ती
होती.
ोतकार
णाच्या
ा. जरी
लक्ष्मी

प्रसिद्ध
जपुरी,
हेत.
कपूर
नल्या

प्राप्त.

घटक
नाची
जाते,
पुगीन
वाह,
ागर,
तील

प्रयत्न
कन
समान

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

NAAC Re-accredited 'A' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. डॉ. जगदिश द. खैरे
of भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फॉर्न आर्ट्स, पुणे ४३ has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर
काळातील महिलांचे विचार प्रसारण, कला व संगीत क्षेत्रातील योगदान at the
National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunity.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil

Organizing Secretary (AIWPIE-2023)

Head, Department of History

3A

Dr. D. A. Suryawanshi

Convener (AIWPIE-2023)

Principal

अनुसन्धान-प्रकाशन-विभागीया त्रैमासिकी शोध-पत्रिका

शोध-प्रभा

(A Refereed & Peer-Reviewed Quarterly Research Journal)

Year 48, Issue-2 (January-March) 2023

प्रधानसम्पादक:
प्रो.रमेशकुमारपाण्डेयः

सम्पादक:
प्रो.शिवशङ्करमिश्रः

सहसम्पादक:
डॉ. ज्ञानधरपाठकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

नवदेहली-16

PAPER PARTICULAR	PAGE NO.
FEMINISM IN ANITA DESAI'S CRY THE PEACOCK Kalyani Gajananrao Kamble106
IMPACT OF COLLABORATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND EDUCATION Prof. Shaheen Altaf Shaikh/Dr. Sayyed Aman Ubed111
AUGMENTING EDUCATION WITH AI IN THE AGE OF METAVERSE Mr. Sunil Jagdish Kalekar118
WOMEN EMPOWERMENT WITH SPECIAL REFERENCE TO UTTAR PRADESH Mr. Vishal Hause/Dr. Niharika Shrivastava123
BLENDED LEARNING: MODERN APPROACH OF TEACHING AND LEARNING Saba Hassan127
ARTIFICIAL INTELLIGENCE BASED SOLUTIONS IN HIGHER EDUCATION: A REVIEW Dr. Anita Belapurkar/Shakilabanu Siddavatam132
भारतातील महिला सक्षमीकरणामध्ये शिक्षणाचे महत्त्व प्रा. डॉ. सतीश रामदासजी महल्ले139
भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रसारमाध्यमांची व्याप्ती व प्रभाव डॉ. जगदिश द. खैरे/डॉ. गिरिश चरवड143
राष्ट्रीय शिक्षा निति २०२० के विविध आयाम : दृष्टिगत अवलोकन डॉ. विनोद विश्वास पाटील148
RIGHT TO EDUCATION AS INCLUSIVE POLICY Dr. Rajesh Namdeorao Makasare153
वसतिगृह शिक्षणाचे शिल्पकार: राजर्षी शाहू महाराज प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे157
भारताच्या राजकीय क्षेत्रातील भारत-रत्न इंदिरा गांधी यांचे योगदान श्री. अमित प्रकाश निकम/डॉ. रमेश धनराज जाधव163

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रसारमाध्यमांची व्याप्ती व प्रभाव

डॉ. जगदिश द. खैरे, सहायक प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
डॉ. गिरिश चरवड, सहयोगी प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

सारांश:

मानवाच्या एकूणच आजपर्यंतच्या समाजव्यवस्थेत झालेल्या बदलामागे संवादाची माध्यमेही अनेक अंगाने महत्वाची व प्रभावी आहेत. व्यक्तिपासून समूह व समूहातून समाज, समाजातून अनेक समाज, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानव प्रगत आहे अस आपण पहात आलो आहोत. आधुनिक काळात माहिती पोहोचवण्यासाठी पोस्ट, तारायंत्रे, मासिके, साप्ताहिके, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे, टेलिफोन, दूरदर्शन, मोबाइल्स, इंटरनेट, ई-मेल्स, जाहिराती, फॅक्स इ. विचारप्रसारणाच्या साधनांचा आपण वापर करत आलो आहोत. प्रसारमाध्यमातील क्रांती ही मानवी जीवनाला उपयुक्त ठरते आहे ती इतकी की आज यांच्या शिवाय क्षणभर जगणंही अशक्य आहे. यांच्या प्रगतीचा आलेख असाच पुढे जात राहिल्यास 'जग एक माहितीचे खेडगाव होईल' असं या क्षेत्रातील काही जाणकार मंडळी सांगतात. भारतीय समाजात इंग्रजांच्या राजवटीपूर्वी व नंतरच्या काळात अनेक सामाजिक बदल होत आलेले आपण पाहिलेले आहेत. याचाच टीव्ही माध्यमांद्वारे भारतातील समाज व्यवस्थेवर कशाप्रकारे प्रभाव टाकला, याचा या शोध निबंधात आढावा घेतला आहे. सन 2012 ते 2016 या काळात, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे, महाराष्ट्राच्या कॉलेजमधील अनेक विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून, तसेच लोकपरिचयातून व गाठीभेटीतून, चर्चेतून जी मत मिळाली ती या ठिकाणी नमूद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच तत्कालीन समाज माध्यमातून मिळालेले विचारांचाही येथे अंतर्भाव आहे.

मुख्य संबोध : भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ, 'टीव्ही' माध्यम, 'टीव्ही' जाहिरात, कुटुंब व्यवस्था

प्रस्तावना:

एका व्यक्तिपासून व्यक्तिसमूहापर्यंत माहितीचे आदानप्रदान करणारा घटक म्हणजे प्रसारमाध्यमे होय. आधुनिक काळापासून आजपर्यंत प्रसारमाध्यमांनी मानवजातीचे समग्र जीवन व्यापून टाकले आहे. आधुनिक काळात माहिती पोहोचवण्यासाठी पोस्ट, तारायंत्रे, मासिके, साप्ताहिके, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे, टेलिफोन, दूरदर्शन, मोबाइल्स, इंटरनेट, ई-मेल्स, जाहिराती, फॅक्स इ. साधनांचा आपण वापर करत आलो आहोत.

अश्मयुगात - बोलीभाषा आणि संवादाचा उगम न झाल्याने, गुहेत टोळ्या करून रहाणारा आदिमानव निरनिराळे आवाज काढून, संकेत देवून हिंस्त्रापादांच्या आगमनाची, संकटांची आगाऊ सूचना देत असे. हे अतिप्राचीन काळातील पहिले प्रसार माध्यम ठरते.

नवाश्मयुगात - शेतीचा शोध लागल्याने मानवी जीव स्थिर होवू लागले होते. स्थिरतेमुळे जीवनाचा विकास होऊ लागला. याच काळात चित्रमय लिपीचा शोध लागला. अणकुचीदार दगडांच्या सहाय्याने मातीत, गुहेतील भिंतींवर चित्रमय अक्षरे अस्तित्वात येऊ लागली व येथूनच अक्षरलिपीचा उदय होऊ लागला.

हराप्पा संस्कृतीतील लोकांनी लेखनकला विकसित केली ती देशी वळणाची स्वतंत्र लिपी आहे. ती मुळाक्षरे नसून 250 ते 400 मुलभूत चित्रचिन्हांवर आधारित चित्रलिपी आहे त्याचे वाचन होवू शकले नाही या काळात सालीवर, पानांवर, भाजलेल्या विटांवर चित्रलिपी लिहिली गेली.

कालिदासाच्या काळात प्रसिद्ध कवि कालिदासाच्या साहित्यात, संदेशवहनासाठी प्रशिक्षित प्राणी व पक्षी यांचा वापर केला जात असल्याने त्यांना 'मेघदूत' असे संबोधले गेले आहे. प्राचीन भारतामध्ये 'शिलालेख' हे आणखी एक महत्वाचे प्रसारमाध्यम ठरले ज्याचे पुरावे आजही उपलब्ध आहेत. विविध सम्राटांच्या कारकिर्दीचा आढावा जनतेपर्यंत. परराज्यात प्रसारित व्हावा यासाठी शिलांवर लेख लिहिले जात असत. असे शिलालेख सम्राट अशोक, सातवाहन, गुप्त साम्राज्यातील राजांचे महत्वाचे ठरतात. आजही हे शिलालेख इतिहासाची साक्ष ठरतात. यावर जनतेला दिले जाणारे संदेश, आदेश, राजाज्ञा, धर्माज्ञा इ. कोरल्या आहेत. ब्राह्मी भाषेतील शिलालेख प्रसारमाध्यमाचे महत्वाचे साधन होत.

मध्ययुगात - प्रसारमाध्यमांमध्ये भरीव प्रगती झाली. लेखनकलेचा भोळ्या प्रमाणात प्रसार व प्रचार झाला. प्राचीन चीनमध्ये कागदाचा वापर दिसत नाही. मध्ययुगात कागदाचा वापर मुस्लिम सत्तेच्या प्रभावाने प्रामुख्याने होवू लागला त्यामुळे

माहितीचे आदान प्रदान करण्यासाठी पत्रव्यवहाराचे माध्यम वापरले जाऊ लागले. लखोट्यातून राज्यकारभाराच्या संबंधीची सांकेतिक माहिती, गुप्त सूचना पाठवल्या जाऊ लागल्या.

मोगलशाही कालखंडात पत्रव्यवहारासाठी स्वतंत्र प्रशासकीय विभाग सुरू करण्यात आला. त्याला दिवाण-ए-इन्शा' म्हणत शिवाजी महाराजांच्या कालखंडात प्रामुख्याने गुप्तहेर खात्याचा विकास झालेला दिसतो. गुप्तहेर यंत्रणा हे प्रसारमाध्यमाचे महत्वाचे साधन होते. पोवाडा, बखर ही याच काळातली प्रसारमाध्यमे आधुनिक काळातील बातमीपत्राचेच मध्ययुगीन रूप होते असे वाटते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांनी पोस्ट, तारायंत्रे, रस्ते, लोहमार्ग यांचा विकास करून भारतातील प्रसारमाध्यमांत अमूलाग्र बदल घडवून आणला. त्यामुळे भारतात प्रसारमाध्यमांचा झपाट्याने विकास झाला. भारतात वृत्तपत्र सुरू करण्याचे श्रेयही ब्रिटिशांचेच. 'हिंदी 'याने पहिले वृत्तपत्र 'बेंगॉल गॅझेट' भारतात सुरू केले. महाराष्ट्रात बाळशास्त्री जांभेकर यांनी पहिले आद्यपत्र - 'दर्पण व दिग्दर्शन' सुरू केले. त्यानंतर वृत्तपत्र हे जनमानसांचे मत व्यक्त करणारे प्रभावी माध्यम बनले.

आदिमानवाच्या काळापासून मानवाची संचार आणि संवादाची भावना सक्रिय होती. संपर्क साधनातील विकासाच्या दृष्टीने संपर्क साधनांचे तीन भाग पडतात.

१. प्रारंभिक साधने - देशाटन, सभासमिती, रंगमंच, राजकीय घोषणा, नृत्य, संगीत, उत्सव, यात्रा इ.
२. आधुनिक साधने - रेडिओ, दूरदर्शन, चलचित्र, पत्रपत्रिका
३. इलेक्ट्रॉनिक व तांत्रिक साधने - उपग्रह, दूरसंवेदी उपग्रह, कॉम्प्युटर, ब्लॉगिंग, व्हाट्स, फेसबुक, ईमेल, होमपेज, होमथिएटर, कॉपीलेपट, कॅमेरा, टेलिफोन, मोबाईल इ.

काही महत्वाचे शोध.

- 1836 - मोर्स याने तारायंत्राचा शोध लावला.
- 1876 - अलेक्झांडर बेल याने टेलिफोनचा शोध लावला
- 1926 - जॉन लोगी बेअर्ड या दुसऱ्या स्कॉटमंडन टिन्ही अस्तित्वात आणला.
- 1932 - टेलिव्हिजन सेवा सुरू झाल्या,
- 1960 - च्या दरम्यान भारतात टीव्ही सुरू झाला.
- 1971 - जोएल एंजेल व रिचर्ड फ्रँकले यांनी मोबाईलचा शोध लावला.
- 1992 - केबलचे जाळे भारतभर विस्तारले.
- 2000 - बॉलिवुडचा सुपरस्टार अमिताभ बच्चन यांनी 'केबीसी' सारखा शो टीव्हीवर आणला.

प्रसारमाध्यमातील क्रांती ही मानवी जीवनाला उपयुक्त ठरते आहे. ती इतकी की आज यांच्या शिवाय क्षणभर जगणंही अशक्य आहे यांच्या प्रगतीचा आलेख असाच पुढे जात राहिल्यास 'जग एक माहितीचे खेडगाव होईल' असं या क्षेत्रातील काही जाणकार मंडळी सांगतात.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरचा जाहिरातीचा काळ:

गावातल्या गावात तोंडी निरोप पाठवण्याची प्रथा होती काही घरांमधून रेडिओ असायचा. एखाद दुसरे वर्तमानपत्र यायचे. बाहेरच्या बातम्या कळण्याची ही दोनच साधने होती. शाळेत महत्वाच्या ठळक बातम्या फळ्यावर लिहिल्या जात. जाहिरातीचे जग कुणालाच माहीत नव्हते. दात घासायला राखुंडी किंवा गुलाबी चंचला पावडर फेस पावडर याच चैनीच्या गोष्टी होत्या. फ्रीज आणि पंखे तर नव्हतेच. क्वचित प्रसंगी सिनेमाला थोड्याशा जाहिराती असायच्या. एक माहितीपट असायचा. भिंतीवर दिसणारया जाहिराती म्हणजे माहिती असे गणित तेव्हा बनलेले नव्हते. तेव्हा त्यांचा प्रभावी जनजीवनावर फारसा नव्हता. टेलिफोन असलेली (घरे नसायचीय, फक्त ऑफिसमध्ये फोन असायचा. पण त्यावेळी कोणाचेही या गोष्टी नाहीत म्हणून काही अडले आहे असा विचारसुद्धा मनात येत नसे. आयुष्य अगदी साध सोप सरळ आणि तणाव मुक्त होतं. चढाओढ, ईर्ष्या या भावना फारशा वागणूकीत दिसत नव्हत्या. टीव्ही तर नव्हताच म्हणजेच जी काही प्रसारमाध्यमे होती ती वृत्तपत्र, रेडिओ एवढीच त्यांचा लोकांवर प्रभाव हा मर्यादित आणि तोही आवश्यक ती माहिती मिळवण्यापूरताच होता. ही प्रसारमाध्यम रोजच्या जनजीवनावर आक्रमण करणारी नव्हती तर पूरक होती. रेडिओ तर सुसंस्कृत माध्यम मानले जात होते त्या काळी.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात प्रसारमाध्यमांचा सारा बाजच बदलला आहे. संख्याही बेसुमार वाढली आहे. 'संततीनियमनाचा प्रसार' करताना रेडिओ यायला सुरुवात झाली आणि रेडिओ घोरोघरी पोहोचला. खेडोपाडी पोहोचला. शिक्षितांची संख्या वाढायला लागली तसा वृत्तपत्रांचा खप वाढला. स्व. राजीव गांधींच्या कारकिर्दीत संगणकाचा जमाना सुरू

झाला. त्याने तर गेल्या काही वर्षात संपूर्ण जनजीवन बदलून टाकले. जाहिराती, खास करून प्रायोजकांच्या जाहिराती पुन्हा पुन्हा औचित्यभंग होत असला तरीसुद्धा चालू असतात. लोकसंख्याही बेसुमार वाढली आहे 'संततीनियमनाचा प्रसार करताना रेडिओ यायला सुरुवात झाली आणि रेडिओ घरोघरी पोहोचला खेडोपाडी पोहोचला शिक्षितांची संख्ये वाढायला लागली तसा वृत्तपत्रांचा खप वाढला. कितीतरी मालिकांमधून अंधश्रद्धा पसविणार्या कथानकांची चलती होती. धर्मश्रद्धांचेसुद्धा प्रसारण करणार्या स्वतंत्र वाहिन्या होत्या. त्यांच्याकडे अमाप पैसा होता. शिवाय तिथेही जाहिराती होत्याच. बुवाबाजीला तर ऊतच आलेला होता. भोळ्या जनतेला भुलवणारे असे अनेक पर्याय जे आज कायद्याच्या कक्षेत येतात हे त्यावेळी सर्रास चालू होते. या सर्व गोष्टी जनमानसावर कळत नकळत प्रभाव पाडणार्या असतात. माहितीजालाचा प्रसार तर त्याहीपेक्षा झपाट्याने सार्वत्रिक झाला आहे. त्याचा वापर करणारा माणूस त्याच्या वापराबाबत चौखंडळ कसा राहिल.

आज 2023 साली, मोबाईल वापरण्याचा अतिरेक भारतात जितका आहे, तितका जगात कुठेही नाही. भारतात 40-50 कोटी मोबाईल विकले गेले आहेत. वॉक, व्हेन यू टॉक, अशी आयडियाची सुद्धा जाहिरात होते. माहितीजालामुळे तर अर्धविकसित देशांमध्ये 'दिवस रात्र' एकच बनल्यासारखी स्थिती आहे, म्हणजेच निसर्ग निर्मित माणसाची नैसर्गिक झोपही या समाजमाध्यमांनी उडवलेली आहे हे आपण जाणलं पाहिजे. माणसासाठी माध्यमे असा 100 वर्षापूर्वीचा काळ होता, पण आज मात्र माध्यमांसाठी माणूस अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. माणूस माध्यमांचा, खास करून 'दृकश्राव्य' माध्यमांचा गुलाम बनतो आहे त्याची सुरुवात 1991 साली झाली. त्यावेळी भारतात प्रथमच अमेरिकेने इराकवर केलेले बॉम्बहल्ले चालू असताना टिव्हीवर दाखविले. 1991 साली आपल्याकडे खाजगी वाहिन्यांना परवानगी नव्हती. दूरदर्शनवर बातम्यांमध्ये युद्धाच्या बातम्या दाखवल्या जायच्या. फक्त पंचतारांकित हॉटेल्समधून 'सीएनएन' आणि 'बीबीसी' या वाहिन्यांना परवानगी होती. तीही परदेशी पर्यटकांना त्यांच्या देशातल्या घडामोडी कळाव्यात म्हणून. पण आजमितीस हातातल्या मोबाईलवर करलो दुनिया मुठठी में..... असं समाजाचे चित्र आहे. प्रत्येकाच्या हातात इंटरनेट युक्त मोबाईल आहे जो प्रत्येकाला जगाशी जोडून ठेवत आहे.....गरज असो वा नसो.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातले ब्रँड व जाहिरात माध्यमं:

कलियुगातील पंधरावी कला म्हणजे 'जाहिरात' होय असं साहित्य सम्राट तात्यासाहेब केळकर म्हणतं. जाहिरातींमळे उत्पादीत मालाचा खप वाढतो. तसेच जाहिरातींमुळे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात फार मोठे कार्य केले आहे. पूर्वी गावागावांमधून भिंतींवर मोठमोठ्या जाहिराती दिसत असत. मोठमोठ्या अक्षरातील जाहिराती ही त्या त्या गावाची ओळख होती. सात आठ फुट उंचीची अक्षरे रंगवून जाहिराती या भिंतीच्या आकाराच्या बनवल्या जात असत. देवळांच्या मागच्या भिंती, पुलांच्या कमानांवरच्या मोकळ्या जागा, घरे, दगडी उंच वाड्यांच्या भिंतींवरच्या विशाल जाहिराती लक्षवेधक असायच्या. या बहिस्त जाहिराती विविध प्रकारच्या असायच्या.

डोंगरे बालामृत - लहान बाळ गोपाळांचे शक्तिवर्धक औषध ही जाहिरात तर गावोगावी प्रमुख असायची. डोंगरे बालामृतची जाहिरात नाही असं गाव शोधूनही सापडायच नाही. ही जाहिरात आता दिसत नाही. मात्र जाहिरातीतील अक्षरांमुळे बालामृतची ओळख झालेल्या या जाहिराती अक्षराने जशा सदृढता दाखवायच्या तशीच त्या औषधाची गुणवत्ताही त्यातून दिसायची या जाहिरातीतील अक्षरांच्या वळणामुळे ग्रामीण भागातील कितीतरी जणांना अक्षराची लिहीण्यावाचनाची आवड लागली हे या जाहिरातींचे श्रेय होय.

माकडछाप काळी दूधपावडर अनेकांचे दात चमकवणारी अशी ही पावडर, एका विशिष्ट प्रकारे बसलेले माकड आणि त्याच्या शेपटीला लावलेले एक लेबल. ही जाहिरातही सर्वत्र दिसायची.

डॉ. वामन गोपाळ यांच्या 'सास परिला याचीही या काळात खूप मोठ्या प्रमाणात जाहिरात दिसायची. श्वासहारी - हे दमेकर्यांसाठीच औषध, तसेच जुलाबाच्या गोड गोळ्या, उवांचा नाश करणारे 'लायतॉफ' दात उपटून काढणारी थांबवणारे अशा प्रकारच्या जाहिराती सर्रास सर्वत्र भिंतीवर दिसायच्या. आजच्या टीव्ही जाहिरातींप्रमाणे त्या वेळी रोगांना इंग्रजी नावे देवून त्यांचा दृश्य किंवा श्राव्य परिणाम सौम्य, सभ्य करण्याची आवश्यकता त्या वेळच्या उत्पादकांना व जाहिरातदारांनाही वाटली नसावी किंवा त्या काळची ती गरज नसावी. तसेच त्यात अजूनही खोटेपणा आलेला नव्हता. समाजात त्या वेळी असणारे रोग म्हणजे दमा, उषा, उलट्या, जुलाब, खरुज, गजकर्ण, नायटे असे सर्व सामान्य रोग, त्यामुळे त्याच्या जाहिराती ही तितक्याच सामान्य असायच्या. शक्यतो आजीच्या बटव्यावर व देवाने दिलेल्या कौलवर लोकांचा जास्त विश्वास होता. आता सारख्या महागड्या रोगांचा काळ तो नव्हता. शरिराबाबतची जागती फारशी नव्हतीच. जगणं हेच आम्हाण आणि जगण्यातला साधेपणा हेच दिसत होतं. पण आताच्या हार्ट अटॅक, बीपी, डायबेटिस, हार्निया अशा छुप्या रोगांचा त्याकाळात तितकीशी जाणिवही लोकांना नव्हती, त्यामुळे त्यांच्या बददल माहिती नव्हती तसेच जाहिरातदारांना किंवा वाचकांना त्यात कधीच संकोच वाटत नसे. जे काही आहे से अगदी उघड उघड एकमेकांच्या कानावर व मनावर येवून आदळत असे.

ब्राह्मी केशवर्धक तेलाच्या जाहिरातीत अर्थात स्त्रियांच्या चित्राचा उपयोग अपरिहार्य होता तरीही त्या चित्रात सभ्यता असे. पाठमोरी उभ्या असलेल्या स्त्रीचा केशसंभार पायापर्यंत रुळलेला या चित्रात दाखवलेला असे. अशा जाहिराती वृत्तपत्रातून तसेच भिंतीवरही केलेल्या दिसायच्या.

डालडा या वनस्पती तुपाच्या जाहिराती प्रामुख्याने मासिक व वृत्तपत्रांमधून दिसत असत. एव्हरेडीच्या बॅटरीच्या जाहिरातीतील जी 9 आकड्यातून उडी मारणाऱ्या मांजराचे चित्र असलेल्या बॅटरीची लोक 'मांजर मेले' अशी जाहिरात करायचे. रंग बनवणार्या कारखान्याची जाहिरात अत्यंत कलापूर्ण कल्पक व लक्षवेधी असे निसर्गातले वातावणी सुंदर रचना काळ्या पांढऱ्या रंगाची मांडणी व रंग रंग हे घोषवाक्य त्याचीच दुसरी जाहिरात म्हणजे जे ताट, पांढरा नात पिवळे वरण, हिरवी चटणी, केशरी लाडू वर्णन दाखवून खाली रंगरंग हे शब्द कितीतरी छान व प्रसन्नता देणारी ही जाहिरात, आपल्या मातीशी नाळ जोडणारी, पाटावरची शब्द रचना, मांडणी, चित्र यांचा सुरेख मेळ या जाहिरातीतून दिसायचा. भिंतीवरच्या जाहिराती घरा देवळांवर, घाटावरही असायच्या. नाशिकचा गोदाघाट, पंढरपूर, सांगली अशा ठिकाणी घाटावरच्या उंच उंच भिंतीवरच्या जाहिराती या औषधे, तेले, साबण, खाद्यान्न इ. असत. खंडाळा घाटातला पूल 'अमृतांजन' झाला तो या जाहिरातीमुळेच.

सन 1970 पासूनचा टीव्ही जाहिरातीचा काळ:

आता काळ खूप पालटला आहे कालांतराने नविन माध्यम आली, तसे जाहिरातींचीही माध्यमात मोठे बदल झाले. भिंतीऐवजी आता होर्डिंग्ज, बॅनर, डिजीटल डिस्प्ले, कमी किंमतीत व वेळेत मिळणारे फ्लेक्स इ. कमी वेळात व कमी दरात आता मिळू लागले आहेत. दूरदर्शन रेडिओवरून जाहिरातीचा भडिमार होतो आहे. रेडिओही आता मोबाईलवर ऑप स्वरूपात आला आहे. आता जाहिराती या घरा बाहेर न रहाता घरात बसल्याबसल्या आपल्या मनाचा व मेंदूचा ताबा घेत आहेत. आता त्या टिव्हीतून आपल्या समोर सातत्याने येत आहेत. जगाच्या काना कोपऱ्यात कुठेही कसल्याही प्रकारचा माल तयार होऊ दे तो तुरंत पटकन उपलब्ध होतो तो केवळ जाहिरातीच्या माध्यमाद्वारेच. केवळ जाहिरात नसती तर उत्पादकांची विक्रीसाठी स्पर्धा झाली नसती. जाहिरात नसती तर व्यक्तिच्या गरजा काय आहेत, प्रांताप्रांताच्या देशादेशांच्या गरजा काय आहेत याचे आकलन झाले नसते.

जाहिरात नसती तर माणसामाणसातील दुवा साधला गेला नसता. मी आहे म्हणून तू आहेस हे नात यांच. दुकानांचा वाढ विस्तार झाला रस्ता उदाहरणादाखल बोलायचे तर पूर्वी भारतामध्ये त्या आणि कॅम्ब्रेटा या दोन कंपन्यांच्या स्कूटर्स मिळत असत. जसजसे जाहिरातीय माध्यम प्रभावशाली होऊ लागतं तसतसं एका पाठोपाठ एक का बाजारात येऊ लागल्या. त्यांचे बाजारात येऊ लागले, आणि जनमानसांच्या वाढत्या आकांक्षा वाढत्या अपेक्षा यांची पूर्तता होऊ लागली. अपेक्षांप्रमाणे म्हणा अथवा व्यक्तिव्यक्ति आपआपल्या कुवतीप्रमाणे हव्या त्या वस्तूची देवाण घेवाण ताऊ भान राहू लागल, किमतीवर नियंत्रण येऊ लागलं आणि काय एकावेळी एका असंख्य बँड बाजारात उपलब्ध होऊ लागले. पूर्वी तबस आणि हमाम, सनलाईट आणि लाईक हे सामन सर्वत्र आढ आज त्यांच्या जोडीला शेकडो साबण बाजारात उपलब्ध आहेत त्यांच्या रंगात, त्यांच्या सुवासात त्यांच्या नात कमालीचा बदल झाला आहे त्यांनीही सतत नव्याचा सतत चांगल्याचा ध्यास घेतला आहे कोलमेंट दूयपेस्ट व बिनाका दूथपेस्ट म्हणजे दूथपेस्ट जग पण आता तरां राहिलेलं नाही कित्येक सुप्रसिद्ध पावले आपली मान ताठ ठेवून पाच दशकाहून अधिक काळ ठाण मांडून बसले आहेत.

दूरदर्शन ही सरकारी विचारप्रसारण सेवा होती. यावरून दूरदर्शनच्या बाबत असं दिसून आले की शहरी भागात दूरदर्शन पाहणारांची मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. 1995 च्या तुलनेत 1997 मध्ये दूरदर्शन पाहणारांचा वेळ हा २ तासांनी वाढलेला आहे. अनेक लोक जेवता जेवता टीव्ही पाहतात. माहिती पुरवणारे चॅनेल उदा. डिस्कव्हरी स्टार मुव्ही, ऐतिहासिक भौगोलिक चॅनेल यांची संख्या तुलनेने कमी आहे. शहरी भागांमध्ये 70 टक्के लोकांकडे स्वतःचा टिव्ही आहे. करमणूकीच्या वेळेपैकी जवळपास 68 टक्के वेळ लोक टिव्हीवरील विविध पॅनेल पाहण्यासाठी खर्च करतात. देशामधील अंदाजे 15 ते 30 टक्के लोकांच्या घरी कनेक्शन आहे. इतर माध्यमांपेक्षा दूरदर्शन हे अत्यंत लोकप्रिय माध्यम आहे. बदलत्या काळानुसार लोकांच्या संवादात बदल झाला आहे. पेजर, इंटरनेट, मोबाईल व संगणकाचा वापर वाढला आहे. 1995 च्या तुलनेत 10,000 रू. उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या दुप्पट आहे. दूरदर्शनच्या जमान्यात रेडिओ एकणार्यांची संख्या कमी कमी होत चालली आहे.

भारतीय वाचक सर्वेक्षण - 1998 या सर्वेक्षणात 741 शहरे व 2224 गावे विचारात घेतली गेली 2,09,076 इतक्या लोकसंख्येच्या 12 वर्षांपुढील वयोगटाच्या आधारे हे सर्वेक्षण झाले. यानुसार दूरदर्शन माध्यमं 45 टक्के लोकांपर्यंत पोहोचले आहे तर वृत्तपत्र ही 33 टक्के लोकांपर्यंत पोहोचली आहेत. ग्रामीण भागाचा विचार करता 25 टक्के लोकांपर्यंत द्यापील तर 33 टक्के लोकांपर्यंत दूरदर्शन पोहोचलेला आहे. तरुणाई मासिकांकडे व दूरदर्शनकडे मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित होत आहे.

राष्ट्रीय
ग्रामीण
जास्त
आहे.

इन्स्ट्रु
पुढे आं
सर्वसा
व्यक्ति
कारण
निष्कर्ष

प्रमाणा
रेडिओ
स्वातंत्र
नये. स्व
क्रांती
क्रमांक
यामुळे
बदलत
संदर्भ:

१. ड
२. य
३. जे
४. जे
५. सं

राष्ट्रीय वाचक सर्वेक्षण - 2002 भारतातील वाचक अभ्यास मंडळाने केलेल्या या सर्वेक्षणावरून असे निष्कर्ष मिळाले की ग्रामीण भागात 48 टक्के वाचक वर्ग आहे. शहरी दूरदर्शनचा दर्शक कमी झाला आहे त्याचा ओढा करमणूकीच्या कार्यक्रमाकडे जास्त दिसतो, केबल टीव्हीचे फंड वाढले आहे 1988 ला 29 दशलक्ष लोक टीव्ही पहात होते आज ही संख्या 40 दशलक्ष इतकी आहे.

शॉपिंग करा व दिर्घायुषी व्हा - स्त्रियांच्या बाबतीत महत्वाची आहे ती खरेदीची प्रवृत्ती. तैवान नेशनल हेल्थ रिसर्च इन्स्टिट्यूट ये अभ्यासक गेल्या 10 वर्षांपासून व्यक्तिची खरेदी आणि त्यांचे आरोग्य यावर अभ्यास करत असताना हे निष्कर्ष पुढे आले आहेत की खरेदी करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे दीर्घायुषी बनवण्यास हातभार लागतो, मॉल, दुकानांना भेट देणारी व्यक्ति ही सर्वसामान्य माणसापेक्षा 25 टक्के अधिक जगते, कारण खरेदी केल्यामुळे उपयुक्त वस्तू मिळतात. खरेदीचा आनंद मिळतो, व्यक्तिचे सामाजिक जीवन अधिक उजळून निघते. सन 1999 ते 2008 या काळात नागरिकांमध्ये मृत्यूचे प्रमाण कमी होते, कारण खरेदीचे उच्चांक हे होय.

निष्कर्ष:

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील इंग्रजी राजवटीमुळे, समाजात इंग्रजांची भाषा, व्यवहार, आदर्श यांचा काही प्रमाणात पगडा होता. यातून प्रसारमाध्यमांच्या रचनेत बदल होत गेले व हे बदल समाजाने स्विकारले व अंगिकारलेही. यात रेडिओ व वर्तमानपत्र हे प्रभावी ठरले. भिंतीवरच्या जाहिरातींचा या काळात सर्वात जास्त वापर केला जात असे. स्वातंत्र्यमिळवण्याच्या प्रक्रियेतही जाहिरात प्रसारमाध्यमांनी मोलाची भूमिका बजावली असून त्यांना दुर्लक्षित करता कामा नये. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात त्यांचा वापर राजकारणी हेतूने झाला व तो आजही दिसून येतो. एकूणच प्रसारमाध्यमांची ही क्रांती ही भारतीय समाजाला एका प्रगतीच्या दिशेने घेवून जाताना दिसते. लोकसंख्येच्या क्रमांकात जगात तिसरया क्रमांकावर असलेल्या भारतात ही माध्यमे हे जनजीवन सुखकर व सुरळीत करण्याचे उत्तम साधन आहे हे ही दिसून आले आहे. यामुळे जनसामान्यांचे विचार, आचार, कृती, रहानीमान, जीवनमान, प्रतिष्ठा यांच्या संकल्पना बदलत आहेत व यापुढेही बदलत रहातील.

संदर्भ:

1. डॉ. हेमंत जोशी, टीव्ही आणि नीर क्षीर विवेक, सकाळ, फॅमिली डॉक्टर, २२ फेब्रु, २००८
२. यशोदा भागवत, जाहिरातींचे जग, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई
३. जे व्ही व्हिलॅनियम/वर्गीस, अँडव्हर्टायझिंग बेसिक, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
४. जे व्ही व्हिलॅनियम, भारतातील प्रसारमाध्यमे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
५. संजय कोल्हटकर, महाराष्ट्रातील प्रसारमाध्यमे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

अंक-24

ISSN 0975-5217

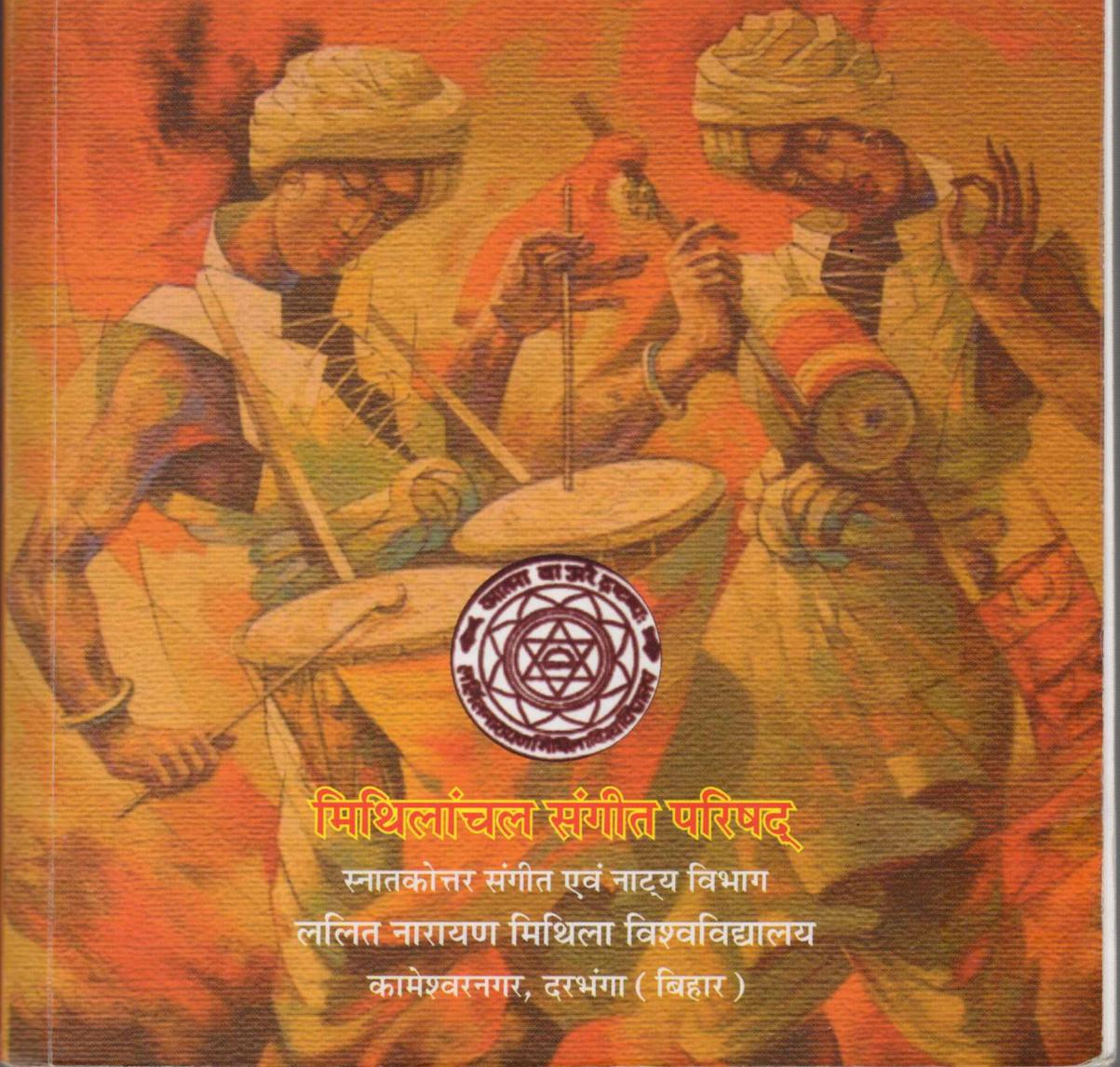
UGC-CARE LIST (GROUP-I)

वर्ष 2022

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध पत्रिका)

अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा (बिहार)

ISSN 0975-5217

UGC-Care list (Group-I)

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध-पत्रिका)

(वर्ष 2022, अंक 24 अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन)

International Conference Volume

Goosh or

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित कला संकाय

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय,

कामेश्वरनगर, दरभंगा 846 004

40. Teaching and Learning Through the Theatrical Approach: an Artistic Tool *Dr. Ajay Malpani, Ms. Bhavna Pathak, Dr. Zuber Khan* 312
41. Theatrical presentation of the content does helps students to digest the concept easily and effectively *Nitin Suryakant Garud* 322
42. Effect of Role Playing on Academic Achievement of Secondary School Students of Goa in the Post –Covid Era *Mrs Sharmila V. Kerkar, Jojen Mathew* 327
43. शिक्षा में नाटक और इन्फोड्रामा (Shiksha Me Natak aur Infodrama) *डॉ. पुष्पम नारायण, सुनिता भारती* 333
44. जीवन कौशल विकास में नाटक की भूमिका *डॉ. अमोल श्रीराम देशमुख* 340
45. शिक्षा में रंगमंचीय कला का अनुप्रयोग : विशेष संदर्भ थिएटर इन एजुकेशन (TIE-संस्कार रंगटोली) *डॉ. नितप्रिया प्रलय* 346
46. Elements of Indigenous Theatre forms as an aid for non-formal education *Amruta Rushiraj Salvi* 352
47. नाटक के माध्यम से कौशल सुधार *प्रो. डॉ. चरवड गिरीश, प्रो. डॉ. जगदिश खैरे* 358
48. रंगमंच और कौशल विकास *किशोर शिरसाट* 361
49. रंगमंच के माध्यम से विभिन्न प्रकार की वृद्धि का विकास करना *प्रो. डॉ. जगदिश खैरे, प्रो. पोतदार किशोर* 365
50. खान्देश का लोक कलाओं के माध्यम से कौशल विकास (Skill Development Through Folk Arts In Khandesh) *वैभव पुंडलिक मावळे, प्रो. डॉ. संजय पाटील* 372
51. स्नातक स्तर के शिक्षा में कौशल वृद्धि के रूप में रंगमंच (Theatre as Skill Enhancement in Graduate Level Education) *रोहित कुमार* 377
52. ली स्टार्सबर्ग की पद्धति का चिकित्सकीय (Therapeutic) प्रयोग *पायल अमर पांडे* 381
53. नाटक कला और संवादशीलता *प्रो. स्मिता प्रेमानंद साबळे* 384
54. विदर्भ का लोकनाट्य खडीगंमत का नागपुर जिले के अनौपचारिक शिक्षा में योगदान *वैदेही चवरे, डॉ. संयुक्ता थोरात* 388
55. रंगमंच के माध्यम से कौशल वृद्धि विकास *प्रो. पोतदार किशोर, प्रो. डॉ. चरवड गिरीश* 391

Use of Drama Supplement Education i

*Legal Education which
Sciences and the Human
(BCI). It demands that
subjects spelt out in the
learning has largely been
court and mock trial ex
well as client counselling
has become popular in
of legal education by ro
with wikis and blogs as
accordance with the lea
tool of Forum Theatre d
for lawyers who have a s*

Key words: Legal E

Introduction

Legal education, as r
BCI¹ is offered at var
and colleges, yet o
schools remain island
amid a sea of in
mediocrity. The natu
profession is substanti
is different from other
medicine, pharmacy a

Professor and Principal, VVM

नाटक के माध्यम से कौशल सुधार

प्रा. डॉ. चरवड गिरीश*, प्रो. डॉ. जगदिश खेरे**

सारांश

प्रस्तुत लेख नाटक के माध्यम से कौशल सुधार किस प्रकार से हो सकता इसका विश्लेषण करता है। नाटक तकनीक जैसे कि भूमिका निभाना (Roll playing) आशुरचना (improvisation) समूह सहयोग, (Group Co-operation) समस्या निराकरण (Problem Solving) और निर्णय लेना (Decision making), छात्रों एवं प्रेक्षकों में बहुत सारे सुधार लाते हैं जैसे की व्यक्तित्व सुधार, प्रभावी संचार, सहानुभूति, निर्णय लेना, चिकित्सक सोच विचार, आपसी संबंध, भावनात्मक उन्नति और तनाव प्रबंधन।

जिस तेजी से दुनिया के हर क्षेत्र में सुधार हो रहे हैं, उसी तेजी से छात्रों से कौशल (Skill) की माँग हो रही है। इसलिए दुनिया भर के शिक्षा केंद्रों पर कौशल विकास कर्णों का दबाव बढ़ता जा रहा है। नाट्यगृह किस प्रकार से कौशल विकास में कारगर है यह देखने से पहले हमें कौशल अथवा जीवन कौशल क्या है समझना पड़ेगा।

कौशल विकास के अंतर्गत बहुत सारी बातें समाविष्ट की जा सकती हैं जैसे की, व्यक्तित्व सुधार, प्रभावी संचार, सहानुभूति, समस्या सुलझाना, निर्णय लेना, रचनात्मक व चिकित्सक सोच- विचार, आपसी संबंध, भावनात्मक उन्नति और तनाव प्रबंधन। आजकल के भागदौड़ की जिंदगी में कौशल विकास बहुत जरूरी है। यह न सिर्फ आपके कारोबारी एवं अधिकारिक जीवन

में बल्कि व्यक्तिगत जीवन में भी लाभदायी है। सभी स्कूल, कॉलेज अध्यापकों के लिए कौशल विकास एक चुनौती बन गई है। पारंपारिक शिक्षा पद्धति के तहत कौशल विकास की संघि का दायरा बहुत कम है या ना के बराबर है। इसलिए छात्रों को एक विकसित नागरिक बनाना आध्यापकों के लिए एक चुनौती बन गया है। वह अपने विषयों को नए तरीके से पढ़ने की पूरी कोशिश कर रहे हैं। वह गंभीरता से शिक्षा के नए माध्यमों की खोज कर रहे हैं ताकि वह अपने छात्रों को एक सशक्त एवं काबिल नागरिक बनाए। इन्हीं माध्यमों से एक प्रभावी माध्यम नाटक है। नाटक और नाटक प्रस्तुतीकरण के तहत छात्रों में सौचने, चित्रों का इस्तेमाल करना, मत प्रदर्शित करना, समस्या समझना और उसका निराकरण करना एवं फैसला लेने में सहाय करना

पीएच. डी. इन डिजिटल आर्ट, भारतीय विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, कात्रज परिसर, पुणे-411046, दूरभाष-7721005000 dr.girishcharwad@gmail.com
पीएच. डी. इन डिजिटल आर्ट, भारतीय विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, कात्रज परिसर, पुणे-411046, दूरभाष-9822598787 jdkhaire@gmail.com

इन बातों का समाय
अधिकतम अध्यापक
नाटक प्रस्तुतीकरण व
जैसे की विज्ञान
(Mathematics) एवं
की कोशिश कर रहे
सेक्सपिअर ने अप
में नाटक की परिभाषा
“नाटक समाज/प्रवृत्ति
है।” मनोरंजन करने
में कल्पक एवं वैचारिक
करता है। उबाऊ, आ
पद्धति से छुटकारा दे
(Roll playing) छात्रों
सुधार में सहायता क
सफल व प्रभावी शिक्षा
नाटक प्रस्तुतीकरण
को अच्छे से समझ ले
समय तक उनके दि
निवारण का यह ए
इसी के साथ यह
काम करता है। नाटक
से सौंदर्य आकलन त
विचारों में बढ़ोत्तरी हो
में आगे घटित होने
करा देता है। इससे
मित्रता का वातावरण
कम हो जाती है।
नाटक / नाटक
सारी क्रियाएँ जैसे क
आशुरचना, समूह स
और निर्णय लेना, छात्र
एवं संकल्पनात्मक बा

इन बातों का समायोजन होता है। इसलिए अधिकतम अध्यापक (Drama Enactment) नाटक प्रस्तुतीकरण के माध्यम से अपने विषय जैसे की विज्ञान (Science), गणित (Mathematics) एवं भाषा (Language) समझाने की कोशिश कर रहे हैं।

सेक्सपियर ने अपने प्रसिद्ध नाटक "हॅम्लेट" में नाटक की परिभाषा करते हुए कहा है कि "नाटक समाज/प्रवृत्ति का दर्पण धारण करता है।" मनोरंजन करने के अलावा, नाटक छात्रों में कल्पक एवं वैचारिक समझ बढ़ाने का काम करता है। उबाऊ, आलसी एवं दुहराव पारंपरिक पद्धति से छुटकारा देते हुए नाटक प्रस्तुतीकरण (Roll playing) छात्रों में वैचारिक एवं व्यक्तिगत सुधार में सहायता करती है। इसीलिए यह एक सफल व प्रभावी शिक्षा माध्यम है।

नाटक प्रस्तुतीकरण के दौरान प्रेक्षक घटनाओं को अच्छे से समझ लेता है तथा घटनाएँ ये लंबे समय तक उनके दिमाग में रहते हैं। समस्या निवारण का यह एक वैज्ञानिक माध्यम है। इसी के साथ यह सौंदर्य निर्मिती करने का काम करता है। नाटक प्रस्तुतीकरण के माध्यम से सौंदर्य आकलन तथा कल्पक और रचनात्मक विचारों में बढ़ोत्तरी होती है। नाटक छात्रों/प्रेक्षकों में आगे घटित होने वाली घटना से परिचित करा देता है। इससे विद्यार्थी और अध्यापकों में मित्रता का वातावरण निर्माण होता है तथा दूरी कम हो जाती है।

नाटक / नाटक प्रस्तुतीकरण के तहत बहुत सारी क्रियाएँ जैसे की भूमिका निभाना पद्धति, आशुरचना, समूह सहयोग, समस्या निराकरण और निर्णय लेना, छात्रों एवं प्रेक्षकों को संकल्पना एवं संकल्पनात्मक बातें समझने में सहायता करती

है। साथ ही भाषा पर प्रभुत्व प्राप्त करने के लिए कारगर साबित होती है। व्हाइटसन इस बारे में विधान करते हैं कि,

"संचार एवं भाषा कौशल को लागू एवं अन्वेषण करने के लिए नाटक एक प्रभावी माध्यम है।"

जीवन कौशल एवं समाज कौशल एक विशिष्ट व्यवहार पद्धति है, जो व्यक्ति अपने आंतरिक क्रिया के दौरान उपयोग में लाये जाते हैं। नाटक के दौरान व्यक्ति आंतरिक व्यवहार पद्धति जैसे की एक-दूसरे की पहचान कराना, एक-दूसरे का सम्मान करना, अनुमति या सहमति मिलाना, मदद मांगना, मित्रता एवं प्रेम बढ़ाना, और उसे जारी रखना ऐसी क्रियाएँ आती है।

छात्रों में शारीरिक, मानसिक एवं रचनात्मक प्रगति के लिए जरूरी होती है। उनमें समीक्षात्मक विचारों में बढ़ोत्तरी करते हैं।

स्ट्रेनबर्ग समीक्षात्मक सोच की व्याख्या करते हुए कहते हैं "समीक्षात्मक सोच के अंतर्भूत लोग समस्या का निराकरण और निर्णय लेना जैसी महत्वपूर्ण क्रियाएँ करते हैं।

नाटक/नाटक प्रस्तुतीकरण छात्रों को व्यस्त रखने के साथ ही उनमें सहानुभूति एवं पर-पीड़ा से अवगत कराते है। आशुरचना छात्रों में वैचारिक स्तर को बढ़ाते है और उन्हें घटनाओं को अच्छे से समझने में मदद करते हैं। दूसरे शब्दों में आशुरचना छात्रों में विभिन्न परिप्रेक्ष्य निर्माण करते है। कारण नाटक एक समस्या का प्रस्तुतीकरण होता है। वह समस्या नाटक के दौरान तनाव निर्माण करती है जो बहुत सारे ऊँच नीच पड़ावों से गुजरते हुए समस्या निराकरण की ओर जाता है।

इन घटनाओं के दौरान छात्र, प्रेक्षक एक अवस्था से दूसरी अवस्था, दूसरी से तीसरी इस प्रकार भावनात्मक एवं वैचारिक स्तर पर अनुभूति करते रहते हैं, जो उसके वास्तविक जीवन में उसे बहुत महत्त्वपूर्ण साबित होती है। इसी के साथ छात्र/प्रेक्षक नाटक में प्रदर्शित सामाजिक मुद्दों से अवगत होते हैं।

नाटक पद्धति विद्यार्थी केंद्रित पद्धति होने के कारण अध्यापन, अध्ययन, याद रखना, व्यक्तित्व विकास, समस्या निराकरण और फैसला लेना, इस क्रिया में उपयुक्त साबित होती है।

संदर्भ सूची :

- 1) सेक्सपिअर, विल्यम, *हैम्लेट, प्रिंस ऑफ डेन्मार्क*, कॉम्ब्रीज, यू.के. : कॉम्ब्रीज यूनिवर्सिटी प्रेस, 2003
- 2) स्टेनबर्ग, आर.जे., *क्रिटिकल थिंकींग : इट्स मॅच्युर मिझरमेंट एंड इम्युकमेंट* वॉशिंगटन इंस्टा एज्युकेशन
- 3) व्हाटसन, व्ही., *न्यु वेज ऑफ युझींग ड्रामा अॅन्ड लिटरेचर इन लॉन्वेज टिचींग*, अलेक्झांडीया व्ही.ए.प्रेस

रंगमंच

रंगमंच एक ए
का माध्यम न
उपयुक्त सिद्ध
नहीं करते हैं
का क्या उपय
यही इस शोध
बीज शब्द

भूमिका

मानव इस ध
अपनी बुनिय
सोचता है। र
के पश्चात व
संभवतः सम्पू
एक ऐसा प्र
अवधारणा की
ने तो अपनी
सोचा भी नह
प्राप्ति के लिए
प्राप्ति का प्र
रहा होगा।

संगीत, चि
का निर्माण मनु
के द्वारा वह

NIRMALA INSTITUTE OF EDUCATION
IN ASSOCIATION WITH

THE DIRECTORATE OF HIGHER EDUCATION

INTERNATIONAL CONFERENCE
**INCORPORATING ELEMENTS OF THEATRE
INTO PEDAGOGY AT DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION**

CERTIFICATE
O F P A R T I C I P A T I O N
PRESENTED TO

Prof. Dr. Girish Anant Charawad

FOR PRESENTING A PAPER TITLED

Skill enhancement through Theatre

4 NOVEMBER 2022 - 5 NOVEMBER 2022

DR. DELIA ANTAO
OFFG. PRINCIPAL

DR. RITA PAES
DIRECTOR

MS. ANAGHA DESHPANDE
COORDINATOR

DR. MAYA
RODRIGUES
IQAC COORDINATOR

NIRMALA INSTITUTE OF EDUCATION

IN ASSOCIATION WITH

THE DIRECTORATE OF HIGHER EDUCATION

INTERNATIONAL CONFERENCE

**INCORPORATING ELEMENTS OF THEATRE
INTO PEDAGOGY AT DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION**

CERTIFICATE

O F P A R T I C I P A T I O N

PRESENTED TO

Prof. Dr. Girish Anant Charawad

FOR PRESENTING A PAPER TITLED

Skill enhancement through Theatre

4 NOVEMBER 2022 - 5 NOVEMBER 2022

DR. DELIA ANTAO
OFFG. PRINCIPAL

DR. RITA PAES
DIRECTOR

MS. ANAGHA DESHPANDE
COORDINATOR

DR. MAYA
RODRIGUES
IQAC COORDINATOR

अंक-24

ISSN 0975-5217

UGC-CARE LIST (GROUP-I)

वर्ष 2022

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध पत्रिका)

अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा (बिहार)

40. Teaching and Learning Through the Theatrical Approach: an Artistic Tool
Dr. Ajay Malpani,
Ms. Bhavna Pathak, Dr. Zuber Khan 312
41. Theatrical presentation of the content does helps students to digest the concept easily and effectively
Nitin Suryakant Garud 322
42. Effect of Role Playing on Academic Achievement of Secondary School Students of Goa in the Post –Covid Era
Mrs Sharmila V. Kerkar,
Jojen Mathew 327
43. शिक्षा में नाटक और इन्फोड्रामा (Shiksha Me Natak aur Infodrama)
डॉ. पुष्पम नारायण, सुनिता भारती 333
44. जीवन कौशल विकास में नाटक की भूमिका
डॉ. अमोल श्रीराम देशमुख 340
45. शिक्षा में रंगमंचीय कला का अनुप्रयोग : विशेष संदर्भ थिएटर इन एजुकेशन (TIE-संस्कार रंगटोली)
डॉ. नितप्रिया प्रलय 346
46. Elements of Indigenous Theatre forms as an aid for non-formal education
Amruta Rushiraj Salvi 352
47. नाटक के माध्यम से कौशल सुधार प्रो. डॉ. चरवड गिरीश, प्रो. डॉ. जगदिश खैरे 358
48. रंगमंच और कौशल विकास
किशोर शिरसाट 361
49. रंगमंच के माध्यम से विभिन्न प्रकार की वृद्धि का विकास करना
प्रो. डॉ. जगदिश खैरे, प्रो. पोतदार किशोर 365
50. खान्देश का लोक कलाओं के माध्यम से कौशल विकास (Skill Development Through Folk Arts In Khandesh)
वैभव पुंडलिक मावळे, प्रो. डॉ. संजय पाटील 372
51. स्नातक स्तर के शिक्षा में कौशल वृद्धि के रूप में रंगमंच (Theatre as Skill Enhancement in Graduate Level Education)
रोहित कुमार 377
52. ली स्टार्सबर्ग की पद्धति का चिकित्सकीय (Therapeutic) प्रयोग
पायल अमर पांडे 381
53. नाटक कला और संवादशीलता
प्रो. स्मिता प्रेमानंद साबळे 384
54. विदर्भ का लोकनाट्य खडीगंमत का नागपुर जिले के अनौपचारिक शिक्षा में योगदान
वैदेही चवरे, डॉ. संयुक्ता थोरात 388
55. रंगमंच के माध्यम से कौशल वृद्धि विकास
प्रो. पोतदार किशोर, प्रो. डॉ. चरवड गिरीश 391

रंगमंच के माध्यम से कौशल वृद्धि विकास

प्रो. पोतदार किशोर*, प्रो. डॉ. चरवड गिरीश**

सारांश:

दृश्यकला रंगमंच का बदलता स्वरूप कौशल वृद्धि विकास में सहाय होता है। रंगमंच में नृत्य, संगीत, चित्र, अभिनय, सहित समस्त कलाएँ व विभिन्न प्रकार के कौशल का समावेश होता है। इसके साथ हम नए नए कौशल रंगमंच के माध्यम से सीखते हैं।

प्रस्तावना

रंगमंच माध्यम दृश्यश्रव्य कला है। रंगमंच के माध्यम से युवक कई तरह के कौशल आत्मसात कर सकते हैं। जैसे कोई नाटक बिठाना होगा तो उनको अनेक कथा, कविता, उपन्यास को पढ़ना होगा, इससे उनका कथा लिखने का अभ्यास होगा। कथा अनुसार किरदार के मेकअप का अभ्यास करेंगे। ड्रेस डिजाइन का उसके रंगसंगति का अभ्यास होगा, कहानी अनुसार अगर घोड़सवारी दिखानी है तो उसका बैकग्राउंड जंगल दिखाना होगा। राजा मेज पर खाना खाते हुए दिखाना है तो उसका बैकग्राउंड रत्नजड़ित महल होगा। नेपथ्य कला सिखेंगे, उसके कौशल हासिल करेंगे। संगीत क्या होगा, वह अभ्यास करेंगे। प्रकाश योजना किस तरह से होनी चाहिए यह अभ्यास होगा। निर्देशन का अभ्यास होगा। कौनसा किरदार प्रभावशाली दिखाना है उसके संवाद कौन से होने चाहिये। अगर खलनायक और हिरो इनको कहानी अनुसार परिणाम स्वरूप

मेकअप, डायलॉग, पोशाक, प्रकाश योजना सारी चीजों का अभ्यास होगा।

रंगमंच का इतिहास

भारतीय रंगमंच नाट्यशास्त्र में नाटक से संबंधित भरतमुनि के नाट्यशास्त्र में कुछ दिशा निर्देश दिए गये हैं। कुछ कार्य थे जो मंच पर नहीं किये जाने चाहिए, शृंगार, सोना, चुंबन दृश्य, आलिंगन, जलक्रीड़ा, नहाना, अशोभनीय कृत्य और मृत्यु दिखाने की वर्जना थी। हिंसक दृश्य, हिंसक युद्धों से बचा जा सकता था। गलत दिशा में बढ़ रहे रंग कर्म को सुधारने हेतु बंधन लगाए गए होंगे, फिर भी लोकनाट्य परंपरा आगे बढ़ती रही। चाहे व बुद्ध के नियम का पाश हो या सम्राट अशोक की मनाई, पर नाट्य कर्म चलता रहा। किसी परंपरा से संस्कृत नाट्य परंपरा विकसित हुई। संस्कृत रंगमंच जिसे क्लासिकल थिएटर का नाम दिया गया। परंपरागत व्याख्या कहती है, इंद्र देवता को प्रसन्न

*भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, कात्रज परिसर, पुणे-411046 मो. 9921855412 kishorepotdar4@gmail.com

**पीएच. डी. इन किजुअल आर्ट, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, कात्रज परिसर, पुणे-411046 मो.

7721005000 dr.girishcharwad@gmail.com

करने हेतु नाटक अवश्य खेले गये। जितने भी संस्कृत नाटक आज हमारे पास उपलब्ध है। उनकी विषयवस्तु और स्वरूप में काफी विविधता है। एकांकी से लेकर दस अंकी वाले, लंबे नाटक होते थे। सामान्य रूप से नाटक राजप्रसाद, धनाढ्य व्यक्ति के घरों में, मंदिर के प्रांगण इत्यादि स्थानों पर विशेष अवसर पर खेले जाते थे। हिंदी रंगमंच संस्कृत लोक, पारसी रंगमंच, की पृष्ठभूमि का आधार लेकर विकसित हुआ। घातव्य हैं की भरत मुनि ने नाट्यशास्त्र में नाट्य शब्द का प्रयोग केवल नाट्य के रूप में न करके व्यापक अर्थ में किया है। जिसके अंतर्गत रंगमंच, अभिनय, नृत्य, संगीत, रस, वेशभूषा, रंग, शिल्प, दर्शक आदि सभी पक्ष आते हैं। भारत में संस्कृत रंगमंच के पृष्ठभूमि में चले जाने के बाद भी लोक रंगमंचों की परंपरा अत्यंत सुदृढ़ रही। नौटंकी, रासलीला, रामलीला, सांग, नकल, खयाल, यात्रा, यक्षगान, नाच्य, तमाशा, आदि लोकप्रिय लोकनाट्य रूप रहे हैं। भारतीय रंगमंच का पाश्चात्य रंगमंच परिकल्पना से भी प्रभाव हुआ। वस्तुतः नाटक को बृहदाकार पात्रों की बहुलता, देश काल का विस्तार, युद्ध, मृत्यु जैसे दृश्य का समावेश पाश्चात्य नाटकों से प्रेरित है।

भरतमुनि के नाट्यशास्त्र में तीन किस्म की रंगशाला का उल्लेख किया है और उन्हें बनाने की विधि बताई गई है। रंगशाला के तीन भाग होते थे। सभागार यानी प्रेक्षक बैठने की जगह। मंच और नेपथ्य के बीच परदा होता था। परदे के पीछे से अभिनेता, अभिनेत्री, मंच पर प्रवेश करते थे। नाटक का मंच बिना किसी मंच सज्जा के किया जाता था। अभिनय करनेवाले अपनी भाषा अपने हावभाव से ही वातावरण और परिस्थिति का वर्णन करते थे। वस्त्राभूषण और सजना सवरणा, भूमिका को

देखते हुए किया जाता था। ताकि पात्र आसानी से पहचाने जा सके। अधिकांश नाटकों में नायक, नायिका, खलनायक और विदूषक ये चार पात्र रहते थे। आम तौर पर नाटक का प्रारंभ मंगलगीत से होता था। सूत्राधार नाटक के बारे में बताता था। हिंसा, मृत्यु, मंच पर नहीं दिखाई जाती थी। अपवाद के रूप में उरुभंगम् नाटक है, जिसमें दुर्योधन को मरता दिखाया गया था। भारतीय नाटकों में सुखांत ही दिखाया जाता था, दुःखांत नहीं। नाटक के अंत समय पात्र दर्शकों के प्रति आभार प्रकट करते थे। भारतीय नाट्य, चित्रकला की आधार... पडांग है।

रूप भेदः प्रमाणानि भाव लावण्य योजनम्।
सादृश्य वर्णिकाभंग इतिचित्रम् पडांगकम्॥

पडांग हर महान भारतीय कलाकृति का एक अनिवार्य हिस्सा है। वास्तविकता के आदर्शकरण में कलाकार को अपनी आंतरिक सहनशक्ति के अलावा इंद्रियों का ताना बाना भी अपना पड़ता है। ये कानून उन लोगों की रचना है, जो उदात्त द्वारा सशक्त अपनी विकसित चेतना के सागर से रत्नों का मंथन कर सकते हैं। चाहे वो चित्रसूत्र हो, कामसूत्र हो या नाट्यशास्त्र इन सभी भारतीय ग्रंथों में ऐसे सभी नियम संतों द्वारा तैयार किए गये हैं। कला शाश्वत अनिश्चित के साथ एकीकरण को सक्षम करती हैं। यह मूर्त और सार्वभौमिकता के अवशोषण से परे की यात्रा है, जैसा की थॉमस मर्टन ने सही कहा है कि कला हमें खुद को खोजने और एक ही समय में खुद को खोने में सक्षम बनाती है।

अजंता के प्राचीन चित्र से लेकर आज तक के सभी वर्तमान कलाकारों की कलाकृति में अजाने रूप से पडंग आधारित होते हैं। वात्सायन विरचित कामसूत्र में वर्णित उपयोग

या चित्र कर्म के छह अंग याने रूप, भेद, प्रमाण, भाव, लावण्य योजना, सादृश्य और वर्णों का भंग को बताया गया है। प्राचीन भारतीय चित्रकला में यह पडंग हमेशा ही महत्वपूर्ण और सर्वमान्य रहे हैं। पाश्चात्य कला का प्रभाव पड़ने के बावजूद भी इसका महत्त्व कम नहीं हुआ।

रूप भेद

यह विषय की शारीरिक स्थिति सौंदर्य रूप से ज्ञान पर सूक्ष्म और व्यक्तित्व के उभार पर भी ध्यान केंद्रित करता है। रूपरेखा सुंदर होगी तो पात्र परिणाम कारक होगा।

प्रमाण

यह वस्तुओं के संरचनात्मक शारीरिक रचना में एक अंतर्दृष्टि प्रदान करता है। एक से दुसरे की तुलना दर्शाता है।

भाव

भाव का आयोजन, भावना एक इरादे के बारे में बताती है। उदा. नायक, नायिका, खलनायक, उनकी भावना अदाकारी से पेश करते हैं। भाव का संबंध किसी न किसी विभाग से होता है। मन में जिस भाव का रस उत्पन्न होता है, शरीर में उसी के अनुकूल लक्षण प्रगट होते हैं। मनुष्य का शरीर संसार का कोई भी कार्य व्यापार भाव निरपेक्ष नहीं होता है। चित्र में भाव, आकृति, भंगीमां से व्यक्त होते हैं। भाव व्यंजना के दो रूप होते हैं। प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष भावनाएँ। प्रत्यक्ष भाव तो हम आखों से देख पाते हैं, जब कि छिपे भाव को अनुभव द्वारा समझा जाता है। प्रत्यक्ष भाव को कलाकार सहजता से दिखा पाता है, जब की अप्रत्यक्ष भाव को दिखाना चुनौती होती है।

लावण्य

एक कलाकार किसी चरित्र को तब तक सही ठहरा नहीं सकता, जब तक उसके सुंदर अंगों को, भावनाओं को, रंगों को सक्षम तरीके से नहीं दिखा सकता।

सादृश्य

प्रतिकृति का जिस गुण के कारण मूलवस्तु से समानता स्थापित होती है, उसे सादृश्य कहा जाता है। चित्र चाहे वास्तविक हो या काल्पनिक, प्रस्तुत अगर प्रेक्षकों को उसे पहचान में कठिनाई नहीं आती, तो उसे शुद्ध माना जाता है।

वर्णिका भंग

एक बहुमुखी कलाकार की हाथों में साधारण रंग, असाधारण उत्साह का उच्चारण करते हैं। चित्र में किस वर्ण से समीप, कौन-सा वर्ण होना चाहिए। समीपता व दूरी पर उचित संयोजन के बारे में जानकारी समझ में आती है। वर्णिका भंग चित्र, कर्म, साधना का चरमबिंदू होता है। इसीलिए पडंगों को कला का अंतिम अंग कहा जाता है।

चित्रकला में प्रमुख पाँच वर्ण माने जाते हैं। उजला, पिला, लाल, काला और नीला। इन्हीं प्रमुख वर्णों से सैकड़ों उपवर्ण बनाये जाते हैं। भारतीय सौंदर्यशास्त्री संवेदी थे और सशर्त उन्होंने पूरे विश्वास से जो भी मानदंड प्रस्तुत किए हैं वह आज तक अकाट्य हैं। प्राचीन भारतीय साहित्य ग्रंथों में पडंग भारतीय कला का सबसे महत्वपूर्ण सिद्धांत है।

भरत मुनि कृत नाट्यशास्त्र के छठे अध्याय में सुप्रसिद्ध रस सूत्र लिखा है। सूत्र यानि कम शब्दों में बताने वाला वाक्य, पंक्ति। रस सूत्र का अर्थ मूल संस्कृत है।

विभावानुभाव व्यभिचारी संयोगाद रसनिष्पत्ती:

यानी विभाव, अनुभाव और व्यभिचारी भाव इनके संयोग से रस की निष्पत्ति होती है। ये सूत्र यानी, आनेवाले कई शतकों तक रस सिद्धांत के बारे में होने वाले चर्चा का मूल पाया होगा। लेकिन इस सूत्र का अर्थ अच्छे से जानने के लिए हमें पहले ये सूत्र में विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव ये और स्पष्टीकरण में दिया गया स्थायी भाव का पारिभाषिक अर्थ जानना आवश्यक होगा। हमारी जीवन में रोज कुछ ना कुछ नई घटनाएँ होती रहती हैं। उससे हर्ष, शोक, प्रेम, भय, करुणा यह भावना हमारे मन में उद्दिपित होती है। इन भावनाओं के दो प्रकार से प्रगट करने की कल्पना की गई है।

1. स्थिर स्वरूप की भावना जो ज्यादा समय तक रहती है।
2. कम समय तक रहने वाली भावना। उदा. लज्जा, ये ज्यादा देर तक रहने वाली नहीं है। प्रेम भावना कितना तो भी अधिक समय स्थिर रहने वाली है।

ये दो प्रकार के भावना में से स्थिर स्वरूप के भावनाओं का पहले विचार करेंगे।

कोई भी स्थिर भावना को, उसको प्रगट होने के लिए कोई कारण नहीं बना तो वह भावना निद्रित यानी शांत अवस्था में रहती है। उसको जागृत होने के लिए वैसा कोई कारण घटना चाहिये इसके दो कारण होते हैं। जिस कारण से उस भावना का उदय होता है। या जिस कारण से वह भावना का उदय होने वाला नहीं, वह भावना उदित होने के बाद जिससे वृद्धिगत होती है ऐसा कारण।

उदा. प्रियतम के मन में प्रित जागृत करने का मुख्य कारण उसकी प्रेयसी होती है। और

उसमें एकांत स्थल, चांदनी रात वगैरे भावना को बढ़ावा देने वाले वातावरण हो। या भय भावना का विचार किया तो अचानक सर्प दिखना, उसकी फूफकार से मन में डर पैदा होना इस तरह से कोई भी भावना अंतःकरण में उदित हुई और वृद्धिगत हुई तो वह व्यक्ति के बर्ताव से मालूम पड़ जाता है, कि वह व्यक्ति घबराया हुआ है। उसके मन में भय जागृत होने के बाद वह कापने लगेगा। अगर मन में शोक उदित हुआ तो उसकी मुद्रा खिन्न दिखाई देगी। आंख से आसू टपकने लगेंगे।

विभाव उसके दो प्रकार

हमारे जीवन में कुछ ऐसी घटनाएँ घटती हैं जो हम कभी भूल नहीं सकते। ऐसी घटना किसी कवि या नाटककार ने अपने काव्य या नाटक में बहुत अच्छी तरह से दर्शया है। ऐसी स्थिर भावना रहित चीजों को विभाव संज्ञा दी गई है। विभाव दो प्रकार के मानते हैं जिस कारण से वे भावना जागृत होती है वह आलंबन विभाव और जिस कारण से वे भावना वृद्धिगत या उद्दिपित होती है, वह उद्दीपन विभाव।

अनुभाव

काव्यनाटक के पात्र के मन में उदित हुई भावना के उसके उपर होनेवाले परिणाम को साहित्यशास्त्र में अनुभाव कहा जाता है। अनु यानी पीछे से, भावना उदित होने के बाद का पात्र के ऊपर उसका परिणाम होना।

संचारी भाव या व्यभिचारी भाव

हमारें मन में जो भी भावना, विचार आते हैं और जाते हैं, उस भाव को संचारी भाव कहते हैं। उदा. लज्जा... ये संचारी भाव है। तो प्रीति

ये स्थिर भाव है। संचारी भाव को व्यभिचारी भाव कहते हैं।

संयोग

विभाव, अनुभाव और व्यभिचारी भाव इनके कौशल्य से परिणाम स्वरूप किया गया मिलाप को सम्यक योग कहते हैं। विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव इन सभी का मिलाप स्थायी भाव से बनने से होने वाले सुंदर अविष्कार, रसनिष्पत्ति से सुखद अनुभव प्रेक्षकों को मिल सकता है।

रंगमंच से जुड़नेवाले युवकों को कई तरह के कौशल प्राप्त हो सकते हैं। आज का जमाना डिजाईन का है, हर चीज में डिजाईन और अपना अलग से अस्तित्व दिखाने की स्पर्धा चल रही है। पुराने जमाने में कलाकार अपना अंदाज, अभिनय, आवाज, रेकॉर्ड नहीं कर सकते थे। आज कल रेकॉर्डिंग तकनीक की वजह से वो किस तरह से पेश आना है, यह जानते हैं। कपड़े से लेकर चाल चलन, लाईट इफेक्ट, म्यूजिक, मेकअप, पेहराव, नेपथ्य, इनकी गलतियाँ सुधार सकते हैं। कहां पर आवाज उठानी, बढ़ानी और कम करनी है, इसका बदलाव ला सकते

है, अच्छे ढंग से पेश कर सकते हैं। उदा. जैसे कि अमरीश पुरी भारतीय नाट्य चित्रपट के अच्छे कलाकार माने जाते हैं। किसी विदेशी हॉलीवुड के निर्देशक ने उनका अभिनय फिल्म में देखा और उनको खत लिखकर प्रशंसा की और लिखा... दुनिया का सबसे क्रूर आदमी पर्दे पर तुम हो और पर्दे के पीछे सबसे दयालु आदमी भी तुम ही हो। जो किरदार जितना अच्छा निभाया जाय उतना वह प्रेक्षकों के उपर असरदार होता है।

निष्कर्ष

रंगमंच से जुड़ी सारी कलाओं की नृत्य, नाट्य, प्रगटीकरण की शैली का विचार तो दृश्यकला के तत्वों से प्रेरित है और बदलते समय अनुसार, उनमें कितना भी बड़ा बदलाव आया होगा तो भी उनका मूल प्रायः वही रहेगा। लेकिन पुराने जमाने का रंगमंच और आज का रंगमंच इसमें तरक्की हुई है, कौशल के अवसर बढ़े हैं।

संदर्भ सूची

1. विकिपीडिया गुगल
2. सौंदर्यशास्त्र : लेखक पु.ना. वीरकर, लेसन नं. 1

NIRMALA INSTITUTE OF EDUCATION
IN ASSOCIATION WITH

THE DIRECTORATE OF HIGHER EDUCATION

INTERNATIONAL CONFERENCE
**INCORPORATING ELEMENTS OF THEATRE
INTO PEDAGOGY AT DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION**

**CERTIFICATE
OF PARTICIPATION**
PRESENTED TO

Prof. Kishor N. Potdar

FOR PRESENTING A PAPER TITLED

रंगमंच के माध्यम से कौशल्यवृद्धि

4 NOVEMBER 2022 - 5 NOVEMBER 2022

Antao

DR. DELIA ANTAO
OFFG. PRINCIPAL

R. Paes

DR. RITA PAES
DIRECTOR

Anagha

MS. ANAGHA DESHPANDE
COORDINATOR

Rodrigues

DR. MAYA
RODRIGUES
IQAC COORDINATOR

83

January-June: 2023

Vol. 83, No. 07

आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

INDEX

- THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE: A CRITICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CONTRIBUTION IN POST-INDEPENDENCE ERA**01
Miss. Pratiksha Dinesh Dahale
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान-समीक्षात्मक विश्लेषण04
प्रा. अपर्णा अ. जगताप
- THE CONTRIBUTION OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA IN POST-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH POETRY**08
Dr. Hemant Govindrao Pawar
- CONTRIBUTION OF ANITA DESAI AND BHARTI MUKHERJEE IN POST-INDEPENDENCE INDIA AS A FEMINIST WRITER**11
Mr. Pramod Chudaman Chaudhari
- CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD**14
Pranali Shende/ Tanvi Bhadre/ Lavina Vernekar Karanjkar
- आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र मे महिला कलाकारो कि स्थिती19
प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे
- भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान22
प्रा. समाधान नारायण दराडे
- ८० च्या दशकातील भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवर्तक: इंदिरा गांधी26
प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA**31
Prof. Tanvi Bhadre/ Dr. Sanjay Bhalerao
- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग36
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे/ रामचंद्र नारायण चौरे
- स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्यातील महिलांचे कार्यकर्तृत्व41
प्रा. उन्नती संजय चौधरी
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील ब्रियांचे मराठी साहित्यातील योगदान45
डॉ. प्रदीप औजेकर

किंवा सेवा आधुनिक काळातील जाहिरातींचे वय सुमारे 100 वर्षे आहे आणि ते तपासण्यायोग्य तथ्यांवर आधारित आहे, प्रसिद्धीचा उपयोग खऱ्या अर्थाने कोणत्याही परिस्थितीत ख्रिस्तपूर्व दहाव्या शतकात होतो. तसेच, जाहिरातींमध्ये प्रतिमांचा वापर खूप महत्त्वाचा आहे कारण चिन्हे आणि नावांचे संकेत असलेल्या जाहिराती अशिक्षित आणि सुशिक्षित दर्शकांना ओळखणे नेहमीच सोपे असते.

जाहिरातीतील स्त्री प्रतिमा आज आपल्या सामान्य लोकांमध्ये, स्त्रिया केवळ कोमलता आणि नाजूकपणाची प्रतिमा नाहीत; ते जाहिरातींच्या क्षेत्रातील प्रमुख भूमिकांचे चित्रण करतात. जाहिरातींमध्ये स्टाईल तयार करण्यासाठी महिलांचा वापर केला जातो ज्यामुळे ग्राहक/ग्राहकांना विशिष्ट उत्पादनाच्या खरेदीकडे आकर्षित केले जाते. आज जाहिरातींमध्ये स्त्रिया महत्त्वाची भूमिका बजावतात हे लक्षात येते कारण त्यांची उपस्थिती विशेषतः पुरुषांसाठी खूप आकर्षण निर्माण करते कारण डेल्टा साबणसारख्या काही दूरचित्रवाणी जाहिरातींमध्येही हे पाहिले जाऊ शकते जेथे महिलांना पार्श्वभूमीत काही कामगिरी करताना पाहिले जाऊ शकते. मोहक भूमिका. आजकाल दूरचित्रवाणीवर प्रसारित होणार्या जाहिराती पाहिल्याशिवाय स्त्रिया प्रमुख आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत हे पाहणे फारच कमी आहे. बहुसंख्य टेलिव्हिजन जाहिरातींमध्ये व्यक्तिनिष्ठ, पूरक आणि गौण ते मुख्य अभिनेत्यांपर्यंतच्या भूमिका. या भूमिका पुरुष देखील बजावू शकतात हे तथ्य असूनही, त्याऐवजी स्त्रियांचा वापर केल्याने जाहिरात केलेल्या उत्पादनाचा परिणाम उंचावतो कारण ते अधिक रंग जोडते, ते अधिक ग्लॅमरस बनवते आणि ज्या प्रेक्षकांची आवड, लक्ष आणि संरक्षण खूप आवश्यक आहे त्यांच्यासाठी ते अधिक आनंददायी बनते. इंच मॅन एट अल आणि बस्ती सारख्या स्त्री संशोधकांच्या मते, स्त्रिया नम्र, निष्क्रीय म्हणून दाखवल्या जातात आणि मुख्यत्वे त्यांच्या लैंगिकता किंवा घरगुती शहराच्या दृष्टीने चित्रित केल्या जातात, तर पुरुष प्रबळ, सक्रिय आणि अधिकृत म्हणून दाखवले जातात. हे कदाचित मोठ्या प्रमाणात स्पष्ट करते की जाहिरातींमध्ये स्त्रियांनी बजावलेली भूमिका केवळ पुरुषांच्या अधीन का होती. हे संशोधन कार्य याद्वारे जाहिरातींमध्ये महिलांच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करण्यावर केंद्रित आहे.

जाहिरात आणि स्त्री:-

आज जाहिरात आणि स्त्री हे जणू समीकरण बनले आहे. जाहिरातीत महिलांच्या प्रतिमेचे आणि देहाचे ज्या कामुक तर्हेने प्रसारण केले जाते, त्याला समाजातून मोठा विरोध होत आहे. कोणत्याही स्त्रीची शारीरिक संरचना अमर्यादित ढंगात प्रस्तुत करणे, अनावश्यक रूपात दाखवणे ज्यातून प्रतिकूल प्रभाव पडेल आणि स्त्री समुदायासाठी अ-सन्मानजनक आणि अपमानकारक असेल, तथा समाजात अनैतिक वातावरण पसरायला चालना मिळेल अशा गोष्टींचा समावेश असलेल्या जाहिरातींवर पूर्ण बंदी आहे. तरीही उद्योग जगात जाहिरातींच्या माध्यमातून स्त्रियांची कामुक प्रतिमा प्रस्तुत करून आपल्या नैतिक मूल्यांना पायदळी तुडवून मोठा नफा कमावला जातो. स्त्री देहाचे प्रदर्शन करून, त्याचे बाजारूकरण करून या जाहिरात संस्था आपले आणि ग्राहकांचे हित साधत आहेत. एका बाजूला स्त्रीसौंदर्याचे विकृत स्वरूप तर दुसऱ्या बाजूला मनुष्याच्या उच्चस्तरीय क्षमतांना कुंठीत करून ग्राहकाला जाळ्यात अडकवण्याचे कारस्थान रचले जात आहे. हॉलिवुड सिनेमांचे अनुकरण करण्याच्या नादात हिंदी सिनेमाने भारतीय स्त्रीला देहप्रदर्शनाचे बाहुले बनवले आहे. आधुनिकता, कथेची आवश्यकता, या नावाखाली ही कीड आता दाक्षिणात्य सिनेमाबरोबर मराठी सिनेमालाही लागत आहे. काही स्त्रिया आपला बौद्धिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास करण्याचे सोडून कामुक आणि उपभोगवादी जाळ्यात स्वतःला अडकवून घेत आहेत. हे एक आधुनिक गुलामगिरीकडे वळणारे पाऊल आहे, कारण साडी, दागिने तथा सौंदर्य प्रसाधनांच्या जाहिरातीत स्त्रीला आकर्षक सौंदर्याच्या रूपात दाखवणे स्वाभाविक आहे परंतु शेव्हिंग क्रिम, टायर, पुरुषांचे कपडे इत्यादी वस्तूंच्या जाहिरातीत स्त्रियांचा सहभाग अनेक प्रश्न निर्माण करतो. दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर अनेक जाहिराती आहेत, ज्या एकत्र कुटुंबाने बसून पाहता येण्यासारख्या नसतात. वास्तविक वस्तूंच्या मूळ आशयाशी दुरान्वयेही न जुळणार्या बाबींचा वापर जाहिरातीत अनावश्यक वाटतो. त्यातील मुद्दाम ओढून ताणून वापरलेला भडकपणा जाणवतो. मध्यंतरी कदंब महामंडळाच्या बसगाड्यांच्या संतती नियमनाच्या सनी लियोनीच्या जाहिरातीमुळे वादळ उठले होते. आज अनेक ठिकाणी रस्त्याच्या बाजूला स्त्री-पुरुषांच्या अंतर्वस्त्रांच्या जाहिरातींतील अर्धनग्न स्त्री-पुरुषांच्या छायाचित्रांचे मोठे फलक झळकत असतात. मोठ्या विरोधानंतर यातील काही फलक हटवले आहेत, तर काही अजूनही दिमाखात झळकत आहेत. चित्रपटातील तारे आणि खेळाडू जाहिरातींच्या जगात स्त्रियांच्या बरोबरीने, पुरुषांना अत्यंत नगण्य स्थान दिले जाते. जाहिरातींच्या जगाचे, स्त्रियांच्या प्रतिमेचे बारकाईने विश्लेषण केले तर ते दोन स्तरांवर करता येईल. एक परंपरागत स्त्री, जी फक्त कुटुंबासाठी जीव तोडून वावरते, पतीला परमेश्वर मानते. 'मुव्ह' लावून आपली कंबरदुखी एका क्षणात झटकते आणि घरातील कामे आटोपते. ही स्त्री दिवस रात्र आपले पती, सासू-सासरे, मुलांच्या आरोग्याला जपते. त्यांच्या खाद्यपदार्थांची काळजी घेते. जी सवलतीच्या वस्तू खरेदी करून एक-एक रुपया वाचवून काटकसर करते. अशी आदर्श भारतीय स्त्रीची प्रतिमा, जी ममतारूपी माता, आदर्श सून, आज्ञाधारी कन्या आहे. दुसरीकडे आधुनिक स्त्रीची प्रतिमा. नव्या युगात वावरणारी, स्वतंत्र निर्णय घेणारी, रुढी-परंपरांना छेद देणारी अशी स्त्री. बंधनांना झुगारून खुलेपणाने जीवन जगून आपले स्थान

निर्माण करणारी, जी तरुणाईला खुणावणारी, अनुकरणीय वाटणारी, स्वतंत्र बाण्याची स्त्री. आपले सौंदर्य आणि फिगर टिकवून ठेवण्यासाठी झटत असते. फॅशन, मौजमस्ती आणि ग्लॅमरच्या दुनियेशी जिचे खोल नाते जडले आहे. स्त्रियांच्या या दुहेरी प्रतिमेचा मोठा खुबीने वापर या बाजारकरणाच्या दुनियेत आज अशा जाहिरातींत केला जातो. आपल्या हीन-दीन कमजोर प्रतिमेबरोबर देहप्रदर्शनाचा मांडलेला विकृत बाजार या दोन्हीबद्दल स्त्रियांनी आपला आवाज बुलंद करायला हवा.

स्त्री नाती प्राधान्य जाहिराती:-

प्रामुख्याने जाहिरातीत स्त्री नाती प्रकर्षाने दाखवले जातात. त्यातील आई आणि मुलाचं नात प्रत्येक जाहिरातीत दिसून येत.

एखादं उत्पादन विकण्यासाठी भावनिक 'अपील' करताना अनेक नात्यांचा वापर जाहिरातीत केला जातो. एखाद्या नात्याची वीण आणि उत्पादन यांचा मेळ साधून छोटीशी काही सेकंदांची कथा जाहिरातीतून सांगितली जाते. भारतीय जाहिरात क्षेत्राला भारतीयांच्या कौटुंबिक गोतावळ्याचा मोठा आधार आहे. कधी नवरा-बायको, कधी सासू-सून, आजी-आजोबा, आजी-नात अशा नात्यांवर आधारलेल्या अनेक जाहिराती आपण पाहिल्या आहेत; पण जाहिरात विश्वाला मोहात पाडणारं आणि हमखास 'अपील' होणारं नातं म्हणजे आई-मुलाचं. भारतात दूरदर्शनवर जाहिराती दिसायला लागल्या तेव्हापासून ते आजतागायत आईची रूपं बदलली असतील, पण जाहिरातीतलं तिचं अस्तित्व मात्र आजही कायम आहे. आधी ती साडी नेसून, पदर खोचून स्वयंपाक करायची, भाजी आणायची, कपडे धुवायची, तर आज ती डॉक्टर, फॅशन डिझायनर असते, मुलाला क्रिकेट शिकवते, एकटीच आपल्या मुलांना वाढवते. तिचे कपडे आधुनिक झाले आहेत. ती जीन्स घालते. आता आईचं वयही बदललं आहे. फक्त लहान मुलांची आई आता टीव्हीवर दिसत नाही. तरुणांची आई, सासू या रूपातही आई पाहायला मिळते. तिच्या नीटनेटकं आणि शिस्तबद्ध असण्याची जागा आता तिने कूल, फन लव्हिंग, सपोर्टिव्ह असण्यानं घेतली आहे.

साधारण नव्वदच्या दशकातील 'सर्फ'च्या जाहिरातीतल्या ललिताजी आठवा. ती आई आपल्या मुलाला 'कपडे गंदे हो जायेंगे' असं दरडावत असते. तेच आजच्या कपडे धुण्याच्या पावडरच्या जाहिरातीत आजोबांचे बूट पॉलिश करून देताना आपल्या मुलाकडे कौतुकानं बघणाऱ्या आईला आठवा. 'कपडे खराब करू नको' ते 'दाग अच्छे है' असं म्हणणाऱ्या आईपर्यंत जाहिरातींमधली आई बदलली आहे. आईचं करिअर असू शकतं किंवा ती गृहिणीच्या पलीकडे काही असेल याची शक्यता पूर्वीच्या जाहिरातींमध्ये नसायची; पण आता मात्र ती आपलं यशस्वी करिअर आणि आदर्श आई यांचा मेळ कसा घालते हे जाहिरातींमधून दाखवण्यात येत आहे. 'डॉक्टर होने के साथ मैं एक माँ भी हूँ' असं म्हणून जाहिरातीतली आई आपल्याला स्वच्छतेची जाण व आपल्या लहानग्याची काळजी आहे, हे स्पष्ट करते.

संतूर साबणाने वर्षानुवर्षे तरुण आणि कॉलेजला जाणारी युवती वाटणारी 'संतूर मॉम' ही संकल्पना रुजवलेली आहे. एखादी लहानगी एखाद्या युवतीला 'आई' अशी हाक मारणार आणि मग आसपासचे लोक अचंबित होणार, हा त्यांचा वर्षानुवर्षे चालत आलेला हिट फॉर्म्युला. आईने तरुण दिसावं या त्यांच्या कल्पनेला आजही मरण नाहीच. या जाहिरातींमधल्या तरुणी आई असल्या तरी त्यांची आई ही ओळख जाहिरातीच्या शेवटाकडे प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचते. जाहिरातीच्या सुरुवातीला ती एखादी नर्तिका, कोरिओग्राफर, पियानोवादक, बास्केटबॉल प्लेयर दाखवलेली असते. म्हणजे त्यांची प्रोफेशनल्स आणि त्याचं उच्च वर्गातील असणं हे या जाहिरातीतून अधोरेखित होतं. ते बघून मग खरोखरच एखाद्या लहान मुलाला वाटू शकतं, की आपल्याही आईला कोणीतरी असं म्हणावं मग ते मूल मागे लागतं आणि मग खऱ्याखुऱ्या आईचा 'संतूर मॉम' होण्याचा प्रवास सुरू होतो. त्यामुळेच इतक्या तरुण दिसणाऱ्या आई फक्त जाहिरातीत न दिसता आपल्या आसपासही दिसायला लागल्या आहेत. फक्त एखादा फ्रूट ज्यूस किंवा खाण्याचा पदार्थ कसा आपल्या मुलाच्या तब्येतीसाठी चांगला आहे हे दाखवणाऱ्या आणि फक्त आधुनिक दिसणाऱ्या आईपलीकडे, आधुनिक विचारांची आईसुद्धा जाहिरातीतून दाखवली जाते. 'बोर्नव्हिटा'च्या जाहिरातीतली आपल्या मुलाला धावपटू बनवण्यासाठी 'तुम्हे जीतने के लिये मुझे हराना पडेगा' असं म्हणणारी आणि विमानाशी रेस लावायला लावून आपल्या मुलात जिद्द पेरणारी आई. एका जाहिरातीत वडील बाहेरगावी गेलेत आणि दुसऱ्या दिवशी सामना आहे, रात्रीत क्रिकेटचे काही बारकावे आधी स्वतः गुगलवरून शिकून घेऊन मग ते आपल्या मुलाला शिकवणारी आई अमृता सुभाषनं रंगवली होती. 'बोर्नव्हिटा'च्या बिस्किटांच्या जाहिरातीत आपल्या मुलीच्या जिम्नॅस्टिक्सच्या प्रॅक्टिससाठी स्वतः पहाटे उठून हॉल साफ करून मग मुलीची प्रॅक्टिस घेणारी आई. मुलाचा पाय फ्रॅक्चर आहे म्हणून स्वतःचा पायही बांधून मुलाला स्विमिंगसाठी प्रेरणा देणारी आई. पतीला नवं आयुष्य मिळावं यासाठी अवयवदान करण्याकरिता स्वतः मेहनत घेऊन मानसिक ताण असूनही नेमक्या काळात प्रयत्नपूर्वक वजन घटवणारी आणि आपल्या मुलांना त्याची अजिबात कल्पना न देता हे सगळं करणारी आई. आपल्या पाल्यासामोरील जिद्द, प्रेरणा, मेहनत यांची प्रतीक म्हणून या जाहिरातीतली आई दाखवली आहे. या उलट नव्वदीच्या दशकातली 'धारा'च्या जाहिरातीतली आई ही जिलेबी करण्यापुरती किंवा ललिताजी बाजारहाट करताना दिसायच्या. माध्यमं हा समाजाचा आरसा असतो. माध्यमं समाजातून आपला आशय घडवतात, तर समाज हा माध्यमांनी दाखवलेल्या आज्ञातून

घडत असतो. सध्या समाज विचारांनी बराच मोकळा व्हायला सुरुवात झाली आहे याची काही उदाहरणं देणाऱ्या जाहिराती सध्या तयार होत आहेत. आई या संकल्पनेच्याच, पण आतापर्यंत असलेल्या रूढ चौकटी मोडून काही जाहिराती मांडण्यात आल्या आहेत. त्यात 'तनिष्क'ची पुनर्विवाहाची जाहिरात आहे. त्यात एक सावळी, साधारण तिशीच्या घरातली आधुनिक स्त्री, जी एका लहान मुलीची आईसुद्धा आहे, ती आपलं दुसरं लग्न करताना दाखवली आहे. तिची आपल्या मुलीसाठी होणारी घालमेल आणि मग त्या होणाऱ्या नवऱ्यानं तिला दिलेला दिलासा अशी ती जाहिरात आहे. 'टायटन'ची 'मदर बाय चॉइस' ही जाहिरातही तशीच जरा वेगळ्या प्रकारची आहे. यात एक गर्भवती मुलगी घरी जमलेल्या पाहुण्यांना, तिला आई का व्हायचं आहे आणि तिचा आई होण्याचा निर्णय याबद्दल स्पष्ट बोलताना दाखवली आहे. सध्या मुलं नकोत असं म्हणणाऱ्या पिढीतली ती आई होऊ घातलेली मुलगी, 'मी चुकून नाही तर पूर्ण विचार करून आणि स्वतःच्या इच्छेने आई होत आहे, मला त्याचा आनंद आहे,' अशा आशयाचं भाषण करते.

आई ही संकल्पना जरी स्त्रीशी निगडित असली तरी प्रत्येक वडिलांमध्येही एक काळजीवाहू आई दडलेली असते, याचं उदाहरण देणारी 'रेमंड'ची एक जाहिरात आहे. त्यात बिझनेस वूमन 'आई' एका मीटिंगला निघत असते आणि तिचं मन मात्र घरातल्या लहान मुलाशी अडकलेलं असतं. तिला निघवत नाहीये हे पाहून तिच्यासोबत असणारा नवरा गाडीतून उतरतो व आपल्या मुलासोबत घरी थांबतो आणि ती आई निर्धास्तपणे कार घेऊन निघून जाते. स्त्री कितीही पुढे गेली, आधुनिक झाली तरी आईच्या भावना त्याच असतात, ओढ तीच असते.

सिंगल मदर ही संकल्पनासुद्धा जाहिरातींमधून अनेकदा दाखवली गेली आहे. आणि याची सुरुवात कदाचित नीना कुलकर्णीच्या 'एलआयसी'च्या जाहिरातीपासून झाली होती. त्यात ती आपल्या नवऱ्याच्या निधनानंतर आपल्या मुलीची शिक्षण आणि लग्न करून देते.

सध्या 'ॲमेझॉनने 'मॉम, बी अ गर्ल अगेन' या संकल्पनेवर आधारित काही जाहिराती आणल्या आहेत. या जाहिरातींमध्ये वेगळेपण म्हणजे यातली आई ही साठीच्या पुढची आहे. जाहिरातीमध्ये दाखवलेली आई म्हटलं, की साधारणपणे तरुण आई, आपल्या लहान मुलांना स्वच्छता, खाद्यपदार्थ, एखादा सावण, पेस्ट याचं महत्त्व सांगत असते; पण या जाहिरातींमध्ये साधारण तिशीतली, कमावती मुलं-मुली आपल्या आईला पुन्हा एकदा तरुण करताना दाखवली आहेत. ॲमेझॉनच्या 'मॉम बी अ गर्ल अगेन' या जाहिरातीत दुसऱ्या शहरात नोकरी करणारी मुलगी आपल्या 'सिंगल मॉम'ला स्केट शूज पाठवून देते आणि मग त्या आईचा स्केटिंग शिकण्याचा, धडपडण्याचा आणि पुन्हा एकदा मूल बनण्याचा प्रवास सुरू होतो. या जाहिरातीतली आई ही वयस्कर असली तरी ती कमावती, आधुनिक आणि स्वतंत्र आहे. ॲमेझॉननं केलेल्या आणखी एका जाहिरातीत मुलगा परदेशी गेल्यानंतर आपल्या आईला भेट म्हणून कॅमेरा घेऊन देतो. आईची लग्नानंतर बाजूला राहिलेली फोटोग्राफीची आवड आता रिकाम्या वेळात जोपासता यावी, यासाठी त्या तरुणानं केलेला तो खटाटोप असतो. मुलगा परदेशी गेल्यानंतर दिवसभर ही आई फोटो काढताना आणि तिचा नवरा स्वयंपाक करताना या जाहिरातीत दाखवला आहे. आपल्या बायकोला पुन्हा एकदा तरुण झालेलं बघतानाचं समाधान तिच्या नवऱ्याच्या चेहऱ्यावर झळकताना दिसतं. या जाहिरातीतली आई ही शिकलेली आणि सधन कुटुंबातली दाखवली आहे. तिनं साडी नेसलेली असून, ती गृहिणी असल्याचं सूचित होते. दोन्ही जाहिरातींची संकल्पना एकच असली तरीही दोन्हीतली आई वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतून आली असल्याचं जाहिरातींमधून स्पष्ट होतं. 'आयडिया'चीदेखील अशीच साठीतली आई आणि तरुण मुलाच्या फोन एक्स्चेंजची जाहिरात हृदयस्पर्शी आहे. लहान मुलांसाठी असलेल्या उत्पादनांच्या जाहिरातीत आई दाखवणं गरजेचं असतं. कारण उत्पादनं घेण्याचा किंवा आपल्या मुलासाठी काय योग्य, हा निर्णय आई घेत असते. टारगेट ग्रुप, त्या ग्रुपची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक पार्श्वभूमी यानुसार उत्पादनांच्या जाहिरातीतली आई कशी दिसावी, कशी असावी, कशी वागावी हे ठरवलं जातं. उत्पादनाची किंमत आणि त्याचा प्रकार यानुसार दाखवलेल्या आईच्या व्यक्तिमत्त्वाची, विचारांची गहनता बदलते. टूथपेस्ट, मॅगी, ज्यूसच्या जाहिरातीतली आई आणि तनिष्क, रेमंड किंवा 'टायटन'च्या जाहिरातीतली आई यांच्यात वर्गभेद असणारच आणि तो जाहिरातींमधून स्पष्ट दिसतोही.

उत्पादनाबाबत ग्राहकांच्या मनात विश्वास निर्माण व्हावा यासाठी जाहिरातींमध्ये नात्यांचा वापर केला जातो. आई आणि मूल या नात्यापेक्षा इतर नात्यात क्वचितच इतका विश्वास आणि निःस्वार्थ प्रेम असू शकतं. या सगळ्या आणि इथून पुढे येऊ घातलेल्या जाहिरातींचा तोच मथितार्थ आहे.

निष्कर्ष:-

जाहिरात ही आधुनिक युगातली कला मानली जाते. पण ह्याच जाहिरातीतून महिलांनी आई, पत्नी, सून, मुलगी म्हणून आपल्या कर्तव्याला जागावे. घराचे आरोग्य, स्वच्छता आणि स्वतःच्या त्वचेची काळजी घ्यावी अशी पारंपरिक चौकट मोडू दिली नाहीये. तर, दुसरीकडे सेक्ससारख्या गोष्टीसाठी पुढाकार घेणारी, अंतर्वस्त्राच्या जाहिरातीत विनधास्त वावरणारी स्त्री

दाखवण्यासही जाहिरात सरसावली आहे. ह्या सगळ्यांत खीचे माणूस म्हणून जगणं किती कठीण झालंय, याविषयीची संवेदनाच संपून गेली आहे.

संदर्भग्रंथ:-

<https://www.google.co.in/>

<https://www.healthline.com/health/phobia-simple-specific>

<https://www.wikipedia.org/>

<https://albertasignrentals.com/billboard-types-you-can-use-for-yobusiness/>

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN:0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. सोनावणे विपिन राजेंद्र
of भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स पुणे: has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर
जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रीय सहभाग at the
National Conference (AIWPIE-2023) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sumitry
Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

34
Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

INDEX

- THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE: A CRITICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CONTRIBUTION IN POST-INDEPENDENCE ERA**01
Miss. Pratiksha Dinesh Dahale
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान-समीक्षात्मक विश्लेषण04
प्रा. अपर्णा अ. जगताप
- THE CONTRIBUTION OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA IN POST-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH POETRY**08
Dr. Hemant Govindrao Pawar
- CONTRIBUTION OF ANITA DESAI AND BHARTI MUKHERJEE IN POST-INDEPENDENCE INDIA AS A FEMINIST WRITER**11
Mr. Pramod Chudaman Chaudhari
- CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD**14
Pranali Shende/ Tanvi Bhadre/ Lavina Vernekar Karanjkar
- आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र मे महिला कलाकारो कि स्थिती19
प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे
- भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान22
प्रा. समाधान नारायण दराडे
- ८० च्या दशकातील भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवर्तक: इंदिरा गांधी26
प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA**31
Prof. Tanvi Bhadre/ Dr. Sanjay Bhalerao
- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग36
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे/ रामचंद्र नारायण चौरे
- स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्यातील महिलांचे कार्यकर्तृत्व41
प्रा. उन्नती संजय चौधरी
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचे मराठी साहित्यातील योगदान45
डॉ. प्रदीप औजेकर

CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST- INDEPENDENCE PERIOD

Pranali Shende, Assistant Professor, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Art,
Dhankawadi, Pune

Tanvi Bhadre, Assistant Professor, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Art,
Dhankawadi, Pune

Lavina Vernekar Karanjkar, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth College of Fine Art,
Dhankawadi, Pune

Abstract:

Advertising is an essential element in any market-driven economy, as it helps promote products and services to a wider audience. In India, advertising has seen significant growth and transformation in the post-independence period. In the beginning, the Indian advertising industry was male-dominated, with women being presented in a secondary manner relative to their potential and capabilities. In recent years, there has been a drastic increase in the participation of women in the Indian advertisement industry. Women have contributed to this industry in many ways, including as creative designers, directors, copywriters, modelling, and many more. The contributions of women in Indian advertising have been significant and have helped to promote greater gender equality, social and cultural awareness, and innovation in the industry. Post-independence Indian advertising has reflected societal changes and challenges that explored the period including the struggle for women's rights.

After independence, women played an essential role in shaping the Indian advertising industry, and their contribution has been considerable. Women in Indian advertising raise the women empowerment movement in the country. These movements were obtained to challenge the long-dominated men in Indian society, and they paved the way for women to take on more diverse and challenging roles in various industries, including advertising. Women began to take on roles as copywriters, creative directors, and account managers, among other positions, and their contributions were instrumental in driving the success of many advertising campaigns. Before the 20th century, women faced challenges related to gender biases and stereotypes, not being given equal opportunities in creative or leadership positions, and women being underrepresented in the industry. This leads an economic growth for the country.

Introduction:

Post-Independence Indian Advertising:

The Indian advertising industry has come a long way since the country gained independence in 1947. The early years of post-independence Indian advertising were marked by a focus on social and cultural values, as the country was grappling with issues of nation-building and identity formation. During this period, advertising was primarily used to promote social causes such as family planning, literacy, and health care. The Indian advertising industry began to develop post-independence, with the entry of multinational companies and the establishment of local advertising agencies. Around the 1950s the Indian advertising industry has been started to develop with many social, cultural, and economic changes.

Women in Indian Advertising:

In the beginning, the industry has been male-dominated. Women were presented in a secondary manner relative to their potential and capabilities, whereas Men were presented in dominant roles.

Fig 1. Persis Khambatta.

Models and actors have also played a significant role in the Indian advertising industry. Persis Khambatta, for example, was the first Indian woman to feature in a

major international advertising campaign. She went on to have a successful career as a model and actress both In India and internationally. Many other female models and actresses have made their mark in the industry, challenging stereotypes, and pushing boundaries with their portrayals of women in various roles.

One of the most pointed contributions of women to the Indian advertising industry has been created. For creating more inclusive and diverse campaigns, women have brought a unique perspective to the advertising campaign, with fresh perspectives, creative ideas, and a different approach to advertising, which helped in breaking the monotony of traditional advertising.

Women have also contributed to breaking the stereotypical portrayal of women in Indian advertising. The overall image of women has undergone big changes as there are some good advertisements which have come up with concepts that associate women with full of strength, dominance, self-worth, individuality, liberty etc. To break the stereotypes in the year the 1970s, Lintas India launched an ad campaign for Liril soap featuring a young, carefree woman bathing under a waterfall. The ad was a massive success and is still remembered as an iconic moment in Indian advertising history. Even the model Karen Lunel didn't have any idea that her life will be completely changed after the ad release.

Fig 2. Persis Khambatta.

Women were appointed as models and actors in advertisements to play a role like women in professional roles, female body representation, women's health and hygiene for break society thinking about the period, self-love etc. for female customers as an important target demographic. Some of the most notable campaigns featuring female models and actors include the Cadbury Dairy Milk Silk ad campaign featuring actress and model, Disha Patani, and the Tanishq ad campaign featuring actress, Deepika Padukone. These campaigns have helped to promote a more inclusive and diverse representation of women in Indian advertising, encouraging more women to take on roles in the industry and inspiring future generations of female advertising professionals. As the Indian advertising industry continues to grow and evolve, it is important to recognize and celebrate the contributions of women in shaping the industry and promoting greater gender equality and inclusivity.

Fig 3. Indian women change the stereotypes.

Fig 4. Evolution of portraying women in ads

The creative design industry in India saw a significant shift in the 1970s and 1980s, with women beginning to make their mark in the fields of graphic design, fashion design, and interior design. One of the most prominent names from this period was Ritu Kumar, who revolutionised the Indian fashion industry with her innovative designs and use of traditional textiles. The 1990s and 2000s saw an explosion in the creative design industry in India, with women making significant contributions in fields such as advertising, animation, and web design. Some of the notable names from this period include Preeti Vyas, who founded her advertising agency, and Soundarya Rajinikanth, who was a leading figure in the Indian animation industry.

Another notable recent example is Shweta Ratanpura. Shweta is the first Indian woman who got the bronze medal at the world skills event in 2019. She was representing India at the 45th world skill event in graphic design technology.

Present day:

Today, women continue to play a crucial role in the Indian creative design industry, with many breaking new ground and challenging traditional gender roles. Some of the top names in the industry today include Nandita Das, a leading figure in Indian cinema and a pioneer in the use of visual storytelling to create social impact, and Sandhya Pruthi, who is one of the country's top graphic designers. Overall, Indian women have made considerable contributions to the creative design industry over the years, and their legacy continues to inspire future generations of women to pursue careers in this field.

The Rational Study:

The rationale for this study is to highlight the contribution of women in Indian advertising, an industry that is often seen as male-dominated. This research aims to contribute to the existing literature by highlighting the role of women in the Indian advertising industry.

The advertising industry in India has witnessed a major transformation over the past few decades, with the contribution of women being a major role in this change. Women have played a key role in shaping the advertising industry in India, particularly in the areas of creative and strategic planning. Today, women hold prominent positions in advertising agencies, including creative directors, account managers, and planners. Women have brought new perspectives to advertising campaigns, resulting in more inclusive and relatable content. Despite the progress made, women in Indian advertising still face challenges such as pay disparities and a lack of representation in leadership positions. The increasing number of women in the industry has given a shift towards more inclusivity and diversity. Women-led advertising agencies and initiatives aimed at supporting women in advertising have emerged, providing a platform for women to showcase their talents and drive change in the industry.

Hypothesis:

Women have played a major role in shaping the Indian advertising industry in the post-independence period, even with facing several challenges related to gender biases and stereotypes.

Objective:

- The objective of this study is to examine the contribution of women in Indian advertising in the post-independence period.
- Identify the role of women in shaping the Indian advertising industry.

Methodology:

This study uses a qualitative approach, including a review of existing information on the subject. The material referred for the study is actual Indian television ads, articles, advertising art and idea (G.M. rage's) book.

The study also includes available online interviews on youtube of women industry experts, who have worked in the Indian advertising industry, to gain insights into their experiences and challenges they faced.

Findings:

The review of existing literature and interviews on YouTube has revealed that women have played a significant role in shaping the Indian advertising industry in the post-independence period. Their

contributions have been instrumental in breaking gender stereotypes, promoting gender equality, and bringing a fresh perspective to the industry.

Recommendations:

To promote gender diversity and inclusivity in the Indian advertising industry, the following recommendations are proposed:

- Increase the representation of women in leadership positions: Ad agencies need to identify and mentor talented women who can take on leadership roles in the industry. Promoting gender multiplicity in leadership positions will not only provide chances for women but also lead to better decision-making and innovation.
- Provide equal opportunities: Ad agencies need to provide equal opportunities for women in creative and leadership positions. It is essential to recognize and value women's contributions to the industry and support them to take on more challenging roles.
- Promote work-life balance: Ad agencies need to create a supportive work environment that allows women to balance their personal and professional lives. Flexible work hours, remote working, and other measures can help women balance their work and family responsibilities.
- Break gender stereotypes: Ad agencies need to continue to promote more diverse and inclusive campaigns that break gender stereotypes and promote gender equality. They need to provide opportunities for women to play diverse roles in advertisements, including professional roles, female body representation, women's health and hygiene, and self-love.

Conclusion:

In conclusion, Indian women have made pointed contributions to the advertising industry in India since the country gained independence in 1947. Their roles in advertising have changed from traditional gender roles to more diverse and inclusive representations like the representation of professional roles for women in Indian Advertising. Their contributions have helped to promote greater gender equality, social and cultural awareness, and innovation in the industry. As India continues to evolve and change, the role of women in advertising will continue to grow and evolve as well.

References

1. <https://thelogicalindian.com/story-feed/get-inspired/shweta-ratanpura-world-skills/#:~:text=Shweta%20Ratanpura%2C%20a%20graphic%20designer,bronze%20medal%20for%20graphic%20designing>.
 2. <https://www.linkedin.com/in/sratanpura/?originalSubdomain=in>
 3. <https://sellingtothesoul.com/2017/03/08/the-portrayal-of-women-in-indian-advertising/>
 4. <https://www.womensweb.in/2020/05/mothers-indian-ads-happily-cook-without-help-may20wk1mad/>
 5. <https://www.filmfare.com/features/seven-indian-female-directors-who-have-refashioned-the-world-of-cinema-52519.html>
 6. <https://www.youtube.com/watch?v=lgQs6hO2wGk>
 7. <https://www.youtube.com/watch?v=aAzcSLkG00Q>
- <https://economictimes.indiatimes.com/evolution-of-women-in-indian-advertising/articleshow/57536456.cms?from=mdr>
Book-Advertising Art and Idea, G.M.Rege
<https://www.thehindubusinessline.com/catalyst/archaic-advertising-codes-and-the-new-gender-landscape/article37490678.ece>

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. _____
of Pranali Shende has/was a _____
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled Contribution of
Women in Indian Advertising In The Post-Independence Period at the _____

National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunil

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

2023

International Research Journal of Management Sociology & Humanities

Vol 14 Issue 5

ISSN 2348 – 9359

www.IRJMSH.COM

**International Research Journal of Management Sociology &
Humanities**

Vol 14

ISSUE 5

MAY 2023

Communication in the Classroom.....	5
Dr (Mrs) Regalia May Tongper.....	5
राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 और भारतीय भाषाएँ.....	17
पंकज कुमार,	17
शोध निर्देशक- डॉ पूनम शर्मा	17
EXPERIENCES OF DOMESTIC VIOLENCE AMONG THE WOMEN OF WATAL COMMUNITY: A STUDY OF OGMUNA VILLAGE IN DISTRICT BARAMULLA, J&K.....	23
Insha Bashir	23
Dr.Farrukh Faheem.....	23
An Analysis of exchange rate dynamics in Post-liberalised Indian Economy.....	36
Navin Kumar	36
Prantarati Bhanjan.....	36
Planning and Designing Advertising Campaign (in context with Academic Project).....	43
Asso. Prof. DR. PALLAVI MESHARAM.....	43
Asso. Prof. Dr. ANUPAMA PATIL	43
सूर्य नमस्कार का महिलाओं के शारीरिक भाड़ पर प्रभाव पर अध्यन।.....	64
डॉ प्रियंका झा.....	64
Effect of Social Media Platforms on Environmental Awareness on B.Ed. Interns	72

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

ISSN 2277 – 9809 (online)

ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Planning and Designing Advertising Campaign (in context with Academic Project)

Asso. Prof. DR. PALLAVI MESHRAM

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune
e-mail: pallavi.meshram@bharativedyapeeth.edu

Asso. Prof. Dr. ANUPAMA PATIL

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune
e-mail: anupama.patil@bharativedyapeeth.edu

Abstract

Advertising promotional campaigns are collections of similar-natured promotional messages. They distribute the same themes and messages at predetermined periods through various mediums. The durations of advertising campaigns are set and clearly stated. An advertising campaign can help you through the process whether you plan to advertise your goods offline or online or whether you offer a product or service.

A well-planned advertising campaign is essential for success. Effective planning and preparation for an advertising campaign helps keep the client's costs down and ensure that the right audience is reached. Additionally, you must have a plan that is clearly defined and founded on research, analysis, and a thorough understanding of both your target audience and the competition landscape. Emphasising the academic approach of the advertising campaign here as a teacher with more than 15 years of experience in an applied art faculty. Additionally, the process of creating an advertising campaign as a class project for undergraduate students, from assignment planning to implementation of the finished product.

This paper will highlight key aspects of planning and designing advertising campaign, creativity and common methods used while teaching it. Also offers a detail of the development of ideation, Brainstorming, refinement of the designing advertising campaign, generated through Product research, Market research, and Consumer Research. It concludes the assignment Plan, its process and final outcome of classroom projects with example of two students project work mentored by us.

Keywords: Advertising, Campaign, Planning & Designing, Assignment

Introduction

Typically, in the military, the word "campaign" refers to a well-planned course of action or a series of actions. It refers to the strategic planning for all-around action that was done for a conflict while accounting for surface, air, and sea attacks by the army, air force, and navy. Similar to this, a multi-dimensional strategy is prepared for an advertising campaign using many media. Design for an Advertising Campaign should be practical as well as beautiful. This is because it should serve a purpose. A functional organic unity of copy, typography, illustration symbol, product, design as a

whole is typically well planned and produced after extensive thought and brain-storming sessions. Each component of the design as a whole should be directly tied to the others.

The many advertisement layouts of a campaign should flow together and make clear the intention and expression of an idea through execution. The campaign's entirety, from A to Z, must be taken into account. Of course, the idea is crucial for the intended and effective outcome in addition to the purpose and technique of production. The concept should be given a focus to make it more actionable and result-oriented so that people will respond positively and sales will increase. The design of a campaign is only deemed successful at that point. The campaign's creative team strives to fix issues by first comprehending the advertising's aim. This may be:

- to introduce and launch a new product or service.
- to get the product used in place of the competitors.
- to increase the frequency of use.
- to create a new long-term habit.
- to arouse interest and provide technical information.
- to obtain seasonal sales where appropriate (cough syrups, air conditioners, room heaters etc.)
- to impress the retail trade.

After deciding the Objective, the following process of designing and planning an advertising campaign is as follows:

Identify and Profile the Target Audience- One needs to start by creating a persona or profile of the best ideal customer. Be as precise as possible since this will be the focus of advertising and media choices. Go beyond age and gender to gain a deep understanding of what makes the most valuable customers stand out.

It is possible to have more than one persona, depending on product or service offering. This will help you shape the theme for adverts which reflect not only messaging but also brand identity.

Understand Competitors- It is necessary to understand what competitors are offering so that you can up your game. One needs to know where the company or service stands out from competition and who your competition is. Find out what one can offer that your competitors don't. This will help drive the message to the target audience.

Design the Campaign Plan- For a sound campaign strategy, one needs to understand why the target audience should buy your product or service and why they should buy now. One needs to set precise goals which you aim to achieve in the short-term, intermediate and long-term. Whether you want to increase brand awareness, grow email subscribers, increase online traffic, increase leads or conversions; the goals should express your brand's commitment to fulfilling them.

Select Appropriate Media Choice- Knowing your audience will help you choose the right media that will deliver the advertising message more effectively. For example, if the target audience is teens, definitely newspapers will not be the most suitable place to place your ads. If advertising for property, for instance, you can run an advert in any flyers or mailers that the property management company distributes.

Segment and Retarget- A good advertising strategy is one that creates general interest in a specific geographic area. Targeting should be based on parameters that segment targeted audience

into specific groups. These parameters may include gender, age and location. This increases the chances for engagement and conversions of your campaign. You can also retarget by orienting on conversions while focusing on branding.

Print and electronic media are the two most common types of media equipment. Newspapers, magazines, pamphlets, banners, and hoardings are examples of print media. Radio, television, emails, text messaging on mobile devices, and telephonic advertising are all examples of electronic media. The main thing to keep in mind is choosing an appropriate frequency for the advertising campaign so that the message is conveyed to clients effectively.

Not all campaigns have a set length of time. Seasonal campaigns and year-round campaigns both exist. The timing of each campaign varies. Advertising campaigns might be media-based, location-based, product-based, objective-based, or area-based. Advertising campaigns typically succeed, but if the goal is not achieved in any way, the theory is revised, the necessary modifications are made using the experience, and the remaining campaign is continued.

Being an academician for more than 15 years in applied art faculty, I strongly believe that this is our responsibility to acquaint the learners with various perspectives of modern industry as well as develop their skills and understanding for designing as per current trends. So, I am expressing here the academic approach of the advertising campaign. Also, the method of planning and designing the advertising campaign as a classroom project for undergraduate level from planning an assignment to execution of the final outcome. Here follows the assignment plan for the same:

Planning of an Assignment

Subject : Communication Design (Promotional Advertising Campaign)

Course Objective

- Main aim of the course is to help students understand design and industry needs.
- To promote any challenging mission to establish a brand, which is done through part one.
- To analyze and understand any given brand / product/ service for its promotion / repositioning / brand establishment.

Course content

- Introduction and discussion to understand idea behind the campaign.
- Why particular brand – their understanding
- Research for Selecting topic or brand.
- Selection of topic or brand
- Research for selected topic or brand
- Mind map for Campaign Planning
- Mind Map for Concept and Idea finalization according to demographics and psychographics of targeted consumer and user
- Visual Map, Mood Board, Colour palette
- Media planning, Study of New & emerging Media.
- Copy Platform, Typography, Layout as per media selection

- Final Execution

Methodology

- Introduction of whole process through PPT
- Discussion and presentation
- Showcase some previous portfolios.
- Review of work on net i.e., Behance, Pintrest, etc.
- Sharing of different links, books, websites, films etc.
- One to one discussion on various aspects and stages of campaign
- One to one correction on every step of campaign

Assignment details

- **Research and process**
- Selection of topic or brand
- Research for selected topic or brand
- Mind map for Campaign Planning, Media planning
- Visual Map, Mood Board
- Copy Platform, Colour palette, Typography, Layout
- **3 major and 3 minor medias**
- Thought process, media selection, justification, Final Execution

Student’s projects mentored by us

Project – 1

Portfolio link - <https://www.behance.net/sharwarisapar>

Topic: Audible, Spoken Audio App

Research and Planning of the topic:

<p>Research and Planning : Audible is a leading seller and producer of spoken audio content on the Internet. Content: digital audio books, radio and TV programs, audio versions of magazines and newspapers. Launch: Debut in India on 13th November, 2018. Catalogue: 200,000 global titles and 400 Indian classic and contemporary titles. Language: English language and is soon expected to release regional titles.</p>	<p>Mother brand Amazon.com, Inc. is known as the largest Internet retail company in the world. Amazon acquired Audible in 2008 for \$300 million in cash. The deal closed in March 2008 and Audible became a subsidiary of Amazon.</p> <p>Global presence of the brand - US, GERMANY, UK, FRANCE, AUSTRALIA, JAPAN, ITALY, CANADA, INDIA</p>
<p>USP</p>	<p>Offerings</p>

<p>Free trials - 30 day free trial and 90 days for prime members World-class narrations - Great books narrated by great performers. With over 200,000 audio books, you are sure to find the perfect listen. An Amazon company - Audible is a trusted Amazon company with millions of users globally so you can count on privacy, security and satisfaction.</p>	<p>Categories: fiction, sci-fi, fantasy, romance, mysteries, young adult, spirituality, biographies, business, and self-development among others. First time listeners: In a bid to improve discovery, the service also offers curated lists like 'Great First Listens' apart from the traditional best sellers and new releases section. Audible Originals section: that offers audio books, podcasts and radio dramas created by prominent storytellers exclusively for the service and produced by Audible Studios.</p>
<p>Other specifications Subscription: 30 day trial for all users and a 90 day trial for Prime members, following which the service will be available for a recurring payment of Rs 199 per month. Standalone price: 1 month for Rs 299, 6 months for Rs 1,345, 12 months for Rs 2,332 Credit: 1 credit a month. Users can roll over up to five credits to the next month. Audible noted that members will get to keep all the purchased audio books in their Audible library, even if they cancel the membership. You can listen to your audio books on Windows Phone, iOS and Android devices, Windows and macOS machines, and any device with Amazon Alexa.</p>	<p>Current market status Introductory stage: Though Audible is a very established company in the globally, it is at an introductory stage in the Indian market. Less awareness: Indian market is comparatively very new to the digital audio content. Competitors: Storytel and Google Play Books recent launch in India, there is no established brand in this sector. Opportunities: There is a vast scope of opportunities to explore and capture the market.</p>

Competitors

<p>Storytel Storytel is a digital subscription service that streams audio books for your mobile phone. You download an app for your mobile (iPhone and Android) and create a subscription. Storytel was founded in 2005. Launch: November 2017 Offering: Audio books and eBooks (series, short stories and poems) Price: 14 days free trial and 299 later per month. Languages: English, Hindi, Marathi (planning to introduce other regional languages.)</p>	<p>Google Play Books Last year, Google announced the launch of audio books on the Google Play. Launch: January 2018 Offering: eBooks, textbooks, comic books, and – eventually – audio books. Price: No subscription-based service. Listen to a preview and pay for individual book. Languages: Audio books on Google Play store is available in 9 different languages across 45 countries worldwide. Features: It works according to what you instruct Google Assistant to do. You can just say, "Ok Google, stop playing in 20 minutes" and it will follow the same – basically you</p>
--	---

Features: Changing audio speed option
Setting a sleep timer

can set a timer for the reading. Alongside narrating the book for you, audio books also reveal information about the author – to get that, all you need to say is -- "Ok Google, who is the author?"

Indian Market condition for audio books

Favorable market conditions- Country’s growing economy. Traffic snarls which offer an opportunity for audio books while driving. India has a tradition to listening to stories. So the culture already exists. Eyeing people already streaming other services like Netflix. Cost of high-speed data is falling rapidly. Smart phones are getting more sophisticated.

Current promotional campaigns of audio books

- **Social media influencers:** Audible India marketed itself by contacting social media influencers and putting up affiliate links for their large international audiences. We’ve seen many YouTube stars advertise Audible to incentivise reading to a wider demographic, portray reading as a fun activity, recommend books, offer a free credit and take home money per subscription.
- With the Indian demographic actively online, Audible’s partnership program in India will necessarily mean an income source for Indian influencers, more scripted pitches, **and in your face advertising for Audible.**
- If all the advertising works here, audio books will take over. Globally, they’ve practically replaced e-books. **Amazon wants Audible to become a part of your routine — while driving, while commuting, waiting in line, going on a run — they are selling a lifestyle.**

Recent campaign of audio books

- About 6 months ago, Audible launched its first kind of promotional video on YouTube.
- The video focused on its feature with a promotional line- ‘**Listen Anywhere, Anytime**’
- The video **didn’t garner much response and the concept was not promoted on different mediums.**

Objective of the campaign

Create awareness

- Audible, though having a strong presence globally, the concept of audio books is **very new in India.**
- It needs **a strong campaign to introduce itself** to the Indian market.
- At this stage of launch, the campaign should **focus on introducing the concept of digital audio content** by highlighting the features of the app.
- This should be done by **exploring different kinds of medias** to aggressively reach out to its target audience, since its prime competitors are already launched in India.

The Challenge

To help Audible India **raise brand awareness and connect with its target audience** of book lovers, avid readers and non-readers **to get them listening to audio books for the first time.**

Identifying prospective Customers

- **Online payment users:** Audible India’s target consumers are people who have access to the internet and have financial tools such as credit cards and debit cards.
- **Age:** It will target younger audience whose age is less than 40 years.
- **Why:** This age group may be busy with work and cannot afford time to sit back and read a book. Hence, can use the service while commute or doing some other work.
- **Language:** It will target the English-speaking audience in India.
- **Prime target audience:** The service will also target teens and young adults as they are the largest media audience that is always connected to their phones and devices.

Target audience

<p>Demographics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Age : 16-40 years • Gender : Not gender specific • Area : Urban area • Occupation : students, professionals, house makers • Social status : Middle and upper class • Life cycle stage : Single, Married- with kids/without kids • Literacy status : well educated 	<p>Psychographics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Personality : easy going, determined, ambitious, multi tasker, explorer (adventurous) • Values : optimistic, cost effective, convenience • Interests : Avid reader, travelling, art and craft enthusiast, literature , technology enthusiast, online streaming, social media, movies/T.V shows • Activities : long commuters, household work, exercise, trekking • Lifestyle : busy, stressful, device oriented
<p>SWOT Analysis</p> <p>Strengths: Largest collection of books, Huge parent company, Innovative content, Cheap subscription plans</p> <p>Opportunities: Few and new competitors, Associating digital audio content with the brand</p> <p>Threats: Growing streaming media availability Competitors outside the actual market i.e. streaming radio, digital video content.</p> <p>Weaknes : Very low consumer awareness, Not a strong advertising presence, New market</p>	<p>Media Selection</p> <p>Considering the nature of the brand, it is important to target the people when they are bored or have some free time.</p> <p>Posters: Bus stops, subways, cabs, airports, gyms.</p> <p>Newspaper: Sunday times newspaper ads</p> <p>Radio: On apps like Gaana, Spotify and traditional radio.</p> <p>Kiosks: In malls/stores for educating or giving them an experience.</p> <p>Social media: increasing people interaction e.g. MY FIRST STORY by mom/dad/grandparents</p> <p>Merchandise: Audible.com branded headphones given away on flights.</p>

Sketches and Scribbles and Final Campaign Designs

Your gardening just got a lot more interesting with

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 199 per month after 30 day trial period. Cancel anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICICI debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Your cooking just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 199 per month after 30 day trial period. Cancel anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICICI debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Download on the App Store | GET IT ON Google play

Your gym sessions just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 149 per month after 30 day trial period. Circle anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICIC debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Download on the App Store | GET IT ON Google play

Your pet walks just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Download the App and Start your free trial today

www.audible.in | Download on the App Store | GET IT ON Google play

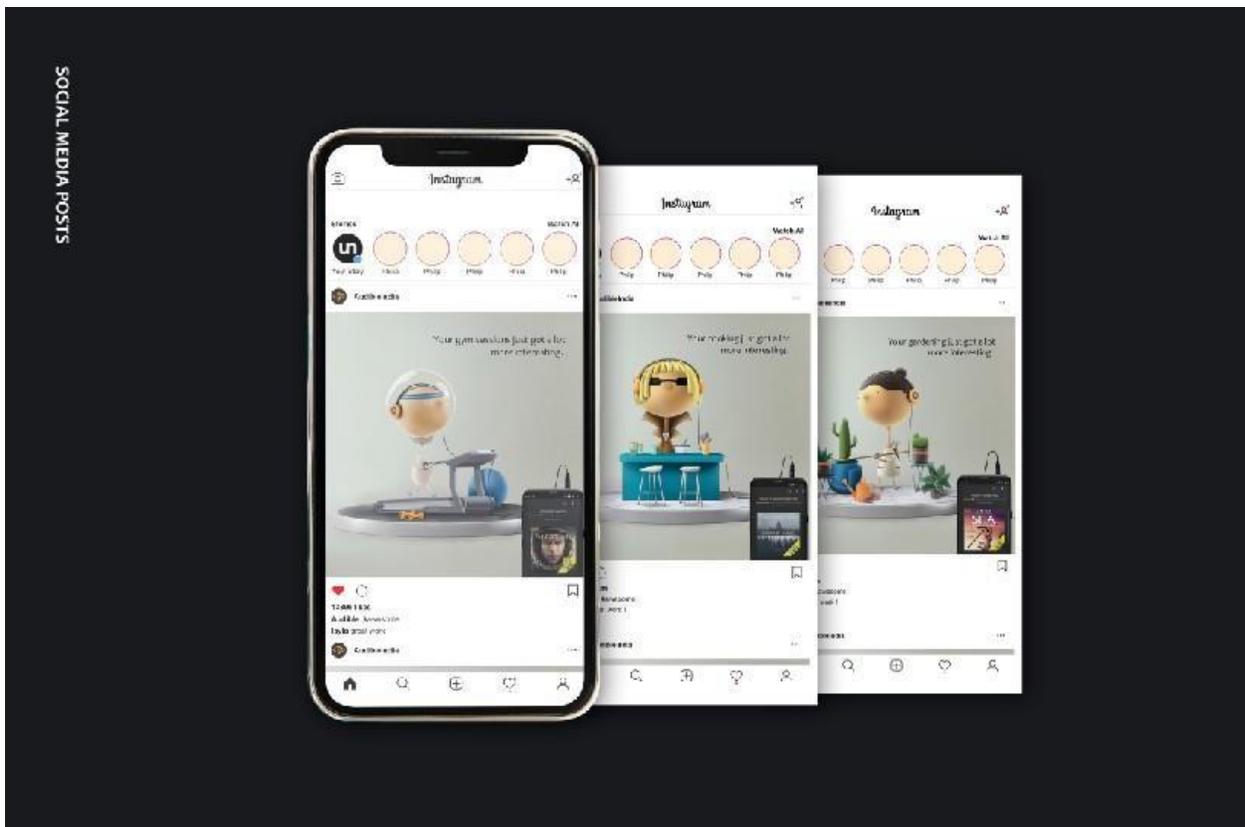
An ad in Sunday newspaper will help the Audible campaign, a relatively new brand for Indian audience, since people can have some time to get to know more about the brand and what it offers. Since indoor billboards seek consumer's undivided attention, it makes sure the message of the campaign is remembered. This is essential for a brand like Audible which is in an introductory stage in India.

A kiosk design in malls/airports where people can spare some time, where they can have a live experience of what Audible is all about. It can be a very engaging experience.

Since the campaign is targeting busy people with less of free time, medias like Cab ads and metro ads can very beneficial. It demands attention and force them to engage with the ad. The informative pamphlets along with the poster gives details about the app and its contents.

Project - 2

Godrej Locking Systems

Research and Planning about the topic :

<p>About</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Godrej, the name etched in metal, secure almost every door in India. 2. Since its inception by Ardeshir Godrej, the name Godrej has become synonymous with trust, protection and integrity. 3. With exports of Godrej Locking Solutions and Systems spanning across various countries, the brand has come a long way in delivering world class locking solutions. 	<p>Basic Facts about Godrej</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. The New Godrej Logo was launched on 17th April 2008. 2. This Logo is the Visual Representation of ‘Brighter Living’. 3. The Change in the Logo symbolises Godrej’s new corporate identity and the refurbishment of its master brand. 4. The main aim is to consolidate Godrej’s Presence in various business areas. 5. The new logo retains the original font for reasons of continuity and empathy.
<p>History</p> <p>The Godrej story began in 1897 with the manufacture of Locks. Since then, Godrej Locking Solutions and Systems has set several benchmarks in the locks industry from the first spring less lock in 1907 to the iconic 'NavTal' in 1954 to the ultra range in 1995 to the revolutionary 3KS in 2007. From a state-of-the-art manufacturing facility in a suburb of Mumbai, Godrej Locking Solutions and Systems provides locking solutions that reach homes, offices, industries and the hearts of millions of people in India and around the world for whom ‘locks’ means Godrej.</p> <p>Range of Products</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Main Door Locks 2. Shutter and Grill Door Locks 3. Bathroom Door Locks 4. Baggage Locks 	<p>Why Godrej Locks?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Godrej is not just a brand, Its a symbol of trust. 2. Throughout all these years, Godrej has had a tremendous response from the people. 3. Godrej has seen its own highs and lows throughout this process of establishing their name in the industry. 4. Godrej is one such company where values like Integrity, Trust and Respect are their corner stones. 5. Godrej is an integral part of people’s lives, enriching it in ways that are more than imaginable. 6. As there are less creative ads for the brand, it will be a fun experience working for a brand that is all about protection. 7. Robbers are the kind of uninvited guests that we hate, hence, illustrating different scenarios for the same will be a challenging experience for me.

Characteristics of Product

1. Godrej Locks are one of a kind with features that makes it unbreakable or strong even in most uncertain conditions.

2. Often we presume that the main purpose for getting a lock installed whether on the front door or the interior doors, is to allow us to not worry about our belongings being stolen while we sleep or when we're away from the building. However, as any locksmiths will tell you a lock actually serves many more purposes than this, and it is precisely because they are so crucial that we often take some of their purposes for granted.

3. For instance a lock not only provides security for our belongings but also for ourselves this way ensuring that no one can damage us financially or physically. This is far more important than the loss of earnings or belongings and means that when we go to sleep at night, we can feel safe that no one will break into the house and pose a threat to us. Often murders start as robberies gone wrong, so a locksmith and a good lock can prevent a whole range of crimes.

USP's of the Product

1. High precision levers for extra toughness. 2. A durable, corrosion-resistant brass lock for all your indoor or outdoor uses, including your luggage or your home. 3. Rust resistant, giving you peace of mind for years. 4. A solid brass body gives it extra strength and durability. 5. Non-Duplication of the Key, hence less robbery. 6. Value for Money because the lock can be used by Generations. 7. 12 months' warranty from the date of purchase. 8. Lock cannot be opened by any foreign material like a pin or so.

Strengths - 1. Strong Brand Name, 2. Quality 3. Good Name among customers. 4. Great Service 5. Long Lasting and trustworthy products. 6. Innovative aspects 7. Affordable Locks 8. No Key Duplication without original Key.

Weakness - 1. Stiff Competition affects market share. 2. Cost of Product 3. Lac of Scale 4. No duplication of key.

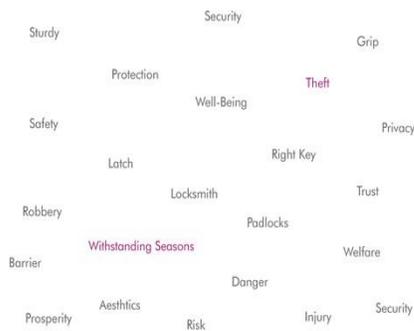
Opportunities - 1. Due to Rapidly growing rural market, Godrej locks can venture into international market. 2. The Quality of locks can be improved. 3. Can venture out into international market.

Threats - 1. Intense competition from recognised companies, 2. Competition from unbranded products 3. Competition from products of lesser costs but low quality.

Consumer Study

Demographics	Psychographics
<ol style="list-style-type: none">1. Gender- Male and Female2. Age- Age groups for 19 to 403. Class- Lower Class, Middle and Upper Middle Class4. Geographical Area- Urban and Rural Areas	<ol style="list-style-type: none">1. Human Tendency- Trust, Years of usage, Belief.2. Affordability Tendency-3. Different Appeals- Fear, Trust, Peace of Mind,4. Purchase Behaviour- Locks are one such thing that people tend to buy once in a long span of time. Hence they choose what is the best. Necessity can be an aspect that people think over.

Brainstorming and Ideation

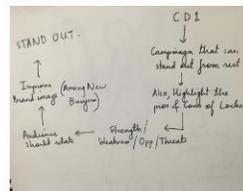
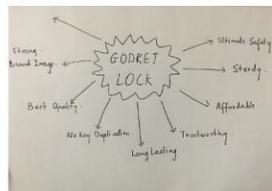
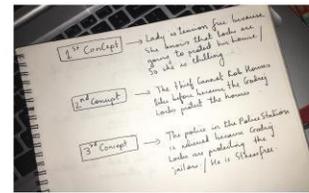
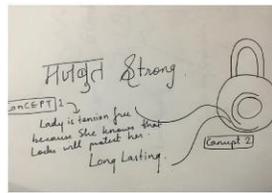
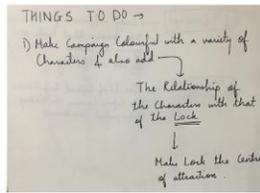
Godrej is a brand which does'nt need any further introduction as this brand is already well established in the market.

Though this brand is established, No proper advertisement of this brand is found.

To give this brand a fresh new look to attract a arger set of audi-ence, also to get through international markets, this campaign is made.

The idea behind my design is to design various characters and show their relationship with Godrej Locks.

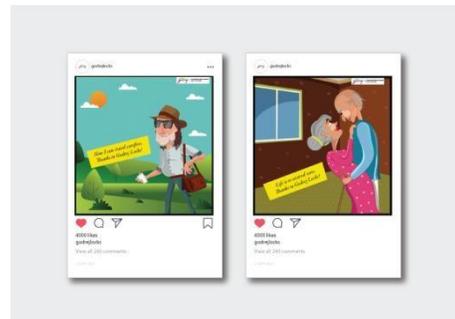
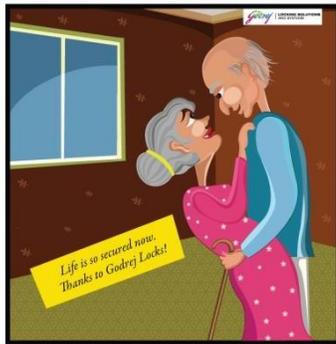
Rough Scribbles

Final Campaign Layouts

Instagram Ad

Instagram Ads

Flyer

Facebook Ad

Banners/ Billboards

A fun tagline campaign is done for our daily essential items, just to give a subtle reminder "Godrej Locks are here for you." Godrej Locks are here to stay and are a major part of our lives.

Conclusion

We can state following points as conclusion that - Advertising campaigns are the groups of advertising messages which are similar in nature. They share same messages and themes placed in different types of medias at some fixed times. The time frames of advertising campaigns are fixed and specifically defined.

The very prime thing before making an ad campaign is to know- Why you are advertising and what are you advertising?

Why refers to the objective of advertising campaign. The objective of an advertising campaign is to Inform people about your product, convince them to buy the product, Make your product available to the customers.

An Overview on the process of Designing and Planning an advertising campaign is as follows:

- **Research:** first step is to do a market research for the product to be advertised. One needs to find out the product demand, competitors, etc.
- **Know the target audience:** one need to know who are going to buy the product and who should be targeted.
- **Setting the budget:** the next step is to set the budget keeping in mind all the factors like media, presentations, paper works, etc which have a role in the process of advertising and the places where there is a need of funds.
- **Deciding a proper theme:** the theme for the campaign has to be decided as in the colors to be used, the graphics should be similar or almost similar in all ads, the music and the voices to be used, the designing of the ads, the way the message will be delivered, the language to be used, jingles, etc.
- **Selection of media:** the media or number of Medias selected should be the one which will reach the target customers.
- **Media scheduling:** the scheduling has to be done accurately so that the ad will be visible or be read or be audible to the targeted customers at the right time.
- **Executing the campaign:** finally, the campaign has to be executed and then the feedback has to be noted.

If we see Designing and Planning an Advertising campaign in academic angle, we realize that the syllabus needs revision in terms of preparing the student for the professional scenario with relevance to practical needs and requirements. Technical advancement is the key to a substantial teaching system in today's world and thus a great responsibility lies on the art curriculum to prepare students to uplift to meet global standards and align seamlessly to changing trends.

Reference

Book

Campaign Design, NCERT

Advertising Concept Book, by Pete Barry

Creative Advertising: Ideas and Techniques, by Mario Pricken

Web

<https://www.procurementexpress.com/blog/advertising-campaign/>

<https://smallbusiness.chron.com/design-advertising-campaign-18597.html>

<https://ncert.nic.in/ncerts/l/legd110.pdf>

<https://smallbusiness.chron.com/benefits-advertising-campaigns-80636.html>

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT
SOCIOLOGY & HUMANITIES

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 48312

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1016057

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

ASSO. PROF. DR. PALLAVI MESHAM

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

PLANNING AND DESIGNING ADVERTISING CAMPAIGN (IN CONTEXT WITH ACADEMIC PROJECT)

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 14 , Issue – 5 May , 2023

IRJMSH

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

Electronic Journals Service

Article Link

http://www.irjmsh.com/Artical_details?id=16057#

83

January-June: 2023

Vol. 83, No. 07

आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 07, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

INDEX

- THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE: A CRITICAL ANALYSIS OF WOMEN'S CONTRIBUTION IN POST-INDEPENDENCE ERA**01
Miss. Pratiksha Dinesh Dahale
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान-समीक्षात्मक विश्लेषण04
प्रा. अपर्णा अ. जगताप
- THE CONTRIBUTION OF KAMALA DAS AND MAMTA KALIA IN POST-INDEPENDENCE INDIAN ENGLISH POETRY**08
Dr. Hemant Govindrao Pawar
- CONTRIBUTION OF ANITA DESAI AND BHARTI MUKHERJEE IN POST-INDEPENDENCE INDIA AS A FEMINIST WRITER**11
Mr. Pramod Chudaman Chaudhari
- CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ADVERTISING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD**14
Pranali Shende/ Tanvi Bhadre/ Lavina Vernekar Karanjkar
- आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र मे महिला कलाकारो कि स्थिती19
प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे
- भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महिलांचे योगदान22
प्रा. समाधान नारायण दराडे
- ८० च्या दशकातील भारतीय राष्ट्रवादाच्या प्रवर्तक: इंदिरा गांधी26
प्रा. शशिकांत भालचंद्र पाटील
- CONTRIBUTION OF HOMAI VYARAWALLA AND THE TWIN SISTERS IN THE FIELD OF PHOTOGRAPHY IN THE POST-INDEPENDENT INDIA**31
Prof. Tanvi Bhadre/ Dr. Sanjay Bhalerao
- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर जाहिरात क्षेत्रातील विविध माध्यमांमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग36
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे/ रामचंद्र नारायण चौरे
- स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्यातील महिलांचे कार्यकर्तृत्व41
प्रा. उन्नती संजय चौधरी
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील ब्रियांचे मराठी साहित्यातील योगदान45
डॉ. प्रदीप औजेकर

आधुनिक भारतीय चित्रकला क्षेत्र में महिला कलाकारों की स्थिति

प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे
प्रा. मंगेश मदन तांबे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय - स्कूल ऑफ व्हिज्युअल आर्ट्स, पुणे
प्रा. विपिन राजेंद्र सोनावणे, शोधार्थी, भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

सारांश

एक महिला केवल सभ्य समाज का ही निर्माण नहीं करती है वह समाज के साथ साथ एक राष्ट्र का भी निर्माण करती है अतः यह कहना गलत नहीं होगा कि महिलाओं का समाज और राष्ट्र के निर्माण में एक अहम योगदान रहा है। किसी भी देश या समाज का विकास बिना महिलाओं के सहयोग से पूर्ण अपनी सीमा तक नहीं हो सकता है क्योंकि हम जिस समाज या राष्ट्र में रहते हैं उस समाज या राष्ट्र का एक आधा हिस्सा महिलाओं से निर्मित होता है जितनी भागीदारी समाज में एक पुरुष की होती है उतनी ही भागीदारी उस समाज में महिला की होती है। किसी भी समाज या देश का विकास महिलाओं के भागीदारी के बिना नहीं हो सकता है विकास में महिला की भागीदारी में ही परिवार आगे बढ़ता है, गाँव और शहर आगे बढ़ते हैं और इसी के साथ देश और समाज आगे बढ़ते हैं।

उद्देश

अमृता शर्गिल, मीरा मुखर्जी, अर्पिता सिंह, के जीवन शैली और पेन्टिंग का अभ्यास।

अमृता शेरगिल - 1913

जब भारत आजाद भी नहीं हुआ था तब अपनी आधुनिक सोच से एक चित्रकार लड़की ने पूरी दुनिया को चौंका दिया था; उसका नाम था- 'अमृता शेरगिल'। "भारत की अपनी फ्रीडा कोहलो" के तौर पर पहचानी जाने वाली अमृता ने क्रांतिकारी रूप से पश्चिमी और पारंपरिक कला रूपों का समन्वय किया और भारत में एक नई युगांतकारी शैली की स्थापना की। एक निजी करुणा-उत्पादक संवेदना और भारत के प्रति लगाव की भावना के लिए अमृता शेरगिल की शैली भारतीय आधुनिक चित्रकला के क्षेत्र में नितान्त नवीन, अनूठी और विशिष्ट रही। मौलश्री के फूलों की पंखुरी पर टिकी शिशिर की ओस बूंद-सा था अमृता का अस्तित्व। मात्र 28 वर्ष की उम्र तक जीवित रहीं, किंतु पृथ्वीतल पर अपने इस अल्पनिवास में उन्होंने आधुनिक भारतीय चित्रकला में अपना विशेष स्थान स्थापित कर लिया था। वह न सिर्फ कैनवस पर अपना हाथ आजमाने में अब्बल थीं, बल्कि एक बेहतरीन 'पियानो वादक' भी थीं। अमृता शेरगिल का पदार्पण भारतीय चित्रकला में उस समय हुआ जब सचमुच भारतीय कला में नए परिवर्तनों की आवश्यकता महसूस की जा रही थी। आज उन्हें भारतीय चित्रकला में आधुनिक तत्त्वों का समावेश करने वाले प्रथम पंच-उ-अग्रदूत चित्रकारों में से एक माना जाता है। वह भारत की सर्वप्रथम महिला चित्रकार थीं जिन्हें पश्चिमी कला शैली सीखने का अवसर मिला और कला जगत् में भरपूर सम्मान भी, किंतु इसके बाद भी वे अतृप्त थीं इसी तृप्ति की चाह में आजीवन भटकती रहीं।

वस्तुतः वह अपने जीवन के वास्ते नहीं बल्कि अपने किए कला-कर्म के कारण स्मरण की जाती हैं। उन्होंने स्वयं एक जगह लिखा है- "मैं सिर्फ चित्रकार बनने के लिए ही पैदा हुई हूँ।" अपनी छोटी सी उम्र में उन्होंने जो भी चित्र सृजन किए, भारत सरकार ने उसे राष्ट्रीय संपदा घोषित किया है। अमृता शेरगिल का जन्म 30 जनवरी, 1913 ई. को हंगरी देश की राजधानी 'बुडापेस्ट' में हुआ था। उनके पिता 'सरदार उमराव सिंह शेरगिल' भारतीय सिख और मां 'मारिया अन्तावनेत गोटसमैन' हंगेरियन ओपेरा गायिका थीं। वे अपने पिता और विशेष तौर पर मां से सुनी कहानियों एवं परी कथाओं को आधार बनाकर उनकी रूप-रचना करने लगी थीं। तब उनकी उम्र महज 5 वर्ष की थी। सन् 1920 ई. की क्रिसमस के दिन शेरगिल परिवार ने अपने घर पर जान-पहचान वाले लोगों को चाय पार्टी पर बुलाया। उस समय मारिया ने 'उजेली' नाम के एक मनोवैज्ञानिक को अमृता से मिलवाया। उस मनोवैज्ञानिक ने अमृता हुए उसने कहा कि आने वाले समय में यह लड़की प्रतिभाशाली कलाकार बनेगी। 1924-27 ई. के बीच अमृता शेरगिल ने जो रेखांकन और जलरंग चित्र बनाए वे कलाकार की विषय के प्रति निरंतर बढ़ रही सूझ और ज्ञान का संकेत देते हैं। जो कुछ भी किया उस पर यूरोपियन कला का प्रभाव मिलता है। 1927 ई. में जब हंगरी से अमृता के मामा 'एर्विन बक्टे' भारत आए तो उन्होंने सर्वप्रथम उन्हें मानवाकृतियां शुद्ध बनाने के लिए मॉडलों की सहायता लेने का सुझाव दिया। यद्यपि एर्विन महोदय एक इंडोलॉजिस्ट थे लेकिन वह एक चित्रकार भी रह चुके थे, अतः उन्हें चित्रकला की पूरी तकनीकी जानकारी थी। अपने मामा की प्रेरणा से अमृता ने मॉडलों की सहायता लेकर मानव आकृतियां बनानी आरंभ की, जिनके परिणामों को देखकर वह स्वयं चमत्कृत हो गईं। इन मॉडलों के लिए उन्होंने घर में ही उपलब्ध अपने नौकरों तथा जमादार आदि को चुना, जो सहज ही उपलब्ध थे। खासकर उन्होंने अपनी नौकरानी कुशी को काम करते हुए अनेक चित्र बनाए।

5 वर्ष भारत में बिताने के पश्चात अमृता 1929 ई. में कला शिक्षा के लिए 'पेरिस' चली गई। वहां उन्होंने पहले 'पियरे वेलेट' और 'लूसियन सीमोन' के निर्देशन में 'एकडेमी डी ला ग्रांडे चाउमेयर' में और बाद में 'एकोल डेस बियाँक्स आर्टस' में प्रवेश लिया। एकोल डेस बियाँक्स आर्टस में भी अमृता के शिक्षक लूसियन सीमोन ही थे, जिनसे वह पूर्व में प्रशिक्षित हो चुकी थीं। यहां की शिक्षा ने अमृता को 'पश्चिमी कला' और वहां के 'जन-जीवन' के और करीब ला दिया। वहां रहते हुए उन्होंने प्रसिद्ध चित्रकार 'गॉगिन' और 'सेजान' इत्यादि के काम को देखा। इससे उनकी कल्पना शक्ति, विषय-संयोजन, शैली, रंगों का मिश्रण और उनके चयन आदि में निखार आया। कला के नाम पर उस समय बंगाल स्कूल का एक छत्र राज था। यह शुद्ध देशी कला शैली थी जिस पर किसी विदेशी शैली का रंच मात्र भी प्रभाव नहीं था। क्योंकि उन्हीं दिनों भारत अपनी स्वतंत्रता की लड़ाई लड़ रहा था। इस दृष्टि से बंगाल की कला-अधिक स्वीकार्य और प्रमाणिक मानी जाती थी। इस शैली के लिए सिर्फ जलरंगों का ही प्रयोग किया जाता है। रंग लगाने के बाद पानी की मदद से उसकी 'रंगत' (टोन) को इकसार या कम या ज्यादा किया जाता है। इस विधि को 'वॉश' कहते हैं। अपनी आर्थिक स्थिति को सुचारू रखने के लिए उन्होंने 'कमीशंड पोटेड' भी बनाए। वैसे यह कार्य उन्हें नापसंद था। इसका एक कारण उनके चित्रों का न बिकना भी रहा क्योंकि उनका मूल्य बाकी कलाकारों की कृतियों से कहीं ज्यादा होता था।

कमीशन कार्य ने कलाकार के दूसरे कार्य को भी प्रभावित किया चित्रों में धूप छांव के प्रयोग के स्थान को सपाट रंगों ने ले लिया, जिसकी वजह से उनकी कृतियां और सिंपलीफाईड हो गईं। बाद में यही लक्षण उनके काम का पहचान बन गया। उनके चित्र- 'रेस्टिंग', 'वूमैन एंड बाथ', 'वूमैन ऑन चारपाई' खास तरह की रचना शैली को उभारते हैं। सीधी रेखाओं के साथ अब गोलाईदार अंग नहीं दिखते बल्कि वे कोणदार बनाए गए हैं। अमृता शेरगिल की शैली खुद उनकी बनाई अपनी एक नई शैली थी, जैसा कि उन्होंने स्वयं कहा था- "मैं अपनी नई तकनीक का विकास कर रही हूँ जो रूढ़िवादी दृष्टि से देखने पर अनिवार्यतः भारतीय तो नहीं, लेकिन पाश्चात्य भी नहीं है। मैंने वास्तव में सामने बैठे अपना आत्मचित्र बना लेतीं। उनके द्वारा विद्यार्थी काल के दौरान रचे गए आत्मचित्रों की पृष्ठभूमि में लाल रंग का प्रयोग देखने को मिलता है। अमृता के कुल 160 चित्रों का उल्लेख मिलता है, जिनमें से सर्वाधिक 30 महत्वपूर्ण चित्र राष्ट्रीय आधुनिक कला संग्रहालय, नई दिल्ली के एक स्वतंत्र कक्ष में प्रदर्शित हैं।

राष्ट्रीय आधुनिक कला संग्रहालय, नई दिल्ली में प्रदर्शित अमृता के प्रमुख चित्रों में- 'प्राचीन कथा वाचक' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'तीन युवतियां' (1934, कैनवस पर तैल रंग), 'झूला' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'व्यवसायिक मॉडल' (कैनवस पर तैलरंग), 'युवा पुरुष सेब लिए हुए' (कैनवस पर तैलरंग), 'मॉडल का अभ्यास-चित्र' (1934, कैनवस पर तैलरंग), 'ब्रह्मचारी' (कैनवस पर तैलरंग), 'संगीतज्ञ' (कैनवस पर तैलरंग), 'वधु का श्रृंगार' (1937, कैनवस पर तैलरंग), 'वधु' (1940, कैनवस पर तैलरंग), 'नवयुवतियां' (1932, कैनवस पर तैलरंग), 'दोपहर का आराम' (कैनवस पर तैलरंग), 'चारपाई पर स्त्री' (जून 1940, कैनवस पर तैलरंग), 'दो हाथी' (कैनवस पर तैलरंग), 'आत्मचित्र - 7' (1930, कैनवस पर तैलरंग), 'हंगरी का एक ग्राम-बाजार' (कैनवस पर तैलरंग), 'भारतीय मां' या 'मदर इंडिया' (1935, कैनवस पर तैलरंग), 'मेरी कब्रिस्तान' (1939, कैनवस पर तैलरंग), 'नात्रे दाम' (कैनवस पर तैलरंग) तथा 'अधूरा चित्र' (1941, कैनवस पर तैलरंग) इत्यादि हैं। उनके कुछ महत्वपूर्ण चित्रों की प्रतिकृतियां ललित कला अकादमी, नई दिल्ली ने प्रकाशित की हैं। इंदिरा सुंदरम के निजी संग्रह तथा कुछ लाहौर संग्रहालय, पाकिस्तान में भी प्रदर्शित हैं। अमृता के कुछ चित्र अमृता के अन्य उल्लेखनीय चित्रा में 'केले बेचने वाले' या 'फल बेचने वाले', 'नींबू वाले', 'गणेश पूजन', 'ग्राम्य दृश्य', 'मेरे पिता का व्यक्ति चित्र', 'पति डॉ. विक्टर एगान का व्यक्ति चित्र', 'अछूत बालिका', 'कालरा सुजेसी', 'हंगेरियन जिप्सी गर्ल', 'टू वूमैन', 'हल्दी पीसती औरतें', 'ताहितियन', 'रेड ब्रिक हाउस', 'हिल सीन', 'हरे सरोवर में हाथियों का स्नान' इत्यादि प्रमुख हैं।

सितंबर, 1941 ई. में अमृता पुनः लाहौर गईं। बुडापेस्ट में भारतीय सांस्कृतिक केंद्र का नाम 'अमृता शेरगिल सांस्कृतिक केंद्र' रखा गया। सलमान रुश्दी के 1995 ई. के उपन्यास 'द मूर्स लास्ट साय' का एक चरित्र औरोरा जोगिबी अमृता शेरगिल से प्रेरित है। 1993 ई. में वे उर्दू नाटक 'तुम्हारी अमृता' के पीछे भी प्रेरणा बनीं। अमृता चौधरी के उपन्यास 'फेकिंग इट' में अमृता के कार्यों को प्रमुख विषय के रूप में रखा गया। 2018 में 'द न्यूयॉर्क टाइम्स' ने उनके लिए देर से ही सही पर एक 'शोक संदेश' जारी कर उनके प्रति श्रद्धांजलि व्यक्त की। अमृता के कई चित्र अंतर्राष्ट्रीय कला बाजार में काफी ऊंचे मूल्य पर बिक चुके हैं। 2006 में नई दिल्ली की एक नीलामी में उनका चित्र "विलेज सीन" 6.9 करोड़ रूपए में बिका, जो उस समय भारत में एक चित्र के लिए दी जाने वाली सबसे अधिक राशि थी। 2018 में मुंबई में सोदबी की एक नीलामी में अमृता शेरगिल का चित्र "द लिटिल गर्ल इन ब्लू" को रिकार्डतोड़ 18.69 करोड़ रूपए मिले। यह चित्र अमृता की चचेरी बहन 'बबिता' का छवि चित्र है, जिसे उन्होंने 1934 ई. में चित्रित

किया था। 5 मार्च, 2020 को, सैफरन आर्ट की नीलामी में भगोड़े नीरव मोदी के आर्ट कलेक्शन वाला अमृता शेरगिल का चित्र 'ब्वाय विद लेमन' (1935 ई., तैलरंग) सर्वाधिक ऊंचे मूल्य 15 करोड़ 68 लाख रूपए में बिका, जो अपने आपमें रिकार्ड है।

मीरा मुखर्जी- 1923

अगर अमृता शेरगिल को अजंता भित्ति चित्रों के साथ अपनी मुठभेड़ के बाद देखने और व्यक्त करने का एक नया तरीका मिला, तो मीरा ने बस्तर धातु की ढलाई और ढोकरा की लोक कला को देखकर अपनी सच्ची पुकार पाई। ये शिल्प खोए हुए मोम की ढलाई पद्धति का उपयोग करते हैं और मीरा ने गाँव में रहते हुए इस पारंपरिक लोक कला को देखने, सीखने और अभ्यास करने में वर्षों बिताए। आदिवासी कलाकार उसे पूरी प्रक्रिया सिखाने के प्रति काफी सतर्क थे, और इसलिए उसने तब तक प्रयोग किया जब तक कि वह कला को अपना नहीं कह सकती थी। मुखर्जी ने मिथक, लोकगीत और ग्रामीण-शहरी कल्पना को बनाए रखते हुए कला, उनकी अनूठी कल्पना और पैटर्न को जोड़ा। एक लोकप्रिय उदाहरण 3 पैरों वाला नटराज है। उनके प्रयोगों ने संभावनाओं की दुनिया खोल दी और विशेष रूप से पैमाने के मामले में। जबकि कारीगर आज भी छोटी मूर्तियों तक ही सीमित हैं, मीरा मुखर्जी की मूर्तियों ने विशाल आकार की आकृतियों को गढ़ने की चुनौती ली। वह स्वतंत्रता के बाद के युग में उभरने वाली सबसे विपुल भारतीय मूर्तिकारों में से एक हैं।

अर्पिता सिंह-1937

अर्पिता सिंह (नी दत्ता; जन्म 22 जून 1937) एक भारतीय कलाकार हैं। एक आलंकारिक कलाकार और एक आधुनिकतावादी के रूप में जानी जाने वाली, उनके कैनवस में एक कहानी रेखा और छवियों का एक कार्निवल है जो एक जिज्ञासु विध्वंसक तरीके से व्यवस्थित है। उसके कलात्मक दृष्टिकोण को गंतव्य के बिना एक अभियान के रूप में वर्णित किया जा सकता है। उसका काम उसकी पृष्ठभूमि को दर्शाता है। वह भावनाओं की अपनी आंतरिक दृष्टि को अपनी पृष्ठभूमि से प्रेरित कला में लाती है और वह समाज के चारों ओर जो देखती है वह मुख्य रूप से महिलाओं को प्रभावित करती है। उनके कार्यों में पारंपरिक भारतीय कला रूप और सौंदर्यशास्त्र भी शामिल हैं, जैसे कि लघु चित्रकारी और लोक कला के विभिन्न रूप, उन्हें अपने काम में नियमित रूप से नियोजित करते हैं।

निष्कर्ष

मानव जाति का इतिहास साक्षी है कि जब जब और जहाँ-जहाँ महिलाओं की उपेक्षा हुई है वहाँ-वहाँ समाज का विकास अवरूद्ध हो गया है। इसी परिपेक्ष्य में आज इस शताब्दी में महिला सशक्तिकरण की जितनी आवश्यकता है उतनी कदाचित पहले नहीं थी प्रस्तुत शोध पत्र में विषय परिचय के साथ साथ विभिन्न कालों में भारतीय महिलाओं की स्थिति और महिला सशक्तिकरण के प्रयासों को स्पष्ट किया जा रहा है। मुख्य शब्द- महिला, सशक्तिकरण, विकास और विभिन्न काल। उद्देश्य - प्रस्तुत शोध पत्र में विषय परिचय के साथ साथ विभिन्न कालों में भारतीय महिलाओं की स्थिति और विभिन्न समाज सुधारकों के द्वारा महिलाओं के उत्थान के लिये किये गये प्रयासों को स्पष्ट करना ही मेरा मुख्य उद्देश्य है। परिचय - महिला और पुरुष दोनों ही सृष्टि निर्माण और समाज के मूल आधार माने जाते हैं दोनों ही एक दूसरे पूरक है ये जीवन रूपी रथ के ऐसे दो पहिये हैं जिनसे जीवन यात्रा सुचारू रूप से संचालित होती है। परिवार एवं समाज में स्थायित्व के लिए दोनों की ही भूमिका अहम एवं समान रूप से महत्वपूर्ण रही है। किसी समाज में परिवर्तन और विकाश का आधार पुरुषों और महिलाओं के पारस्परिक मेलजोल साथ साथ चलने और दोनों की समान गतिशीलता पर ही निर्भर है। किसी भी एक का साथ छूटने पर सामाजिक जीवन में अराजकता की स्थिति निर्मित हो जाती है। मानव जाति का इतिहास इसका साक्षी है कि जहाँ महिलाओं की उपेक्षा हुई है वहाँ समाज का विकास ही रूक सा गया है सृष्टि की रचना, परिवार की परिवरिश, बच्चों की पढ़ाई लिखाई आदि के रूप में महिलाओं की भूमिका पुरुष से कहीं अधिक महत्वपूर्ण रही है और इसी कारण महिलाओं की स्थिति समाज के केन्द्र का रूप ले लेती है। और इसी के आधार पर कहा जा सकता है कि स्त्रियों की उन्नति के बिना मानव जाति और समाज का उत्थान नहीं हो सकता है। जहाँ तक भारत देश की बात की जाए तो ऐसा कहा जाता है कि यत्र नार्यास्तु रमन्ते तत्र देवता: अर्थात् कहने का मतलब है कि जहाँ महिलाओं की पूजा होती है वहाँ पर देवताओं का वास अर्थात् निवास होता है इस आदर्श वाक्य के साथ कोई भी भारतीय स्त्री पश्चिमी स्त्री की तुलना में गौरव का अनुभव कर सकती है। स्वतन्त्रता संग्राम की वीरांगना लक्ष्मी बाई, विश्व राजनीति में सुमार विजय लक्ष्मी पंडित, इन्दरा गांधी, शिक्षा, स्वास्थ्य, इंजीनियरिंग, चित्रकला क्षेत्र में महिला कलाकार अमृता शेरगिल, प्रशासनिक सेवाओं तथा उद्योग में स्त्रियों की वर्तमान उपलब्धियों यहाँ तक कि पुरुषों के अनुकूल माने जाने वाले पुलिस जैसे विभाग में किरण बेंदी, आशा गोपालन, चित्रा मुदगल, कंवलजी देयोल जैसी स्त्रियाँ प्रशासनिक क्षमता और सूझबूझ का परिचय दे रही हैं। यह कहना सही है कि भारतीय महिलायें किसी भी स्तर से पुरुषों से कम नहीं हैं।

संदर्भग्रंथ सूची

1. Bhartiya Adhunik avam Samkaleen Klakaar Khand 1- Rakesh Goswami.
2. Smart kala revision notes- Rakesh Goswami.
3. Bhartiya Chitrakla ka Itihas (Pragatihasik kal se Bengal School tak) - Rakesh Goswami.

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN:0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA
Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. सोनावणे विपिन राजेंद्र
of भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स पुणे. has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled आधुनिक
भारतीय चित्रकला क्षेत्रामे महिला कलाकारो कि स्थिती at the
National Conference (AIWPIE-2023) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Smita

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.07

आजादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

आधुनिक काळातील तरुण स्त्री चित्रकार प्रा. सुधिर पवार/ प्रा. रुपेश पवार200
कर्तबगार तरी कुटुंबवत्सल प्रा. रुपेश पवार/ प्रा. सुधिर पवार205
स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग दत्तात्रय देवना कर्दपवार208
भारतातील समकालीन दृश्यकला क्षेत्रातील व्हिडीओ आर्ट इंस्टॉलेशनची पायाभरणी करणारी एक महिला कलाकार: नलिनी मलानी प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे/ प्रा. चारुता विलास खारोकर212
फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान प्रा. चारुता विलास खारोकर/ प्रा. मंगेश मदन तांबे/ प्रा. सुनील देशपांडे216
ACTIVISM OF NVP'S EDUCATIONAL, ECONOMICAL AND SOCIAL FIELD Dr. Minakshi Haribhau Gawali221
A STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PADMA VIBHUSHAN HOMAI VYARAWALLA IN THE FIELD OF PHOTOJOURNALISM IN INDIA Dr. Anupama Patil/Ram Chaure225
CONTRIBUTION OF ANNIE BESANT IN THE FIELD OF INDIAN EDUCATION Dr. Swapnil Nirmal229
स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकारणात सुषमा स्वराज यांच्या कार्य- कर्तृत्वाचा एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. संजय बाबुराव शिंगाणे235
ROLE OF LAW IN WOMEN EMPOWERMENT Dr. Bharat G. Kaurani239
THE EFFECTIVE USE OF REFLECTIVE TEACHING STRATEGY IN SCHOOL EDUCATION Dr. Vinod Vishwas Patil243

फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान

प्रा. चारुता विलास खारोकर, सहाय्यक प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट, पुणे
प्रा. मंगेश मदन तांबे, सहाय्यक प्राध्यापक, बी. व्ही. डी. यू. स्कूल ऑफ व्हिज्युअल आर्ट, पुणे
प्रा. सुनील देशपांडे, सहाय्यक प्राध्यापक, भारती विद्यापीठ, कला महाविद्यालय, पुणे

प्रस्तावना:

जगभरात फोटोग्राफी क्षेत्रात महिलांचा समावेश अग्रेसर होतांना दिसत आहे. भारताचा फोटोग्राफीचा समृद्ध इतिहास आहे आणि महिला छायाचित्रकारांनी गेल्या काही वर्षांत या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. विविध आव्हाने आणि अडथळ्यांना तोंड देत असतानाही, भारतातील महिला छायाचित्रकार स्वतःसाठी एक स्थान निर्माण करण्यात आणि त्यांच्या कार्याद्वारे त्यांची प्रतिभा आणि दृष्टीकोन प्रदर्शित करण्यात सक्षम आहेत. गेल्या काही वर्षांत, भारतातील महिला छायाचित्रकारांनी माहितीपट, स्ट्रीट, पोर्ट्रेट, ललित कला आणि फॅशन फोटोग्राफी यासह विविध शैलींचा शोध लावला आहे. त्यांचे कार्य अनेकदा भारतीय समाज आणि संस्कृतीतील गुंतागुंत आणि विरोधाभास प्रतिबिंबित करते आणि विविध सामाजिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय समस्यांवर एक अद्वितीय दृष्टीकोन प्रदान करते. अनेक भारतीय महिला छायाचित्रकारांना भारतात आणि आंतरराष्ट्रीय मंचावर त्यांच्या कामासाठी मान्यता आणि प्रशंसा मिळाली आहे. त्यांची छायाचित्रे जगभरातील गॅलरी आणि संग्रहालयांमध्ये प्रदर्शित केली गेली आहेत आणि त्यांना अनेक पुरस्कार आणि प्रशंसा मिळाली आहे. भारतातील महिला छायाचित्रकारांनी केलेली प्रगती असूनही, त्यांच्यासमोर अजूनही अनेक आव्हाने आहेत, ज्यात मर्यादित संधी, प्रतिनिधित्वाचा अभाव आणि लिंगभेद यांचा समावेश आहे. तथापि, त्यांची लवचिकता, सर्जनशीलता आणि छायाचित्रणाची आवड भारतातील आणि त्यापुढील छायाचित्रकारांच्या पुढील पिढीला प्रेरणा आणि प्रभाव देत राहते.

मुख्य संबोध

होमाई व्यारावाला, भारतातील पहिली महिला फोटो पत्रकार, अन्नपूर्णा दत्ता, भारतातील महिला व्यावसायिक छायाचित्रकार, लतिका नाथ, भारतातील पहिल्या महिला वन्यजीव जीवशास्त्रज्ञ, भारतीय महिला छायाचित्रकार, दयानिता सिंग, सूनी तारापोरवाला, केतकी शेठ.

उद्दिष्टे:

भारतातील महिला छायाचित्रकारांना फोटोग्राफीच्या क्षेत्रात त्यांचा सहभाग मर्यादित करण्याऐवजी लैंगिक रूढींना आव्हान देऊ शकते. त्यांचे काम दाखवून आणि त्यांचे अनुभव शेअर करून, त्या इतर महिलांना फोटोग्राफीमध्ये त्यांची आवड आणि करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहित करू शकतात.

वैविध्यपूर्ण कथा केंप्वर करणे: भारतातील महिला छायाचित्रकारांना त्यांच्या छायाचित्रांद्वारे भारतीय संस्कृती, समाज आणि जीवनातील विविधता हायलाइट करायची असेल. त्या उपेक्षित समुदायांच्या कथा आणि दृष्टीकोन केंप्वर करण्यावर लक्ष केंद्रित करू शकतात किंवा भारतीय संस्कृती आणि वारशाचे अद्वितीय पैलू शोधू शकतात.

भारतातील महिला छायाचित्रकारांना त्यांच्या छायाचित्रांद्वारे भारताचा समृद्ध इतिहास आणि संस्कृती दस्तऐवजीकरण आणि जतन करण्याची इच्छा असू शकते. ते महत्त्वपूर्ण घटना, परंपरा आणि चालीरीती केंप्वर करण्यावर लक्ष केंद्रित करू शकतात, एक व्हिज्युअल संग्रहण तयार करू शकतात जे भविष्यातील पिढ्यांपर्यंत जाऊ शकतात.

महिलांचे सक्षमीकरण: भारतातील महिला छायाचित्रकारांना त्यांच्या कामाद्वारे इतर महिलांना सक्षम बनायची प्रेरणा मिळेल. त्यांच्या फोटोग्राफीचा वापर भविष्य घडविण्यासाठी तसेच महिलांच्या कर्तृत्वाचे प्रदर्शन करण्यासाठी, लिंग-आधारित हिंसा आणि भेदभावाला आव्हान देण्यासाठी किंवा महिलांच्या समस्यांबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी करू शकतात.

एकूणच, भारतातील महिला छायाचित्रकार अनेक अडथळ्यांना तोंड देऊन खंबीरपणे फोटोग्राफी क्षेत्रात मानाचा तुरा रोवत आहेत आणि अनोख्या कथा व्यक्त करण्यासाठी आणि इतरांना प्रेरणा देण्यासाठी त्यांच्या सर्जनशील कौशल्यांचा वापर करत आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर महिलांचे छायाचित्रण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान:

अनेक प्रतिभावान भारतीय महिला छायाचित्रकारांनी छायाचित्रण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

काही उल्लेखनीक नावे नमूद करीत आहे:

होमाई व्यारावाला:

होमाई व्यारावाला (९ डिसेंबर १९१३ - १५ जानेवारी २०१२) ह्या भारतातील पहिली महिला फोटो पत्रकार मानली जाते. होमाई त्यांच्या "डाल्डा १३" या टोपणनावाने प्रसिद्ध आहे. १९३० च्या दशकात सिनेमॅटोग्राफर म्हणून कारकीर्द सुरू केल्यानंतर, होमाई यांनी १९७० च्या दशकात स्वेच्छेने निवृत्ती घेतली. होमाई यांनी त्यांच्या कार्यकाळात फोटोग्राफी क्षेत्रात अग्रेसर भूमिका बजावली, होमाई यांना त्यांच्या उल्लेखनीय कामगिरीबद्दल २०११ मध्ये भारताचा दुसरा सर्वोच्च नागरी सन्मान पद्मविभूषण पुरस्काराने गौरविण्यात आले.

चरित्र- व्यारावाला यांचा जन्म ०९ डिसेंबर १९१३ रोजी गुजरातमधील नवसारी येथील एका मध्यमवर्गीय पारशी कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील पारशी उर्दू थिएटरमधील अभिनेते होते, त्या कारणाने होमाईमध्ये लहानपणापासून फोटोग्राफीची आवड निर्माण झाली. त्यांचे बालपण मुंबईमध्ये गेलं आणि नंतर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमधून फोटोग्राफी विषयाचे धडे घेऊन आपली नवीन ओळख बनवली.

होमाई व्यारावालाचे काही महत्त्वपूर्ण योगदान पुढील प्रमाणे:-

होमाई व्यारावाला यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान काही सर्वात प्रतिष्ठित क्षण टिपले, ज्यात दिल्लीतील लाल किल्ल्यावर पहिला ध्वजारोहण समारंभ, महात्मा गांधींनी त्यांचा प्रसिद्ध मी ठाचा कायदा मोडला तो क्षण आणि भारतीय संविधानावर स्वाक्षरी.

राजकीय नेत्यांचे फोटो काढणे - जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी आणि राजेंद्र प्रसाद यांसारख्या त्यांच्या काळातील प्रसिद्ध राजकीय नेत्यांच्या फोटो चित्रांसाठी त्या ओळखल्या जात होत्या.

आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रमाचे चित्रीकरण - त्यांनी १९५१ मध्ये दिल्ली येथे झालेल्या पहिल्या आशियाई खेळांसारख्या अनेक आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांची छायाचित्रे टिपलीत आणि १९५३ मध्ये राणी एलिझाबेथच्या राज्याभिषेकाचे छायाचित्रण करून प्रतिष्ठा मिळवली.

सार्वजनिक जागांवर महिलांचे प्रदर्शन- त्यांच्या छायाचित्रांद्वारे सार्वजनिक ठिकाणी महिलांचे प्रदर्शन करण्यात त्या अग्रेसर होत्या. राजकीय रॅली आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या महिलांच्या त्यांच्या छायाचित्रांनी त्या काळातील परंपरागत नियमांना आव्हान दिले.

भारतातील जीवनाचे नोंदणीकरण - होमाई व्यारावाला यांनी भारतातील दैनंदिन जीवन, रस्त्यांची दृश्ये, ग्रामीण जीवन आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा समावेश केला. त्यांच्या छायाचित्रणातून भारताच्या इतिहासाची आणि संस्कृतीची अनोखी झलक निदर्शनास येते.

अन्नपूर्णा दत्ता:

अन्नपूर्णा दत्ता (१९२७-२०१२) एक भारतीय छायाचित्रकार होत्या ज्या त्यांच्या माहितीपट छायाचित्रण क्षेत्रातील योगदानासाठी ओळखल्या जातात. भारतातील सामाजिक समस्या आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे नोंदणीकरण व दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी फोटोग्राफीचा वापर करण्यात ते अग्रेसर होत्या आणि त्यांचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर प्रदर्शित आणि प्रकाशित केले गेले आहे.

अन्नपूर्णा दत्ताच्या छायाचित्रणातील काही उल्लेखनीय योगदानांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

भारतीय संस्कृतीचे दस्तऐवजीकरण - अन्नपूर्णा दत्ता हे त्यांच्या कार्याद्वारे भारतीय संस्कृती आणि परंपरांचे दस्तऐवजीकरण करणारे पहिले छायाचित्रकार होत्या. त्यांनी सामान्य लोकांचे जीवन आणि त्यांच्या चालीरीती टिपल्या, जो अन्नपूर्णा दत्ता यांच्या छायाचित्रणाचा एक महत्त्वाचा भाग बनला.

सामाजिक बदलासाठी फोटोग्राफीचा वापर - अन्नपूर्णा दत्ताचा सामाजिक बदलावर परिणाम करण्यासाठी फोटोग्राफीच्या सामर्थ्यावर विश्वास होता. दारिद्र्य, उपासमार आणि सामाजिक विषमता यासारख्या समस्यांचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी त्यांनी आपल्या कॅमेराचा वापर केला आणि त्यांच्या छायाचित्रांमुळे या समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यात मदत झाली.

तरुण छायाचित्रकारांसाठी मार्गदर्शक - अन्नपूर्णा दत्ता भारतातील अनेक तरुण छायाचित्रकारांसाठी मार्गदर्शक आणि शिक्षिका होत्या. त्यांनी नवी दिल्लीतील त्रिवेणी कला संगम येथे शिकवले, जिथे त्यांनी तरुण छायाचित्रकारांच्या पिढीला

प्रेरणा दिली.

एकूणच, अन्नपूर्णा दत्ता यांनी छायाचित्रकार आणि शिक्षिका म्हणून भारतातील छायाचित्रण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांचा वारसा भारतातील आणि जगभरातील छायाचित्रकारांना प्रेरणा देत आहे.

लतिका नाथ:

लतिका नाथ या भारतीय लेखिका, छायाचित्रकार आणि वन्यजीव संरक्षक आहेत. १९९० पासून त्यांनी भारतात वाघांच्या संवर्धनावर काम केले आहे. २००१ मध्ये त्यांना डॉक्युमेंटरी फिल्मकरीता नॅशनल जिओग्राफिकने 'द टायगर प्रिन्सेस' ही पदवी प्रदान केली होती. लतिका नाथ यांनी शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून काम करायला सुरुवात केली आणि पर्यावरण आणि वन्यजीव यांवर IUCN, UNDP, UNFPA आणि ICIMOD यासह विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांसोबत सल्लागार म्हणून काम केले.

लतिका नाथ एक भारतीय वन्यजीव छायाचित्रकार, संरक्षक आणि चित्रपट निर्मात्या आहेत. त्यांच्या आश्चर्यकारक वन्यजीव छायाचित्रणासाठी प्रसिद्ध आहे, जी नैसर्गिक जगाचे सौंदर्य आणि त्याचे संरक्षण करण्याची तातडीची गरज आहे.

फोटोग्राफी क्षेत्रातील लतिका नाथ यांच्या काही उल्लेखनीय योगदानांमध्ये हे समाविष्ट आहे:-

दुर्मिळ आणि लुप्तप्राय प्रजाती कॅप्चर करणे - लतिका नाथ यांनी त्यांच्या छायाचित्रणाद्वारे दुर्मिळ आणि लुप्तप्राय प्रजाती कॅप्चर करण्यासाठी त्यांची कारकीर्द समर्पित केली आहे. हिम बिबट्यासारख्या लुप्तप्राय प्राण्यांच्या तिच्या प्रतिमा केवळ सुंदरच नाहीत तर या प्राण्यांचे आणि त्यांच्या अधिवासाच्या संरक्षणाच्या महत्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करतात.

संरक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी छायाचित्रणाचा वापर करणे - लतिका नाथ यांचे कार्य केवळ सुंदर प्रतिमा तयार करण्यापुरते नाही. त्या त्यांच्या फोटोग्राफीचा वापर संरक्षणाच्या प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी आणि वन्यजीव आणि त्यांच्या अधिवासांवर मानवी क्रियाकलापांच्या प्रभावाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी करते.

संवर्धन संस्थांसोबत सहकार्य - लतिका नाथ यांनी वन्यजीव आणि त्यांच्या अधिवासांचे संरक्षण करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी वाईल्डलाईफ ट्रस्ट ऑफ इंडियासह अनेक संवर्धन संस्थांसोबत सहकार्य केले आहे. वन्यजीव संवर्धनाबाबत जनजागृती करण्यासाठी अनेक मोहिमांमध्ये तिची छायाचित्रण वापरली गेली आहे.

दयानिता सिंग:

दयानिता सिंग ही एक भारतीय छायाचित्रकार आणि समकालीन कलाकार आहे जी फोटोग्राफी आणि पुस्तक निर्मितीसाठी तिच्या नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोनासाठी ओळखली जाते.

दयानिता यांचा जन्म १९६१ मध्ये दिल्ली मध्ये झाला. त्यांनी नॅशनल डिझाईन, अहमदाबाद येथून व्हिज्युअल कम्युनिकेशन आणि इंटरनॅशनल सेंटर ऑफ फोटोग्राफी, न्यूयॉर्क सिटी येथून डॉक्युमेंटरी फोटोग्राफी शिक्षण पूर्ण केले. तिचे काम फोटोग्राफी, साहित्य आणि ललित कला यांच्यातील सीमारेषा पुसट करते. दयानिता सिंग एक छायाचित्रकार असून, ज्यांचे छायाचित्रावरील प्राथमिक स्वरूप पुस्तक आहे. त्यांनी नॅशनल डिझाईन, अहमदाबाद येथून व्हिज्युअल कम्युनिकेशन आणि इंटरनॅशनल सेंटर ऑफ फोटोग्राफी, न्यूयॉर्क सिटी येथून डॉक्युमेंटरी फोटोग्राफी केली. त्यांची १२ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

फोटोग्राफी क्षेत्रातील दयानिता सिंग यांच्या काही उल्लेखनीय योगदानांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

फोटोग्राफीसाठी नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोन - दयानिता सिंग यांचे कार्य विविध स्वरूप आणि तंत्रांचा प्रयोग करून छायाचित्रणाच्या पारंपारिक सीमांना आव्हान देते. त्यांच्या प्रतिमा अनेकदा डॉक्युमेंटरी आणि आर्ट फोटोग्राफीमधील रेषा अस्पष्ट करतात आणि त्या त्यांचा प्रतिमा तयार करण्यासाठी ऍनालॉग आणि डिजिटल दोन्ही तंत्रे वापरण्यासाठी ओळखली जाते.

पुशिंग बाउंडरीज ऑफ बुक मेकिंग - दयानिता सिंग यांनी प्रकाशनाच्या नाविन्यपूर्ण पध्दतीने पुस्तक निर्मिती प्रक्रियेत क्रांती केली आहे. त्यांनी अनेक "पुस्तक-वस्तू" तयार केल्या आहेत, जे पारंपारिक पुस्तक आणि कलाकृती यांच्यातील संकरित आहेत. या पुस्तक-वस्तूंमध्ये सहसा प्रतिमा, मजकूर आणि इतर मल्टीमीडिया घटक समाविष्ट असतात.

भारतीय समाज आणि संस्कृतीचे दस्तऐवजीकरण - दयानिता सिंग यांनी त्यांच्या छायाचित्रणाद्वारे भारतीय समाज आणि संस्कृतीच्या विविध पैलूंचे दस्तऐवजीकरण केले आहे. त्यांच्या प्रतिमा भारतातील सामान्य लोकांचे दैनंदिन जीवन तसेच देशाचा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा कॅप्चर करतात.

प्रदर्शन आणि संग्रहालय क्युरेशन - दयानिता सिंग यांना क्युरेटर आणि प्रदर्शन डिझायनर म्हणून देखील ओळखले जाते. तिने

स्वतःच्या कामाची, तसेच इतर कलाकारांच्या कामाची अनेक प्रदर्शने क्युरेट केली आहेत आणि जगभरातील संग्रहालये आणि गॅलरीसाठी प्रदर्शनांची रचना केली आहे.

एकूणच, फोटोग्राफीच्या क्षेत्रात दयानिता सिंगचे योगदान केवळ प्रतिमा कॅप्चर करण्यापलीकडे आहे. तिने फोटोग्राफी आणि पुस्तकनिर्मिती, भारतीय समाज आणि संस्कृतीचे दस्तऐवजीकरण आणि क्युरेट केलेले प्रदर्शन, ज्याने फोटोग्राफीचा एक कला प्रकार म्हणून विचार करण्याच्या पद्धतीला आकार देण्यास मदत केली आहे.

त्यांच्या काळ्या-पांढऱ्या पोर्ट्रेट आणि डॉक्युमेंटरी फोटोग्राफीसाठी ओळखल्या जाणार्या, सिंग भारतातील सर्वात प्रसिद्ध छायाचित्रकारांपैकी एक आहेत. त्यांचे कार्य जगभरातील प्रतिष्ठित गॅलरी आणि संग्रहालयांमध्ये प्रदर्शित केले गेले आहे.

सुनी तारापोरवाला:

एक भारतीय पटकथा लेखक, छायाचित्रकार आणि चित्रपट निर्मात्या म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मिसिसिपी मसाला, द नेमसेक आणि १९८८ साली ऑस्कर-नामांकित सलाम बॉम्बेची पटकथेचे लेखन त्यांनी केले आहे. तारापोरवाला यांनी त्यांच्या कारकिर्दीमध्ये चित्रपट दिग्दर्शक, लेखक, प्रकाशक या भूमिका बजावल्या आहेत.

तारापोरवाला यांचा जन्म १९५७ मध्ये मुंबईतील एका पारशी कुटुंबात झाला होता. त्यांचे वडील रुमी हे हौशी छायाचित्रकार होते. त्यामुळे त्यांना लहानपणापासून छायाचित्रणाची आवड निर्माण झाली. तिची छायाचित्रण मुंबईतील लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर केंद्रित आहे आणि तिने तिच्या कामाची अनेक पुस्तके प्रकाशित केली आहेत.

तारापोरवाला यांनी तिचा पहिला फिचर फिल्म, लिटल झिझू (२००७) साठी पटकथा लिहिली आणि दिग्दर्शित केली, जो मुंबईतील एक भाग आहे. हा चित्रपट पारशी समाजाला भेडसावत असलेल्या समस्यांचा शोध घेतो. कौटुंबिक मूल्यांवरील सर्वोत्कृष्ट चित्रपटासाठी भारताच्या राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारांमध्ये सिल्व्हर लोटस पुरस्कार (२००९) जिंकला.

२०१४ मध्ये तिला भारत सरकारने "पद्मश्री" पुरस्काराने सन्मानित केले. ती अकादमी ऑफ मोशन पिक्चर आर्ट्स अँड सायन्सेसची सदस्य आहे. तिची छायाचित्रे दिल्लीतील नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट (NGMA) आणि न्यूयॉर्कमधील मेट्रोपॉलिटन म्युझियम ऑफ आर्टच्या कायमस्वरूपी संग्रहात आहेत.

सुनी तारापोरवाला ह्या भारतीय छायाचित्रकार आहेत ज्यांनी छायाचित्रणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांचा सर्जनशील दृष्टिकोन आणि विषयांचे सार कॅप्चर करण्याच्या त्यांच्या अनन्यसाधारण क्षमतेसाठी त्या ओळखल्या जातात.

फोटोग्राफीमध्ये तारापोरवालाचे सर्वात उल्लेखनीय योगदान म्हणजे त्यांनी आकर्षक प्रतिमा तयार करण्यासाठी प्रकाश आणि सावलीचा सुयोग्य वापर केला. भावना आणि खोली व्यक्त करण्यासाठी प्रकाश आणि सावलीचा वापर करून दृश्याचा मूड आणि वातावरण कॅप्चर करण्याची त्यांच्याकडे अद्वितीय क्षमता आहे. केवळ छायाचित्रण नव्हे तर विषयाचा संदर्भ त्यामागील विचार, कथा यांचे चित्रीकरण करून ते दर्शकांपर्यंत पोहचवण्याचा त्यांचा प्रयत्न हा प्रत्येक फ्रेममध्ये दिसून येतो.

त्यांच्या फोटोग्राफी कार्याव्यतिरिक्त त्या या क्षेत्रातील एक प्रतिष्ठित शिक्षक देखील आहेत. त्यांनी भारतातील नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन आणि न्यूयॉर्कमधील इंटरनॅशनल सेंटर ऑफ फोटोग्राफीसह अनेक संस्थांमध्ये फोटोग्राफी शिकवली आहे.

एकूणच, सुनी तारापोरवाला यांच्या छायाचित्रणातील योगदानामुळे माध्यमाच्या सीमा ओलांडण्यात आणि छायाचित्रकारांच्या नवीन पिढ्यांना प्रेरणा देण्यात मदत झाली आहे. त्यांची सर्जनशील दृष्टी आणि तांत्रिक कौशल्य आजही या क्षेत्रावर प्रभाव टाकत आहे.

सुनी तारापोरवाला यांचे कार्य अनेक प्रदर्शन आणि प्रकाशनांमध्ये प्रदर्शित केले गेले आहे. त्यांना त्यांच्या कामासाठी सोनी वर्ल्ड फोटोग्राफी पुरस्कार, IPA पुरस्कार आणि PX3 प्रिक्स डे ला फोटोग्राफी पॅरिससह अनेक पुरस्कार जिंकले आहेत.

केतकी शेठ:

१९५७ मध्ये मुंबईत जन्मलेल्या आणि वाढलेल्या केतकीने एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून इंग्रजी साहित्यात पदवी मिळवली. १९८० मध्ये बॅचलर डिग्री केल्यानंतर, केतकीला कॉर्नेल युनिव्हर्सिटी, इथाका येथील कॅम्प्युनिकेशन आर्ट्स विभागाकडून शिष्यवृत्ती मिळाली, जिथे तिने कॅम्प्युनिकेशन आर्ट्समध्ये पदव्युत्तर पदवी पूर्ण केली. केतकी शेठ ह्या एक भारतीय छायाचित्रकार आहे, ज्यांनी छायाचित्रण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्या फोटोग्राफीसाठी त्यांच्या अनोख्या आणि प्रायोगिक दृष्टिकोनासाठी ओळखल्या जातात, त्या अनेकदा तिच्या कामात ओळख, संस्कृती आणि मानवी

संबंधांच्या थीम्सचा शोध घेते. केतकी शेठांची छायाचित्रे त्यांच्या कडव्या आणि स्पष्ट गुणवत्तेद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत, बहुतेकदा लोकांना त्यांच्या दैनंदिन

जीवनात आणि वातावरणात पकडतात. तिच्याकडे अंतरंग आणि सार्वत्रिक अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रतिमा तयार करण्याची अनोखी क्षमता आहे आणि त्या दर्शकांशी खोल भावनिक पातळीवर जोडते.

फोटोग्राफीमध्ये केतकी शेठांच्या सर्वात उल्लेखनीय योगदानांपैकी एक म्हणजे त्यांनी आकर्षक आणि शक्तिशाली प्रतिमा तयार करण्यासाठी त्यांची कटाक्षाने नजर आहे!

त्यांच्या फोटोग्राफीच्या कामाव्यतिरिक्त, केतकी शेठ या क्षेत्रातील एक प्रतिष्ठित शिक्षक देखील आहेत. त्यांनी भारतातील नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाईन आणि युनायटेड किंग्डममधील वेस्टमिन्स्टर विद्यापीठासह अनेक संस्थांमध्ये फोटोग्राफी शिकवली आहे.

एकूणच, केतकी शेठांच्या छायाचित्रणातील योगदानामुळे माध्यमांच्या सीमा ओलांडण्यात आणि छायाचित्रकारांच्या नवीन पिढ्यांना प्रेरणा देण्यात मदत झाली आहे. त्यांची सर्जनशील दृष्टी आणि तांत्रिक कौशल्य आजही या क्षेत्रावर प्रभाव टाकत आहे.

त्यांची छायाचित्रे फॉग म्युझियम, हार्वर्ड आर्ट म्युझियम, मॅसेच्युसेट्ससह प्रमुख संग्रहालये आणि खाजगी संग्रहांमध्ये आहेत. फोंडाझिओन कासा डि रिस्पर्मियो डी मोडेना, मिलान; हिगाशिकावा संग्रहालय, होक्काइडो; किरण नाडर म्युझियम ऑफ आर्ट, नवी दिल्ली; पीबॉडी एसेक्स म्युझियम, मॅसेच्युसेट्स; राफेल टॉस कलेक्शन, माद्रिद; अल्काझी कलेक्शन, न्यूयॉर्क; द म्युझियम ऑफ मॉडर्न आर्ट, न्यूयॉर्क; मेट्रोपॉलिटन म्युझियम ऑफ आर्ट, न्यूयॉर्क; फिलाडेल्फिया म्युझियम ऑफ आर्ट (पीएमए), फिलाडेल्फिया, नॅशनल गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट, मुंबई; टेट मॉडर्न, लंडन; द टिया कलेक्शन, मुंबई, दुबई, लंडन आणि द युनिव्हर्सिटी ऑफ ऑरिझोना, म्युझियम ऑफ आर्ट, ऑरिझोना.

पुरस्कार

- १९९२: भारतीय छायाचित्रणासाठी संस्कृती पुरस्कार.
- १९९३: नवी दिल्ली येथे भारतीय छायाचित्रणासाठी संस्कृत पुरस्कार.
- २००६: जपानमधील हिगाशिकावा पुरस्कार.

निष्कर्ष:

लिंग-आधारित आव्हाने आणि भेदभावाचा सामना करुनही महिलांनी छायाचित्रणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. संपूर्ण इतिहासात, महिला छायाचित्रकारांनी त्यांच्या सर्जनशील प्रतिभांचा वापर त्यांच्या सभोवतालच्या जगाचे दस्तऐवजीकरण, अर्थ लावण्यासाठी आणि आकार देण्यासाठी केला आहे, लैंगिक रूढींना आव्हान दिले आहे आणि फोटोग्राफीला कला प्रकार आणि संवादाचे साधन म्हणून विकसीत करण्यात योगदान दिले आहे.

युद्ध आणि राजकीय उलथापालथीपासून सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांपर्यंत इतिहासातील महत्त्वाचे क्षण टिपण्यात महिला छायाचित्रकारांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यांच्या छायाचित्रांद्वारे लिंग, ओळख आणि सामाजिक न्याय यांबद्दलची आमची समज निर्माण करण्यातही त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. अलिकडच्या वर्षात, भारत आणि जगभरातील महिला छायाचित्रकार त्यांच्या कामासाठी अधिक ओळख आणि दृश्यमानता मिळवत आहेत. ते अडथळे तोडत फोटोग्राफी क्षेत्रात आपला पाय मजबूत करण्यात सक्षम भूमिका बजावत आहेत, विविध कथा आणि दृष्टीकोनांचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी त्यांची सर्जनशील प्रतिभा वापरून नवीन उन्नती कारण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

एकूणच, विषयाला अनुसरून छायाचित्रणातील महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. महिला छायाचित्रकार पुढील पिढीला फोटोग्राफी क्षेत्रात कार्यरत करण्याता करीत प्रेरित करीत आहेत आणि त्यांचे कार्य छायाचित्रकारांच्या भावी पिढ्यांना प्रेरणा आणि सक्षम बनवत आहे.

संदर्भसूची:

https://en.wikipedia.org/wiki/Latika_Nath#Contributions
https://en.wikipedia.org/wiki/Ketaki_Sheth
https://en.wikipedia.org/wiki/Homai_Vyarawalla
 Book- India in Focus: Camera Chronicles of Homai Vyarawalla
 Book- Bombay Mix: Street Photographs Book- Home in the City: Book- Bombay 1977 - Mumbai 2017
 Book- Parsis: The Zoroastrians of India : a Photographic Journey
 Book: Dayanita Singh: Book Building

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA
Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Charuta Kharokar
of Bharati Vidyapeeths College of Fine Arts, Pune has/was a
Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled _____
फोटोग्राफी क्षेत्रातील भारतीय महिलांचे योगदान at the
National Conference (**AIWPIE-2023**) organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunil

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

3/4
Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

2023

International Research Journal of Management Sociology & Humanities

Vol 14 Issue 7

ISSN 2348 – 9359

www.IRJMSH.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

ISSN 2277 – 9809 (online)

ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

कोविड का व्हिज्युअल आर्ट की शिक्षा प्रक्रिया, विद्यार्थी और शिक्षकोंपर हुवे प्रभाव का अभ्यास।

लेखक –

प्रा. डॉ. खैरे जगदिश

असि, प्रोफेसर –

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

ई मेल – jdkhaire22@gmail.com

प्रा. डॉ. भालेराव संजय

असि, प्रोफेसर –

भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे

ई मेल – bhalesanjay@gmail.com

सारांश –

1.1 पार्श्वभूमी : अचानक से आई इस कोविड 19 वायरस की आकस्मित आपदा 22 मार्च 2019 से शुरू हुई। और सभी जगवासियोंका जीवन अस्ताव्यस्त होगया। इसके पहिले की सामाजिक व्यवस्था एकदम सामान्य और सुखद अनुभूति थी। ऐसैं हालात इससे पहले 100 साल में कभी नही हुवा था। प्रधानमंत्री ने मार्च में लॉकडाउन किया, एकदम सी हमारी जिंदगी बंद हो गई, जोंकी आज तक का सबसे डरावना, घातक, अनाकलनिय और भयप्रद अनुभव था। इससे सभी क्षेत्र प्रभावीत हुवे। सभी जनजातीयां, पशु पक्षी, जानवर, हवा, पाणि, अन्न यहांतक की हम एक दुसरेसे हाथमिलाना भी मुश्किल हो गया था।

1.2 रिसर्च का तरिका : इसी कार्यकाल में, मैं एक कॉलेज का प्राध्यापक होने के नाते कला के अध्ययन प्रक्रिया को किस तरह हमने जारी रखा और हमारी व्हिजुअल आर्ट की प्रैक्टिकल कोर्स होने के बावजूद भी हमने किस तरहसे बी. एफ. ए. डिग्री के छात्रोंको घरपरही शिक्षा का अनुभव दिया इसके बारेमें, और इस फ़िलप क्लासरूम और डिजीटल व्यवस्था का अनुभव मैं यहां आपके साथ सांझा करना चाहता हूं।

1.3: परिणाम : कला के अध्ययन प्रक्रियाको अखंडीत रखनेके लिए हमने और हमारी संस्था – भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे, ने अथक प्रयास किए। जिसके परिणाम स्वरूप ये हुवा की हम कोविड के भयप्रद समय में भी विद्यार्थी के मनमें कला की आस्था और कला के प्रति एक आनंदित भाव जाग्रत रख सके। कला के प्रति जुडाव, लगन, रसिकता, अनुसंधान कायम रखनेमें यशस्वी हुवे। कला और डिजिटल के विचारोंसे अलग हो कर विद्यार्थी किसी और क्षेत्र के बारेमें ना सोचे इसके लिए हमारे सभी शैक्षणिक विधियां एकत्रित और फोकस थी, ये इस भयग्रस्त कार्यकालमें बहुतही सराहनी बात थी।

1.4: निष्कर्ष : भविष्य में ऐसे अनुभव आना या ना आना हमारे हाथमें नही हैं, लेकिन हर विद्यार्थी को आनंदमय और विश्वास, दुढतासे जिने के लिए संघर्ष का महत्व और किए गए प्रयास का महत्व बतानाही होगा। असामान्य संकटसे उभरने के लिए कला और टेक्नॉलॉजीका सहारा भी लेना पडे तोभी वो विद्यार्थी और शिक्षक दोनोंको ही लेना होगा। शिक्षा में अध्ययन और अध्यापनके नए तरिके नए मॉडेल या अलग

परिभाषाएँ विकसित करनी होगी, जिससे मनुष्य का कला के प्रति आस्वाद कम ना हो। कला मानव जीवन का वो अंग है जिससे वो कभी अलग न हो सका है, और ना कभी होगा।

कीवर्ड – कोरोना काल, शिक्षण प्रक्रिया, विद्यार्थी के मनमें कला की आस्था, कला और टेक्नॉलॉजी, डिजिटलायझेशन, सोशल मिडीया, शिक्षकोंकी भूमिका

प्रस्तावना –

अचानक से आई इस कोविड 19 वायरस की सिच्युएशन 22 मार्च 2019 से शुरू हुई थी। इसके पहिले की सामाजिक व्यवस्था एकदम सामान्य और खुशहाल थी। सब लोग अपना सामाजिक जीवन सरलता से चलाये हूवे दिखाई दे रहे थे। किसी भी तरह की कोई कठीण नहीं थी। और जैसे ही कोविड पूरी दुनिया में फैलने की खबरें आती थी, की हमारे पड़ोसी देश चीन, इटली, पाकिस्तान, नेपाल, श्रीलंका के साथ हमारे भी देश मे है, हमारे सभी त्योहार होली के बाद हमें इसके बारे मे वर्तमानपत्र न्यूजचैनल इंफॉर्मेशन मिली। जैसे ही प्रधानमंत्री ने मार्च में लॉकडाऊन किया, एकदम सी हमारी जिंदगी बंद हो गई, जोकी आज तक कभी नहीं हुई थी।

किसी ने अनुमान नहीं लगाया होगा कि कोविड जैसा वायरस आएगा और बिना भेदभाव किए यह लोगों की जीवनशैली को बदल देगा। कोविड के कारण हमारी दुनिया में कई बदलाव आए और सभी को न्यू नॉर्मल अपनाने में थोड़ा समय लगा। कोविड का प्रभाव हर जगह था, जिसके परिणाम स्वरूप स्कूल कॉलेजेस और अन्य शैक्षणिक संस्थान बंद हो गए। प्रारंभ में, अधिकांश सरकारों ने कोविडके प्रभाव को कम करने के लिए स्कूलों को अस्थायी रूप से बंद करने का निर्णय लिया था। बाद में इसे कुछ दिनके लिए फिर से खोल दिया गया, जिससे संक्रमण दर की संख्या बढ़ी और फिर लंबे समय के लिए सब बंद हो गई।

2019 मार्च से शुरू हुई इस आपदामें शिक्षक और विद्यार्थीओंके बिच आमने सामने की शिक्षापध्वती पुरी तरहसे बंद होगई। भारती विद्यापीठ कॉलेज ऑफ फाईन आर्ट्स, पुणे इस महाविद्यालयमें मैं खुद एक प्राध्यापक के नाते इस परिस्थितीको महसूस कर रहा था और ऐसे में शिक्षा प्रक्रिया को शुरू रखनेका प्रयास भी जारी था। 2019 मार्चसे 2022 मार्च के बिचमें इस कोरोना कालमें हमने 240 विद्यार्थीओंके साथ जो भी शिक्षणप्रक्रियाका अनुभव लिया है, वो आजतक का सबसे अलग और विविध तांत्रिक और इलेक्ट्रॉनिक उपकरणोंसे भरा हुआ था।

व्हिजुवल आर्ट के विषयोंको सिखना और सिखाना एक स्तर पर बहुतही मुश्किल लग रहा था। 80 प्रतिशत सिलेबस प्रैक्टिकल और 20 प्रतिशत थिअरी होने से हमें इस विषयोंको सिखानेमें बहुतसी दिक्कतें आईं।

मोबाईल, नेट, टिक्की एकमात्र सहारा –

शुरू में तो सबको ऐसा लग रहा था की ये पेंडामिक आज खत्म होगा, हप्ते में खत्म होगा, अब महिने में खत्म होगाक्या मालूम था की ये दो साल तक चलेगा। इसलिए शुरूमें कोई इसे सिरियसली नहीं ले रहा था। इससे पहले स्वाइन फ्लू का अनुभव था, कि हमारे भारत के पास इतना पुराना आयुर्वेद जो है... हमें डरने की क्या जरूरत है। लेकिन जैसे जैसे इसकी गंभीरता बढ़ने लगी, वैसे विद्यार्थी और पालक भी बहुत परेशान होने लगे। इन दिनोंमें, जो मोबाईल हम क्लासमें बँन कर रहे थे इसी का संवाद के लिए जादा उपयोग होने लगा। हर रोज मोबाईल पे ही झूम, गुगल मिट, टिम ऐसे अँप लोड करके मिटिंग अटेंड करनेका सिलसिला शुरू हंवा। ये सिखनेमें बच्चोंका भी बहुत टाईम चला गया और आर्टिस्ट, ग्राफिक डिजाईनरको इसका क्या उपयोग है....ये तो सिर्फ चंद दिनोंके नखरे है....ऐसे बहुतसे ताने हमने इन दिनों में सुनाई दें रहे

थे। हर रोज बच्चोंके परिवार घरपर कोविड का सामना करनेका प्रयास कर रहे थे, और हम ऐसे हालातमें भी अपने कॉलेजका सिलेबस ऑन लाईन विथ फिलप क्लासरूम पुरा करने का प्रयास कर रहे थे। सरकार

इमेज दृ 1,2,3 : ऑनलाईन ग्रुप बनाना, व्हर्चुअल मिटींग का अनुभव और अलग अलग अॅप के माध्यमसे एक दुसरेसे संवाद करना ये एक अलग अनुभव रहा है।

हमे टीव्ही चॅनल, मोबाईल के माध्यम से, न्यूज के माध्यम, से रिंगटोन के माध्यमसे, बहुत सी सावधानियां बरतनेके लिए प्रेरित कर रही थी। हर हप्ते हमारे प्रधानमंत्री का भाषण होता था उसी के बीच मे हमारे राज्य मंत्री राजेश टोपेजी का भी मार्गदर्शनपर भाषण होता था। और ऐसे में चायना के डरावने मोबाईल मेसेजेस ने तो और भी डरा रखा था।

हमने हमारे विद्यार्थीयोंके साथ संवाद बढ़ाया, उन्हे ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म का युजकरने के लिए प्रेरित किया, उसका ट्रेनिंग भी हम दे रहे थे। ऑन लाईन झूम मिटींगमें डिस्कशन करना हम सबके लिए एक आश्चर्यकारक अनुभव था। एस तरहका व्हर्चुअल संवाद हमारे लिए एक छूत अछूत जैसा व्यवहार लग रहा था। लेकिन कालके इस रूपको समझना ही समझदारी थी, सो हम सब इस चिजोंसे वाकिफ होने का प्रयास कर रहे थे। इससे बच्चोंका स्किकन टाईम कुछ जादाही बढ़ने लगा था।

कभी कभी तो ऐसा लग रहा था की चायनीज मेसेज में कोरोना आया है तो चायना के लोग झुटा हसने के लिए क्लिप भेजते थे और हमे हसा दतें थे। तो बहुत बडा डरावना माहोल हमारी व्हाट्सअप पे भी बन रहा था। चायनीज जोक, क्लिप मोबाईल के जरिए समाजमें डर फैला रहे थे, जिससे पता चल जाता की कोरोना कितना भयानक है। अचानक से लोग रास्तापे गिर रहे थे, लोग कह रहे थे.....कुछ हुआ है दिलों के साथ.....। कोरोना के मरिज को किस तरह उठा ले जाता है किस तरह से पकड के ले जाती थे..... हॉस्पिटल के नजारे भी कितने डरावने थे। ऐसे में कौन सिखना चाहेगा। सब पहले अपनी जान बचाना चाहेंगे। लेकिन हमारी रोजकी ऑनलाईन क्लाससे हमने असाईन्मेंट को पूरा करने का प्रयास तो कियाही साथमें बच्चोंमें और उनके परिवार का ध्यान भी सखा। उन्हे जितनी इनफॉर्मेशन हम दे सकते थे हमने दी। और कुछ परिवारोंका इससे विश्वास भी बढा और कुछ तो सामाजिक कार्यमें भी योगदान देने के लिए तैयार हो गये थे।

विद्यार्थी और शिक्षकोंका अपग्रेडेशन –

हर बच्चा इन दिनोंमें ऑनलाईन ही था, सो बच्चोंको देखने के लिए हम सभी शिक्षक जैसे तरस गए थे। विद्यार्थीयोंके बिना कॉलेज एक सुनसान वास्तू लग रही थी। दन दिनों हमें विद्यार्थीयोंकी उपस्थितीका

महत्व पता चला जो महत्वपूर्ण था। घर में बैठने से अलग अलग एक्टिविटीज घर में चालू हो गई। लोगों से मिलना जुलना बंद था, एक दुसरे से मोबाईल या मिटिंगमें बात करने के तरिकेसे हमारे मानसिक स्तर पर बहोतही बदलाव करने पड़े थे। अकेलेमें अपने आपसे बातें करते दिखनेवाला हर वो आदमी कहीना कही ऑन लाईन मिटिंग अटेंड कर रहा होता था। बच्चोंको ऑनलाईन आनेमें, नेट की हर जगह होनेमें भी दिक्कतें आती थी। हर वो इलेक्टॉनिक डिवाइसेस हो या नेट इशू को हम समझकर, सॉल्व करके आगे चल रहे थे। आर्टिस्ट होने के बावजूद ये सभी चीजोंसे कॉलेजका माहौल जैसे आयटी का ऑफिस लग रहा था। टिचर्स आयटी कर्मचारी लग रहे थे। बच्चे घरपर ऑन लाईन कर्मचारीकी तरह सुबह चार से पांच घंटे ऑनलाईन कॅमेरेके सामने दिखते थे। इससे विद्यार्थी की घरकी दशा और सोच भी मालूम होती थी। घरके हर परिवारके साथ एक नजदिकी रिश्ता भी बन रहा था। ऑनलाईन में सिखनेका धिरेधिरे बच्चोंको मजा आने लगा था। जिसका हमें डर लग रहा था, कही कॉलेज का हुलिया ना बदल दें।

कोविड को खत्म करनेके अलग अलग आयडिया बच्चोंमें आना ऐसे वक्तमें कोई अलग बात न थी। क्या सच में कोविड का संसर्ग है, या किसी ने बोला था कि हेलिकॉप्टर में से औषधीयोकी फवारें करेंगे। सब साफ होगा, फिर भी बहुत बड़ी बड़ी मशीन लगा के रास्ते साफ किये गये। किसी विद्यार्थीके घरमें कोई मरिज को अगर क्वारंटाईन किया जाता तो उसके घर का माहौल और भी डरावना होता और बच्चा आखिर मिट्टिमें आना ही बंद कर देता था।

वर्ड वाईल्ड ऑनलाईन प्लैटफॉर्म अपने मोबाईल पर आनेसे सभी बच्चोंकी आत्मा जैसे हर देशमें क्या चल रहा है ये ढूंढती फिर रही थी। बच्चें क्रिएटिविटी, स्रजनात्मकता को अलग अलग नजरियेसे देखने का प्रयास कर रहे थे। ऑनलाईन डेमॉन्स्ट्रेशन, युटयुब के आर्ट हिस्ट्री के चॅनल देखना, ऑनलाईन लाईव वर्कशॉप में जाके वहांके आर्टिस्ट या डिजाईनरके साथ संवाद का अनुभव लेना, ये तो अब रोज होने लगा। हम सब अब इस फिलपक्लास रूमके फॅन होने लगे थे। लेकिन ऐसा भी लग रहा था कि इससे बच्चे आलसी ना हो जाएं। सिर्फ देखनेसे कुछ नहीं होगा, प्रॅक्टिकली हाथसे जब आप काम करेंगे तभी स्किल डेवलप होंगे और स्वानुभव आयेगा। मैंने भी इससे प्रेरित होकर बहुत अच्छी कविता कि हैं, पेंटिंग की हैं। एक प्राध्यापक होने के नाते जो स्किल्स हम बच्चोंसे अपेक्षा करते थे वो हम ने भी खुद कुछ हद तक सिखे हैं। ऐसेही नये नये स्किल्स डिजिटल कार्टून्स बनाये, डिजिटल सॉफ्टवेयर सिखें, नई साईटस ढुंढी, गव्हर्नमेंटके ऑनलाईन प्लैटफॉर्म जैसे की स्वयं, शिक्षा, पाठशाला भी सिखें। संगीत, नाट्य, मुर्तकला, चित्रकला के क्षेत्र को टेक्नॉलॉजीके साथ नये नये अविष्कारोंके साथ अलग अलग रूपमें सामने आते हमने देखा।

पॉडकास्टिंग, साउंड रेकॉर्डिंग, व्हाईस रिमुव्हर ऑप, इंटरियर कलरिंग ऑप, डाईंग ऑप, कुटेन्ट राईटिंग, शब्दोंको इमेजमें रूपांतरित करना, अलग अलग आवाजोंके साथ खेलना, कला के अदवीतिय नमूने, दुनिया की किसीभी भाषा को किसीभी भाषामें रूपांतरित करना, मनचाहे चित्रको बेअसाईटससे करवा लेना, मनचाहें वॉलपेपर तैयार करना, अलग प्रकारकी तकनिकसे स्कीबलिंग करना आदि ऐसे बहूतसे आर्ट प्रॅक्टिसेस हमने ऑनलाईनके माध्यमसे सिखें।

शिक्षक होनेके नाते मैंने अपने आपमें अमूलाग्र बदलाव करनेका ये अवसर बिल्कूलही नहीं छोडा। मैंने तो अलग अलग विषयोंके वर्कशॉप, सेमिनार्स भी अटेंड किए। बदलती नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसीके तहत होनेवाली अनेक वेबिनार्स, सेमिनार्स, वर्कशॉप्स ऑनलाईन किए। हेल्थ के सेमिनार्स, डिबेट, फॅकल्टी डेवलपमेंट प्रोग्राम, क्वालिटी इनहान्स प्रोग्राम, युजीसी, एआयसीटी के अंडर होनेवाले 1,3,5,7 दिनके होनेवाले नॅशनल इंटरनॅशनल वेबिनार्समेंभी मैंने पूरी एकाग्रताकेसाथ अपना योगदान दिया। इसी बजेसे मुझे कभी कोरोना कालमें शिक्षा प्रकियामें कोई कमी या अंतर पडा है ऐसा नहीं लगता। मुझे खुदमें बहोतसे बदलाव महसूस हुवे जो मेरी अध्ययन अध्यापन प्रकियामें मुझे बहूत लाभदायक साबित हो रहें हैं।

डिजिटलायझेशन –

इस कोरोना कालमें ऐसा लग रहा था, कि अगर किसीके पास नेट या मोबाईल या कम्प्युटर या स्मार्ट टिच्ही, हेड फोन, वेब कॅमेरा नही होगा तो वो विद्यार्थी इस भयानक दौर में तो शिक्षा से वंचित ही रहेगा। उपरसे नेट लगवानाही पडता, कम स्पिडमें मिटींग होतीही नही थी। कोरोनाके बजेसे लोगोंकी आर्थिक आमदनी भी बंद थी, किसीको ये सब खरिदनेके लिए मजबुर कर नही सकतें। तो ये जो नाजूक परिस्थिती थी उसमें ये महंगा डिजिटलायझेशन एक दिमागी घोर बना था। धिरे धिरे जब इसके सिवा कोई ऑप्शनही नही है ये समझ आया तभी पॅरेंटसने ये लेनेकी तैयारी कुछ हदतक दिखाई।

सचबात तो ये है की इस प्रवाहमें शिक्षक को भी डिजिटल नॉलेज होना अनिवार्य हो गया था। इसके प्रभावसे शिक्षक भी इस प्रवाह में आने लगे। जो शिक्षक पचास सालके आगेके है वा तो इससे दूर भागते नजर आयें। इसलिए एज्युकेशन सिस्टमको अपडेट करना हैं तो अनुभव से जादा डिजिटली अपडेट होनाही इस वक्त की मांग है। यही बात कुछ साल पहले हुई थी, कुछ लोगों को बताया गया था कि अगर आप गव्हर्मेंट जॉब मे हैं तो आपको एम एस सी आय टी कोर्स करना पडेगा। कॉम्प्युटर सिखनेकी क्षमता रखने वाले इसे सिखे, लेकिन बांकी नौकरदारोंने वॉलंटिअरी रिटायरमेंट लेली। इसका मतलब हमें डिजिटलायझेशनको अपनानेके लिए मानसिक रूपसे तैयारी करना जरूरी है। वरना देश प्रगतशिल देशोंकी कतारमें कैसे आयेगा।

इस एक्झाम्पल से हमे पता चलता है की डिजिटल और टेक्नोसॅव्ही बनना हमारी आजकी जरूरत है, तभी हम हमारें बच्चोंको सबकेसाथ समान अवसर दें सकेंगे। वरना आफ्रिका होना तय है।

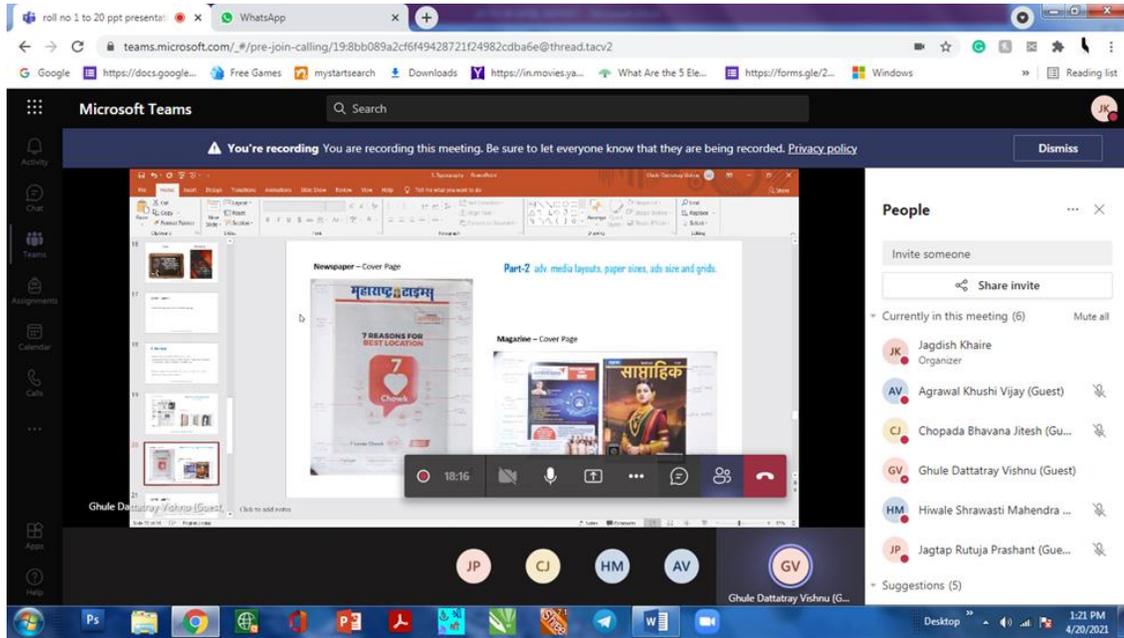
कोरोना कालमें ऑनलाईन ऍक्टिविटीज बढ गयी, इसके प्रभावसे मोबाईल, कम्प्युटर, टिच्ही का स्क्रीनटाईम बढने लगा। इससे विद्यार्थीओंकी शारिरीक और मानसिक स्थिती को अच्छा और मजबूत रखना भी एक चॅलेंज के रूप में हमारे सामने आया था।

अनुभव के स्तरपर भारी उठक पठक –

शिक्षा के स्तर कोविड के पहले हर विद्यार्थी किसीभी चिज को हाथ लगा सकता था मगर अब ये कोरोना काल में नही होगा। इससे जो भी मटेरियलस्टिक अनुभव थे, जैसे की मिटटी, प्लास्टर के साथ काम करना, कॅन्व्हास लाकर उसपे काम करना, प्रिंटिंग प्रेस व्हिजिट करना, प्रिंटरसे बातें करना, मॉल, स्टेशन, आर्ट गॅलरी में जाकर देखना, साईट व्हिजीट, व्यावयायिक दुकानें, फोटोग्राफिक स्टुडिओमें भेंट, कलाकारोंके सामने बैठकर चर्चा करना, डेमो देखना, वुड कार्विंग, लोगोंसे बातेंकरके रिसर्च करना, वर्कशॉप, आर्ट इव्हेंटस, युथ फेस्टिव्हल जैसे अनेक प्रकारके प्रत्यक्षदर्शी अनुभवसे विद्यार्थी वंचित हो रहे थे।

ऑनलाईन का अनुभव देना ऐसे वक्त अनिवार्य हो गया था। ऑनलाईन मिटिंग्स, डेमॉन्स्ट्रेशनस, लेक्चर्स, माइक्रोसॉफ्ट टिमके जरिए हम प्राध्यापकोंने सभीका अटेंडन्स, मूल्यमापन, मार्कींग सिस्टिम को सिखा और इसे हमने दो साल तक चलाया भी। ये हमारे लिए एक नई उपलब्धी थी।

ऑनलाईन एज्युकेशन में किसी गॅलरी, वेबसाइटस या किसी क्लासेस में अपना फिडबैक देना भी एक नया अनुभव था। फेसबुक, टिवटर, जी मेल, पिंटेरेस्ट, लिंकन ऐसे अनेको ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म के जरिए विद्यार्थीओंने अपने सवालोंने जवाब ढूँढने का प्रयास किया, नई साईटस देखी, ऑनलाईन गॅलरीज देखी, नॅशनल इंटरनॅशनल टिचर्स आर्टिस्ट, डिज़ाईनरसे बांते की, अनुभव शेअर किए। फिलप क्लासरूम ये एक नया अनुभव था, स्टुडंटस और शिक्षकोंके लिए।

इमेज – 4 : ऑनलाईन माइक्रोसॉफ्टमें ग्रुप बनाना, असाईन्मेंट सभी 60 विद्यार्थीओंको देना, उसे वापस उसीको तैयार करके वहीपर अपलोड करना, और फिर उसे वहीपर चेक करके टिममेंही उसका मुल्यांकन करना इस तरहसे हमारे क्लास वर्क का काम हो रहा था।

मोबाईल मिटिंगके जरिए भी बहुतसे लेक्चर्स, असाइन्मेंट्स हमने आयोजित किए और उन्हे करवाने के लिए ऑफलाईन टिम सॉफ्टवेअर के जरिए, मिटिंग के जरिए उन्हे हमने माइक्रोसॉफ्ट टिममेंही मार्कस भी दिए। असाईन्मेंट अपलोड करना, उनके साईज में बदलाव करना, फाईल के अलग अलग हेवी लाईट साईजके फाईल्स को बनाना ये भी विद्यार्थीओंने बखुबी सिख लिया।

निष्कर्ष –

कोविड के काल नें हमे ये सिखाया है की पोस्ट कोविड के वक्त में सोशल डिस्टंसिंगभी कुछ हद तक हमें समाज व्यवस्थामें लाना होगा। इस दौर में रोड अॅक्सिडेंट भी कम हुवे थे। हर आदमी अपने आपको सुरक्षित रखनेका हर कदम प्रयास करता था। इन्शुरन्स का महत्व बढ़ा था। हर आदमी डिजीटल व्यवहार करनेपर मजबूर हो गया था। शिक्षा में नई प्रणाली का उदय हो गया और हम ऑनलाईन कोर्सकी तरफ जादा आकर्षित हो गये। हमारी खाने पीने की आदतोंमें भी बदलाव आया। अच्छी तरह से हात धोने से लेकर खाना खानेतक और अपने घर को साफ रखनेके हर एक प्रयास हमने इस काल में सिखें है। व्यक्तिगत, कौटुंबिक व सामाजिक स्वच्छता का महत्व हमने जाना है।

इस कालमें खेती करने वाले किसानोंका महत्व हमारी समझमें आगया की अगर वो खेती ना करते तो हम घरमें दो सालतक क्या खाते। हमें बुनियादी ढांचे को अद्ययावत करना होगा और महामारी के बीच स्थितिको संभालने और हर बच्चे को शिक्षा प्रदान करने के तरीकों के बारे में सोचना होगा। भविष्य में इस तरह आने वाली हर पेंडामिक में हर आनेवाली पीढ़ी की सहायता के लिए हमें सटीक सामाजिक व्यवस्था की रचना करनी होगी। घर पर रहें, सुरक्षित रहें ये नारा जादा दिन तक चल ना सकेगा। इससे देशकी अर्थव्यवस्था पर बुरा असर हो सकता है।

छात्रों की भलाई के लिए सब कुछ हो रहा है ताकि वे जानलेवा वायरस से प्रभावित हुए बिना घर पर सुरक्षित रह सकें। उनके माता-पिता भी सजग हो जायें। इस महामारी ने न केवल छात्रों को बल्कि कम बजट वाले संस्थानों और स्कूलों को भी प्रभावित किया है, जिसके परिणामस्वरूप उन्हें बंद भी करना पड़ा है।

कला के प्रति सजग रहनेवाले हर एक महाविद्यालय को टेक्नोसॅव्ही होना होगा। हर एक प्राध्यापक को ऐसे कालमें विद्यार्थीओंसे संवाद बनानेकी कला अवगत करानी होंगी। विविध इलेक्टॉनिक उपकरणोंके साथ जैसे की कॅमेरा, रेकॉर्डिंग स्टुडिओ, स्क्रिन, लॅपटॉप, नेट इ. के उपर महाविद्यालयोंको खर्चा करना होगा। किसीभी हालत में कला शिक्षा की प्रक्रिया को हमें अविरत चलाना होगा। समाजमें कला की आस्था को जगाये रखना होगा। कलात्मकता का रसग्रहन ही जीवन की उच्च अनुभूती है, इसे विद्यार्थीओंको सांझा करना होगा। कला का टेक्नॉलॉजीके साथ समन्वय बनाके हमें और भी कुछ अच्छी प्रभावशाली कला का निर्माण करने, प्रयोग करनेके लिए विद्यार्थीओंके मनमें कला की आस्था को जाग्रत रखना होगा।

संदर्भ –

1. भारत में स्कूली शिक्षा पर कोविड-19 का प्रभाव, अभिनय सुरेश

EARN YOUR MBA

WWW.IIMPS.IN

Accreditation & Ranking

UGC / NCTE Approved.

INFO@IIMPS.IN

☎ 011-41005174

R
S
E
A
R
C
H
G
A
T
E
W
A
Y

STOP PLAGIARISM

Arogyam Ayurveda
Holistic Healing through herbs

A
R
O
G
Y
A
M
O
N
L
I
N
E

PARIVARTAN PSYCHOLOGY CENTER

COLOR PSYCHOLOGY : HOW COLOR AFFECT YOUR CHILD

- BLUE** Calms your Child's Mind & Body
- YELLOW** Promotes Concentration, Stimulates the Memory
- PINK** Evokes Empathy, makes your Child Calm
- RED** Excites and energizes your Child's body
- GREEN** Improves Reading speed and Comprehension

www.parivartan4u.com

Confuse about your children's future?

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध

ISSN 2321 – 9726

WWW.BHARTIYASHODH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY**

ISSN – 2250 – 1959 (O) 2348 – 9367 (P)

WWW.IRJMSST.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
COMMERCE, ARTS AND SCIENCE**

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES**

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE
ENGINEERING AND TECHNOLOGY**

ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM

**INTEGRATED RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT, SCIENCE AND INNOVATION**

ISSN 2582-5445

WWW.IRJMSI.COM

**JOURNAL OF LEGAL STUDIES, POLITICS
AND ECONOMICS RESEARCH**

WWW.JLPER.COM

JLPE

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT
SOCIOLOGY & HUMANITIES

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 48312

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1016452

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (0) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT
PROF. DR. KHAIRE JAGDISH D.
HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON
कोविड का व्हिज्युवल आर्ट की शिक्षा प्रक्रिया, विद्यार्थी और शिक्षकोंपर हुवे प्रभाव का अभ्यास।

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN
Vol – 14 , Issue – 7 Jul , 2023

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT
SOCIOLOGY & HUMANITIES

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 48312

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1016452

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (0) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

PROF. DR. BHALERAO SANJAY

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

कोविड का व्हिज्युवल आर्ट की शिक्षा प्रक्रिया, विद्यार्थी और शिक्षकोंपर हुवे प्रभाव का अभ्यास।

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 14 , Issue – 7 Jul , 2023

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

Electronic Journals Service

ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development and
Social Development through Education

February 2023

(Special Issue-1/ Volume-III)

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION

128/2, J. P. Naik Path, Kothrud, Pune - 411 038

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

**The Quarterly dedicated to Education through Social Development
And Social Development through Education**

Special Issue on the theme of
“Human Life and Technolgy”

February 2023

(Special Issue-1/ Volume-III)

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38

23. Human Life and Technology Online tools for teaching English K. Vijayalaxmi	126
24. Assessment of Cultural Tourism Potential and SOWC Analysis of Tourism in Aurangabad District Mr. Rohidas Sampat Bhadakwad and Dr. Subhash N Nikam	132
25. Technology: E-Tuism and Development of Historic Centers Kengar Appasaheb Namdev	141
26. Sustainable Development and Environmental Technology Dr. Sandip Rupraoji Masram	148
27. Artificial Intelligence in Design Education Dr. Mukta Shirke and Prof. Akash Alegaonkar	153
28. Technology in Indian Agriculture: A Scenario Dr. Chandrakant P. Kamble	159
29. Social Realism in Mahesh Elkunchwar's Old Stone Mansion Mr. Madhav Dattatray Pawar	163
30. Shifted Exam Mode from Online to Offline in the View of Students Mrs. Mrudul C. Kamble	166
31. A Systematic Anmalysis of Social Media Detox: Enhancing Mental Well Being among Youngsters Liya Xavier, Sneha Abraham, Namitha N A and Sandra Sabu T	171
32. Regardless of the advent of Artificial Intelligence, in arts and design, Artistry is still preferred Prof. Tanvi Bhadre Dr. Anupama Patil and Prof. Pranali Shinde	175
33. Predominant Upholding of Tech-edge in Concreting English Language and its Teaching Dr. Shitalbabu A. Tayade	179

Regardless of the advent of Artificial Intelligence, in arts and design, Artistry is still preferred

Prof. Tanvi Bhadre

Bharati Vidyapeeth College of Fine Art

Dr. Anupama Patil, Prof. Pranali Shende

Bharati Vidyapeeth College of Fine Art

Abstract:

Artificial intelligence has been around since the 1950s. Recently, it has developed to the extent that numerous innovations and inventions have been made. Artificial intelligence can combine computer science and vigorous database to allow problem-solving. The human brain is analog and Artificial intelligence is digital. Artificial intelligence collects, and processes all the data online and then produces visuals, texts, messages, codes, and much more. This process can be challenged for authenticity and accountability.

Artificial intelligence is creating an impact on the art and design industry and artistry. Due to easy availability and access to all the data through artificial intelligence the creation of art has become very easy. This process is impacting artistry. Artists and designers spend years studying, practicing, and mastering their art. This artistry comes from the background of art study, culture, politics, psychology, and personal experiences. Artificial intelligence may create art, but it will lack the subconsciousness and human emotional factor.

In order to discuss the impact of artificial intelligence on artistry, quantitative and qualitative research methodologies will be taken forward. This will collect data from the different age groups and professions related to art and design. All the data will be analyzed to form a detailed conclusion on the subject.

Introduction:

Artificial intelligence is the science and engineering of making intelligent machines, especially intelligent computer programs. It is related to the similar task of using computers to understand human intelligence, but AI does not have to confine itself to methods that are biologically observable is what John McCarthy writes. John McCarthy coined the term artificial intelligence (AI) in 1950. AI has five basic components including learning, reasoning, problem-solving, perception, and language understanding.

AI, if split into two words 'Artificial' and 'intelligence', means that it is man-made power of thinking. AI is controlled by devices, systems, and applications made by humans. It can replicate human thinking and problem-solving methods.

Artistry on the other hand is explained as the skill of an artist. When it comes to the skills to be an artist or a designer, it requires the in-depth study of art history, design thinking, critical thinking, analyzing, cultural references, political references, visual communication, language, psychology, and self-expression. This study takes years of understanding, practice, and execution. The idea of aesthetic and beauty standards are

deeply explained over thousands of years in different forms with various cultural and scientific references. For example, as mentioned in "Kamiasutra"

"Rupabheda pramanani bhava-lavanya-yojanam | sadrishyam varnakabhangam iti chitram sadhakam ||" Rupaheda (form) Pramana (proportion) Bhava (emotions) lavanya-yayojana (beauty), Sadrishyam (similitude) Varnikabhaga (brush)

Rupabheda means the analysis and synthesis of forms by using the 5 human senses, and the soul or mind. These terms explain the understanding of the creation of art and design. This study shows how art and design are connected to human emotions and concepts of beauty and aesthetics.

Artificial intelligence may translate and analyze the perspectives of the human brain, but it is not fully efficient to tap into the human subconscious and emotions. This will lead to creating a positive or negative impact on the creation of art and design.

The Rationale of the Study:

From a general perspective, it can be hypothesized that the advent of AI has impacted the role of artists and designers, and the art created through AI can be questioned for its authenticity. In many fields related to art and design, AI is widely used in creating visual, audio-visual, audio, and textual forms of art. This process is affecting the jobs and careers of many artists, poets, writers, dubbing artists, graphic designers, UI/UX designers, VFX, animation artists, photographers, copywriting, videography, and so on.

This study is focused on understanding the opinion of individuals, related to the fields of art and design, on the role of AI. This research will illuminate the effect of artificial intelligence on artistry from different perspectives. These individuals include experts and students from the fields of design and art. The data collected for this research is based on their views and opinions collected during the study.

Hypothesis:

Artificial intelligence has affected the role of artists in the field of art and design. It is a preferred mode of art generation, as it is easy to implement, faster, more calculated, and does not require human expertise as such.

Objectives:

1. To understand the views of individuals with different backgrounds related to art on the usage of artificial intelligence for the creation of art
2. To define artistry from the perspective of artists and designers
3. To classify the information available and analyze the facts
4. To weigh the impact of artificial intelligence on the art and design industry.
5. To construct the research question based on study outcomes

Methodology:

To understand the impact of artificial intelligence on art and design, a survey was conducted with 42 people from different backgrounds. This included art students, designers, artists, art educators, and others. The questions of the survey were based on the previous study, research papers, and articles. Both qualitative and quantitative methods were used to conduct this survey.

In this survey, the following questions were asked.

1. Are you aware of AI-generated Art/Design?

2. As an artist/designer/art professional, will you use AI to create Art/Design?
3. Given a choice between the following, what will you choose? (AI-generated art/self-creation)
4. Would you rather pay an artist/designer or buy/consume AI-based art?
5. Do you think AI is taking over the authenticity of Art/Design?

Data Analysis:

The data was gathered based on an online survey. A total of 42 people have answered this and the following data has been gathered.

- a. Age groups and professions were designed to get a perfect survey outcome.
- b. The awareness of Artificial intelligence and AI-generated art
- c. Usage of AI to create art or design
- d. The consumption of AI-generated art
- e. The authenticity of art and design.

As per the last question "Your views on AI-generated Art/Design", a few answers received were as follows:

Mr. Siddharth Kulkarni, poet/voice-ver artist mentions, "It's terrible for those who work at their respective arts, or whose income depends on the traditional market. Yet, a lot of sub-standard creators roam the markets, and this might help to weed them out. But it's like nuclear fission; when it gets out of hand"

Mr. Saurabh Ganjwe, Artist and Art professor write "Ai-generated art is a replica of several images fed for the past few years over the internet, it is nothing but a tool and can be used as a reference generator for the initial stages of artworks. It's not reliable as a final artwork"

Conclusions:

The received data can be analyzed as most of the survey was answered by the age group of 18 to 25, which was around a total of 52.4%. This consisted of art and design students and professionals. 28.6% of designers and 21.4% of artists along with 11.9% of art educators took the survey. A total of 90% were aware of what Artificial intelligence is and among which 83% are aware of AI-generated art. When asked about just giving it a try to Artificial intelligence, about 50% showed interest. Further given the option of choosing AI to create or self-creation, 95.2% opted for self-creation as it depicts emotions and self-expression. 97.6% chose to pay an artist over AI. Nearly 55% think that AI is taking over the authenticity of art.

Based on this analysis; the hypothesis "Artificial intelligence has affected the role of artists in the field of art and design. It is a preferred mode of art generation, as it is easy to implement, faster, more calculated, and does not require human expertise as such.", is been disapproved. Yet the data can e further collected on a larger scale to support this research.

Recommendations:

Hence, Artificial intelligence has affected the role of artists in the field of art and design. It may be a preferred mode of art generation, as it is easy to implement, faster, more calculated, and does not require human expertise as such. Yet it lacks the artistry of human emotions, creative thinking, and self-expression.

References:

1. <https://cse.unl.edu/~choueiry/S09-476-876/Documents/whatisai.pdf>
2. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12045-014-0027-9>
3. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10632921.2021.1887032>
4. <https://www.hindawi.com/journals/sp/2021/4838957/>
5. http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S0008291C/P001497/M015106/ET/14600120053ET.pdf
6. [https://artdebates.wordpress.com/2015/08/03/the-six-limbs-of-indian-art/#:~:text=Rupa%2Dbheda%20\(secrets%20of%20form\),-Rupa%20%E2%80%93%20bheda%20presupposes&text=It%20stresses%20on%20the%20Physical,man%20and%20a%20sleeping%20man.](https://artdebates.wordpress.com/2015/08/03/the-six-limbs-of-indian-art/#:~:text=Rupa%2Dbheda%20(secrets%20of%20form),-Rupa%20%E2%80%93%20bheda%20presupposes&text=It%20stresses%20on%20the%20Physical,man%20and%20a%20sleeping%20man.)

Dnyanganga Shikshan Prasarak Mandal, Sanchalit

SHRIPATRAO CHOUGULE ARTS AND SCIENCE COLLEGE MALWADI-KOTOLI

Tal - Panhala, Dist - Kolhapur (Maharashtra) 416230
NAAC Accredited 3rd Cycle - CGPA - 2.73 (B+)

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Affiliated to

Shivaji University, Kolhapur

In Collaboration With

GLOBAL FOUNDATION

Solapur (Maharashtra) India

Jointly Organized by

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

HUMAN LIFE AND TECHNOLOGY

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. **Prof. Tanvi Bhadre , Bharati Vidyapeeth College of Fine Art** has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on **"Human Life and Technology"** Jointly Organized by the **Shripatrao Chougule Arts and Science College Malwadi-Kotoli, Internal Quality Assurance Cell (IQAC) Collaboration With Global Foundation** on Tuesday, 7th February 2023.

He/She has participated and presented a research paper entitled **Regardless of the advent of Artificial Intelligence, in arts and design, Artistry is still preferred.**

Convener
Dr. S. S. Kamble
Assistant Professor
Dept. of Sociology

Co-Convener
Dr. B. N. Ravan
IQAC Co-Ordinator
Head Dept. of English

Chief Organizer
Dr. Smt. V.P. Patil
I/C Principal
Shripatrao Chougule Arts and Science College

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

WWW.CASIRJ.COM
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

ARTIFICIAL INTELLIGENCE & GRAPHIC DESIGN**Author Name: Assistant Professor Pranali Ameya Shende (M.F.A)**

Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts, Pune.

Second Author Name: Assistant Professor Mangesh Madan Tambe**(M.F.A)**

Bharati Vidyapeeth Deemed to be University School of Visual Arts, Pune.

Third Author Name: Assistant Professor Ramchandra Narayan Chaure**(M.F.A)**

Bharati Vidyapeeth College of Fine Arts, Pune.

Keywords

Technology, Artificial Intelligence, Design, Revolution, Designers and Ai, Graphic Design

Abstract

Artificial intelligence in simple words nothing but intelligence given to the computer to conduct repetitive and laborious work, so that people can work on more important things. Several applications are using artificial intelligence to give competitive advantages to designers. In this paper, we will discuss the opportunity of artificial intelligence for designers, and it is the most trending and advanced technology in the design field.

Introduction

Definition: artificial intelligence in simple words nothing but intelligence given to the computer to conduct repetitive and laborious work, so that people can work on more important things.

Artificial intelligence and design field: do artists need to fear artificial intelligence? Not really, as initially it will be a threat to a few artists but in the future, it will be just a tool without which it will be difficult for artists. In the future job of designers will evolve with collaboration to artificial intelligence as it will become an inevitable tool for creative, faster, and efficient results. The best example similar to this is, in the '90s when the computer was introduced for offices everyone thought their job would be at risk but actually, jobs evolved over the course of a period and computers are inevitable in any field.

Artificial intelligence is a tool of design to simplify our creative workflow. It is a design partner that helps you with your creativity and saves the artist's time.

It is an essential tool for designers to make designer work more efficient.

Rational Of the Study (Aim)

Identifying opportunities for graphic designers with artificial intelligence.

Objectives

Where it can be used in design?

1. The software which are used today for creating designs like Adobe, Coral and others will soon start completely using artificial intelligence for conducting various tasks. Also, in addition to that, there will be a few independent software's which will carry out different tasks.
2. Finding new opportunities with the help of Artificial Intelligence in graphic designing.

3. To be aware that Artificial Intelligence is a tool of today's new digital era, but it won't replace the graphic designer's job.

Hypothesis

Artificial intelligence will be a blessing for designers.

Graphic design and artificial intelligence relationship

According to the American Institute of Graphic Arts (AIGA), graphic design is defined as “the art and practice of planning and projecting ideas and experiences with visual and textual content.” In other terms, graphic design visually communicates certain ideas or messages. (<https://www.rasmussen.edu/degrees/design/blog/what-is-graphic-design/>)

Design is a field of expression and exploration. The creation of uniqueness in this field is sometimes very stressful and time-consuming. Designing is not just an art, it is creating something new and remembering things. Creating a particular artwork or design needs to take a long process, mind mapping, brainstorming, conceptualisation, referencing various case studies and the vision to reach the proper outcome. From concept to ideation to final output will take a lot of time and energy from the designers. Even if it is not digital a simple idea will take approximately an hour to sketch out.

Artificial intelligence is mostly optimising speed as well as time. Artificial intelligence is a platform to create a different mixture of art, based on keywords that we need to set. We can also decide how much or how little we must consider its output, so there is never a loss. It will help us to create digitized and automated solutions which is the way of the world now. Creating new designs, discovering a new technique, and finding something unique is exactly required in today's day-to-day competition. Hence, artificial intelligence shall prove to be helpful in every way. It can invent some new ways. It can save time on the first, we can also decide how much or how little we have to consider its output, so there is never a loss.

Many organizations create automated AI-based support tools, for art/art forms Also, artificial intelligence is already creating paintings according to a verbal description. Artificial intelligence can be integrated into the steps before designing, the actual designing process as well and the solution that is being designed.

Role of artificial intelligence in graphic designing

Artificial intelligence will play the most important role in the graphic design industry. Artificial intelligence helps to learning process which makes the designer's work simpler at the actual time taken. It is a tool for artists not a replacement for creative minds. It also enhances the designer's mind and refines the work quality.

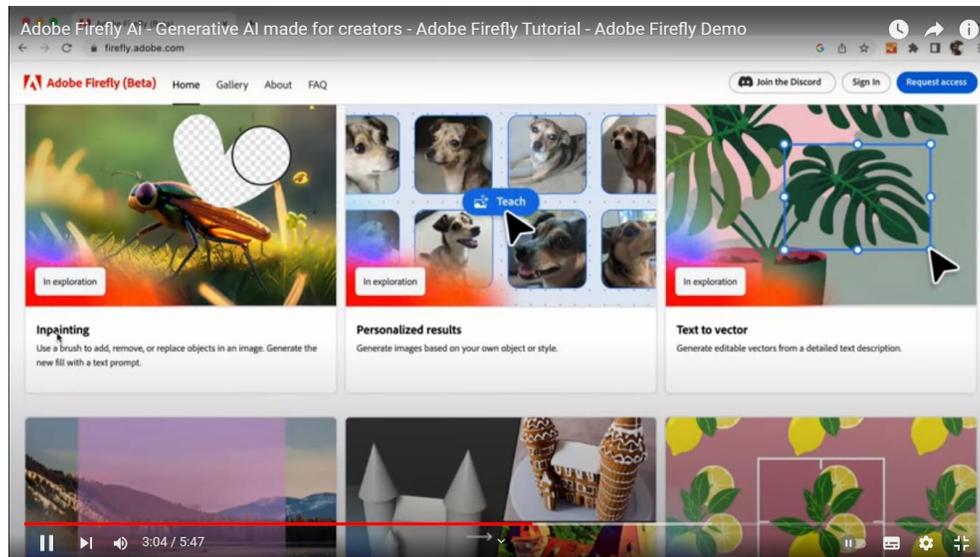

Fig 1

Types of artificial intelligence tools used in graphic design.

Let's just find out in a short few software and what they do.

1. Chat gpt – AI-powered chat for search results.
2. Dall-e – ai powered text-to-image converter.
3. Adobe Sensei – ai-powered photo editor
4. Logojoy - AI-powered logo maker.
5. Designscape – ai-powered layout designer
6. Firedrop – ai-powered web designer
7. Uizard - ai-powered prototyping tool
8. Designs.ai – providing the tool for mock-up in a minute.

Artificial intelligence has become a design partner not the replacement of designers. It creates different perspectives. With artificial intelligence, designers will explore more and they can boost their creativity, and productivity regarding their work. Especially in today's digital demand, artificial intelligence will help designers to create unique artwork more comfortable user experience design.

Need for artificial intelligence tools in graphic design.

1. It reduces manual work.
2. It gives multiple types of design versions in a minute.
3. Artificial Intelligence can be a designer's assistant.
4. It has a collection of designs for every designer's benefit.
5. It will help to increase the creativity of a graphic designer.

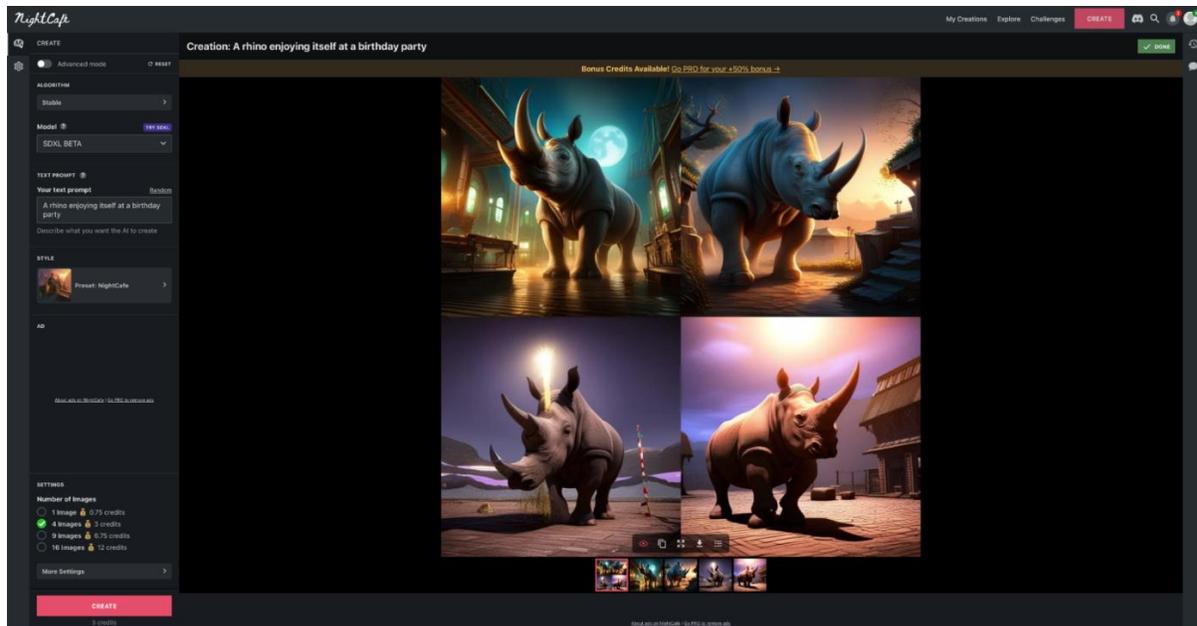

Fig 2

Methodology (containing method, research design, sampling & tool)

Secondary sources such as written materials, articles, the internet, and previously published research papers were used to get information for this paper.

Analysis and data analysis

After going through various articles, research papers, a few YouTube videos, and discussions with industry professionals my analysis is artificial intelligence will emerge in different tools for designers and designers of tomorrow will collaborate, co-exist & excel with the use of artificial intelligence for their designs. Hence it proves that artificial intelligence will not be a curse for the designers, but it will make designers smarter and efficient by giving multidimensional perspectives The designs will be able to give more accurate solutions in less time & energy. In my findings what I have observed is artificial intelligence will not be able to replace designers. The designers will be always required to give key inputs to artificial intelligence for accurate results. Hence emotional intelligence of designers will play an important role in coming future.

Conclusions

In today's digital technology industries, we combine various disciplines to achieve the highest degree in designing solutions. In the future designers may use artificial intelligence as a tool for designing. Artificial intelligence will make us smarter in the future.

It is still believed to be one of the best design tools invented by humans, making designers' lives a lot easier, faster and more efficient.

Hence artificial intelligence will prove to be a blessing for designers.

References

https://www.researchgate.net/publication/331431169_usage_of_artificial_intelligence_in_today's_graphic_design

<https://influencermarketinghub.com/ai-graphic-design-tools/#:~:text=Is%20AI%20used%20in%20graphic,with%20AI%20graphic%20design%20tools.>
<https://www.rasmussen.edu/degrees/design/blog/what-is-graphic-design/>
<https://www.toptal.com/designers/product-design/infographic-ai-in-design>
https://www.ibm.com/cloud/watson-studio?utm_content=SRCWW&p1=Search&p4=43700068895200063&p5=p&gclid=Cj0KCQiA54KfBhCKARIsAJzSrdoW1h2WsBnSUARiCozxMVaf_WkY6lHmhC-jP7r6s3qPKM9Nz8BAhPMaAp3eEALw_wcB&gclsrc=aw.ds
<https://www.researchgate.net/publication/331431169> Usage of Artificial Intelligence in Today's Graphic Design
<https://medium.com/@asianmarketcap.listing/artificial-intelligence-a-threat-or-a-blessing-915bfd90813d>
Fig 1 - <https://www.youtube.com/watch?v=FZqRpbKnMuw>
Fig 2 - <https://zapier.com/blog/ai-art-generator/>

EARN YOUR MBA

WWW.IIMPS.IN

Accreditation & Ranking

UGC / NCTE Approved.

INFO@IIMPS.IN

☎ 011-41005174

R
S
E
A
R
C
H
G
A
T
E
W
A
Y

STOP PLAGIARISM

Arogyam Ayurveda
Holistic Healing through herbs

A
R
O
G
Y
A
M
O
N
L
I
N
E

PARIVARTAN PSYCHOLOGY CENTER

COLOR PSYCHOLOGY : HOW COLOR AFFECT YOUR CHILD

- BLUE** Calms your Child's Mind & Body
- YELLOW** Promotes Concentration, Stimulates the Memory
- PINK** Evokes Empathy, makes your Child Calm
- RED** Excites and energizes your Child's body
- GREEN** Improves Reading speed and Comprehension

www.parivartan4u.com

Confuse about your children's future?

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध

ISSN 2321 – 9726

WWW.BHARTIYASHODH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY**

ISSN – 2250 – 1959 (O) 2348 – 9367 (P)

WWW.IRJMS.T.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
COMMERCE, ARTS AND SCIENCE**

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES**

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSH.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE
ENGINEERING AND TECHNOLOGY**

ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM

**INTEGRATED RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT, SCIENCE AND INNOVATION**

ISSN 2582-5445

WWW.IRJMSI.COM

**JOURNAL OF LEGAL STUDIES, POLITICS
AND ECONOMICS RESEARCH**

WWW.JLPER.COM

JLPE

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 44854

Impact Factor* : 6.893

Ref: CASIRJ/2023/A1017524

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/CASIRJ](https://doi.org/10.32804/CASIRJ)

ISSN 2319 – 9202 (O)

THIS CERTIFIES THAT

PRANALI AMEYA SHENDE

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON
ARTIFICIAL INTELLIGENCE & GRAPHIC DESIGN

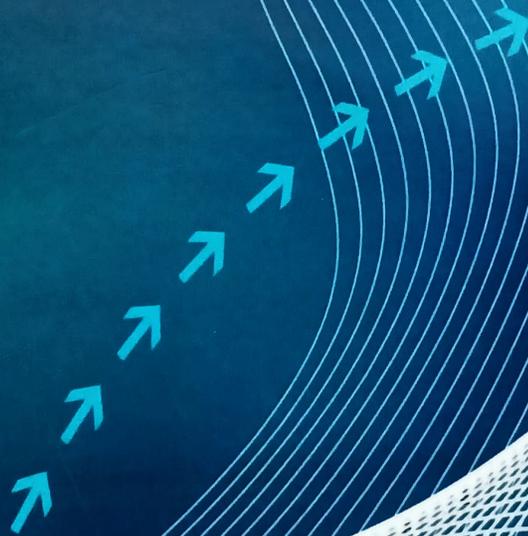
APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN
Vol – 14 , Issue – 6 Jun , 2023

Editor in Chief

International Research Journal of Management Science and Technology

International Research journal of Management Science & Technology

Vol 14 issue 5

ISSN 2348 – 9367

Visit : www.irjmst.com for More Details

International Research Journal of Management Science & Technology

Vol 14

ISSUE 5

MAY 2023

Potentials and Constraints of LCL Cargo Consolidation in Export and Import - with special reference to Tamilnadu.....	3
Dr.G.Chandrasekaran,	3
Mr.M.N.Mohamed Sadiq,	3
Public -Private Sector Wage Differentials in India: Evidence from NSS data	11
Smrutirekha Singhari.....	11
Organizational Socialization as A Predictor of Organizational Commitment and Turnover Intention of Women Bank Employees in West Bengal.....	25
Dr Upali Dasgupta.....	25
Acknowledgement.....	34
CONSERVATION OF SACRED GROVES PLANTS DIVERSITY IN RAJASTHAN	38
Suman, Neelam Poonar and Poonam Meena	38
HR ANALYTICS, IMPACT ON BUSINESS AND IN TRANSFORMING HUMAN RESOURCE MANAGEMENT.....	54
Prof. (Dr) Sanjay Kumar	54
“User Experience of Feminine Products Usage”.....	66
Drishti Kohli.....	66
“Experiencing Public Spaces By Women In Delhi”	81
Vani Kaushik.....	81
An Empirical Evaluation of Job Complacency in Private Sector and Public Sector Bank Employees	98

PROF. MADHURIMA LALL98

A review of literature on the online security measures impacting the online buying behavior of customers108

Ms.Sinthiya,.....108

An overview on the Ethno-Medicinal Plants of Jharkhand.....116

Shazly Nayab Farooque.....116

Dr. J.N. Singh116

Covid-19 & Media.....130

Research Author: 1) Ramchandra Narayan Chaure 2) Mangesh Madan Tambe 3) Sunil Vasantao Deshpande130

Covid-19 & Media

Research Author: 1) Ramchandra Narayan Chaure

2) Mangesh Madan Tambe

3) Sunil Vasantrao Deshpande

Preface:-

It is believed that Coronavirus originated from Wuhan in Hubei Province, China. It is also said that the virus spread in the seafood market through faces of bats that were experimented in the Institute of Virology in Wuhan. Coronavirus started spreading in Wuhan in September 2019. Lockdown was declared in Hubei Province from 23rd January to 24th March 2020. In Wuhan city, the lockdown was called off on 8th April 2020, after which, China managed to control the number of people infected with Coronavirus.

Corona has reached 195 countries in the world, out of which, America, Spain, Britain, Italy, Iran were affected the most. In reality, the virus took serious form in December 2019. In India, the first patient was found on 30th January 2020 in the state of Kerala. 55 days later, lockdown was enforced to control the spread of Coronavirus.

During this period, information was being broadcasted through media on a large scale. Most of this included information and advertisements related to Coronavirus. Media played a major role in this. The main reason was the use of media was all-time high due to lockdown. Awareness about the Coronavirus was being spread using various platforms such as TV, radio, magazines, newspaper, WhatsApp, Facebook, Instagram, Twitter and YouTube.

Covid-19:-

Corona is believed to be a man-made virus. Humans have caused this trouble through their own mistakes and put the world in danger. The effect of natural disasters eventually decreases. But the Coronavirus is taking even more serious form day by day. The State and Central Governments seem to have taken actions towards controlling the effect of Coronavirus.

To put a curb on the spread of the virus, lockdown was imposed from 24th March to 14th April 2020. But it took too long for people to understand its importance. Some people were unnecessarily roaming in the streets. Many places were still crowded. People were not following the guidelines issued by the Government. Doctors, Police and Corona Warriors had to face the consequences of people's carelessness.

Corona virus has affected all aspects of human life. Since our life is dependent on many other things, it is largely affected by Coronavirus, be it directly or indirectly. Day to day activities stopped due to lockdown. As a result of which, Government didn't get revenue. Many industries were shut down. Private and Government offices, schools and colleges were closed.

Since most of the sources of income were closed, the lower class of the society and daily wagers were severely affected. They had no work and eventually, their savings started to dry up, which led to a major crisis. This created an urge to return back to their hometowns. Due to this, migration became a big issue.

Corona virus took a serious turn in the month of March in India. Various kinds of religious programs, gatherings, festivals, etc. were banned. As of now, Maharashtra has the highest number of Covid positive patients. Especially Mumbai has a huge number of positives. The possibility of Mumbai's condition getting as bad as New York cannot be denied. Despite being the economic capital of the nation, the crisis management system in Mumbai seems to be ineffective. Because of that, the number of Covid positive patients is still growing, which is a serious matter.

Doctors, nurse, Police department, cleaners, food grain distribution department, etc. have a great contribution to this pandemic. Maharashtra, Gujrat, Tamilnadu, Delhi, Rajasthan, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Andhra Pradesh, West Bengal, Punjab and Telangana are largely affected by the virus. Since most of the businesses were shut down in these states, the daily wagers working at these businesses were adversely affected. This led to a critical situation in these states.

What is Media?

His term media, which is the plural of *medium*, refers to the communication channels through which we disseminate news, music, movies, education, promotional messages and other data. It includes physical and online newspapers and magazines, television, radio, billboards, telephone, the Internet, fax and billboards. It describes the various ways through which we communicate in society. Because it refers to all means of communication, everything ranging from a telephone call to the evening news on television can be called media. When talking about reaching a very large number of people we say *mass media*. *Local media* refers to, for example, your local newspaper, or local/regional TV/radio channels.

Covid-19 & Media:-

The media using which, information is sent to a larger number of audience is known as mass media. Many conventional ways are used to spread information to the audience. Newspapers, magazines, radio, TV, websites, text messages, digital media, etc. are some of the most prominent ways.

Television:-

Advertisements broadcasted on TV get a huge response. It is found that people watching certain programs watch and listen to these ads with the same integrity. They even take actions according to these ads. TV ads are getting more popular nowadays due to the growth in TV audience as a result of lockdown. One of these ads is about social distancing which is a 30-second animated advertisement. In this ad, 3 girls and 4 boys are talking with each other without following social distancing guidelines. This group is surrounded by 2-3 viruses that are revolving around them. Social distancing is highlighted in this advertisement.

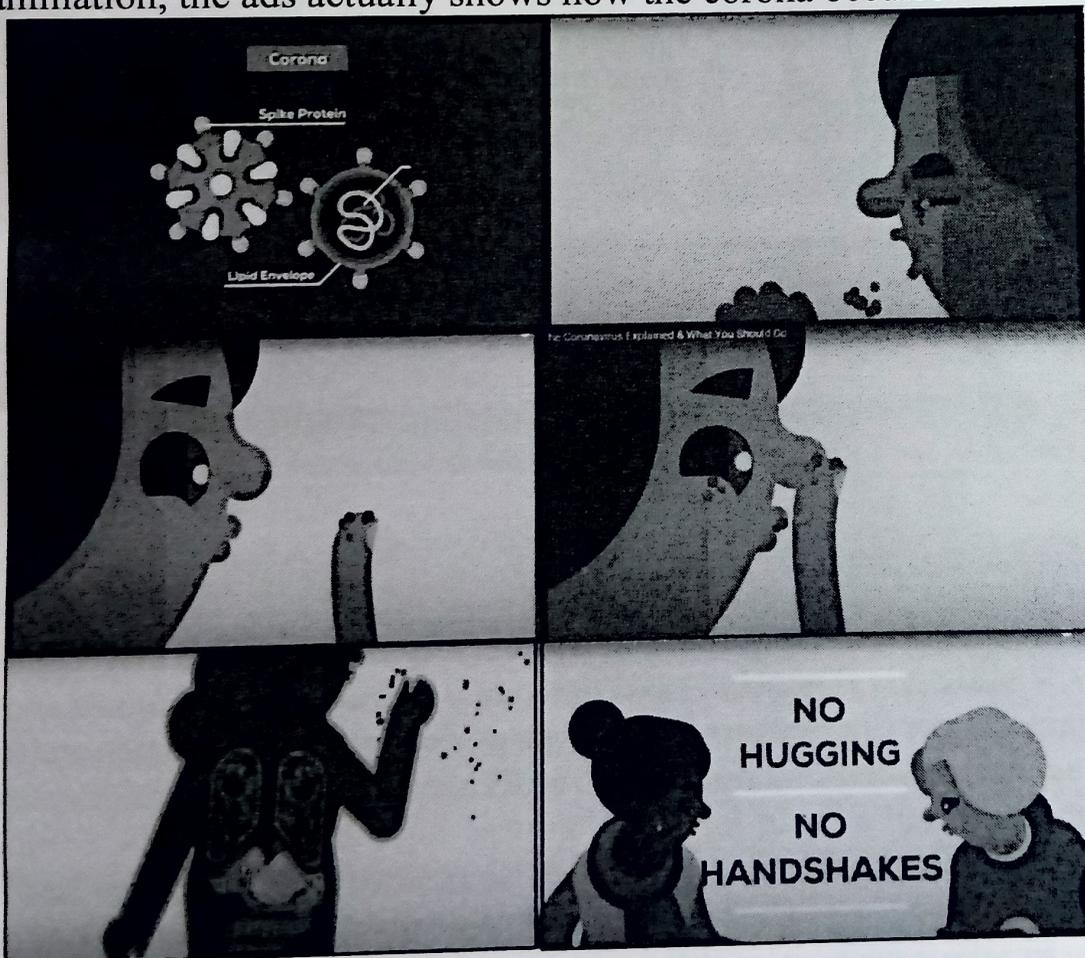
Facebook:-

Facebook is a popular social networking site in the United States. Generally, anyone over the age of 13 can register as a member on Facebook, members can be linked to the account of another person you know as a friend, sending messages or photos to your friends, making an announcement in a way that all your friends can see, these and other features are available on Facebook. The first page that opens as soon as you enter Facebook is the home page. This page features announcements and photos published by members' friends, members can write their opinions on

these photos and announcements. If a member publishes their announcements and photos to everyone, all of that member's friends will see those announcements on their homepage. Currently, a large number of Corona ads are posted on Facebook during the Corona era. Some of the advertisements are being done using photographic illustrations and some are being done using graphic illustrations. The main purpose of this ad is to raise awareness about Corona.

YouTube:-

YouTube is Google's online video watch facility. This feature is free to all registered Google account holders so anyone can upload a video on it. Therefore, there are a lot of corona ads on you tube because you can create channels for free on you tube. So a lot of these ads appear on YouTube and some of the ads are animated and some of the ads are shot every time. This advertisement is done through graphical illustration and 2D animation, the ads actually shows how the corona occurred.

News Paper Advertisement:-

Newspapers are considered to be the most important medium for advertising. Newspapers cannot survive without advertisements, a fact that has become universal. The revenue from advertising alone can keep the

sales price of newspapers affordable to the average reader. Newspapers are regularly distributed to millions of readers due to the valuable knowledge and information available at a very low cost. Therefore, due to the large scope of newspapers, the advertisement through this medium also reaches millions of consumers as well as all the concerned customers. That is why an inseparable, strong relationship has developed between newspapers and advertising agencies, both newspapers and advertising agencies need each other's cooperation and coordination to survive. Therefore, these two elements have become complementary elements without being competitors of each other. Although daily freshness is a constant feature of newspapers, for the same reason they are considered short-lived. Even the morning newspaper becomes stale in the afternoon and busy readers usually do not read it.

India becomes a VacciNation!

Amul Shot in the arm!

Advertisements in newspapers are generally divided into two types:-

Visible ads (Display Advertisement) and classified ads are seen by manufacturers or distributors in this type of display, while the general small shopkeepers, commercial houses and individuals are seen in advertisements through classified ads. In India, awareness regarding corona is done on a large scale, because for that, the advertisement of Amul product has been advertised with the research on how to protect from Corona by Tash method or how to take care of it as they are also advertised in the traditional way. Amul's character has been made by taking that water color and then the advertisement has been scanned and printed in the newspaper. In this way these advertisements have been made to create awareness about Corona.

Purpose:-

Awareness about Corona through the Media. Example: Different Media such as YouTube, Print Media, Facebook.

Conclusion:-

What was the role of media in Covid-19? Among them, print media, social media and other media have created a lot of awareness about Corona, because during the lockdown, social media was widely used as no one was allowed to walk on the streets. So from waking up in the morning to going to bed at night, only advertisements or information were given in reference to the corona and through the main media such as Television, Radio, Magazines, Newspapers, WhatsApp, Facebook, YouTube, Instagram, Twitter, all these people.

Bibliography:-

- 1) Advertising Art and Ideas - Dr. G. M. Rege - Himalaya Art Book Center - Mumbai - August 1990
- 2) The World of Visual Communication - Dr. G. M. Rege - Himalaya Art Book Center - Mumbai - August 1990
- 3) Jahiratit Tadjod Nahich (Marathi) - Prof. Subhash Pawar - Vishwakarma Publication - Pune - January 2016
- 4) Google/Wikipedia

About Author:

Prof. Ramchandra Narayan Chaure

MFA, BFA, A.T.D, Dip. A. Ed.

Assistant Professor Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts,

Dhankawadi, Pune Satara Road, Pune 411043.

Mobile No. 9967992014

Prof. Mangesh Madan Tambe

MFA, MA, BFA, G.D.Art

Head of Department Bharati Vidyapeeth Deemed to be University – School of Visual Arts.

Dhankawadi, Pune Satara Road, Pune 411043.

Mobile No. 9860080573

Prof. Sunil Vasanttrao Deshpande

MFA, G.D.Art

Head of Department Bharati Vidyapeeth Bharati Kala Mahavidyalaya.

Dhankawadi, Pune Satara Road, Pune 411043.

Mobile No. 7709203000

**Shri Param Hans Education &
Research Foundation Trust**

www.SPHERT.org

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध

ISSN 2321 – 9726

www.Bhartiyashodh.com

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL
OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE**

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SOCIOLOGY &
HUMANITIES**

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSH.COM

**RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE
ENGINEERING AND TECHNOLOGY**

ISSN 2454-3195

WWW.RJSET.COM/

ISSN 2348-9367

Price : ₹ 1000.00

**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT
SCIENCE AND TECHNOLOGY**

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 47959

Impact Factor* : 8.1026

Ref:IRJMST/2023/A1017525

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMST](https://doi.org/10.32804/IRJMST)

ISSN – 2250 – 1959 (O) 2348 – 9367 (P)

THIS CERTIFIES THAT
RAMCHANDRA NARAYAN CHAURE
HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON
COVID-19 & MEDIA

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN
Vol – 14 , Issue – 5 May , 2023

Editor in Chief

www.IRJMST.com

2023

International Research Journal of Management Sociology & Humanities

Vol 14 Issue 5

ISSN 2348 – 9359

www.IRJMSH.COM

**International Research Journal of Management Sociology &
Humanities**

Vol 14

ISSUE 5

MAY 2023

Communication in the Classroom.....	5
Dr (Mrs) Regalia May Tongper.....	5
राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 और भारतीय भाषाएँ.....	17
पंकज कुमार,	17
शोध निर्देशक- डॉ पूनम शर्मा	17
EXPERIENCES OF DOMESTIC VIOLENCE AMONG THE WOMEN OF WATAL COMMUNITY: A STUDY OF OGMUNA VILLAGE IN DISTRICT BARAMULLA, J&K.....	23
Insha Bashir	23
Dr.Farrukh Faheem.....	23
An Analysis of exchange rate dynamics in Post-liberalised Indian Economy.....	36
Navin Kumar	36
Prantarati Bhanjan.....	36
Planning and Designing Advertising Campaign (in context with Academic Project).....	43
Asso. Prof. DR. PALLAVI MESHARAM.....	43
Asso. Prof. Dr. ANUPAMA PATIL	43
सूर्य नमस्कार का महिलाओं के शारीरिक भाड़ पर प्रभाव पर अध्यन।.....	64
डॉ प्रियंका झा.....	64
Effect of Social Media Platforms on Environmental Awareness on B.Ed. Interns	72

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

ISSN 2277 – 9809 (online)

ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Planning and Designing Advertising Campaign (in context with Academic Project)

Asso. Prof. DR. PALLAVI MESHRAM

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune
e-mail: pallavi.meshram@bharativedyapeeth.edu

Asso. Prof. Dr. ANUPAMA PATIL

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune
e-mail: anupama.patil@bharativedyapeeth.edu

Abstract

Advertising promotional campaigns are collections of similar-natured promotional messages. They distribute the same themes and messages at predetermined periods through various mediums. The durations of advertising campaigns are set and clearly stated. An advertising campaign can help you through the process whether you plan to advertise your goods offline or online or whether you offer a product or service.

A well-planned advertising campaign is essential for success. Effective planning and preparation for an advertising campaign helps keep the client's costs down and ensure that the right audience is reached. Additionally, you must have a plan that is clearly defined and founded on research, analysis, and a thorough understanding of both your target audience and the competition landscape. Emphasising the academic approach of the advertising campaign here as a teacher with more than 15 years of experience in an applied art faculty. Additionally, the process of creating an advertising campaign as a class project for undergraduate students, from assignment planning to implementation of the finished product.

This paper will highlight key aspects of planning and designing advertising campaign, creativity and common methods used while teaching it. Also offers a detail of the development of ideation, Brainstorming, refinement of the designing advertising campaign, generated through Product research, Market research, and Consumer Research. It concludes the assignment Plan, its process and final outcome of classroom projects with example of two students project work mentored by us.

Keywords: Advertising, Campaign, Planning & Designing, Assignment

Introduction

Typically, in the military, the word "campaign" refers to a well-planned course of action or a series of actions. It refers to the strategic planning for all-around action that was done for a conflict while accounting for surface, air, and sea attacks by the army, air force, and navy. Similar to this, a multi-dimensional strategy is prepared for an advertising campaign using many media. Design for an Advertising Campaign should be practical as well as beautiful. This is because it should serve a purpose. A functional organic unity of copy, typography, illustration symbol, product, design as a

whole is typically well planned and produced after extensive thought and brain-storming sessions. Each component of the design as a whole should be directly tied to the others.

The many advertisement layouts of a campaign should flow together and make clear the intention and expression of an idea through execution. The campaign's entirety, from A to Z, must be taken into account. Of course, the idea is crucial for the intended and effective outcome in addition to the purpose and technique of production. The concept should be given a focus to make it more actionable and result-oriented so that people will respond positively and sales will increase. The design of a campaign is only deemed successful at that point. The campaign's creative team strives to fix issues by first comprehending the advertising's aim. This may be:

- to introduce and launch a new product or service.
- to get the product used in place of the competitors.
- to increase the frequency of use.
- to create a new long-term habit.
- to arouse interest and provide technical information.
- to obtain seasonal sales where appropriate (cough syrups, air conditioners, room heaters etc.)
- to impress the retail trade.

After deciding the Objective, the following process of designing and planning an advertising campaign is as follows:

Identify and Profile the Target Audience- One needs to start by creating a persona or profile of the best ideal customer. Be as precise as possible since this will be the focus of advertising and media choices. Go beyond age and gender to gain a deep understanding of what makes the most valuable customers stand out.

It is possible to have more than one persona, depending on product or service offering. This will help you shape the theme for adverts which reflect not only messaging but also brand identity.

Understand Competitors- It is necessary to understand what competitors are offering so that you can up your game. One needs to know where the company or service stands out from competition and who your competition is. Find out what one can offer that your competitors don't. This will help drive the message to the target audience.

Design the Campaign Plan- For a sound campaign strategy, one needs to understand why the target audience should buy your product or service and why they should buy now. One needs to set precise goals which you aim to achieve in the short-term, intermediate and long-term. Whether you want to increase brand awareness, grow email subscribers, increase online traffic, increase leads or conversions; the goals should express your brand's commitment to fulfilling them.

Select Appropriate Media Choice- Knowing your audience will help you choose the right media that will deliver the advertising message more effectively. For example, if the target audience is teens, definitely newspapers will not be the most suitable place to place your ads. If advertising for property, for instance, you can run an advert in any flyers or mailers that the property management company distributes.

Segment and Retarget- A good advertising strategy is one that creates general interest in a specific geographic area. Targeting should be based on parameters that segment targeted audience

into specific groups. These parameters may include gender, age and location. This increases the chances for engagement and conversions of your campaign. You can also retarget by orienting on conversions while focusing on branding.

Print and electronic media are the two most common types of media equipment. Newspapers, magazines, pamphlets, banners, and hoardings are examples of print media. Radio, television, emails, text messaging on mobile devices, and telephonic advertising are all examples of electronic media. The main thing to keep in mind is choosing an appropriate frequency for the advertising campaign so that the message is conveyed to clients effectively.

Not all campaigns have a set length of time. Seasonal campaigns and year-round campaigns both exist. The timing of each campaign varies. Advertising campaigns might be media-based, location-based, product-based, objective-based, or area-based. Advertising campaigns typically succeed, but if the goal is not achieved in any way, the theory is revised, the necessary modifications are made using the experience, and the remaining campaign is continued.

Being an academician for more than 15 years in applied art faculty, I strongly believe that this is our responsibility to acquaint the learners with various perspectives of modern industry as well as develop their skills and understanding for designing as per current trends. So, I am expressing here the academic approach of the advertising campaign. Also, the method of planning and designing the advertising campaign as a classroom project for undergraduate level from planning an assignment to execution of the final outcome. Here follows the assignment plan for the same:

Planning of an Assignment

Subject : Communication Design (Promotional Advertising Campaign)

Course Objective

- Main aim of the course is to help students understand design and industry needs.
- To promote any challenging mission to establish a brand, which is done through part one.
- To analyze and understand any given brand / product/ service for its promotion / repositioning / brand establishment.

Course content

- Introduction and discussion to understand idea behind the campaign.
- Why particular brand – their understanding
- Research for Selecting topic or brand.
- Selection of topic or brand
- Research for selected topic or brand
- Mind map for Campaign Planning
- Mind Map for Concept and Idea finalization according to demographics and psychographics of targeted consumer and user
- Visual Map, Mood Board, Colour palette
- Media planning, Study of New & emerging Media.
- Copy Platform, Typography, Layout as per media selection

- Final Execution

Methodology

- Introduction of whole process through PPT
- Discussion and presentation
- Showcase some previous portfolios.
- Review of work on net i.e., Behance, Pintrest, etc.
- Sharing of different links, books, websites, films etc.
- One to one discussion on various aspects and stages of campaign
- One to one correction on every step of campaign

Assignment details

- **Research and process**
- Selection of topic or brand
- Research for selected topic or brand
- Mind map for Campaign Planning, Media planning
- Visual Map, Mood Board
- Copy Platform, Colour palette, Typography, Layout
- **3 major and 3 minor medias**
- Thought process, media selection, justification, Final Execution

Student’s projects mentored by us

Project – 1

Portfolio link - <https://www.behance.net/sharwarisapar>

Topic: Audible, Spoken Audio App

Research and Planning of the topic:

<p>Research and Planning : Audible is a leading seller and producer of spoken audio content on the Internet. Content: digital audio books, radio and TV programs, audio versions of magazines and newspapers. Launch: Debut in India on 13th November, 2018. Catalogue: 200,000 global titles and 400 Indian classic and contemporary titles. Language: English language and is soon expected to release regional titles.</p>	<p>Mother brand Amazon.com, Inc. is known as the largest Internet retail company in the world. Amazon acquired Audible in 2008 for \$300 million in cash. The deal closed in March 2008 and Audible became a subsidiary of Amazon.</p> <p>Global presence of the brand - US, GERMANY, UK, FRANCE, AUSTRALIA, JAPAN, ITALY, CANADA, INDIA</p>
<p>USP</p>	<p>Offerings</p>

<p>Free trials - 30 day free trial and 90 days for prime members World-class narrations - Great books narrated by great performers. With over 200,000 audio books, you are sure to find the perfect listen. An Amazon company - Audible is a trusted Amazon company with millions of users globally so you can count on privacy, security and satisfaction.</p>	<p>Categories: fiction, sci-fi, fantasy, romance, mysteries, young adult, spirituality, biographies, business, and self-development among others. First time listeners: In a bid to improve discovery, the service also offers curated lists like 'Great First Listens' apart from the traditional best sellers and new releases section. Audible Originals section: that offers audio books, podcasts and radio dramas created by prominent storytellers exclusively for the service and produced by Audible Studios.</p>
<p>Other specifications Subscription: 30 day trial for all users and a 90 day trial for Prime members, following which the service will be available for a recurring payment of Rs 199 per month. Standalone price: 1 month for Rs 299, 6 months for Rs 1,345, 12 months for Rs 2,332 Credit: 1 credit a month. Users can roll over up to five credits to the next month. Audible noted that members will get to keep all the purchased audio books in their Audible library, even if they cancel the membership. You can listen to your audio books on Windows Phone, iOS and Android devices, Windows and macOS machines, and any device with Amazon Alexa.</p>	<p>Current market status Introductory stage: Though Audible is a very established company in the globally, it is at an introductory stage in the Indian market. Less awareness: Indian market is comparatively very new to the digital audio content. Competitors: Storytel and Google Play Books recent launch in India, there is no established brand in this sector. Opportunities: There is a vast scope of opportunities to explore and capture the market.</p>

Competitors

<p>Storytel Storytel is a digital subscription service that streams audio books for your mobile phone. You download an app for your mobile (iPhone and Android) and create a subscription. Storytel was founded in 2005. Launch: November 2017 Offering: Audio books and eBooks (series, short stories and poems) Price: 14 days free trial and 299 later per month. Languages: English, Hindi, Marathi (planning to introduce other regional languages.)</p>	<p>Google Play Books Last year, Google announced the launch of audio books on the Google Play. Launch: January 2018 Offering: eBooks, textbooks, comic books, and – eventually – audio books. Price: No subscription-based service. Listen to a preview and pay for individual book. Languages: Audio books on Google Play store is available in 9 different languages across 45 countries worldwide. Features: It works according to what you instruct Google Assistant to do. You can just say, "Ok Google, stop playing in 20 minutes" and it will follow the same – basically you</p>
--	---

Features: Changing audio speed option
Setting a sleep timer

can set a timer for the reading. Alongside narrating the book for you, audio books also reveal information about the author – to get that, all you need to say is -- "Ok Google, who is the author?"

Indian Market condition for audio books

Favorable market conditions- Country's growing economy. Traffic snarls which offer an opportunity for audio books while driving. India has a tradition to listening to stories. So the culture already exists. Eyeing people already streaming other services like Netflix. Cost of high-speed data is falling rapidly. Smart phones are getting more sophisticated.

Current promotional campaigns of audio books

- **Social media influencers:** Audible India marketed itself by contacting social media influencers and putting up affiliate links for their large international audiences. We've seen many YouTube stars advertise Audible to incentivise reading to a wider demographic, portray reading as a fun activity, recommend books, offer a free credit and take home money per subscription.
- With the Indian demographic actively online, Audible's partnership program in India will necessarily mean an income source for Indian influencers, more scripted pitches, **and in your face advertising for Audible.**
- If all the advertising works here, audio books will take over. Globally, they've practically replaced e-books. **Amazon wants Audible to become a part of your routine — while driving, while commuting, waiting in line, going on a run — they are selling a lifestyle.**

Recent campaign of audio books

- About 6 months ago, Audible launched its first kind of promotional video on YouTube.
- The video focused on its feature with a promotional line- '**Listen Anywhere, Anytime**'
- The video **didn't garner much response and the concept was not promoted on different mediums.**

Objective of the campaign

Create awareness

- Audible, though having a strong presence globally, the concept of audio books is **very new in India.**
- It needs **a strong campaign to introduce itself** to the Indian market.
- At this stage of launch, the campaign should **focus on introducing the concept of digital audio content** by highlighting the features of the app.
- This should be done by **exploring different kinds of medias** to aggressively reach out to its target audience, since its prime competitors are already launched in India.

The Challenge

To help Audible India **raise brand awareness and connect with its target audience** of book lovers, avid readers and non-readers **to get them listening to audio books for the first time.**

Identifying prospective Customers

- **Online payment users:** Audible India’s target consumers are people who have access to the internet and have financial tools such as credit cards and debit cards.
- **Age:** It will target younger audience whose age is less than 40 years.
- **Why:** This age group may be busy with work and cannot afford time to sit back and read a book. Hence, can use the service while commute or doing some other work.
- **Language:** It will target the English-speaking audience in India.
- **Prime target audience:** The service will also target teens and young adults as they are the largest media audience that is always connected to their phones and devices.

Target audience

<p>Demographics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Age : 16-40 years • Gender : Not gender specific • Area : Urban area • Occupation : students, professionals, house makers • Social status : Middle and upper class • Life cycle stage : Single, Married- with kids/without kids • Literacy status : well educated 	<p>Psychographics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Personality : easy going, determined, ambitious, multi tasker, explorer (adventurous) • Values : optimistic, cost effective, convenience • Interests : Avid reader, travelling, art and craft enthusiast, literature , technology enthusiast, online streaming, social media, movies/T.V shows • Activities : long commuters, household work, exercise, trekking • Lifestyle : busy, stressful, device oriented
<p>SWOT Analysis</p> <p>Strengths: Largest collection of books, Huge parent company, Innovative content, Cheap subscription plans</p> <p>Opportunities: Few and new competitors, Associating digital audio content with the brand</p> <p>Threats: Growing streaming media availability Competitors outside the actual market i.e. streaming radio, digital video content.</p> <p>Weaknes : Very low consumer awareness, Not a strong advertising presence, New market</p>	<p>Media Selection</p> <p>Considering the nature of the brand, it is important to target the people when they are bored or have some free time.</p> <p>Posters: Bus stops, subways, cabs, airports, gyms.</p> <p>Newspaper: Sunday times newspaper ads</p> <p>Radio: On apps like Gaana, Spotify and traditional radio.</p> <p>Kiosks: In malls/stores for educating or giving them an experience.</p> <p>Social media: increasing people interaction e.g. MY FIRST STORY by mom/dad/grandparents</p> <p>Merchandise: Audible.com branded headphones given away on flights.</p>

Sketches and Scribbles and Final Campaign Designs

Your gardening just got a lot more interesting with

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 199 per month after 30 day trial period. Cancel anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICICI debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Your cooking just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 199 per month after 30 day trial period. Cancel anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICICI debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Download on the App Store | GET IT ON Google play

Your gym sessions just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Start your free trial today

*First audiobook is free with Audible monthly membership plan 149 per month after 30 day trial period. Circle anytime. 30 day free trial for new customers. 90 day free trial for Amazon Prime customers residing in India and having a domestic credit card or ICIC debit card. T & C's apply. Checkout website for more details.

Download on the App Store | GET IT ON Google play

Your pet walks just got a lot more interesting with

audible
an amazon company

- Over 2,00,000 audiobooks
- World class narrations
- First audiobook free

Download the App and Start your free trial today

www.audible.in | Download on the App Store | GET IT ON Google play

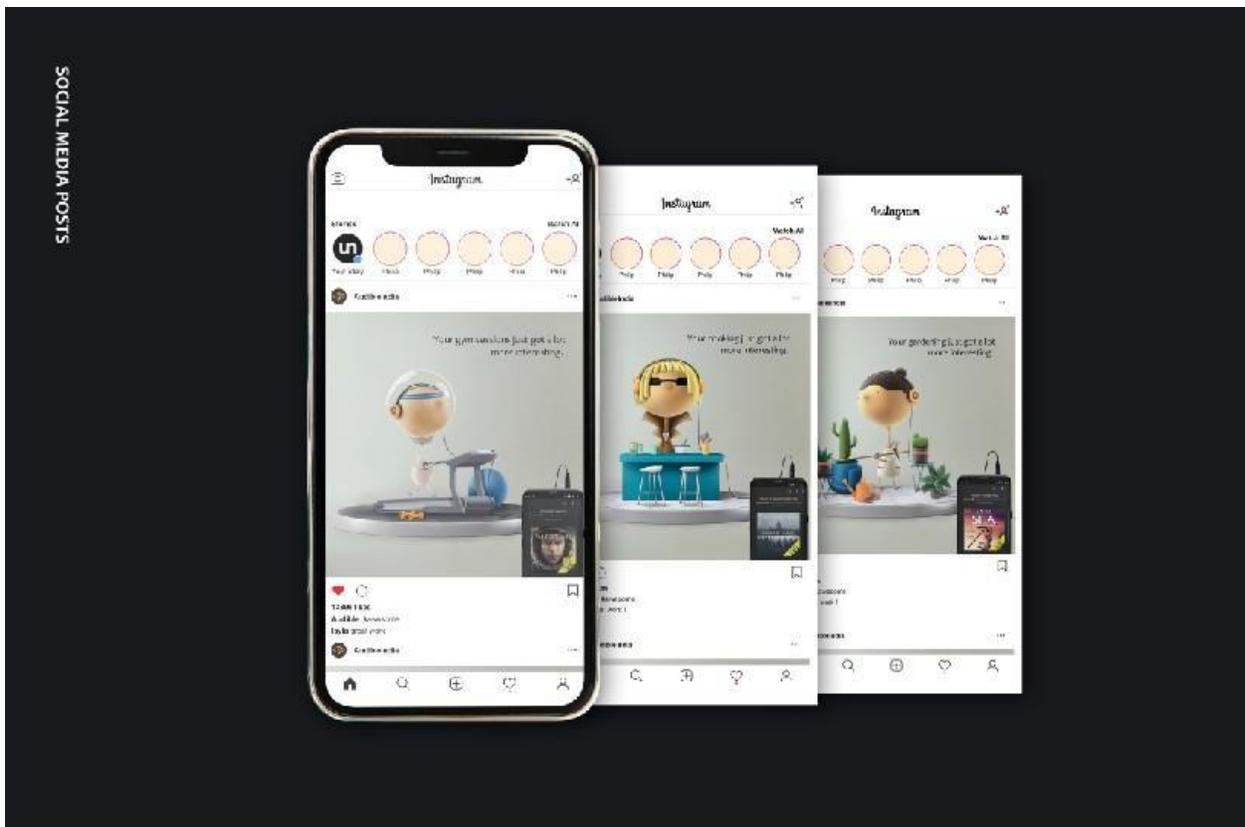
An ad in Sunday newspaper will help the Audible campaign, a relatively new brand for Indian audience, since people can have some time to get to know more about the brand and what it offers. Since indoor billboards seek consumer's undivided attention, it makes sure the message of the campaign is remembered. This is essential for a brand like Audible which is in an introductory stage in India.

A kiosk design in malls/airports where people can spare some time, where they can have a live experience of what Audible is all about. It can be a very engaging experience.

Since the campaign is targeting busy people with less of free time, medias like Cab ads and metro ads can very beneficial. It demands attention and force them to engage with the ad. The informative pamphlets along with the poster gives details about the app and its contents.

Project - 2

Godrej Locking Systems

Research and Planning about the topic :

<p>About</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Godrej, the name etched in metal, secure almost every door in India. 2. Since its inception by Ardeshir Godrej, the name Godrej has become synonymous with trust, protection and integrity. 3. With exports of Godrej Locking Solutions and Systems spanning across various countries, the brand has come a long way in delivering world class locking solutions. 	<p>Basic Facts about Godrej</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. The New Godrej Logo was launched on 17th April 2008. 2. This Logo is the Visual Representation of ‘Brighter Living’. 3. The Change in the Logo symbolises Godrej’s new corporate identity and the refurbishment of its master brand. 4. The main aim is to consolidate Godrej’s Presence in various business areas. 5. The new logo retains the original font for reasons of continuity and empathy.
<p>History</p> <p>The Godrej story began in 1897 with the manufacture of Locks. Since then, Godrej Locking Solutions and Systems has set several benchmarks in the locks industry from the first spring less lock in 1907 to the iconic 'NavTal' in 1954 to the ultra range in 1995 to the revolutionary 3KS in 2007. From a state-of-the-art manufacturing facility in a suburb of Mumbai, Godrej Locking Solutions and Systems provides locking solutions that reach homes, offices, industries and the hearts of millions of people in India and around the world for whom ‘locks’ means Godrej.</p> <p>Range of Products</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Main Door Locks 2. Shutter and Grill Door Locks 3. Bathroom Door Locks 4. Baggage Locks 	<p>Why Godrej Locks?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Godrej is not just a brand, Its a symbol of trust. 2. Throughout all these years, Godrej has had a tremendous response from the people. 3. Godrej has seen its own highs and lows throughout this process of establishing their name in the industry. 4. Godrej is one such company where values like Integrity, Trust and Respect are their corner stones. 5. Godrej is an integral part of people’s lives, enriching it in ways that are more than imaginable. 6. As there are less creative ads for the brand, it will be a fun experience working for a brand that is all about protection. 7. Robbers are the kind of uninvited guests that we hate, hence, illustrating different scenarios for the same will be a challenging experience for me.

Characteristics of Product

1. Godrej Locks are one of a kind with features that makes it unbreakable or strong even in most uncertain conditions.

2. Often we presume that the main purpose for getting a lock installed whether on the front door or the interior doors, is to allow us to not worry about our belongings being stolen while we sleep or when we're away from the building. However, as any locksmiths will tell you a lock actually serves many more purposes than this, and it is precisely because they are so crucial that we often take some of their purposes for granted.

3. For instance a lock not only provides security for our belongings but also for ourselves this way ensuring that no one can damage us financially or physically. This is far more important than the loss of earnings or belongings and means that when we go to sleep at night, we can feel safe that no one will break into the house and pose a threat to us. Often murders start as robberies gone wrong, so a locksmith and a good lock can prevent a whole range of crimes.

USP's of the Product

1. High precision levers for extra toughness. 2. A durable, corrosion-resistant brass lock for all your indoor or outdoor uses, including your luggage or your home. 3. Rust resistant, giving you peace of mind for years. 4. A solid brass body gives it extra strength and durability. 5. Non-Duplication of the Key, hence less robbery. 6. Value for Money because the lock can be used by Generations. 7. 12 months' warranty from the date of purchase. 8. Lock cannot be opened by any foreign material like a pin or so.

Strengths - 1. Strong Brand Name, 2. Quality 3. Good Name among customers. 4. Great Service 5. Long Lasting and trustworthy products. 6. Innovative aspects 7. Affordable Locks 8. No Key Duplication without original Key.

Weakness - 1. Stiff Competition affects market share. 2. Cost of Product 3. Lac of Scale 4. No duplication of key.

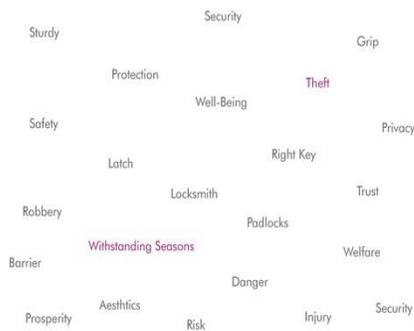
Opportunities - 1. Due to Rapidly growing rural market, Godrej locks can venture into international market. 2. The Quality of locks can be improved. 3. Can venture out into international market.

Threats - 1. Intense competition from recognised companies, 2. Competition from unbranded products 3. Competition from products of lesser costs but low quality.

Consumer Study

Demographics	Psychographics
<p>1. Gender- Male and Female 2. Age- Age groups for 19 to 40 3. Class- Lower Class, Middle and Upper Middle Class 4. Geographical Area- Urban and Rural Areas</p>	<p>1. Human Tendency- Trust, Years of usage, Belief. 2. Affordability Tendency- 3. Different Appeals- Fear, Trust, Peace of Mind, 4. Purchase Behaviour- Locks are one such thing that people tend to buy once in a long span of time. Hence they choose what is the best. Necessity can be an aspect that people think over.</p>

Brainstorming and Ideation

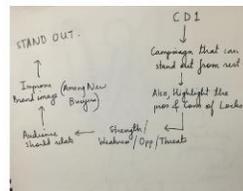
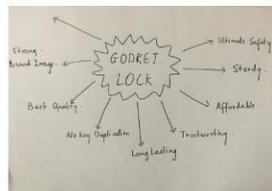
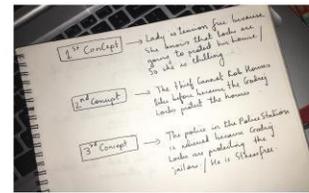
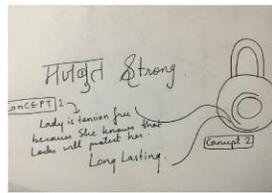
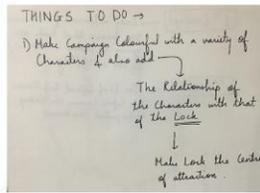
Godrej is a brand which does'nt need any further introduction as this brand is already well established in the market.

Though this brand is established, No proper advertisement of this brand is found.

To give this brand a fresh new look to attract a arger set of audi-ence, also to get through international markets, this campaign is made.

The idea behind my design is to design various characters and show their relationship with Godrej Locks.

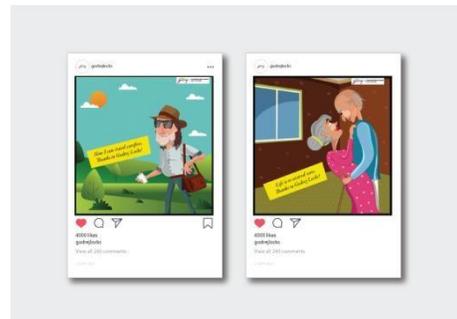
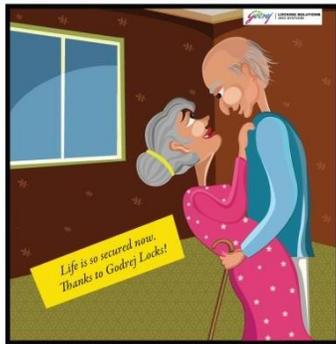
Rough Scribbles

Final Campaign Layouts

Instagram Ad

Instagram Ads

Flyer

Facebook Ad

Banners/ Billboards

A fun tagline campaign is done for our daily essential items, just to give a subtle reminder "Godrej Locks are here for you." Godrej Locks are here to stay and are a major part of our lives.

Conclusion

We can state following points as conclusion that - Advertising campaigns are the groups of advertising messages which are similar in nature. They share same messages and themes placed in different types of medias at some fixed times. The time frames of advertising campaigns are fixed and specifically defined.

The very prime thing before making an ad campaign is to know- Why you are advertising and what are you advertising?

Why refers to the objective of advertising campaign. The objective of an advertising campaign is to Inform people about your product, convince them to buy the product, Make your product available to the customers.

An Overview on the process of Designing and Planning an advertising campaign is as follows:

- **Research:** first step is to do a market research for the product to be advertised. One needs to find out the product demand, competitors, etc.
- **Know the target audience:** one need to know who are going to buy the product and who should be targeted.
- **Setting the budget:** the next step is to set the budget keeping in mind all the factors like media, presentations, paper works, etc which have a role in the process of advertising and the places where there is a need of funds.
- **Deciding a proper theme:** the theme for the campaign has to be decided as in the colors to be used, the graphics should be similar or almost similar in all ads, the music and the voices to be used, the designing of the ads, the way the message will be delivered, the language to be used, jingles, etc.
- **Selection of media:** the media or number of Medias selected should be the one which will reach the target customers.
- **Media scheduling:** the scheduling has to be done accurately so that the ad will be visible or be read or be audible to the targeted customers at the right time.
- **Executing the campaign:** finally, the campaign has to be executed and then the feedback has to be noted.

If we see Designing and Planning an Advertising campaign in academic angle, we realize that the syllabus needs revision in terms of preparing the student for the professional scenario with relevance to practical needs and requirements. Technical advancement is the key to a substantial teaching system in today's world and thus a great responsibility lies on the art curriculum to prepare students to uplift to meet global standards and align seamlessly to changing trends.

Reference

Book

Campaign Design, NCERT

Advertising Concept Book, by Pete Barry

Creative Advertising: Ideas and Techniques, by Mario Pricken

Web

<https://www.procurementexpress.com/blog/advertising-campaign/>

<https://smallbusiness.chron.com/design-advertising-campaign-18597.html>

<https://ncert.nic.in/ncerts/l/legd110.pdf>

<https://smallbusiness.chron.com/benefits-advertising-campaigns-80636.html>

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT
SOCIOLOGY & HUMANITIES

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

UGC ID - 48312

Impact Factor* : 7.8012

Ref:IRJMSH/2023/A1016057

DOI : [HTTPS://DOI.ORG/10.32804/IRJMSH](https://doi.org/10.32804/IRJMSH)

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

THIS CERTIFIES THAT

ASSO. PROF. DR. PALLAVI MESHAM

HAS/HAVE WRITTEN AN ARTICLE / RESEARCH PAPER ON

PLANNING AND DESIGNING ADVERTISING CAMPAIGN (IN CONTEXT WITH ACADEMIC PROJECT)

APPROVED BY THE REVIEW COMMITTEE, AND IS THEREFORE PUBLISHED IN

Vol – 14 , Issue – 5 May , 2023

IRJMSH

Editor in Chief

www.IRJMSH.com

Computer Science Directory

Electronic Journals Service

Article Link

http://www.irjmsh.com/Artical_details?id=16057#

RNI MAHIMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - III
Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational,
Management, Environmental, Research, Language and
Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

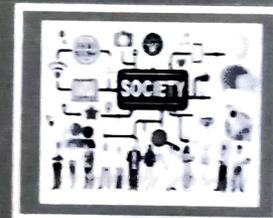
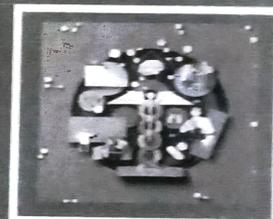
January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasahab Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 418515 (MS)

24	Impact of COVID-19 in SAARC Nations	Dr. Abhijit Sushilkumar Patil	82-89
25	Code of Ethics for Good Academic Research	Dr. Shaikh Anisur Rahaman	90-92
26	Effects of Covid - 19 on Psycho-Social Well Being in Individuals: Strategy For Intervention	Prof. Dr Archana B. Khandagale	93-95
27	Interdisciplinary View On Environmental And Sustainable Development In Covid-19 Pandemic Situation	Dr. Baba P. Shambharkar	96-102
28	A Study on the Working of Bureaucracy during COVID-19 - with reference to Karnataka	Anantakumar D.	103-105
29	Environmental Changes in COVID- 2019 Situation: A Geographical Review	Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	106-108
30	The Comparative Study of Cropping Patterns in The Villages of Jalgaon District: A Case Study of Selected Villages	Dr. Kailas Namdeorao Salunkhe	109-112
31	Right to Health and Covid-19: A Learning Curve for India	Dr. Pankaj Kakde	113-115
32	Illustration made for public awareness on pollution issues	Ramchandra Narayan Chaurse, Dr. Shirish Ambekar	116-120
33	The Positive views of Human Emotions in Advertisement for the Environment protection through Transmission Media	Prof. Krishna Ganpat Sawant	121-125
34	The need of the hour is to conserve the Environment using 21st Century Smartphone Technology	Prof. Inderjit Nitinrao Bangale	126-128
35	Spatial Analysis of Cropping Intensity in Jalgaon District of Maharashtra	Dr. Lalit Pratap Sandanshiv	129-131
36	Performance of Pradhan Mantri MUDRA Yojana in India: Its Challenges and Ways Forward	Renuka Godachi, Dr. N. S. Mugadur	132-135
37	Schools, College and Learning: The Impact of Covid-19 on Education	Pravin M. Chandragiriwar, Mrunali S. Lilhare	136-138
38	Role of Innovative Technologies during the pandemic situation	Bhaskar Y. Kathane, Pravin M. Chandragiriwar	139-141
39	An Overview of Panaji City- A Geographical Prospective	Dr. B. K. Haravi, Dr.Dadapir.M.Jakati	142-147
40	उत्तम काश्मिरमधील जिल्हा विकास परिषद निवडणूक : गुपकार आघाडीचे यश	शरद बाबुराव सोनवणे	148-150
41	कोरोनाचा आर्थिक गडकारणावर पडलेला प्रभाव	प्रा सय्यद आर. आर.	151-152
42	कोविड- 19 च्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. प्रविणकुमार एम. लोणारे	153-154
43	माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों के मानसिक स्वास्थ्य पर कोरोना वायरस का प्रभाव	नितेश कुमार मौर्य	155-157
44	गडचिरोली जिल्ह्यातील अतिसंवेदनशील ग्रामीण भागातील बनाधातील रोजगाराची स्थिती	डॉ. अनिरुद्ध सुनील गचके, नितोत पंढरी चौधरी	158-159
45	ग्रामीणवर्गीय श्रम-संपत्ती ची संकल्पना	अनिरुद्ध सुनील गचके	160-161
46	कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव आणि भारतीय बापड उद्योग	डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनने	162-165
47	कोविड - 19 चा स्त्री शिक्षणावरील प्रभाव	प्रा. डॉ. रवींद्र रामभाऊ हुंगळे, प्रा. केदार रवींद्र कोरेकर	166-168
48	कोरोना संकट काळातील ऑनलाइन शिक्षणाचा पर्याय व त्याच्या भविष्या	प्रा. धनराज डी. मुरकुटे	169-171

Illustration made for public awareness on pollution issues

Ramchandra Narayan Chaure¹ Dr. Shirish Ambekar²

¹Research Student Department, Dept. of Fine Art, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

²Head of Department, Dept. of Fine Art, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Abstract:

One of the major environmental issues is deforestation. Due to overpopulation, demand for land and other manufactured goods has increased. Industries are establishing new factory units in the rural area by clearing the forest covers and farmlands into barren construction sites. The ill-effects of urbanization can be seen in the case of Ghaziabad city. In this city, chemical waste was disposed of in the soil and was absorbed by the fruits and vegetables. Other types of pollution in India, like air pollution, water pollution, soil pollution and sound pollution. As mentioned earlier, the main reason for the contamination in India is over-population. India has the highest density of population in the world. Therefore, there is need for immediate action to stop pollution. The increasing pollution level has brought loss to nature and now is our last chance to fix that. The situation must change. Every citizen of India should step up to work together and equally for conserving nature. However, there is only awareness among people. Even after rallies and conferences on conservation, there is no change. Plans are planned only on papers and implementation never happens. Similarly, every year students of Fine Arts design posters for conserving nature encouraging people to stop pollution.

Keywords: History of Advertising, Importance Role of Illustration in Advertisements, Types of Pollution - Water Pollution, Air Pollution, Noise Pollution, Soil Pollution, Plastic Pollution. The Posters that spread social awareness about pollution, Pollution prevention measures

Preface:

Pollution can be defined as the undesirable changes in the air, water and ground. These physical, chemical, biological changes in the environment hinder the life on earth, damaging animals, humans and their industrial progress, culture and daily lives. The extreme unnecessary interference of humans in nature has resulted in objectionable changes in nature, causing pollution. Researchers like Southwick have studied the relation between the increasing human population and increasing pollution levels. According to their research the more the populations, the more sewage disposal, the more generation of garbage, the more exhaustion of fuels, the more use of chemicals and pesticides. However, some scientists suggest that developing countries having a dense population are less polluted than the developed countries. Therefore, the increasing population is not the only factor. Lack of sustainable development, urbanization, deforestation, increasing ignorance and exploitation of natural resources, capitalism, etc. are the other factors of pollution. Per head usage of food, pesticides, fertilizers and many other produced goods in a developed country is more than a developing country. And these produced goods are manufactured in the industrial factories that add up to increasing pollution. India is facing many environmental issues like air pollution, water pollution, exhausting natural resources and domestic sewage disposal. These issues have impacted India socially, financially and democratically. India has taken progressive steps to draw attention towards environmental problems and to improve the global ecological status. Despite taking such bold and progressive steps, India is still behind some developed countries in achieving sustainable development. Therefore, pollution has become a challenge and opportunity for India. Every year more than one crore people lose their lives due to increasing pollution. Over-populated cities, industrial waste, traffic congestion, sound pollution and air pollution are harming nature that includes mountains, forests, oceans, deserts, coral reefs, marine life, insects and mammals. Pollution has given birth to new borne diseases and has impacted the health of local people. Nowadays, people are raising their awareness about pollution through posters and rallies that spreads the message of nature conservation and protection. Similarly, the Government of India has banned plastic. Plastic takes more than 400 years to decompose and once thrown into the water or forest the plastic can destroy the natural habitat of marine and forest life. This awareness has led to a change in advertising strategies. Products have become eco-friendly as well as advertisement is spreading social awareness messages.

History of Advertising:

If we write the history of the last few decades, it will be difficult to decide the right chronology of the events and the weightage of each topic. But one must admit that whatever gets included in history, 'Advertisement' will make its way as an important topic. In this era, advertisements are the most powerful medium to influence people. Advertisements have been a part of society for many decades. The origin of advertisement is yet unknown but some speculations were made by researchers. It wouldn't be inappropriate to say that the advertisements started from the time when humans began communicating. The earliest ad was found in 3000 BC. These posters were drawn by the merchants on walls offering gold coins to the person who catches their slaves. Other advertisements were found in 500 BC promoting local business and politics. We can find such examples of the advertisement from different era serving various objectives.

Importance of Illustrations in an Advertisement:

One of the main components in an advertisement is Illustration. As humans, we see many objects and humans every day yet only a few things our brain perceives. The reason behind remembering a particular face or object is that they always create a feeling of curiosity or familiarity in us. Such feelings lead us to observe that object or faces in a close spectrum. Similarly, we see many advertisements every day. But the advertisement that we remember the most has an attractive and colorful visual or illustrations. These illustrations create a sense of familiarity or curiosity and attract us like a magnet. Therefore, illustrations act as a magnet in an advertisement and play a major role in conveying the right message to the audience.

Natural and artificial Environments:

Humans have changed and exploited natural resources according to their comfort. They used natural resources to create an artificial environment that would facilitate their needs. Their greed didn't stop at fulfilling needs. Instead, it grew even more as humans gained more power to control nature. Humans used every inhumane way to fulfil his unsatisfying wants. He built dams, sky-scraper buildings, farmlands, factories, hydroelectric plants and other infrastructure for an ever increasing population. His greed has destroyed the mother earth. The environmental issues that he has created are listed below:

Water Pollution:

Water pollution is a major issue. In India, it happens due to the disposal of sewage wastes in natural water resources like lakes, rivers and ponds. There are no working sewage treatment plants in India. And the plants that are operating are either insufficient or incapable of purifying sewage. These plants are old and don't have modern machinery for more efficiency. Maintenance of these plants is not regular too. The untreated sewage water then accumulates in the ground and pollutes the natural water resources.

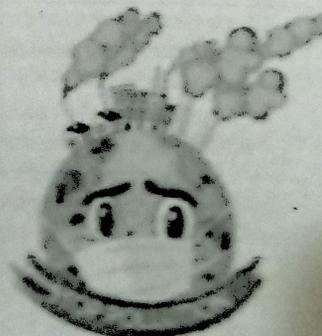
This advertisement is done for spreading awareness that water is life. Without water our life and every living organism on earth is a waste. If sea water gets polluted through some reason it could affected the life beneath the sea badly.

For example: - Plastic waste or other wastes that we dump is harmful for the aquatic animals and is resulting in deaths of these animals on a large scale. To stop these kinds of pollutions this poster or advertisement is done. In this poster, the status of sea shores is showed through illustration.

Powerful messages are easily conveyed through illustrations. Such as, the waste that we dump can become the reason to deaths of these animals. To stop this kind of acts or water pollution, such advertisements are created through illustrations.

Air Pollution:

In India, around 100 million people use exhaustible resources like coal, wood or cow dung for cooking. These resources emit poisonous gases while burning. Overuse of these resources in India has led to air pollution. In urban cities, air pollution happens due to industrial factories and gases emitted by vehicles. This advertisement is done in order to create awareness. In this advertisement the illustration is done in a graphical style which tells us about how the harmful smoke emitted by the factories is increasing air pollution and how it's affecting the earth. Due to air pollution, every living organism on earth is facing difficulties

in breathing. Because of this harmful air, the whole earth needs to wear a mask is conveyed easily through illustration. **Noise Pollution:**

Any sound that disturbs and brings harm to the human or wildlife can be defined as noise. And many such noises create noise pollution. Noise pollution in India is observed in an urban area. The vehicles outnumber the human population. Celebration of festivals ends with loud noises. The constant traffic and horn noises, the noise created by planes, loud party and other celebrations-all on tributeto noise pollution.

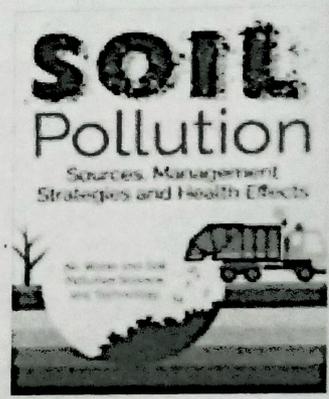
The damage that humans have done to nature is now affecting us. We are now facing the consequences of exploiting natural resources. Therefore, we need to conserve nature and take some action upon it.

For example: In this advertisement awareness about noise pollution is conveyed in which we can see two students and an illustration of earth. How they are getting affected due to various sound mediums like airplane, loudspeakers, vehicles etc.

The reason behind this illustration is that we ourselves have to change. Noise pollution can badly affect human health and has negative side effects such as, Blood pressure, decrease of hearing power, loss of concentration etc. so, to stop these negative effects, such advertisements are been done to create awareness.

Soil Pollution:

Today's age is known as scientific age. Due to this industrial reason various factories, companies; IT sectors are producing wastes like industrial waste, plastic, insecticides, chemical waste etc. which is causing soil pollution. Because of these reasons the soil gets affected badly and becomes barren which eventually lacks growing plants and trees. To stop soil pollution Indian government ran various advertisements in order to spread awareness. Simple illustrations were used in the advertisements so that the message is conveyed clearly and easily to the common people.

Plastic Pollution:

Due to industrial reasons plastic was invented and so mostly products were made using plastic. And so, availability and use of plastic started worldwide on a large scale but no one thought of any other option to plastic. Because of plastic dissolution requires 400 years. And so, humans became dependent on plastic.

Throwing plastic products are becoming the reason of deaths of domestic animals around us as they consume it without knowing. Similarly, plastic waste like bottle caps, polythene bags etc. are causing harm to the aquatic life. To stop plastic pollution in 2018 on World Environment Day, Indian government started a resolution of plastic free India under the 'Swachha Bharat Abhiyaan'. Illustrations through advertisements and posters helped in creating awareness.

The Posters that spread social awareness about pollution:

The objective of a poster is social, financial, promotional or cultural. The purpose of a poster is to convince the audience to take an action. It can be done by warning, urging, demanding, convincing, pleasing, scaring and persuading the audience.

Outdoor advertising media is any media that is visible in public and can reach a larger audience. Types of outdoor media are hoardings, air balloons, banners and posters. The poster is one of the famous and widely used outdoor media. Even if it is under the roof of a bus-stand or railway station, it is considered as outdoor media as it is visible to all. Posters grab the attention of people unwillingly and effortlessly. The balanced ratio of visual and content in the poster makes it superior to other outdoor media. But this balance is hard to maintain. The words used in a poster are limited yet

impactful. There should be an element of surprise or curiosity in it. It will allow a person to observe and perceive the poster on a deep level. It will leave an impact on that person. Even today, humans haven't stopped exploiting nature. The pollution levels all over the world are increasing. Humans are

inventing new gadgets and machines that help them to extract natural resources even more. The greed of human beings is costing us a huge price that we cannot pay. On a bright side, the Government has taken some progressive steps in planning sustainable development. The only challenge is to implement these programs and schemes effectively. For example- Plastic is banned in India, yet we see many people using plastic bags and disposable plastic waste. This ignorance and carelessness have resulted in pollution. To create social awareness among people, Fine Arts students design posters on pollution as part of their academics. Other students take part in competitions where they design posters on pollution. In these posters, different types of visuals and illustrations are used. The awareness is created by attracting people using illustrations and giving out a strong message in the content. But this should spread too many other sectors like industrial sector, finance sector, medical sector, etc. Only then the social awareness will turn into a combined action of implementing plans to stop pollution.

Pollution prevention measures:

Noise pollution:

1. Turn off noise pollution.
2. Keep your TV, Radio etc. on low volume.
3. Don't blow the car horn not needed.
4. Keep the DJ volume low at the wedding.
5. Know all the laws regarding noise pollution.

Air pollution:

1. Reduces the amount of toxic gases emitted from homes factories etc.
2. Avoid the users of firecrackers.
3. Put the garbage in the dustbin. Don't burn garbage.
4. Use a pot or running gutter to spit.
5. Know all the laws regarding air pollution and follow them.

Water pollution:

1. Do not dump waste near well ponds and public plumbing schemes.
2. Do not stir the pot near the water pipe.
3. Do not dump plastic waste in ponds and dams in rivers.
4. Know and follow all laws related to water pollution.

Chemical pollution:

1. Use organic manure instead of organic manure, polyester, cotton cloth, paper bags instead of plastic.
2. Dispose of polythene bags properly.
3. Plant and nurture as many trees as possible.
4. Know and follow all laws related to chemical pollution.

Conclusion:

Human's unnecessary intervention has affected the environment negatively. Due to use of various insecticides in agriculture on a large scale has resulted in increase of land pollution. The harmful smokes emitted by factories have also resulted in increase of air pollution and harmful water released from these factories and our homes as well has resulted in increase of water pollution. Due to

industrial development reasons, forests have been cleared on a large scale which has affected the environmental balance. To restore this balance, social change is very important. And so, illustration plays a crucial task in spreading awareness. As illustrations are easy to understand, it's easy to create a powerful message and convey it to every element of the society. Illustration plays an important role in creating awareness about pollution issues.

Bibliography:

1. The World of Visual Communication - Dr. GajananMangeshRege -Himalaya Art Book Centre - Mumbai - August 1990.
2. Environment and ecology – Dr.TusharGhorpade- The Unique Academy Pune-2013

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Prof. Kartik R. Patil

Principal

Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor

P. M. Rajurwade

Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Editorial Board

Dr. Praful T. Bansod	Dr. Haresh T.Gajbhiye	Prof. Ashutosh M.Popte	Prof. Pitambar T. Pise
Dr. Nitin T. Katrojwar	Dr. Rajeshwar D. Rahangdale	Dr. Laxman T. Kamdi	Dr. Udhay D. Mendulkar
Dr. Santosh P. Bansod	Dr. Dilip S.Telang	Prof. Kishor S.Chaure	Dr. Manisha Warma
Dr. Rupesh M.Meshram	Dr. Sharad B. Belorkar	Dr. Subhas K. Shinde	Dr. Chetankumar Vyas

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume-III

Sustainable Development and Environmental Issues

October 2021

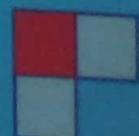
Chief Editor:
Dr. Nanasahab Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue, Volume-III

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography

Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

CONTENTS

Sr. No	Title	Page No
1.	शाश्वत विकास आणि राजकीय व्यवस्था प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	1-3
2	वर्तमान परिवेश में नगरीय एवं ग्रामीण विद्यार्थियों की पर्यावरण शिक्षा के प्रति जागरूकता के प्रभाव का अध्ययन बृजेश सिंह	4-9
3	निर्वनिकरण प्रा. डॉ. महेंद्र केरबा गजघाने	10-12
4	भूक आणि अन्नसुरक्षा प्रा.के.एस.तिडके	13-17
5	पर्यावरण रक्षणाच्या भारतातील चळवळी डॉ. मेघराज एकनाथ औटी	18-19
6	चित्तेवर थोंगाचा प्रभाव प्रदिप सुरेश पांढरे	20-22
7	विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक तंदुरुस्ती वर कोविड १९ च्या परिणामाचा अभ्यास प्रदिप सुरेश पांढरे	23-26
8	गोंदिया व भंडारा जिल्ह्यातील जैवविविधता डॉ. अरुणा बावनकर	27-30
9	आदिवासी उपयोजनांतर्गत लाभ व आदिवासी जमातींचे बदलते अर्थकारण (विशेष संदर्भ - हिंगोली जिल्हा) जयपाल लालु राठोड	31-36
10	भारतीय शेतीचे बदलते स्वरूप व वैशिष्ट्ये डॉ.गजानन बापुराव ठाकरे	37-41
11	भारतीय शिक्षा के इतिहास में 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०' देश के भविष्य के विकास के लिए एक महान दृष्टि क्यों ? नितेश कुमार मौर्य	42-48
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान कोरोनाच्या साथीतही प्रेरणादायी डॉ. विजयकुमार वावळे	49-51
13	शाश्वत विकास व पर्यावरण : एक आर्थिक अध्ययन प्रा.डॉ. अमोल गिरिधरराव आवंडकर	52-54
14	लोकसंख्या, शाश्वत विकास आणि पर्यावरणीय समस्या प्रा.डॉ. विठ्ठल निळकंठ ठावरी	55-57
15	मध्ययुगीन दौलताबाद किल्ल्यातील जलव्यवस्थापन प्रा.डॉ. जश्वि सिताराम गिरडे	58-61
16	पर्यावरणीय तत्वज्ञानाचे स्वरूप डॉ. संदिप जोतिराम भुयेकर	62-65
17	सहकारी पाणी उपसा संस्था आणि बदलती आव्हाने: मौजे आरे व कारभारवाडी ता. करवीर जि. कोल्हापूर गावांचा मुद्दम अभ्यास प्रा.डॉ. नेताजी महादेव पाटील	66-72

18	दुष्काळ - एक नैसर्गिक आपत्ती प्रा. लक्ष्मी नरहरी पवार	73-76
19	इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में अभिव्यक्त पारिस्थितिकी प्रदूषण प्रा. एन. बी. एकिले, प्रो. डॉ. सदानंद भोसले	77-81
20	समावेशक आणि शाश्वत विकासामध्ये भारत सरकाराची भूमिका डॉ. मंगाधर रामराव भुक्तर	82-85
21	नैसर्गिक संसाधनाच्या संवर्धनात व्यक्तीची भूमिका प्रा. डॉ. दत्तात्रय शिंदे	86-89
22	स्वतंत्रोत्तर काल में लोकसभा में बिहार के काँग्रेसी सांसदों की हासोन्मुख हिस्सेदारी एक भौगोलिक विश्लेषण सूरज प्रकाश	90-93
23	भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना संदर्भ- महाराष्ट्र राज्य प्रा. नितिन विश्वनाथ खरात, प्राचार्य डॉ. रविंद्र भा. घागस	94-96
24	एकविसावे शतक आणि आपत्ती प्रा. अशोक नारायण गायकवाड	97-99
25	मराठे कालीन दुष्काळी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. शिरीष शेषराव पवार	100-103
26	आधुनिक तुर्कस्थानच्या जडण - घडणीतील कमाल पाशा यांचे योगदान डॉ. संतोषकुमार धनसिंग कांबळे	104-109
27	मराठी राज्याचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून केलेला चिकित्सक अभ्यास डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी	110-113
28	सोलापूर जिल्ह्यातील हातमाग व यंत्रमाग उद्योगांचे मूल्यमापन: एक चिकित्सक अभ्यास सत्याप्पा शंकर कोळी, डॉ. एस. एन. माने	114-116
29	आदिवासी समाजाच्या विविध समस्या : एक शोध प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ	117-119
30	नंदुरबार जिल्ह्यातील बदलत्या पर्जन्य वितरणाचा अभ्यास एक भौगोलिक विश्लेषण डॉ. संदीप भास्करराव गरुड	120-123
31	बिहार के अनुसूचित जाति के विद्यार्थियों में शिक्षा की स्थिति का भौगोलिक अध्ययन सुमन ग्रे	124-127
32	शाश्वत विकासाच्या संदर्भात भारतातील पर्यावरणीय स्थिती आणि समस्या डॉ. विशाल डब्यू. मालेकार	128-131
33	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये गुणवत्ता विकासामध्ये शिक्षकांची भूमिका डॉ. प्रभाकर बुध्दारम	132-135
34	महिला वॉलीबॉल खिलाड़ियों के प्रदर्शन से संबंधित फिटनेस घटकों पर सर्किट प्रतिरोध प्रशिक्षण और एरोबिक सर्किट प्रतिरोध प्रशिक्षण के प्रभाव डॉ. श्वेता. एन. दवे	136-140

35	Impact of Covid – 19 on Health (दौड के खिलाडिओ पर स्वास्थ्य संबंधी एवं फिटनेस संबंधी कारको पर कोविड-१९ लोकडाउन असर का अभ्यास डॉ. शिल्पा एम. वाला	141-147
36	ग्रामीण और शहरी वॉलीबॉल खिलाडियों के चयनित शारीरिक फिटनेस चर का तुलनात्मक अभ्यास डॉ. शिल्पा एम. वाला	148-153
37	मानसशास्त्र व शिक्षणशास्त्र यामधील परस्परसंबंधांचा शिक्षकाला होणारा उपयोग डॉ. के.एस.खैरनार	154-157
38	महात्मा गांधीजींचे 'ग्राम स्वराज': सध्याच्या संदर्भात त्याची प्रासंगिकता डॉ.सपकाळ रामेश्वर विक्रम	158-161
39	धीरेंद्र मजुमदार यांचे शाश्वत ग्रामीण विकासाचे : प्रारूप डॉ. सौ. श्रध्दा विनोद कोठावळे	162-166
40	बदलत्या पर्यावरणामध्ये बोलींचा शाश्वत विकास व गरज डॉ. शैलजा श्रीधर शिंदे	167-171
41	भारतातील पर्यावरण चळवळी डॉ. रामेश्वर एम. मोरे	172-176
42	फूड पॅकेजिंग करण्यासाठी सस्टेनेबल पॅकेजिंग Sustainable Packaging करणे ही काळाची गरज प्रा. इंद्रजित नितीनयव बंगाळे	177-181
43	भारतीय संविधान सभेत महिला सदस्याची भूमिका प्रा. डॉ. लक्ष्मण एफ. शिराळे	182-187
44	पर्यावरण संवर्धनासाठी भावनिक जाहिरातीचा सकारात्मक वापर प्रा. कृष्णा गणपत सावंत	188-191
45	जामखेड तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपाचा अभ्यास डॉ. भालचंद्र बी. ठावरे	192-194
46	महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. मच्छिंद्र लक्ष्मण मुळूक प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक प्रा. दादासाहेब मच्छिंद्र मारकड	195-200
47	पर्यावरण वाचवण्यासाठी जाहिरातीची भूमिका श्री. रामचंद्र नारायण चौरे प्रा. डॉ. शिषि अंबेकर	201-204
48	शाश्वत विकास:उद्दिष्टे आणि धोरण डॉ.साईनाथ राधेशाम बनसोडे	205-207
49	बी. एड. विद्यार्थी शिक्षकांमधील लिंगभाव समानतेच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास डॉ. दत्ता वाघमारे	208-210
50	भारताच्या अंदाजपत्रकात आत्मनिर्भर भारत योजनेची भूमिकात्मक तरतूद आणि सध्यास्थिती – एक आर्थिक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. हितेश माणिक दडमल	211-219

51	सत्यशोधक - रामचंद्र बाबाजी जाधव उर्फ दासराम प्रा. प्रफुल एम. राजूरवाडे	220-221
52	प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्राच्या गुणवत्तेत डिजिटल शाळांची भूमिका अविनाश कुंभार	222-224
53	गणिताच्या गुणवत्ता विकासात गणितपेटीचे महत्त्व पांडुरंग कुंभार	225-226
54	शालेय पोषण आहार योजनेची शाळेच्या गुणवत्ता विकासात भूमिका रामचंद्र तुकाराम जाधव	227-229
55	शिक्षकांचा ताणतणाव आणि मानसिक आरोग्य राम ढाले	230-232
56	भूगोल विषयातील गुणवत्तावाढीसाठी अध्यायात लर्न जिऑग्राफी आपच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास दत्तात्रय मस्के	233-235
57	जनसंख्या वृद्धि एवं नगरीकरण की प्रवृत्ति : रोहतास जिला के सन्दर्भ में एक भौगोलिक अध्ययन आशुतोष कुमार	236-241
58	प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता सातवी वर्गाच्या आकारिक मूल्यमापन पध्दतीतील पुस्तकासह चाचणीच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास श्री. मंगेश मोरे	242-244
59	इयत्ता 7 वी तील विद्यार्थ्यांच्या गणित ज्ञानरचनावादी अध्यापनाच्या अंमलबजावणीचा व परिणामकारकतेचा अभ्यास अण्णा बाबू दिक्षित	245-247
60	ज्ञानरचनावादी अध्ययन अध्यापनामध्ये प्राथमिक शिक्षकांना येणाऱ्या समस्यांचा शोध घेऊन ते दूर करण्यासाठी विकसित केलेल्या कृती कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	248-250
61	धम्मके सन्दिर्भमें बी.आर. अंबेडकर की दार्शनिक विचारधारा डॉ. शिवशंकर प्रसाद	251-256
62	जागतिक महामंदीच्या काळातील सरकारचे वित्तीय धोरण एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. संदिप भैरू जाधव	257-263
63	ब्रिटिश सत्तेवर शेवटचा प्रहार करणारं 'भारत छोडो' आंदोलन श्री. दत्तात्रय शिवाजी थोरात	264-267

पर्यावरण वाचवण्यासाठी जाह्यतीची भूमिका

श्री. रामचंद्र नारायण चौरे प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर

¹संशोधक विद्यार्थी

²संशोधक मार्गदर्शक - ललित कला विभाग डॉ. बाबासाहेब अंबेकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :-

सध्या संपूर्ण विश्वाचे पर्यावरण विनाशाच्या काठावर येऊन उभे आहे. विश्वाला वाचवायचे असेल तर मनुष्याला स्वतःला बदलण्याची आवश्यकता आहे. आयुर्वेद तर म्हणतो की दुराचार, व्यभिचार, भ्रष्टाचार यामुळे माणसे माणसाला ओळखत नाहीत, प्रेमाचा अभाव दिसून येतो. त्या वेळी याला प्रतिसाद म्हणून पर्यावरणसुद्धा बिघडते. पर्यावरणाच्या बाबतीत समाजात थोडी तरी जागरूकता निर्माण व्हावी यासाठी वर्तमानपत्रात रोज एखादी छोटी बातमी, तसेच टीव्हीवर एखादा पाच मिनिटांचा का होईना छोटा कार्यक्रम ठेवावा, अशी वेळ आलेली आहे. स्वीडनच्या ग्रेटा थुनबर्ग या सोळा वर्षांच्या मुलीने टिकटिकाणी जाऊन पर्यावरणाबद्दल व्याख्यानांद्वारे माहिती देऊन क्रांती केली. अगदी इंग्लंडच्या श्हाउस ऑफ पार्लमेंटमध्ये जाऊनही तिने भाषणकरणून जनजागृती करणार आहे. एक गोष्ट नक्की की, पर्यावरणाचा तोल सांभाळणे हे काम नुसत्या गाड्या कमी वापरून किंवा एलईडी बल्ब वापरून होण्यासारखे नाही. सध्या संपूर्ण विश्वाचे पर्यावरण विनाशाच्या काठावर येऊन उभे आहे. विश्वाला वाचवायचे असेल तर मनुष्याला स्वतःला बदलण्याची आवश्यकता आहे. आयुर्वेद तर म्हणतो की दुराचार, व्यभिचार, भ्रष्टाचार यामुळे माणसे माणसालाओळखत नाहीत, प्रेमाचा अभाव दिसून येतो, त्या वेळी याला प्रतिसाद म्हणून पर्यावरणसुद्धा बिघडते. शेवटी विचारांच्या तरंगांचे महत्त्व सगळ्यांना कळलेले आहे. आपल्या वागण्याचा किंवा विचारांचा परिणाम वातावरणावर होत असतो हे झाल्यापासून लक्षात यायला लागलेले आहे. तसेच वातावरणात असलेल्या वाईट तरंगांमुळे माणसाच्या कृतीत बदल होतो, आरोग्यावर परिणाम होतो आणि शेवटी मनुष्याची जीवनाचा आनंद घेण्याची क्षमता कमी होते. भारतीय संस्कृतीत यज्ञयागादी मोठ्या प्रमाणावर होत असत, घोरोघरी रोज धूप केला जात असे. यामुळे वातावरणातील नुसत्या विषाणू (व्हायरस) किंवा जीवाणू (बॅक्टेरिया) यांचा नाश व्हावा एवढी मर्यादित अपेक्षा नसून एकूण वातावरणात सुगंध पसरवा अशी अपेक्षा असते. जेथे सुगंध असतो तेथे शक्ती असते आणि जेथे दुर्गंध असतो तेथे असतो मृत्यू. यज्ञयागादीतून तयार होणार्या धुराबरोबर, तसेच धूपाबरोबरही चांगले विचार प्रक्षेपित करता येतात. म्हणून वेगवेगळ्या अपेक्षा ठेवून वेगवेगळे यज्ञ केले जात असत. यज्ञात ज्या वस्तू समिधारूपाने अर्पण केल्या जातात त्या वस्तू जाळल्या जातात असे नाही, तर मंत्रोच्चारसह केलेल्या यज्ञात तयार झालेल्या धुरापासून वातावरणात सकारात्मक बदल होतात. परंतु दुर्दैवाने या गोष्टींतील विज्ञान लोकांना हलके हलके कळनासे झाले. त्यामुळे यज्ञ वगैरे प्रक्रियांवर टीका होऊ लागली. हे सगळे थोतांड आहे असे आधुनिक मंडळींना वाटू लागले. साहजिक या सगळ्यांकडे समाजाचे दुर्लक्ष झाले. विज्ञान शाखेने यावर संशोधन करावे, अशी अपेक्षा आहे.

पर्यावरण वाचवण्यासाठी झाडे वाढवा अशी एकमेव हाकाटी सुरु झाली, प्रत्यक्षात ही केवळ घोषणाच राहिली. नद्या, धरणे यांच्यातील पाणी किती वापरायचे, खाणीमधील कोळसा व तेल किती उपसायचे याचे ताळतंत्र राहिले नाही. या सगळ्यांतून हलके हलके पर्यावरणाचा नाश तर झालाच, बरोबरीने वातावरणात उष्णता वाढू लागली. अनेक देशांनी गेल्या ३०-४० वर्षांपासून त्यांच्या देशात स्वच्छता मोहीम राबविलेली आहे. स्वच्छतेबरोबर कचऱ्याची विल्हेवाट व्यवस्थित लावणे ही एक जबाबदारी सगळ्यांवर आहे. प्लॅस्टिकसारख्या विघटन न होणार्या वस्तूंची विल्हेवाट लावण्याची जबाबदारी शेवटी सरकारवर येते. अशा गोष्टींची विल्हेवाट कशी लावावी ही समस्या आज मेंडसावत आहे. त्यामुळे प्लॅस्टिकसारख्या पर्यावरणाला अहितकर असणार्या गोष्टींच्या वापरावर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. आमच्या लहानपणी सकाळी उठून आम्ही हातात पातेले घेऊन दूध आणायला जात असू. हलके हलके दूध काचेच्या बाटल्यांतून मिळू लागले. या बाटल्या घुवून वापरता येत असत. नंतर दूध प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांमध्ये मिळू लागले. साहजिकच या वापरलेल्या पिशव्यांचे काय करायचे हा प्रश्न समोर उभा राहिला. या पिशव्या वातावरणाला दूषित करण्यासाठीच बनविल्या आहेत की काय अशी शंका यायची वेळ आज आलेली आहे. पॅकिंगसाठी कागदाची खोकी वापरायची म्हटली तरी कागद वनस्पतींपासूनच तयार होतो, त्यामुळे झाडांची तोड अमर्याद प्रमाणात होते. कागदांची विल्हेवाट लावण्यासाठी कागद जाळले गेले तर त्यामुळेही वातावरणात नको असलेल्या वायूंचे प्रमाण वाढून वातावरण प्रदूषित होते.

पर्यावरण वाचवणे हा सर्व जगाचा महत्वाचा मुद्दा बनला आहे प्रत्येक देशात हे वेगवेगळे उपक्रम राबुऊन पर्यावरण वाचवण्या संदर्भात संदेश दिले जात आहेत आपल्या देशात सध्या सर्व कॉलेज मध्ये पर्यावरण हा विषय कम्पलसरी करून दिला आहे कारण पर्यावरण विषयी विद्यार्थ्यांमध्ये जनजागृती व्हावी. तसे स्कूल व कॉलेज मध्ये पर्यावरण या विषयी पोस्टर व स्लोगन विद्यार्थीनी कडून करून जनजागृती ही केली जात आहे.

पर्यावरण म्हणजे काय:-

पर्यावरण ही संकल्पना ही शास्त्रीयदृष्ट्या बहुव्यापक, बहुसमावेशक व बरीच गुंतागुंतीची आहे. पर्यावरण ही संज्ञा या इंग्रजी संज्ञेला परिभाषिक म्हणून वापरली जाते. या शब्दाची व्युत्पत्ती फ्रेंच भाषेतील म्हणजे सभोवताली असणे या शब्दावरून तयार करण्यात आली आहे. म्हणून या शब्दाचा अर्थ सभोवतालची आजूबाजूची स्थिती किंवा घटक असा होतो. मराठी प्रतिशब्द पर्यावरणयाचा सरळ अर्थ, आजूबाजूची अथवा सभोवतालची परिस्थिती असाच होतो. त्यासाठी परिस्थिती ही संज्ञाही वापरली जाते. थोडक्यात, पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची किंवा आजूबाजूची परिस्थिती अशी साधी सोपी व्याख्या करता येते. सजीवांच्या सभोवतालची परिस्थिती हेच त्याचे पर्यावरण असते. उदा. मासा पाण्यात राहतो म्हणून पाणी हेच त्याचे पर्यावरण असते. हे पर्यावरण हे दोन प्रमुख घटकांनी बनलेले असते. एक म्हणजे

पर्यावरणात राहणारे सजीव घटक म्हणजेच प्राणी, पशु, पक्षी, वनस्पती आणि सूक्ष्मजीव त्यांना जैविक घटक म्हणतात. त्याचप्रमाणे त्या पर्यावरणात अनेक निर्जिव किंवा अजैविक व भौतिक घटक असतात. उदा. पाणी, वारा, जमीन, प्रकाश, आर्द्रता, तापमान, खनिज घटक आदींचा यात समावेश होतो. हे घटक जैविक घटकांच्या वाढीसाठी, विकासासाठी उपयुक्त ठरतात. म्हणजेच पर्यावरणामध्ये जैविक आणि अजैविक घटक एकत्र असतात. या सर्व घटकांमध्ये परस्परक्रिया सातत्याने चालू असते. ते एकमेकांना पूरक ठरतात आणि त्यातूनच पर्यावरण निर्मिती होत असते. अशा पर्यावरणात एक किंवा असंख्य जैविक घटक राहतात आणि त्यातूनच एक स्थिर पर्यावरण तयार होते. पर्यावरणाबाबत असे म्हणता येईल की, कोणत्याही सजीवांची निर्मिती, त्याची वाढ, विकास, प्रजोत्पादन आणि शेवटी मृत्यू या प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी सभोवतालच्या घटकांची परिस्थितीची गरज असते त्यालाच पर्यावरण म्हणतात. आजूबाजूची परिस्थिती तथा पर्यावरण हे एक किंवा अनेक घटकांनी मिळून बनलेले असते आणि हे सर्व सजीव व निर्जिव घटक सातत्याने एकमेकांवर परिणाम करीत असतात. या प्रक्रियेतूनच पर्यावरण निर्मिती होत असते.

वैशिष्ट्ये-

पर्यावरणाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रत्येक ठिकाणी भिन्न असते. उदा. एखाद्या जंगलातील पर्यावरण, त्यातील सजीव, त्यांची वाढ, विकास, विनाश पावणारे प्राणी, वनस्पती हे वाळवंटातील पर्यावरणात आढळणाऱ्या सजीवांपेक्षा नेहमीच भिन्न असतात. पर्वतावरील पर्यावरण हे नदी, सागर या पर्यावरणापेक्षा वेगळेच असते. पर्यावरण ही संज्ञा स्थलाप्रमाणेच कालसापेक्ष आहे. प्राचीन काळी भूतलावर अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. सरीसृप (ज्युरॅसिक) युगात भूतलावर विशालकाय डायनोसॉर्स, घनदाट जंगले होती. परंतु कालांतराने नैसर्गिक आफर्तीमुळे ते प्राणी, वनस्पती आणि पर्यावरण नष्ट झाले. म्हणजेच कालानुरूप पर्यावरणात बदल होतो. हिमयुगातील पर्यावरण अंतर हिमयुगापेक्षा पूर्णतः वेगळे होते. प्राणी आत्मरक्षणासाठी स्थलांतर करतात आणि दुसऱ्या पर्यावरणाशी समायोजन करण्याचा प्रयत्न करतात. हे बदल पर्यावरणाच्या प्रक्रियेचाच भाग असतो. या प्रत्येक स्थलकालाचा समतोल असतो. पर्यावरण स्थलकाला प्रमाणेच जीवसापेक्ष असते. म्हणजे एखादे पर्यावरण एका सजीवास किंवा सजीव समूहास जसे तारक असते. तेच पर्यावरण मात्र दुसऱ्या सजीवास किंवा सजीव समूहास मारकही ठरू शकते. दक्षिण किंवा उत्तर ध्रुवावर राहणारे सजीव हे वाळवंटी उष्ण प्रदेशात जगू शकत नाहीत. अति प्राचीन काळी भूतलावर हिमयुगात बर्फमय वातावरण हे सजीवांना अत्यंत प्रतिकूल होते. त्यामुळे अनेक प्राणी नामशेष झाले. काहींनी इतरेत्र स्थलांतर करून समायोजन केले. हिमयुगातील हिमाच्छादित काही भागांचे रूपांतर वाळवंटी पर्यावरणात झाले आहे. सजीव आणि मानव यांना ते पर्यावरण आजही पोषक नाही. परंतु तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्तीमुळे तेथे मानवी समूहांचा विकास झाला.

पर्यावरणाचे प्रकार

पर्यावरणाचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

नैसर्गिक पर्यावरण (Natural Environment)

नैसर्गिक पर्यावरण हे निसर्गनिर्मित असते. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जलावरण (स्लकतवेचीमतम) मृदावरण (स्जजीवेचमतम) आणि वातावरण (ज्ज्जवेचीमतम) या तीन घटकांनी मिळून जीवावरण (टपवेचीमतम) बनलेले असते. नैसर्गिक पर्यावरणाचे हे घटक महत्त्वपूर्ण असून त्यांच्यात प्राणी, वनस्पती व सूक्ष्मजीवांचा समावेश होतो. जलावरण किंवा मृदावरण तयार होणारे सूक्ष्मजीव, प्राणी व वनस्पती हे तेथील भौगोलिक घटक म्हणजे स्थान, क्षेत्र, आकार, हवामान, भुगर्भरचना मृदा व जमीन यावर अवलंबून असतात. विविध भौगोलिक घटकांचा एकत्रित परिणाम होऊन त्या प्रदेशातील नैसर्गिक पर्यावरण तयार होतो. उदा. दुंड्रा प्रदेशातील पर्यावरण, विषुववृत्तावरील पर्यावरण.

सांस्कृतिक पर्यावरण

सांस्कृतिक पर्यावरण हे मानवनिर्मित असते. नैसर्गिक पर्यावरणात मानव आपल्या मनाप्रमाणे बदल घडवून आणतो. म्हणून नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित पर्यावरण म्हणजे सांस्कृतिक पर्यावरण होय. मानवाने शहरांची, औद्योगिक वसाहतींची, कृषी क्षेत्रांची निर्मिती केलेली असते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक लोकसंख्या, वसाहती आदी मानवनिर्मित सांस्कृतिक पर्यावरणाचे उपप्रकार करता येतात. शहरांची निर्मिती मानवनिर्मित आहे. शहरासाठी लागणारे पाणी हे गाळून, शुद्ध करून पिण्यासाठी वापरात आणले जाते. केरकचरा, सांडपाणी दूर नेऊन त्यावर प्रक्रिया केली जाते. खेड्यांकडून पालेभाज्या, अन्नधान्य शहरास पुरविले जाते. परंतु वाहने, कारखाने, मोठे उद्योग यामुळे खेड्यांपेक्षा शहरात प्रदूषणाची समस्या जास्त असते. मानवाने आपल्या ऐषारामी जीवनासाठी पर्यावरणात बदल घडवून आणले आहेत. उंचच खेड्यांपेक्षा शहरात प्रदूषणाची समस्या जास्त असते. मानवाने आपल्या ऐषारामी जीवनासाठी पर्यावरणात बदल घडवून आणले आहेत. उंचच गगनचुंबी इमारती, भरमसाठ लोकसंख्या, झोपडपट्ट्यांची निर्मिती मानवनिर्मित समस्या आहेत. मानवाच्या राहणीमानात महत्त्वाची भूमिका सामाजिक पर्यावरण पार पाडते. त्यात सामाजिक मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य जतन केली जातात. त्यामुळे सांस्कृतिक पर्यावरणाचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. पर्यावरणातील सजीव व निर्जिव घटकांमध्ये क्रिया-प्रक्रिया सतत चालू असते. त्यातूनच परिसंस्था तयार होतात. नैसर्गिक आपत्तीमुळे जर परिसंस्थेचे संतुलन बिघडते आहे की, त्यामुळे सजीवांच्या अस्तित्वालाच धोका पोहोचत आहे. त्यामुळे पर्यावरणशास्त्राचा अभ्यास करणे, त्याची जाणीव जागृती होणे गरजेचे आहे.

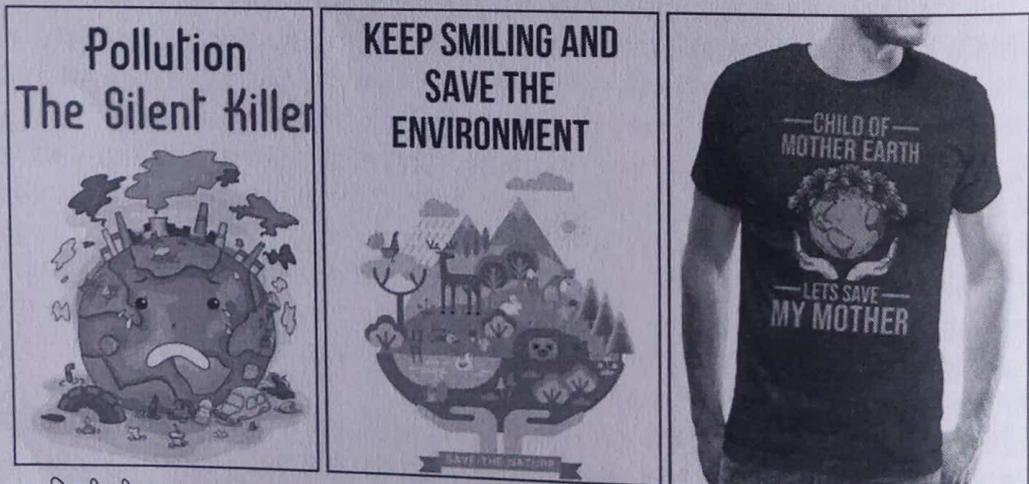
पर्यावरणशास्त्राचा अभ्यास करणे, त्याची जाणीव जागृती होणे गरजेचे आहे. पर्यावरणाचे घटक भूतलाभोवतालचे जीवावरण हे तीन महत्त्वपूर्ण घटकांनी बनलेले आहे. ते घटक म्हणजे पाणी तथा जलावरण, मृदावरण तथा जमीन आणि वातावरण हे होत. कारण हे तीनही घटक सजीवांच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक आहेत. पाण्याला त्यामुळेच जीवन म्हटले जाते. सजीवांच्या शरीरातील पाणी हा महत्त्वाचा घटक आहे. पाणी नसेल तर सजीवांचे जीवनच संपुष्टात येते. हे पाणी भूतलावर विपुल प्रमाणात म्हणजे जवळपास ३ भाग आहे आणि त्यात ६७ टक्के खारट पाणी हे समुद्रात आहे आणि ३ टक्के गोडे पाणी हे नदी, नाले, तलाव आणि हिम तथा बर्फ रूपात अस्तित्वात आहे. पाणी ही निसर्गाची दिलेली एक अनमोल देणगी आहे. भूतलावरील जलाचा मूळ स्रोत म्हणजे

भूतलावरील सागर, महासागर हेच आहेत. कारण त्यांच्या पाण्याची सूर्याच्या उष्णतेमुळे वाफ होऊन त्या वाफेपासून ढग तयार होतात व ढगांपासून पावसाच्या रूपाने पाणी मिळते हेच पाणी जमिनीत मुरते व भूजलाचे साठे तयार होतात निसर्गाचे हे जलचक्र अव्याहतपणे चालू आहे परंतु मानवाने हे जलदेखील दूषित केले आहे.जलप्रदूषणाची समस्याही बिकट झाली आहे. मृदा तथा माती हा देखील अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक आहे. तिच्या अंगी निर्मितीची क्षमता आहे. मातीमुळेच वनस्पतींना पोषक घटक मिळतात. मातीमुळेच पिकांची, अन्नधान्याची निर्मिती होते. मग ती माती खडकाळ, रेंताड असो अथवा लाल, काळी असो. माती हा जीवनाधार आहे. तिच्या कुशीतच सजीव वाढतात. परंतु या मातीला देखील मानवाने मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित केले आहे. कधी पाण्याचा अतिरिक्त वापर, तर कधी कीटकनाशके, कृत्रिम रासायनिक खतांच्या अमर्याद वापरामुळे मातीची उपजाऊ शक्तीच नष्ट होते. ती दूषित होते. पृथ्वीभोवती असलेले वातावरण हा जीवावरणाचा सर्वात मोठा भाग आहे. वातावरण हे पारदर्शक असून विविध वायूंनी व्यापलेले कवच आहे. या वातावरणात सातत्याने घनरूप, द्रवरूप व वायुरूप नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटक शोषून घेतले जातात. हे पदार्थ हवेतून प्रवास करतात आणि वातावरणात पसरतात. त्यांच्यात भौतिक व रासायनिक प्रक्रिया घडून येतात. त्यातील अनेक पदार्थ हे सागरात जाऊन मिळतात. तसेच सजीव वनस्पती, प्राणी व मानवाच्या शरीरात शिरतात. उदा. हेलियम जीवावरणातून मुक्त होऊन वातावरणात शिरतो. कार्बनडायऑक्साईड वायू मात्र वातावरणात इतर वायूपेक्षा अधिक वेगाने मिसळतो. हवेत तो साठून राहतो.जलावरण, मृदावरण व वातावरण या जीवावरणाच्या तीनही घटकांमध्ये एकमेकांमध्येही परस्परप्रक्रिया होत असतात. त्यांना आंतरप्रक्रिया म्हणतात. नैसर्गिक तसेच मानवनिर्मित दूषित व अपायकारक घटकांचे दुष्परिणाम या विविध आवरणांवर होत असतात आणि त्यामुळे वायू तथा हवा, जल आणि मृदा प्रदूषण घडून येते.वातावरणातील हवा म्हणजे विविध वायूंचे मिश्रण असते. स्वच्छ कोरड्या हवेत वेगवेगळे वायू खालील प्रमाणात आढळतात.

१)	१) नायट्रोजन	७८०/०
२)	२) ऑक्सिजन	२१०/०
३)	३) अरगॉन	०.६०/०
४)	४) कार्बनडाय ऑक्साईड	०.०४०/०
५)	५) मिथेन	०.०००२०/०
६)	६) हायड्रोजन	०.००००५०/०
७)	इतर वायु (हेलियम, क्रिप्टॉन, नायट्रस, ऑक्साईड, झेनॉन इ.)	सूक्ष्म व अत्यल्प प्रमाणात

जाहिराती विश्लेषण

या जाहिरातीमध्ये **Pollution the silent killer** हेडलाईन ही असे दिलेले आहे कारण त्या या मागचा घेतो हा दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे की आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होत आहे त्यामुळे वेगवेगळे रोग होत आहेत व त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात माणसं मृत्युमुखी पडत आहेत त्याचे कारण आहे पर्यावरण त्याच पद्धतीने या जाहिरातीमध्ये चित्रांकन ना द्वारे संदेश देण्यात आला आहे त्या मध्ये कारखाने दाखवण्यात आले आहे व त्याच्यातून दूर निघताना दाखवलं आहे व पृथ्वी ही दाखवली आहे व त्याच्या वरती हे वेगवेगळे चित्रांकन दाखवण्यात आले आहे त्या मध्ये नदी दाखवण्यात आली आहे व त्याचे पाणी हे प्रदूषित दाखवण्यात आले आहेत त्यामध्ये नदी दाखवण्यात आली आहे व त्याचे पाणी हे प्रदूषित दाखवण्यात आले आहे या पद्धतीचे चित्रांकन करून पर्यावरण वाचवा नाहीतर पृथ्वीवर राहणारा मनुष्य किंवा प्राणी हे हळूहळू मरण पावतील अशा पद्धतीचे संदेश देण्यात आले आहे.

या जाहिरातीची **Keep Smiling and Save the Environment** या पद्धतीची हेडलाईन देऊन पर्यावरण वाचवा हा संदेश देण्यात आला आहे व या जाहिरातीमध्ये सॉफ्टवेअर याचा वापर करून चित्रांकन हे करण्यात आलेले आहेत व त्यामध्ये वेगवेगळ्या

प्रकारचे झाडे दाखवण्यात आलेली आहेत त्याच पद्धतीने पक्षी प्राणी नदी डोंगर ढग असे पर्यावरण त राहणार्या जीव दाखवून पर्यावरण वाचवण्याचा संदेश दिलेला आहे.

या जाहिरातीची हेडलाईन द्वारे **Child of mother earth lets save my mother** हा संदेश या जाहिरातीमध्ये देण्यात आलेला आहे व जाहिरात ही टी-शर्ट वरती प्रिंट करण्यात आली आहे त्यामागचा कारण हे आहे हे टी-शर्ट घातल्यानंतर त्याची जाहिरात ही प्रत्येक व्यक्ती हा त्या टी-शर्ट घातलेल्या व्यक्तीच्या जवळ आल्यानंतर हा तो संदेश वाचला जाईल व त्या जाहिरातीमधील चित्रांकन सुद्धा त्याला संदेश म्हणून ही जाहिरात ही टी शर्ट वर ती प्रिंट केली गेलेली आहे अशा पद्धतीने पर्यावरण वाचवण्याचा संदेश जाहिराती द्वारा हा दिलेला आहे या पद्धतीच्या जाहिराती करून पर्यावरण वाचवण्याचा संदेश या जाहिरातीमध्ये आहेत.

निष्कर्ष:-

पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी आज अनेक प्रकारचे प्रकल्प सुचवले जातात कोणीतरी एखादा आपल्या गच्चीवर बाग करतो वृक्षाची लागवड व जोपासना करणे ही सर्वांचे कर्तव्य आहे मला पृथ्वी वाचवायची आहे मला स्वतःला वाचवायचे आहे मला रोगापासून मुक्ती हवी आहे असे ठरवून प्रत्येकाने त्यासाठी काही योजना राबवणे आवश्यक आहे आज सगळ्यांचे लक्ष पर्यावरणाकडे तर लागलेले आहे जन दोस्त झाला म्हणजे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडेल वातावरणात विषारी द्रव्य पसरणी तर मनुष्याला काय काय भोगावे लागेल म्हणून पर्यावरण वाचवणे हे आजची गरज झाली आहे ते प्रत्येकाची जिम्मेदारी आहे त्यासाठी प्रभावी माध्यम हे जाहिरात हे आहे कारण प्रत्येकाला पर्यंत पोचणं हे शक्य होईल ते फक्त जाहिराती द्वारा सध्या पर्यावरण वाचवण्यासाठी काही संस्था या काम करीत आहेत व काही स्कूल व कॉलेजमध्ये पोस्टर या जाहिराती माध्यमा द्वारे जाहिरात करून पर्यावरण वाचवण्याचा संदेश दिला जात आहे व त्याचा पॉझिटिव्ह प्रभाव होत आहे तसंच शहरांमध्ये वेगवेगळे भिंतींवर पर्यावरणाविषयी स्लोगन देऊन पर्यावरण वाचवण्याचे संदेश दिले जात आहे व ते मोठ्या प्रमाणात सर्व माणसांवर त्याचा परिणाम होत आहे व पर्यावरण वाचवणे संदर्भात पावले उचलली जात आहेत.

संदर्भसूची

1. <https://sloganshub.org/slogans-on-environment>
2. <https://www.esakal.com/>
3. प्रदूषणातून पर्यावरणाकडे-प्राध्यापक डॉक्टर किशोर पवार / प्राध्यापक सौ. नलिनी पवार

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle
Assi. Prof. Y. B. Badame
Assi. Prof. P. A. Hulwan
Assi. Prof. D. T. Hujare
Assi. Prof. A. V. Patole

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

National Institute of Education, Kurundwad

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

(NAAC Accreditation 'B+' Grade)

At/Post-Kurundwad, Tal- Shirol Dist- Kolhapur 416106 India (MS), India

organized by

One Day Interdisciplinary International e-Conference

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms.

—**डॉ. रामचंद्र नारायण**—

has participated in One Day Interdisciplinary International e-Conference on

“Sustainable Development and Environmental Issues” organized by the Department of Geography and IQAC Cell of Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad on 4th October 2021, in Virtual mode.

He/She has presented a research paper entitled

—**पर्यावरण वायव्यासाठी जाहिरातीची भूमिका**—

Convener
Prof. R. S. Kadam
Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Organizing Secretary
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

Issue of Certificate-04.10.2021

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि *Aalochan* *Drishti*

An International Peer Reviewed Refereed
Research Journal of Humanities

Year - 06

Volume - 25

December, 2021

A Special Issue on Contemporary Thought

Chief-Editor

Dr. Sunil Kumar Manas

Editor

Dr. Yogesh Kumar Tiwari

Managing Editor

Shri Sudheer Kumar Tiwari

42.	Shift in Paradigms : Analytical Study of Philosophy and Methodology of... <i>Biju V. K.</i>	155-156
43.	Transportation in Smart City – Navi Mumbai <i>Dr. Priti Prasad Mahajan</i>	157-159
44.	Superstitions about Disability in Madan Vashista's Deaf in Delhi <i>Trupti P andurang Gawade & Dr. Manohar S. Vaswani</i>	160-162
45.	The Effects of Social Media on The Mental Health of College Students <i>Rakhonde M K</i>	163-165
46.	Senior College Students' Conflict Resolution <i>Munjaji Rakhonde</i>	166-170
47.	Contribution of Water Management and Agro Industry to Socio and... <i>Dr. Sachin A. Rajguru</i>	171-174
48.	Screen Readers : A Valuable Technology In English Language Teaching <i>Dr. Manohar Sanmukhdas Vaswani & Trupti P. Gawade</i>	175-177
49.	Exploring the Indigene and his Culture through Language Study : An... <i>Nandakishore S.</i>	178-180
50.	L and Use L and Cover Change Detection Analysis Using Remote Sensing... <i>Ashok Divekar & Rajesh Survase</i>	181-184
51.	आदिवासी समाज में सामाजिक न्याय और डॉ. अम्बेडकर <i>डॉ. किरन नामदेवराव कुंभरे</i>	185-188
52.	खिलाडी और गैर-खिलाडी बहनों के शैक्षिक योग्यता का तुलनात्मक अध्ययन <i>डॉ. शिल्पा एम. वाला</i>	189-191
53.	धुले एवं नंदुरबार जिले में आदिवासियों की संस्कृति और शिक्षा <i>रामचंद्र नारायण चौरे</i>	192-194
54.	राजभाषा हिंदी : कार्यान्वयन की चुनौतियाँ <i>डॉ. रमेश माणिकराव शिंदे</i>	195-196
55.	भारतीय साहित्य एवं कला में 'दिक' देवता एवं 'दिशा' पूजा <i>सौरभ कुमार मीना</i>	197-200
56.	प्राचीन भारतीय आभूषणों में प्रदर्शित समाज एवं संस्कृति <i>अंकिता मीना</i>	201-203
57.	कामकाजी महिलाओं की पारिवारिक भूमिका (फिरोजाबाद जनपद के संदर्भ में... <i>कामिनी सागर एवं डॉ. जीवन कुमार</i>	204-206
58.	खेलों में लैंगिक असमानता <i>डॉ. श्वेता एन. दवे</i>	207-209
59.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की व्यसनमुक्ति पर हिंदी रचनायें <i>डॉ. प्रवीण कारंजकर</i>	210-213
60.	समकालीन राजनीतिक-सामाजिक बोध : अखिलेश के उपन्यास <i>सुनील यादव</i>	214-216

धुले एवं नंदुरबार जिले में आदिवासियों की संस्कृति और शिक्षा

रामचंद्र नारायण चौरे*

सारांश :- महाराष्ट्र के धुले और नंदुरबार जिले में यह आदिवासी क्षेत्र में विकास भौगोलिक और प्राकृतिक कठिनाइयों के कारण कम रहा है। यह जिले में ऐसे स्कूल और आश्रम स्कूल हैं जो नागरिक सेवाओं तक पहुंच की कमी के कारण शिक्षा के मामले में पिछड़ रहे हैं। और पुरुषों और महिलाओं के बीच शिक्षा का स्तर निम्न है क्योंकि माता-पिता अशिक्षित हैं और बालिकाओं की कम उम्र में शादी कर दी जाती है, इसलिए वे शिक्षा से वंचित हैं।

की-वर्ड :- आदिवासियों में शिक्षा, सामाजिक, चित्र विषय, आदिवासी समाज पर वैश्वीकरण का प्रभाव।

प्रस्तावना :- आदिवासी क्षेत्रों में मनुष्य और प्रकृति आमने-सामने खड़े नजर आते हैं। प्रकृति ने माया के प्रेम से बिखरी चंद्रमौली झोंपड़ियों में आदिवासियों की देखभाल की है। आसपास की प्रकृति से अपनी जरूरतों का प्रबंधन करते हुए यहां का मनुष्य अपनी लहरों से प्रकृति पर मोहित है। प्रकृति की इस कीमिया के कारण यहां के आदिवासी प्रकृति से भलीभांति परिचित हैं। इस निकटता के कारण, आदिवासियों को जीवित रहने और आसपास के वातावरण से निपटने की ताकत मिली है। विपत्ति का सामना करने और उस पर विजय पाने की शक्ति परिस्थितियों ने दिया है। भौगोलिक अलगाव के कारण, आदिवासी संस्कृति और प्रथाएं हो गई हैं। जनजातीय दृष्टिकोण, सामाजिक और सांस्कृतिक विचार विभाग से और जनजाति से जनजाति में भिन्न होते हैं। तो आदिवासी समाज जैसी कोई चीज नहीं है। आदिवासी आबादी को देखते हुए इन्हें तीन चरणों में बांटा जा सकता है।

1. समतल मैदानों में रहने वाले आदिवासी।
2. तलहटी में आदिवासी।
3. जंगलों और घाटियों में रहने वाले आदिवासी।

उपरोक्त तीनों अवस्थाओं में विकास और शिक्षा की गति भिन्न है और इसका प्रभाव आदिवासियों पर देखने को मिलता है।

शोध प्रबंध का उद्देश्य

- 1) जनजातीय शिक्षा का अध्ययन।
- 2) जनजातीय संस्कृति का अध्ययन।
- 3) आदिवासियों के निर्वाह के साधनों का अध्ययन करना।

संशोधन पद्धति :- प्रस्तुत शोध प्रबंध के लिए वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध विधियों को अपनाया गया है।

आदिवासियों में शिक्षा :- आदिवासी भारतीय उपमहाद्वीप के पूर्वज हैं। जंगल और पहाड़ी घाटियों में रहने वाले लोग अज्ञानी हैं। भारत सरकार ने भी शिक्षा अभियान के तहत स्कूल शुरू किए हैं लेकिन उनमें से केवल 3 से 4 प्रतिशत ही पूर्णकालिक छात्र हैं, जिनमें से केवल 2 से 3 प्रतिशत ने ही 10 वीं कक्षा तक अपनी शिक्षा पूरी की है। उन्हें जाना पड़ता है क्योंकि उनके स्कूलों की दीवारें कूड़ाकरकट से बनी हैं, तो ये हैं कुछ समस्याएं जो सामने आती हैं महत्वपूर्ण बात यह है कि स्कूली शिक्षा और स्कूल न जाने वाले बच्चों के सामान्य जीवन के बीच कोई तालमेल नहीं है। इन स्कूलों को बढ़ती सरकार की ज्यादा सुविधाएं नहीं मिल रही हैं, इसलिए शिक्षकों के लिए समय आ गया है कि वे अपनी पढ़ाई छोड़ दें। नौकरी और आदी हो

जाते हैं। ऐसे समुदाय की साक्षरता दर 50% से कम है। महाराष्ट्र में, 552 सरकारी आश्रम स्कूल, 256 निजी आश्रम स्कूल और 175 लड़कियों के छात्रावास स्थापित किए गए हैं, जिनमें से लगभग तीन से चार लाख लड़के और लड़कियों को शिक्षा मिल रही है अनुपात में वृद्धि उनकी हीन भावना आदि के कारण है। जैसे-जैसे शाह बंद हो रहे हैं, मुझे नहीं पता कि आश्रम स्कूल आदिवासियों के लिए अभिशाप है या वरदान।

सामाजिक :- आदिवासियों का पारंपरिक जीवन बहुत सादा है और वे जीवन भर जंगल में रहे हैं, इसलिए जंगल में घूमना उनके जीवन का तरीका बन गया है। यद्यपि सरकार ने आज कई योजनाएं शुरू की हैं, लेकिन वे उन तक नहीं पहुंची हैं, फिर उन्हें गैर-आदिवासियों द्वारा नकली प्रमाणपत्रों के साथ ठगा गया है, इसलिए उनके साथ गलत व्यवहार किया जा रहा है। समस्याओं से उन्हें निपटना है। जल जनित महामारी। साप का काटना। भालुओं का हमला। आधुनिक चिकित्सा उपचार में बाधाएं वे किसी भी दिन त्योहारों में भाग लेते दिखाई देते हैं। मूल रूप से, उनकी भोजन, वस्त्र, आश्रय जैसी बुनियादी जरूरतें पूरी नहीं हुई हैं, लेकिन शिक्षा, स्वास्थ्य और रोजगार की अवधारणाएं पूरी होंगी। कभी-कभी उनकी पत्नियों को इससे निपटना पड़ता है, जबकि आदिवासियों को शादियों, त्योहारों आदि के लिए साहूकारों से पैसे उधार लेने पड़ते हैं, उन्हें अपना कर्ज चुकाने के लिए कड़ी मेहनत करनी पड़ती है, उन्हें अपनी जमीन और घर बेचना पड़ता है, इसलिए पूरा जीवन दुख और गरीबी में डूबा हुआ लगता है। बांध वनरोपण परियोजना आदि की आड़ में उनका पुनर्वास किया जा रहा है, लेकिन इस बात पर ध्यान नहीं दिया जाता है कि यह उनके लिए सही है या नहीं। मूर्तिकला, नृत्य, वास्तुकला, संगीत आदि कला के पतन ने उनके लिए असंख्य समस्याएं पैदा कर दी हैं। उनकी आजीविका, इसलिए उनके साथ अन्याय किया गया है।

चित्र विषय :- उनका 'कैनवास' और शादियों की तस्वीरों के लिए दीवार का माध्यम है। चित्र विषय के बारीक विवरण के साथ पैक किया गया है। आकृतियों और डिजाइनों की भीड़ है। ये पेंटिंग विभिन्न उद्देश्यों जैसे घर, बच्चों की सुरक्षा, खाद्यान्न में समृद्धि, बीमारी से सुरक्षा के लिए बनाई गई हैं। यह पेंटिंग दिवाली और नागपंचमी के दो त्योहारों के दौरान खिलती है। ऐसे में भक्ति या ज्ञान से चित्र बनाने की आवश्यकता नहीं है। यह कला उतनी ही सहज है जितनी कोई महिला या पुरुष जो इस कला से अवगत है और पारंपरिक प्रतीकों को जानता है। विषय को चित्रित करते समय, कलाकार यह तय करता है कि शुरुआत में कितना बड़ा चित्र बनाना है, और उस अनुरोध के साथ, वह बाहरी नक्काशियों और मुख्य केंद्र चित्र के चारों ओर की आकृतियों और नक्काशी को क्रम से खींचता है। एक आदमी या जानवर को खींचने के लिए, वह पहले एक त्रिकोण बनाता है और अपने पैर, हाथ, सिर और पूंछ को अपने शरीर या धड़ से जोड़ता है। यह कलाकृति सबसे पहले रैखिक आकृतियों द्वारा बनाई गई है। 'देव चौक और पछवी' में नक्षी के लिए कोई थीम है। देव चौक का महत्व विवाह से जुड़ा है। तो इसमें देवता विशेष हैं। पांचवीं तस्वीर विषय बाध्य नहीं है। उनकी उर्मी, धारणाओं, सामाजिक विचारों, उनके आसपास की प्रकृति आदि से संबंधित किसी भी विषय पर चित्र बनाए जाते हैं। इस अवसर पर धान की खेती के विषय, उसमें पशु, कभी यात्रा, कभी उनका कथित शोषण और उनकी साजिश भी इस पेंटिंग के माध्यम से महसूस की जाती है। आदिवासियों को वर्तमान देखने की आदत होती है। वह दूर की नहीं सोचता। वर्तमान क्षण उसके लिए महत्वपूर्ण है। भविष्य के प्रति उसका कोई कर्तव्य नहीं है।

आदिवासी समाज पर वैश्वीकरण का प्रभाव :- वैश्वीकरण अंतर्राष्ट्रीय विनिमय की एक प्रक्रिया है। उत्पादन और किराया और उपभोक्ता हित के मानक, उनकी वैधता के साथ, विश्व बैंक और विश्व व्यापार सम्मेलन में मदद करते हैं। भारत के स्वदेशी लोग भारतीय समाज का एक अभिन्न अंग हैं। इसकी शुरुआत भारत को प्रतिस्पर्धा करने की अनुमति देने के साथ हुई थी। वैश्विक बाजार के साथ और अपने बाजार को उस बाजार तक पहुंच बनाने के लिए, लेकिन यह आर्थिक विकास के पथ पर सबसे बड़ा समुदाय था जो मुख्यधारा के विकास में अपने अस्तित्व को देखने के लिए उत्सुक था लेकिन निराश था। जग और जगुघ संस्कृति के नियमों के अनुसार, वे हमेशा प्राकृतिक कारकों पर निर्भर थे लेकिन वैश्वीकरण की अक्षरणा से अनभिज्ञ थे। भारतीय समाज और संस्कृति में आदिवासी समुदायों की एक अलग पहचान है। लेकिन आदिवासी जंगली पानी आदि के रूप में उनका तिरस्कार किया जा रहा है। आदिवासी अर्थव्यवस्था कृषि योग्य भूमि और वन

उत्पादन पर आधारित थी। लेकिन कृषि भूमि के अवैध हस्तांतरण और वन उत्पादों पर प्रतिबंध का आदिवासियों की आजीविका पर बड़ा प्रभाव पड़ा है। आदिवासी समाज हमेशा आजीविका के लिए वनों पर निर्भर रहा है, कुछ महीनों के लिए आय और रोजगार के साथ-साथ सरकार द्वारा वनों की कमी भी उसके कार्यों का संबंध भी इन्हीं विचारों से है। उसके अनुसार उसके मन में अच्छे और बुरे विचारों की संस्कृति दृढ़ता से स्थापित होती है। आदिवासियों के दृष्टिकोण को समझना जरूरी है कि इस पेंटिंग के प्रति उनका रवैया जीवन का चित्र बनाने का है। वह सिर्फ एक माध्यम है। उनके अनुसार पेंटिंग प्रेरणा के अदम्य प्रभाव का हिस्सा है। आदिवासी कलाकार लगातार ज्यामितीय आकृतियों के परिदृश्य देखता है जो उसे प्रेरित करते हैं। उन्होंने एक अर्धचंद्र के आकार से एक चक्र लिया। उन्होंने पत्तियों के आकार में एक चक्र लिया। तैराकी को देखकर, उन्होंने समानांतर और ऊर्ध्वाधर क्षैतिज रेखाओं के आकार को सीखा। पांच तारों को देखकर उन्हें लगा कि वे एक रेखा से जुड़े हुए हैं। उन्हें पंचकोण मिला है उनके चित्रों में किया गया है।

निष्कर्ष :- आज धुले वनदूरबार में आदिवासी समुदाय में महिलाओं और पुरुषों के लिए बहुत कम शिक्षा है। क्योंकि यदि प्रत्येक परिवार में एक व्यक्ति शिक्षित हो तो वह दूसरे का मार्गदर्शन कर सकता है। शिक्षा की भारी कमी के कारण, उस तरह से शिक्षा के बारे में मार्गदर्शन या जागरूकता प्रदान करने की आवश्यकता नहीं थी। परिणामस्वरूप, धुले और नंदुरबार दोनों जिलों में आदिवासी समुदायों में शिक्षा आज बहुत कम है। इस क्षेत्र में शिक्षा को लेकर काफी निराशा है क्योंकि बड़ी संख्या में किसान कृषि कार्य या सौदेबाजी में लगे हुए हैं।

संदर्भ-सूची :-

1. आदिवासी कला डॉक्टर गोविंद गारे श्री उत्तमराव सोनवणे प्रकाशक - गम भंन प्रकाशन 379, शनिवार पेठ, पुणे -प्रथम आवृत्ती मार्च 1993°
2. आदिवासी चळवळ : स्वरूप व दिशा दीपक गायकवाड उषा वाद्य सुगावा प्रकाशन पुणे ऑगस्ट २००५
3. आदिवासी साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषणे पुणे ऑगस्ट २००५ डॉ. गोविंद गारे उषा वाद्य सुगावा प्रकाशन
4. गुगल / विकीपीडिया

आलोचन दृष्टि

आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद-फतेहपुर,
उ०प्र०-212635

ई-मेल : aalochan.p@gmail.com

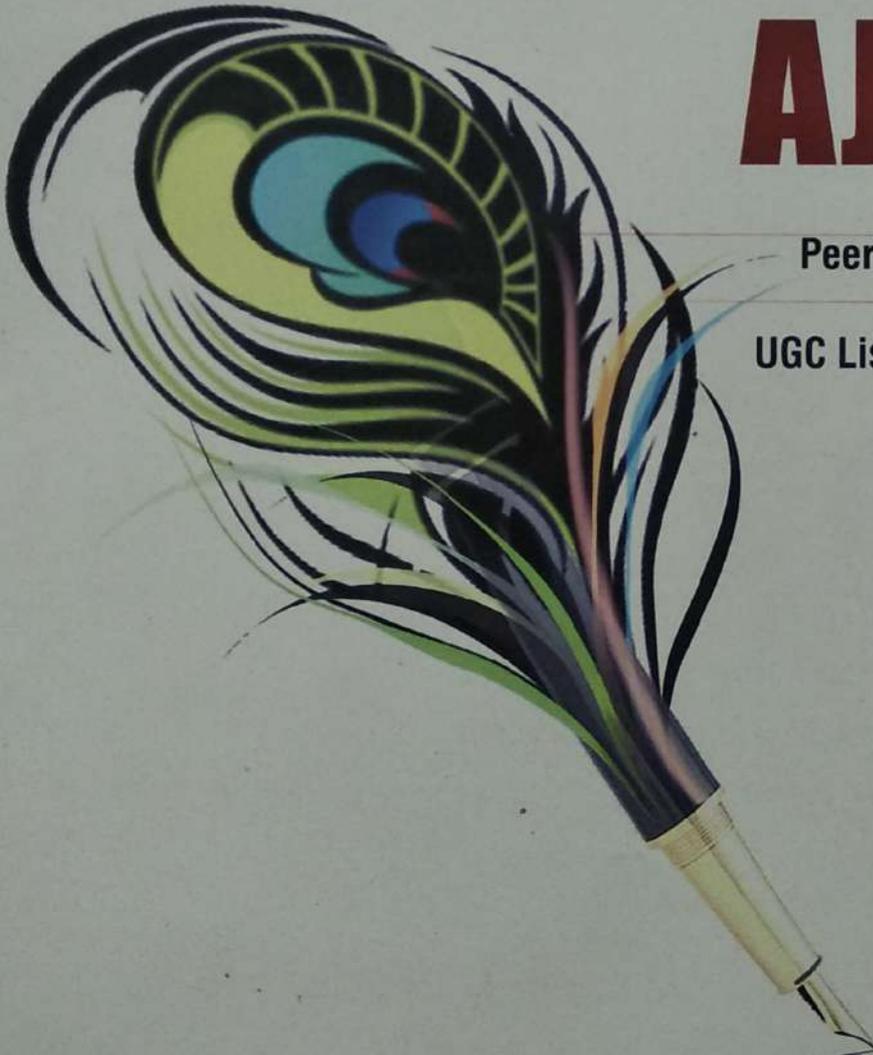
ISSN : 2277-5730 - VOLUME- X, ISSUE- I
JANUARY-MARCH-2021 - MARATHI
IMPACT FACTOR / INDEXING / 2019 - 6.399
(www.sjifactor.com)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Peer Reviewed Refereed
and
UGC Listed Journal No. 40776

AJANTA PRAKASHAN

CONTENTS OF MARATHI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	कला आणि समाज डॉ. सुभाष बाभुळकर डॉ. सुनिता बाभुळकर	११४-११८
२४	प्राचीन काळातील कला साहित्य व विविध कलांचा उल्लेख : एक अभ्यास डॉ. वंदना नंदकिशोर खेडीकर	११९-१२३
२५	कॅलेंडर आर्ट विसाव्या शतकातील भारतीय संस्कृतीचे एक साधन शशिकांत शि. काकडे	१२४-१२७
२६	कला व प्रसार माध्यम परिवर्तनशील कलेमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका स्नेहा रामरावजी वासनिक	१२८-१३४
२७	कला व प्रसार माध्यम प्रा. श्रीमती अश्विनी रमेश सालोडकर	१३५-१४०
२८	लोककलेचे बदलते स्वरूप प्रा. अनिल दयाराम सोनवणे	१४१-१४६
२९	कला व समाज प्रा. किशोर नागनाथराव पोतदार	१४७-१५१
३०	'छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस', ही जागतिक वारसा लाभलेली वास्तु म्हणजे आधुनिक त्रिमीत कलेचे उपयोजन आहे प्रा. गजानन सिताराम शेपाळ	१५२-१५६
३१	महाराष्ट्रातील निवडक लोकशिल्पकलेतील देवप्रतिकांचा आकार विपर्यासाच्या दृष्टीने अभ्यास शुभम संतोष साळवे	१५७-१६३

२९. कला व समाज

प्रा. किशोर नागनाथराव पोतदार
भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाइन आर्ट्स पुणे.

प्रस्तावना

प्रथम आयोजकांचे धन्यवाद मानतो. कला व समाज या विषयावर मला लिहावे व बोलावे असे खूप दिवसापासून इच्छा होती. दैनंदिन जीवनातील कलेचे महत्त्व या विषयी लिहावे तसेच कौशल्य याविषयी लिहावे असे वाटत होते.

आपणाला गर्द निळे आभाळ पाहून मनाला शांतता वाटते किंवा श्रावणातील हिरवीगार पृथ्वी पाहून मन मोहरून जाते. तो देखावा त्या दिवसांमध्ये व त्याच महिन्यात दिसतो किंवा मार्च महिन्यात सगळीकडे पालवी झडून जात असताना आपणाला गुलमोहर चे फक्त फुलेच गर्द व गडद वेगवेगळ्या रंगातील मन मोहून टाकतात. आताही जाणीव फक्त कलाकारा नाच होते असे नाही. तर ती सर्वसामान्यांना पण होते. निसर्गातील विविध रंग माणसाला मोहित, आकर्षित करतात. आपण जूनमध्ये पावसाळ्यात अचानक इंद्रधनुष्य आभाळात पाहतो. निसर्ग हा माणसाचा गुरु आहे. तो प्रत्येक क्षणी नवीन शिकवत, सांगत असतो. नाविण्य देत असतो. छोट्या छोट्या किड्यांमध्ये विविध रंग पहावयास मिळतात. विविध आकार पहावयास मिळतात. त्यांची प्रेरणा घेऊन मानवाने विविध उपकरणे बनवली आहेत. शास्त्रज्ञ त्याच्या पद्धतीने काही बनवत असतो, तर कलाकार त्याच्या पद्धतीने काही बनवत असतो. नाविण्य पूर्ण रचना करत असतो.

सामान्यपणे आपण दैनंदिन जीवनातील व्यवहारातील उदा. टेलरचे घेऊं त्याने प्रमाणात कपडे कापले नाहीत ते नीट शिवले नाहीत तर मोठे किंवा लहान बेडभ तयार होतील. त्याला जसे स्कील आवश्यक आहे. तसे असावयास हवे हे महत्त्वाचे. आपण वारकाकडे केस कापण्यासाठी गेलो त्याने योग्य रीतीने केस कापले नाहीत तर आपण त्यास मूर्ख ठरवितो. याच प्रमाणे डॉक्टरांचे उदाहरण जर घेतले. आपण एखाद्या डेंटिस्टकडे दातांच्या ट्रीटमेंटसाठी गेलो त्याने ट्रीटमेंट करताना योग्य प्रमाणात काम केले तर ठीक आहे, अन्यथा दातात छोटे छिद्र करावयाचे असल्यास मोठे व खोलवर करून उपयोग नाही तर ते प्रमाणातच करावयास हवे येथे त्यांचे कौशल्य असावयास हवे ते जर त्यांच्याप्रमाणे नसेल तर ते योग्य प्रकारे न्याय देऊ शकत नाहीत. म्हणजेच पारंपारिक व्यवसाय बंद पडल्यामुळे प्रत्येकाला इच्छेप्रमाणे विभाग बदलल्यामुळे त्यांना कुठेतरी शाळेपासूनच प्रत्येक विद्यार्थ्याला चित्रकला विषय कंपल्सरी केल्यास त्यांच्यातील कौशल्यात वाढ होऊ शकते. आज आपण पाहत आहोत डिझाईनिंग व डिझाईन सेन्स मध्ये समाजात प्रचंड जाणीव आलेली आहे. पूर्वीचा समाज काहीही कसेही कपडे घालून दिवस काढत होता, पण आज प्रत्येकाकडे बँडेड वस्तू आणि योग्य त्या सूटेबल त्याला सूटेबल अशी वस्तू

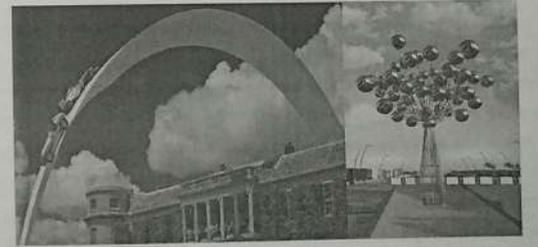
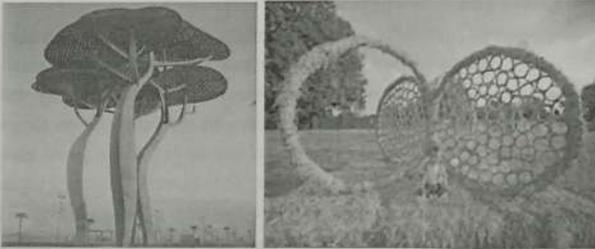
वापरताना आपण पहात आहोत. कलेची आवड असणारा समाज खूप कमी आहे पण कलेचा समाजात त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोग होताना दिसत आहे. विविध प्रकारचे डिझाईन उपलब्ध होत आहेत.

पन्नास वर्षांपूर्वी आपण आंघोळीचा साबण वापरत होतो तो चांकोनी होता. परंतु तो आज बदलत बदलत लो डेव्हलप झाला आहे. आपण लक्स चे उदाहरण घेतले असता विशिष्ट पद्धतीने डिझाईन केला गेलाय तसेच त्याच्या खालच्या बाजूस थोडीशी पोकळी ठेवून भिजून खराब होऊन संपून ये याची पण डिझायनरने काळजी घेतली आहे. म्हणजे डिझाईन बरोबर तो जास्त दिवस घालावा याचे कौशल्यपूर्ण डिझाईन केले आहे.

सुरुवातीच्या काळात मुले शाळेत जाताना दप्तर हातात असावयाचे नंतर पेट्या आल्या नंतर खांद्यावर दप्तर असावयाचे. आजची मुले पाठीवर बॅगेत घेऊन जातात. हा काळानुरूप डिझाईनच्या बदलाचाच प्रकार आहे. आज मार्केटला चार चाकी गाड्यांची किती आकर्षक मॉडेल्स आलेत बघा. प्रत्येकाला वेगळे आणि छान हवे असते. वेगळा रंग हवा असतो. प्रत्येक गोष्टीत डिझाईन आलं आहे. हजारां प्रकार आले आहेत.

- गुंडीच्या बटना पासून पायाच्या चप्पल बूट पर्यंत तसेच स्त्रियांच्या दागिने असंख्य नमुन्यात उपलब्ध आहेत.
- समाजातील साधारण लोकांची जीवनशैली वेगळी साधारणच असते ते बजेट बघून जगतात.
- मध्यमवर्गीय माणूस त्यांच्या बजेट नुसार साजेसं जगत असतो.

उच्चभ्रू समाज त्यांना बजेटशी काही धे देणघेण नसत. त्यांना ती वस्तू पाहिजेच असते. त्यासाठी ते कितीही खर्च करायला तयार असतात. त्यांच्या वर्षांत दोनदा, चारदा परदेश वाऱ्या होत असतात. पारघातत्य देशातील कला, ट्रेड त्यांना आवडत असतो व त्यानुसार त्यांचे राहणीमान असते.

सामान्य लोकांचे कापड, कपडे त्यांच्या दर्जानुसार ते हजाराच्या आत खरेदी करत असतात. पण तेच उच्चभ्रू लंडनच्या मॉलमधून पन्नास हजाराच्या बर असणारा पोशाख वापरत असतात. आपल्याकडच्या मध्यमवर्गीयांना कलाकार एस. एम. पंडित माहित असतो, तर परदेश वाऱ्या करणाऱ्या उच्चभ्रू समाजातील लोकांना पिकासो आवडत असतो. आपल्याकडचा चांगला कलावंत परदेशी लोकांना माहीत नसतो, कारण तो प्रसिध्दीला मागे पडत असतो. ही तफावत आहे. कलाही विद्यार्थ्यांना, मानवाला आत्मविश्वास देते, याचा

उपयोग तो रोजच्या जीवनात उत्कृष्टपणे करू शकतो. आरोग्याला कमी वेळाला गजाआड करू शकतो. अगदी आरोग्याच्या स्केचेस पासून तो प्लॅन कसा शिजला काय घटना घडल्या ते सर्व इत्यंभूत माहिती मिळवू शकतो. एकाच केंद्रात मागे तीन वर्षे घालवण्यापेक्षा तो वर्षात दहा-बारा केंद्रे संपू शकतो, यामुळे त्यांचे पोलीस डिपार्टमेंट अधिक सक्षम होऊ शकते. सुशिक्षित समाजात विध्वंसक वृत्ती काहीशी कमी होऊ शकते. समाजातील प्रत्येक घटकाकडे आपल्या कामाचे सुनियोजन असेल, आपले काम अधिकाधिक चांगले कसे होईल याकडे प्रत्येक जण लक्ष देईल. यासाठी बराच कालावधी लागेल पण नंतर चा समाज फार हुशार असेल. सृजन, समृद्ध समाज पाहायला मिळेल व चांगल्या राष्ट्रभारणीसाठी योग्य पाऊल ठरेल.

मेकॅनिकल इंजिनियर ला पण चांगले कला ज्ञान अवगत असेल तर तो त्याला लागणारी उपकरणे पासून ते समाज उपयोगी उपकरणे उभा करून त्यापासून समृद्ध समाज निर्माण होईल. यामुळे गावागावात हुशार माणूस व समाज तयार होईल.

नगरसेवकाची उदाहरण घेतल्यास तो आपापल्या वाईमध्ये काय कमतरता आहे व ती अधिक परिपूर्ण व सुयोग्य आकर्षक कलात्मक गोष्टीकडे लक्ष देईल व त्याचा वाई अधिक सुंदर होईल. त्यामुळे गाव, शहर, देश कलात्मकदृष्ट्या सुंदर होईल. प्रयत्नवादी समाज तयार होईल. एखादा छोटा दुकानदार त्याला थोड्याफार प्रमाणात शाळेत असताना कला ज्ञान झालेली असेल तर तो आपल्या दुकानाच्या लॉगो सिम्बॉल पासून बोर्ड पर्यंत कसा असावा, आकर्षक कसा करता येईल, याकडे लक्ष देईल व आपल्या दुकानातील अंतर्गत रचना पासून याहकापर्यंत माल कसा चांगल्या रीतीने पोहोचेल याचे सुयोग्य नियोजन करेल, लक्ष देईल. समाजातील प्रत्येक घटक स्वावलंबी असेल. त्याला ज्या गोष्टीची गरज आहे ती तो त्याच्या म्हणण्यानुसार स्वतः डिझाइन करेल. एखादा फारच गरीब असला तर तो आपल्या बजेटनुसार आपापल्या लागणाऱ्या सुख सुविधा झोपडीतच आकर्षक बनवून घेईल.

शासन स्वच्छता अभियानावर, व्यवसनमुक्ती तसेच सामाजिक विषयावर खूप खर्च करते. याच्या लागणाऱ्या सर्व आयडिया शासनाला सामान्याकडून सहज उपलब्ध होतील म्हणजे यातून शासनाचा लाखो रुपयांचा खर्च वाचेल व तो पैसा आणखी डेव्हलपमेंट साठी उपयोगी पडेल. पैसा वाचला म्हणजे तो शिल्लक राहिला व ते कमावले सारखेच आहे मुळात कलाकाराला घाण अस्वच्छ आवडत नाही तर तो अधिकाधिक टाकाऊपासून पण टिकाऊ वस्तू तयार करतो. याचे एखादे उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास बेंगलोर येथे दरवाजे एकत्र करून स्ट्रीट आर्ट वर पेंटिंग केलेले सोबत शेअर केले आहे.

वरील उदाहरणाप्रमाणे अधिकाधिक चांगल्या संकल्पना घेऊन सामान्य माणूस पण आपल्या उपयोगी पडणाऱ्या वस्तू बनवून तो एक प्रकारे खर्चाची बचत करू शकतो. विज्ञानात प्रगती करू शकतो म्हणजेच एखादा रोडवरील स्टॉल विक्रेता असे काही त्याचे डिझाइन करेल, की एरवी तो आलिशान चार चाकी मध्ये फिरेल आणि ठराविक ठिकाणी त्याच्या स्पॉटला गेल्यावर त्या गाडीचे तो स्टॉल मध्ये रूपांतर करेल म्हणजेच गरजेनुसार आयडिया लढवून तो स्वतःचे डिझाइन तयार करेल.

निष्कर्ष

कौशल्य प्राधान्य समान कार्यक्रम, विषय, शिक्षण शाळेपासून विद्यार्थ्यांना मिळाले तर भविष्यातील समाज अधिक सजग (कला जाणीव असणारा) होईल. समाजात उत्कृष्ट कारागीर, कलावंत, उत्कृष्ट डॉक्टर, उत्कृष्ट इंजिनियर, आर्किटेक्ट तयार होतील. सर्वच क्षेत्रात अधिक परिवर्तन होईल. या परिवर्तनाचा कलाही गाभा आहे.

Reference

- Google
- Wikipedia

Sakri Taluka Education Society,
Sakri, Dist. Dhule.

**YASHWANT
KALA
MAHAVIDYALAYA**
Aurangabad, Maharashtra, India

**INTERNATIONAL
WEBINAR
CONFERENCE
OF
FINE ART
2021**

CERTIFICATE

This is to certify that

“प्रा. किशोर नागनाथराव पोतदार, भारती विद्यापीठ, कॉलेज ऑफ फाइन आर्ट्स पुणे.”

has participated / presented research paper entitled

“कला व समाज”

in the **International Webinar Conference of “Fine Art 2021”**

organised by Department of Fine Art,

Yashwant Kala Mahavidyalaya, Aurangabad Maharashtra, India

on 27th February 2021.

His / her paper has been published in

UGC Refereed Journal No. 40776 - Ajanta - ISSN - 2277 - 5730

with Impact Factor - 6.399

Prof. Vilash Tonape
(Co-coordinator)
Sr. Faculty of Art,
Methodist University, USA.

Prof. Ravindra Torawane
(Convener)
Yashwant Kala Mahavidyalaya,
Aurangabad, Maharashtra State, India.

Dr. Jeremy Hustwit
(Coordinator)
Dean of Fine Art,
Methodist University, USA.

Mr. Parag Bedse
(President)
Sakri Taluka Education
Society, Dhule, Maharashtra, India

**An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal**

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730

Volume - X, Issue - I, January - March - 2021

Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

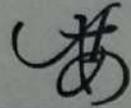
प्रा. किशोर नागनाथराव पोतदार

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

कला व समाज

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

ISSN : 2277-5730 - VOLUME- X, ISSUE- I
JANUARY-MARCH-2021 - ENGLISH PART - III / HINDI
IMPACT FACTOR / INDEXING / 2019 - 6.399
(www.sjifactor.com)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

AJANTA

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

Peer Reviewed Refereed
and
UGC Listed Journal No. 40776

AJANTA PRAKASHAN

Contact Subscription:

Ajanta

ISO 9001: 2008 QMS / ISBN / ISSN
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad (MS) 431004

Cell: 9579260877, 9822620877, PH: 0240-2400877

E-Mail: ajanta6060@gmail.com

Website-www.ajantapublishing.com

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Exploring the traditional Art of Aipan: A study of Uttrakhand Ms. Shrishti Mr. Saurav	1-6
2	Artists and Art Direction: An overview of Colonial India Mr. Suresh Walmik Garud Dr. Mandakini Sharma	7-14
3	The Responsible Samaritan of Art in the Age of Social Media Prof. Vilas Tonape	15-17
4	A Significant Assessment on 'Pandava Nritya' Which is Being Performed in Uttrakhand Vinod Raturi	18-24
5	Impacts of advertising on society Vivek Praksh Magar	25-30
6	Alfred North Whitehead's Artistic Cosmos J. R. Hustwit	31-33
7	Fine Arts, Music and Professions Reflected in Sanskrit Literature Dr. Jayashree Aniruddha Sakalkale	34-38
8	Visuals make Complex Concepts Easy to Understand for the Common Man Maya Amol Desai	39-45
9	Impact of Covid-19 on Indian Folk and Tribal Art Forms Prof. Dr. Pallavi Meshram	46-53
10	Lotus Symbol in the Buddhist Art at Bharhut Dr. Ekta P. Dharkar	54-62
11	Revitalization of Phulkari through Commercialization: Its Paradigms and Dynamics Dr. Rajinder Kaur	63-72
12	Changing Phases of Folk Art Apurva Ghagare	73-78

9. Impact of Covid-19 on Indian Folk and Tribal Art Forms

Prof. Dr. Pallavi Meshram

Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune.

Abstract

Back in April 2020, when, along with the rest of the world, India too was learning to hold on to COVID-19 virus containment protocols, finding ways and means to survive. The culture and arts sector has been one of the most affected by measures all over the world in this COVID-19 epidemic. Especially for the folk and Tribe artistes everything has come to a standstill during the epidemic. In this intimidating economic crisis some of them could somehow survive this pandemic.

In spite of all the difficulties these folk artists were struggling to keep their art forms alive and at the same time these folk artists in various parts of the country are giving a new turn to traditional art forms to spread awareness on Covid-19 outbreak as well as to document their perspectives on the lockdown. From cloth based Phad frames in Rajasthan, Warli walls in Maharashtra to Pattachitra in Odisha and such many more artists are reinventing the genres as well as the spreading the messages to the community.

This paper talks about some Folk and Tribal Art forms across India and how these artists have been reflecting the pandemic situation through their art.

Key words: Folk Art, Traditional art forms, Covid-19, Pandemic effect

Introduction

The COVID-19 pandemic had a sudden and substantial impact on the arts and cultural heritage sector. During the pandemic, an important aspect of the society has been unobserved. That is the difficulties the folk and traditional artists must be facing.

These artistes were struggling to keep their art forms alive even before, because of rapid changes in the meaning of entertainment and art due to globalisation and now with the COVID-19 hit, everything has come to a standstill during the epidemic, while some of them could somehow survive this pandemic.

Traditionally artists, especially folk artists across India which painted scenes that tell stories from Indian epics and mythologies. The artist composes a lyrical narrative around the scenes. At fairs and other public gatherings, the artist unfolds the scroll or the surface, scene by scene, and sings along with it. Occasionally, they also drew inspiration from contemporary happenings.

But this time it was not the traditional scroll depicting stories from Indian mythologies and epics. It was about the new disease that had turned into a pandemic. They were using their skill to build a narrative about the deadly virus, how it spread, the dos and don'ts, how to cooperate with doctors and healthcare workers, etc.

Folk artists are getting out their pigments and responding to the times interpreting the pandemic according to their culture and tradition. So, in Orissa, Pattachitra scrolls show beautifully dressed women in masks washing their hands; in Maharashtra, healthcare workers conquer coronavirus-breathing warli dragons; and in Rajasthan, Phad paintings help explain social distancing to local villagers.

Stating here some well-known folk art forms in India and a recent series of paintings in which folk artist have spread the message of social distancing and hygiene to prevent the spreading of coronavirus.

Madhubani, Bihar

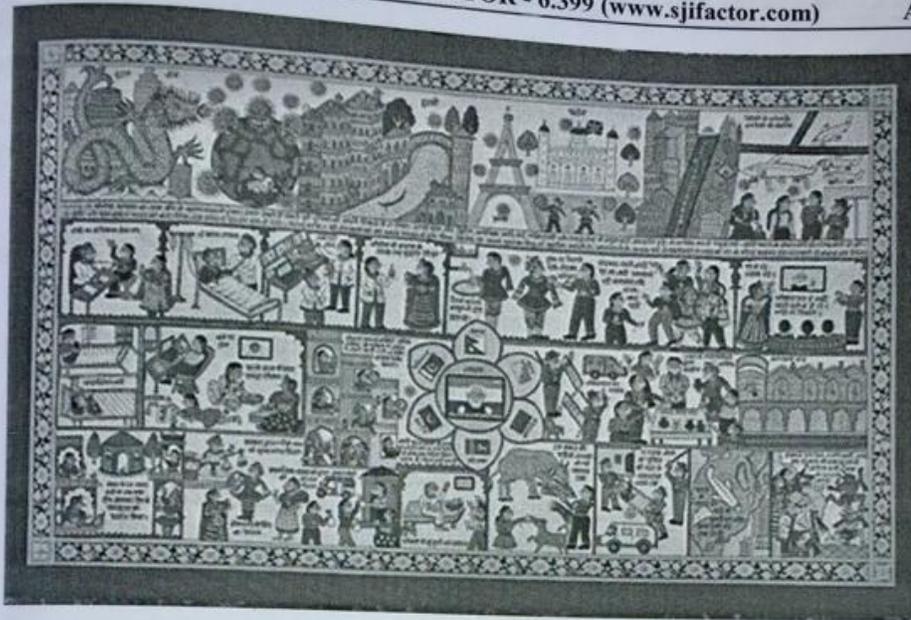
Madhubani painting is a famous art form that originated from Bihar and is widely practiced in Mithila and other parts of the state is known for its simple yet graphic style. Mostly executed by women, Madhubani paintings are characterised by natural elements like fish, birds, animals, turtle, sun, moon, bamboo trees and flowers. It too contains elements of storytelling in a single frame. Artists from the village incorporated the use of masks and sanitisers into her representation of life in rural India. New series of paintings focuses on what's happening in the world and depicting everything from women-centric scenes of social distancing to washing hands.

Madhubani paintings by Ambika Devi, depicting everything from women-centric scenes of social distancing to washing hands

Phad, Bhilwara, Rajasthan

Historically, Phad paintings made on cotton cloth from handmade natural paints, when ordered by priests who used the art works during a song and dance ritual. This year, the expert painter gave a modern twist to them. Instead of the usual stories of Devnarayanji (incarnation of Lord Vishnu) narrated in Phad, their subject now is coronavirus. Their latest paintings depict the origins of Covid-19 from China and its hike. The subject may be dark and miserable, but artist has taken bright hues and bold strokes that have come to categorise vibrant storytelling in Phad portrays the pain of a subject in isolation ward, life in quarantine, Prime Minister Narendra Modi addressing the nation, all of them carrying messages on social distancing and need for masks.

Phad Paintings by **Kalyan Joshi**, depicting a dragon from Wuhan spewing virus instead of fire, to people being scanned at airports and being sent into quarantine

Pattachitra, Odisha

Pattachitra, cloth-based scroll paintings, the art form, which originated in the 12th century, is practised in a small village called Raghurajpur and is famous for its bright hues and faces drawn in profiles using natural colours has now interweaved in awareness messages on Covid-19.

The artist from Raghurajpur enjoys pushing the boundaries of his traditional craft. The everyday, however, inspired them to create a "life as it is now" picture on handmade paper. The delightful pastel-hued works, with the occasional monochrome painting using a mix of acrylic and

natural colours cover the entire range, from “women sending their husbands to the market equipped with bags and sanitisers, and helping children wash their hands, to farmers working with masks on, a woman in traditional attire with face masks, in another she washes hands in an artistically decorated wash basin.”. And the gratitude is continuing. The Odisha Post recently printed the artwork on envelopes to spread the message of using ‘masks as a way of life’.

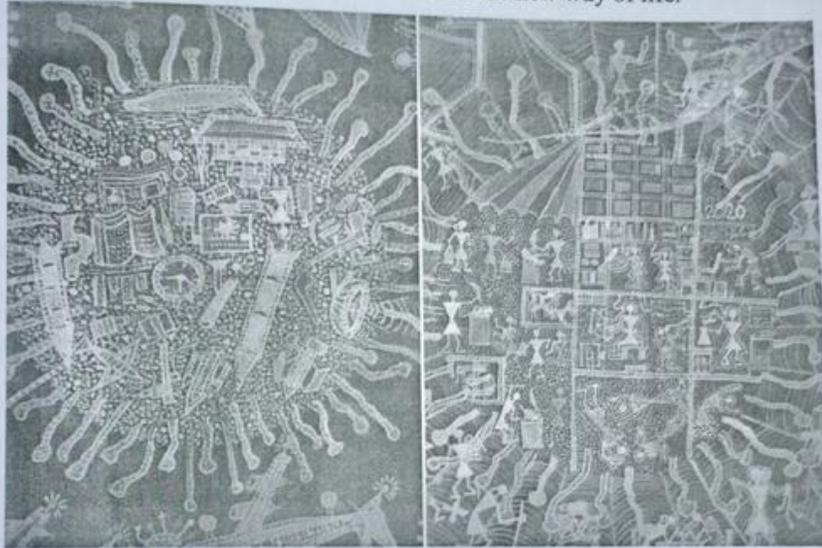

Pattachitra painting by Apindra Swain depicting scene of social distancing to washing hands

Warli, Maharashtra

Warli folk art has its origins in the Warli region of Maharashtra. This form of tribal art mainly makes use of geometric shapes such as circles, triangles and squares to form numerous shapes portraying life and beliefs of the Warli tribe. The painting would be done over a brown

background which would basically be a mixture of mud and cow dung cakes. Usually, Warli art was done on walls on special occasions like Festivals, Weddings etc. But In this pandemic the subject of Warli is changed. Now these graphic compositions explore scientific study, isolation wards and a dragon vomiting the virus. One shows the virus represented as a dragon originating from the wet markets of Wuhan and bypassing scientists to spread across the world. Another shows how sanitising and masks have become the new way of life.

Warli painting by Anil Vangad depicting isolation wards and a dragon vomiting the virus

Kangra Miniature, Himachal Pradesh

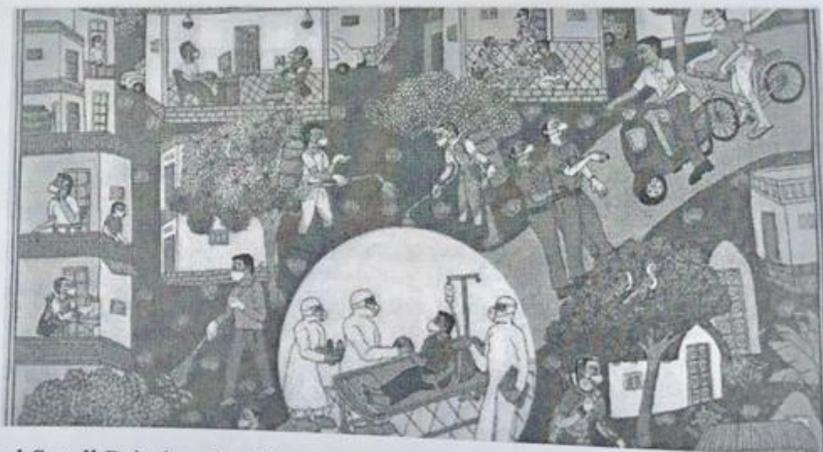
Kangra, the pictorial art from Himachal Pradesh. The artist take the characteristics of the traditional and mix it with contemporary compositions, explaining that through this painting, They decided to replace feelings of misery with something inspiring and explored mythology and chose Lord Krishna who battled demons. And instead of traditional ornaments, gave him a mask, sanitiser and a disinfecting machine. The painting is divided into two: on the left, Krishna battles the tentacled virus, which is sucking up humans, while on the right, a cityscape shows people indoors. The artists covered themes such as thali bhajao, humanitarian help, women distributing food to the poor and how nature is blooming now that pollution has lessened with factories shutting down.

Kangra miniature painting by **Sneh Gangal** covered themes such as thali bhajao, humanitarian help

Cheriyal Scroll, Telangana

Cheriyal Scroll Painting is a popular and modified version of Nakashi art, considered highly rich in the local motifs. This art form is unique to the state of Telangana. These scrolls are painted in narrative format similar to a film roll or even comic strips and depict stories from the Indian mythology as well as the shorter stories related to the Puranas and Epics. Scroll paintings are known for their rich history and they also assume a significant role among Asia's artistic traditions. The scrolls earlier depicted the adventures and the exploits of local folk heroes. This is the first time that Nakashi artists are tackling a contemporary subject. And the story of the current situation. The biggest scroll depicts hospitals, social distancing in villages and cities, migrant workers walking home and, on a positive note, how the younger generation is learning games and wisdom from their grandparents.

Cheriyal Scroll Paintings by **Vinay Kumar** showing the story of the current situation

Conclusion

COVID-19 has taken a heavy set back on folk and tribal artists. As it is, artisans had very few platforms to showcase and sell their works and now, with the pandemic, even that has come to a standstill. But the folk artist have taken this as an opportunity and challenge. India's folk artists have long used traditional art for social messaging. This time also they have used traditional art to spread awareness on Covid-19 outbreak as well as to document their perspectives on the lockdown. The element of storytelling which is the essential part in most Indian traditional art, has allowed artists to explore the idea of the pandemic. The mythological themes have disappeared, for the moment. And now artists have been reflecting the pandemic situation through their art.

Folk artists and craftspeople across India have produced these illustrations and paintings in traditional styles. In which they have conveyed the importance of social distancing, wearing face masks, washing hands with soap and avoiding group travel. There are also scenes depicting hospitals treating Covid-19 patients. Some of them have incorporated social awareness messages into their narratives with appropriate paintings on their Cheriya scrolls. Some have used the state's traditional 'Phad' painting to convey messages of social awareness to contain the pandemic.

Everything from Madhubani, Warli and Miniature painting to Cheriya scrolls and Kangda art, Patachitra paintings, these folk arts across the India decrease the timeline and show how traditional lifestyle of the olden days would have looked with the modern pandemic containment rules in place. These Traditional yet contemporary works could also help to educate the younger generation about our art and craft forms.

Bibliography

- <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52464028>
- <https://www.outlookindia.com/outlooktraveller/travelnews/story/70449/indian-folk-art-and-the-pandemic>
- <https://www.newindianexpress.com/cities/delhi/2020/dec/07/covid-19-has-taken-a-heavy-toll-on-folk-and-tribal-artists-delhi-based-curator-2232825.html>
- <http://newsonair.com/Main-News-Details.aspx?id=387589>
- <https://www.thehindu.com/entertainment/art/when-indian-folk-art-finds-a-viral-muse/article31707869.ece>

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730

Volume - X, Issue – I, January - March - 2021

Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Prof. Dr. Pallavi Meshram

In Recognition of the Publication of the Paper Titled
Impact of Covid-19 on Indian Folk and Tribal Art Forms

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaparakashan.com

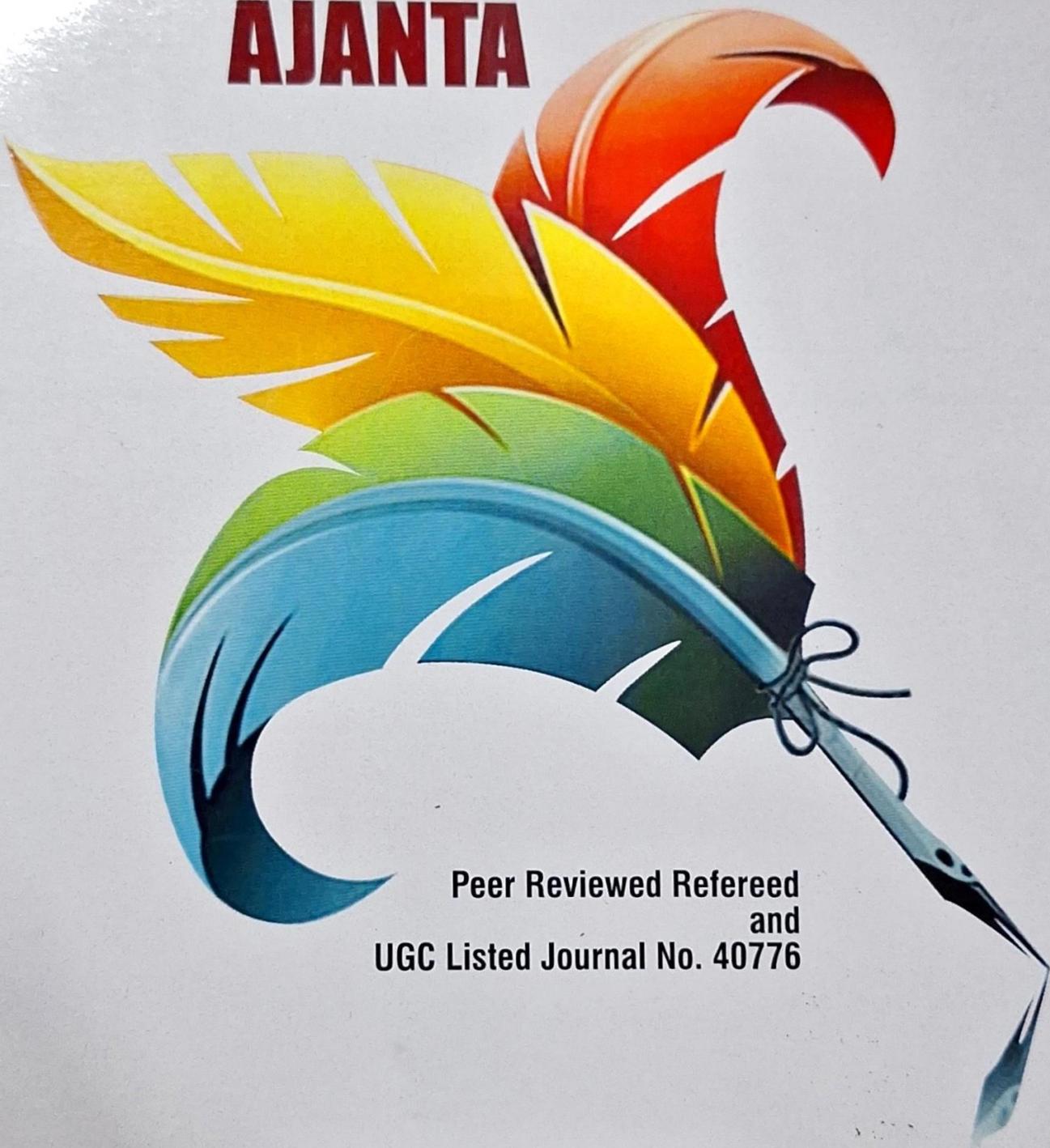
Editor : Vinay S. Hatole

ISSN : 2277-5730 - VOLUME- X, ISSUE- I
JANUARY-MARCH-2021 - ENGLISH PART - I
IMPACT FACTOR / INDEXING / 2019 - 6.399
(www.sjifactor.com)

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Peer Reviewed Refereed
and
UGC Listed Journal No. 40776

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Analysis of Artists and Follower's Interaction and its Effect on Art Creation in the Age of Social Media Prof. Mandar G. Pardikar	67-72
13	Art & Society Prof. Mandar S. Kulkarni	73-79
14	Teaching visual Art and Design Practical Courses Online was Challenging due to Covid-19 Situation, Such Courses were Popular in Physical Mode as it was Tradition in Indian art & Design Schools Manohar Desai	80-87
15	Art Education in the Pandemic of Covid-19-An aftermath! Asst. Prof. Mugdha Kale	88-94
16	Design and Research of visual Communication under the Influence of Digitalization Media Prof. Nitin A. Taware	95-100
17	Importance of Retail Advertising As a Communication Media Ms. Pallavi Pandhare	101-106
18	The Need of Hour is to Rebuild the Forts through Information Design with the Help of Developing Technology Keerti Jadhav	107-115
19	The Lockdown Proved to be a Blessing in Disguise for Teaching Typography Online to the Students Manasi Shekhar Keni	116-122
20	Role of Art Education that Offers Critical Lessons and Observation about Life Pankaj Harjai	123-128
21	Effective use of Animation in Advertising for Communication in India Prof. Parag Pandharinath Shelke	129-134
22	Punjab Folk Arts: in Changing Contexts Prabhjot Kaur	135-138

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S.No.	Title & Author	Page No.
23	Reaching out Indigenous Folk-Art form of Madhubani to Generation Z Dr. Prajakta Parvatikar	139-147
24	Top Advertising Media: Newspaper Dr. Rahul M. Weldode	148-155
25	Art and Communication Media In the Context of Corporate Identity Design Dr. Anand Chandrashekar Shende	156- 161

15. Art Education in the Pandemic of Covid-19-An Aftermath!

Asst. Prof. Mugdha Kale

Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune.

Abstract

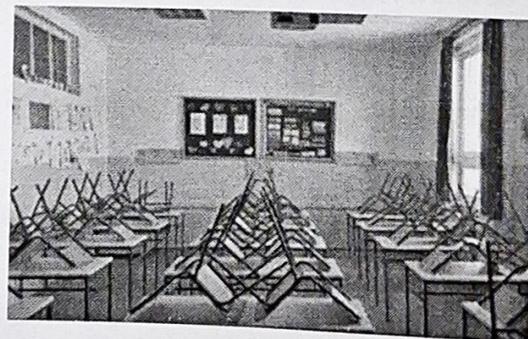
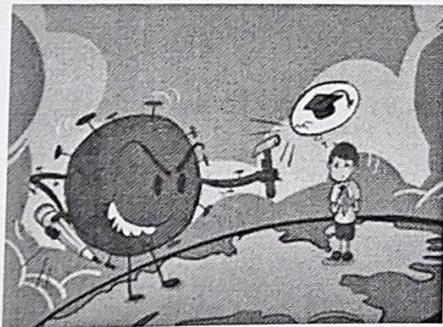
Art has always been influential on society in some or other form. Many approaches of art have diversified effects on society at large. In different and difficult situations, art form of all sorts has proved as recovery or supportive hand for humanity. Art form helps to express the suppressed unspoken spirits and let human visualize things in a different way.

Art has been integral and key part of cultural systems, which has an important place in educational systems.

But on the background of pandemic COVID 19, educational systems have got hampered in many ways. Online teaching learning process has its pros and cons with multifaceted effect. Syllabus lessening has hampered art and craft periods mainly in school systems. Art colleges have suffered lack of human touch, practical knowledge and experience. How convenient online teaching may seem, practical experience cannot be replaced. Many streams like art, have colossal side effects of lacking practical experience. Art education has faced various adversities in the online teaching practice. This paper attempts to evaluate the pros and cons of online teaching and the overall effect of pandemic COVID 19 on art education at large.

Key words - Art education- Importance and impact of pandemic COVID 19, aftermath of online teaching and learning for art education.

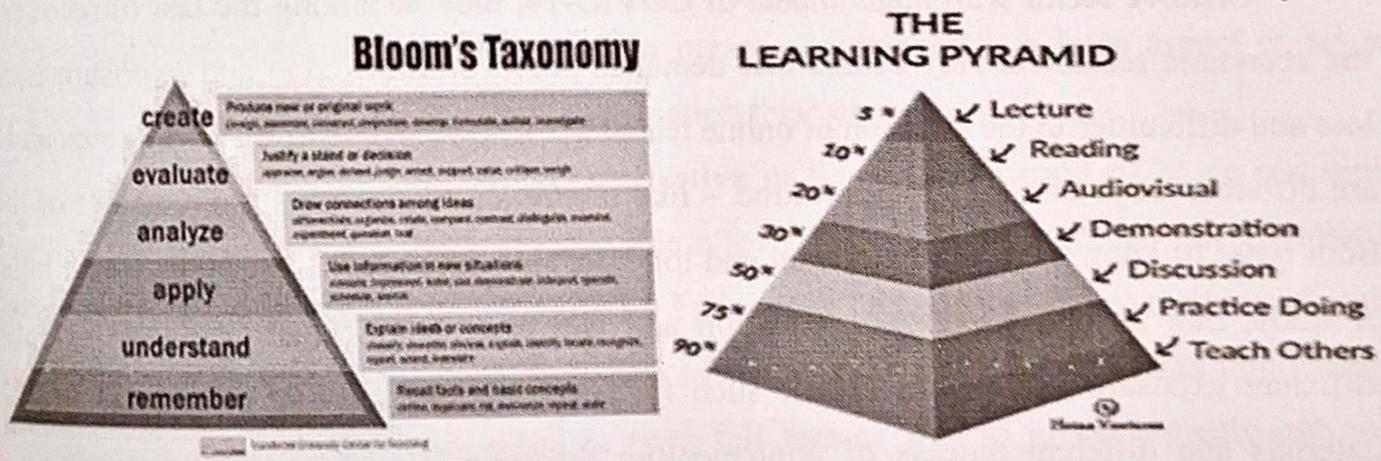
Overview of All Online Education at a Glance

COVID-19 has speedily and melodramatically changed our lives. Unfortunately, students, specially, teenagers and young adults are among those who may be most impacted as a result of the pandemic. COVID-19 pandemic drove many schools to rely on virtual learning to keep students and teachers safe.

In this situation the physical "brick and Mortar" classroom has started to lose its domination as the place of learning. The Internet has made online learning possible, and many educators are interested in online learning to enhance and improve student learning outcomes while battling the reduction in resources, particularly in higher education. It is indispensable that educators are considering the effectiveness of online learning compared to traditional face-to-face format. But, we cannot overlook the "effect of absence of practical experience". And also the challenge at the moment is that only 24% of Indian homes have the Internet access they need for this. While debating about the effectiveness of distance learning, it is vital to see how the widespread closing of educational institutes might impact learning loss for students. While trying to make up for lost learning, educational systems will regulate what subjects are deemed important and what subjects somehow aren't. And often with these types of decisions, the arts is on the cutting block, unfortunately.

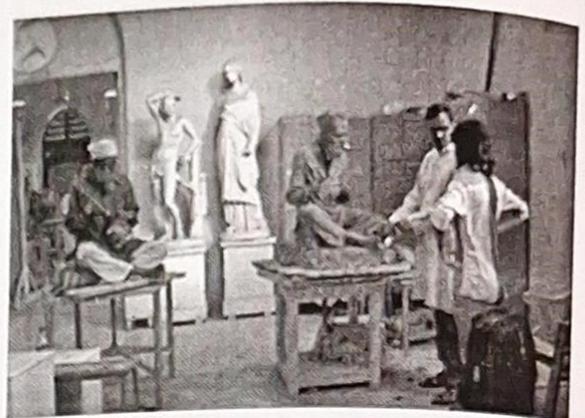
Schools may have an option of cutting down art syllabus but higher level art education has been impacted dreadfully. Though online teaching is need of time, it is unjustifiable to forgo the importance of face to face experience in learning. "Bloom's Taxonomy", shows importance of application in learning process and "Learning Triangle" explains it further, that **practicing** has 75% of weightage in learning process. It is even more valuable when it comes to faculties like art.

Bloom's Taxonomy Learning Triangle

Art Education

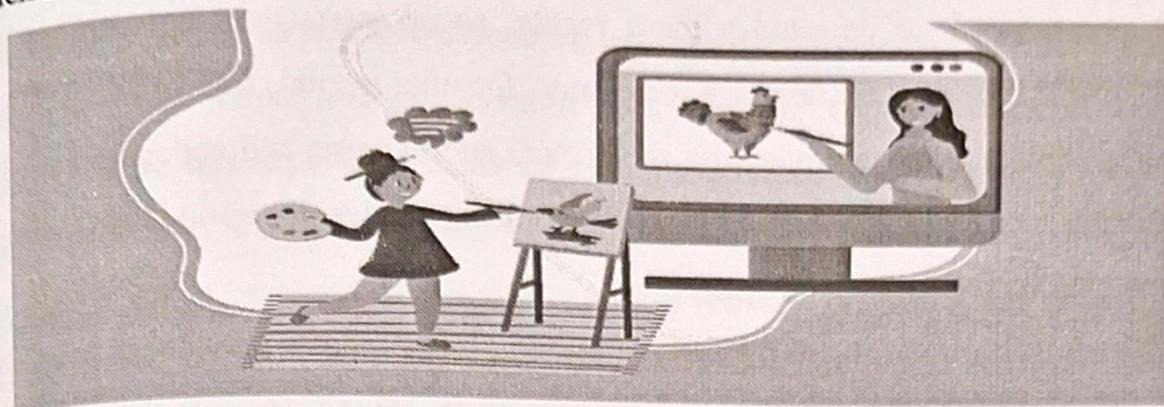
Art influences human life to a greater extent, has an emotional connect with the viewer, nurtures consciousness, enriches social skills, increases self-esteem and decelerates cognitive decline. Many studies show that activities like viewing a painting, listening to music or watching a performance, reinforce learning, lessen anxiety and heal trauma. Arts are promoters of healthier communities.

Sculpture and Painting Studios And academic mentoring

Creative sector with huge impact of COVID-19, may be among the last to recover from the economic recession. Any course that demands practical knowledge and exposure is facing loss and difficulties in the situation of online teaching. Knowledge is of different kinds and there are different ways of obtaining each kind – like theory and the practical application of theory. Both types of knowledge are significant and together they help elevate learning. Some branches of study, like art needs in person attention and guidance. Online platform may not provide sufficient exposure and experience for such faculties. Art studies demands understanding of materials and different process of implementing theoretical knowledge, experimenting with materials, live experiences and demonstrations which elevates the understanding of students. Understanding only theory does not cater art education. Also lock down period brought

restrictions on available materials and exploration. This situation has different effects on teachers and students and has impacted art education at large.

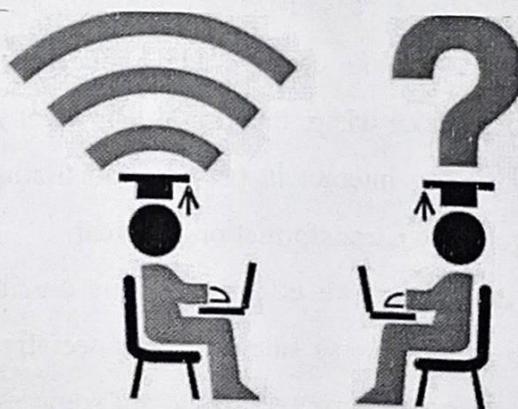
Online art ducation : Students' perception and execution is beyond teacher's control

Among much disagreement, art institutions began digitizing all interactions and creative output months ago as part of their immediate response to the pandemic crisis. Students and educators have been told to embrace the "new normal", putting future at greater risk. But students are questioning the ability to measure creativity through a screen. When initially teachers were trying to reprogram their courses online, reinventing the delivery of content and re-estimating the outputs of the same, while supporting the anxious students and parents and give them a sense of community, it was over tiring and exceeded normal working hours. It will be too early to think that all creative learning can be moved online and that studios, class rooms, print rooms, can all be reduced or even discarded. This needs to be assured that this digital compromise doesn't become standardized and institutions preserve what makes them unique in terms of beliefs, content and delivery. It's difficult to replicate all human-centered, human-touch practice in a digital-only space. Online creative education is no substitute for the real thing. Undeniably, institutes are the places where budding artists meet their lifelong peers and future collaborators, and opportunities to interact in person. Socializing is a huge aspect of art life which is expected to undergo its own transformation this year.

Eventually art and craft are more effective in this crucial period of home restraining where loneliness has shown many adverse side effects, especially on students. Social Isolation, Increased Stress & Anxiety, Virtual Learning Fatigue are some of the adverse effects of online teaching. Apart from this, many students feel raided as in term of fee structures implicated by institutes this year. Students are asked to pays full fees as well as invest urgently into many gadgets on their own. Some students also feel the need of personal interaction which lacks in online teaching.

While primarily a place of education, educational institutes are also the center of students' social lives. However, with institutes moving to virtual formats, students may feel isolated, uninterested, or dejected without regular social interaction. It is evident that social isolation can cause higher negative outcomes for the mental and physical health of an individuals. And it is more prone with the critical age of teens and college going students. In such situation art can actually help as a remedy to divert the loneliness and help them put energy into something innovative.

Beside the lack of social interaction, online class structure may affect young adults in a number of ways: difficulty in focus and concentration, coping up with class works in digital format, lack of interest, physical activity, self-motivation, finding extra educational support and one to one conversations with peers as well as teachers, anxiety of being in front of the class in a video, postural problems, increased screen time, family being observant for 24x7 and struggling to find their own time, practical explorations and experience, connecting with mentor artist individually and absorbing essence of their personalities in live discussions and many more. Besides, Virtual Learning Fatigue is more dangerous for the youngsters. Spending a significant amount of time online can fatigue both students and teachers. A day full of video interactions is so mentally draining is because our brains are unable to process information in the way it's accustomed to. When this is coupled with the constant self-awareness of being on-camera in front of others, stress levels can easily go up. This leaves students with less time to explore practically.

Online art ducation - each individual student's response is different

Art Teachers also find the situation very demanding and exerting. It was a sudden shift and expectation from them to upgrade themselves to newer technologies and technicalities. It is also very tiresome to create videos as per technique and still wonder if students have perceived

the right content. It is impossible for an art teacher to find out if the creative, digitally submitted by the students, is original or copied and created by themselves or with any professional help. In traditional classroom it was possible to monitor every particular student for their signature work and progress of the same. Art is all about feel, textures, creating textures through color applications and all this experience becomes very restricted in online teaching. One cannot get exact feel of strokes of a brush, thickness of paper, use of knife and variants created by using all this material. It has to be explored practically and in learning process it has to be mentored to achieve the desired effects. There are many techniques in art faculty that are best absorbed when done practically. It is difficult to show the effect of etching of a plate in acid, how much time is to be given to acquire particular effect, and when to wash plate, in a single video or to show how simple pressure on a pencil can decide the depth of that drawing and the depth can be varied using this technique. Though galleries are open online now but overall the dialogue is lost.

Alongside, teachers have to create an atmosphere for their students to keep them engaged. It is tact to learn how to be variant about vocal tones to keep the conversation alive, how to set up right type of background so that it looks official enough and still gives enough warmth to be expressive. It is also a task to keep students motivated. Due to online structuring and technicalities, videos are kept off to heightened bandwidth strength and conversation without visual becomes even harder. Teachers can't see their students, can't judge their understanding through their expressions, there could be delay in the responses due to net connectivity issues and this all hampers the delivery of the educational content. Art teaching never works in mathematical parameters and each individual student's response, perception and deliverable varies. Online teaching restricts all these activities to greater extend reducing the outputs.

Conclusion

Many MOOC, e learning platforms are available now but here we are considering not only acquiring certificate but the entire process of teaching learning. Learning art is not only about gaining knowledge but also a multifaceted process of nurturing the students as per their own pace which has become very precarious in online teaching. Art education has been vulnerable with all these situational difficulties and struggling to overcome and give best solutionsto save loss of students. An art is vital to develop critical thinking. Art bring us comfort and heals. Art education beholds an important part in overall educational system. Pandemic has taken troll on art education in many ways. Human touch and dialog is lost, interaction is lessened

due to online teaching process. Students and educators have faced varied problems on their individual level and are combating with all odds. Though hampered to large extent everyone in art educational systems are taking exertive efforts to minimize the shortfall. And it is defiantly promising, innovative and exciting to see where it leads the artistic education in future.

Bibliography

1. <https://highfocuscenters.pyramidhealthcarepa.com/the-effects-of-online-learning-on-a-teens-mental-health/#:~:text=Increased%20Stress%20%26%20Anxiety,staying%20focused%20while%20at%20home>
2. <https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/blooms-taxonomy/>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_education#/media/File:Empty_classroom_2020.jpg
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_education#/media/File:Covid-19_and_Child_Labour.jpg
5. https://www.researchgate.net/publication/319136366_theoretical_knowledge_vs_practical_experience
6. <https://ieusa.org.au/examining-the-impact-of-covid-19/>
7. <https://news.asu.edu/20201009-creativity-how-covid-19-accelerated-change-asu-design-and-arts-education>
8. https://www.teachermagazine.com/au_en/articles/art-education-during-the-covid-19-lockdown
9. <https://www.itsnicethat.com/features/future-of-creative-higher-education-in-the-age-of-covid-19-creative-industry-290920>

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

AJANTA

ISSN - 2277 - 5730

Volume - X, Issue -- I, January - March - 2021

Impact Factor 2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Asst. Prof. Mugdha Kale

In Recognition of the Publication of the Paper Titled
Art Education in the Pandemic of Covid-19-An Aftermath!

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Sakri Taluka Education Society,
Sakri, Dist. Dhule.

YASHWANT

KALA

MAHAVIDYALAYA

Aurangabad, Maharashtra, India

CERTIFICATE

This is to certify that

Asst. Prof. Mugdha Kale, Assistant Professor, Bharati Vidyapeeth's

College of Fine Arts, Pune.

Has participated / presented research paper entitled

"Art Education in the Pandemic of Covid-19-An Aftermath!"
in the International Webinar Conference of "Fine Art 2021"

organised by Department of Fine Art,

Yashwant Kala Mahavidyalaya, Aurangabad Maharashtra, India

on 27th February 2021.

His / her paper has been published in

UGC Refereed Journal No. 40776 - Ajanta - ISSN - 2277 - 5730

with Impact Factor - 6.399

Mr. Tonape

Prof. Vilash Tonape
(Co-coordinator)
Sr. Faculty of Art,
Methodist University, USA.

Dr. Ravindra Torawane

Prof. Ravindra Torawane
(Convener)
Yashwant Kala Mahavidyalay,
Aurangabad, Maharashtra State, India.

Dr. Jeremy Hushwit

Dr. Jeremy Hushwit
(Coordinator)
Dean of Fine Art,
Methodist University, USA.

Mr. Parag Bedse

Mr. Parag Bedse
(President)
Sakri Taluka Education
Society, Dhule, Maharashtra, India.

INTERNATIONAL
WEBINAR
CONFERENCE
OF
FINE ART
2021

**Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)**

**ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL**

AJANTA

**Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Marathi Part - I**

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com**

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - II

APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

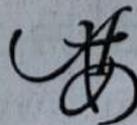
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मानवाअधिकार बाबत भितीपत्रक (होस्टर) माध्यमातून जनजागृती विपिन सोनावणे प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर	६६-७१
१४	मानवी हक्क आणि आदिवासींची स्थिती सहा. प्रा. विरेंद्र चव्हाण	७२-७६
१५	मानवी हक्कांचे ऐतिहासिक महत्त्व डॉ. भारत एम. राठोड	७७-८२
१६	चीनच्या मानवी हक्क उल्लंघनाकडे जगाचे दुर्लक्ष होत नाही काय ? प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते	८३-८७
१७	मानवाधिकारातील राजकारणाची भूमिका प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री संदिप जगन्नाथ वारूळे	८८-९१
१८	कोवीड १९ आणि मानवी अधिकार डॉ. शरद मधुकर कुळकर्णी	९२-९५
१९	भारतातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन - एक अध्ययन प्रा. डॉ. जयेश विक्रम पाडवी	९६-१०४
२०	करोना महामारीच्या काळातील मानवाधिकारांची सद्यस्थिती Prof. Dr. Abhishek Gaikwad	१०५-१११
२१	नंदुरबार जिल्ह्यातील स्थलांतरित आदिवासींच्या मानवाधिकाराचा प्रश्न : एक अध्ययन डॉ. अशोक रामसिंग वसावे	११२-११८
२२	महामारी, मानसिक आरोग्य व मानवाधिकार प्रा. डॉ. विजय महादेवराव भुजाडे	११९-१२३
२३	मानवाधिकार आणि राजकिय स्थिती एकनाथ सुखदेवराव गेडाम	१२४-१२८

१३. मानवाअधिकार बाबत भिक्तीपत्रक (पोस्टर) माध्यमातून जनजागृती

विपिन सोनावणे

संशोधक विद्यार्थी.

प्रा. डॉ. शिरीष अंबेकर

ललित कला विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

राज्यघटनेतील मुलभूत अधिकार

भारताच्या घटनेने प्रत्येक व्यक्तीला काही मुलभूत अधिकार दिले आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत व्यक्तीच्या त्या मुलभूत हक्काचे उल्लंघन केले जाऊ शकत नाही. जीविताचा, स्वातंत्र्याचा, समतेचा आणि सन्मानाने जगण्याचा हक्क प्रत्येक भारतीयाला असल्याचे भारतीय राज्यघटना सांगते. भारतीय संविधानाच्या भाग ३ मध्ये भारतीय नागरिकांसाठी मुलभूत हक्क व अधिकार नमुद करण्यात आले आहे.

भारतीय संविधानाने प्रदान केलेले मुलभूत अधिकार

१. समानतेचा अधिकार (Right to Equality)

समानतेचा हक्क सर्व नागरिकांना समान हक्कांची हमी देतो. समानतेचा अधिकार जात, धर्म, जन्मस्थान, वंश किंवा लिंगाच्या आधारे असमानतेस प्रतिबंधित करतो. हे सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत संधीची समानता देखील सुनिश्चित करते आणि केवळ धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान, निवासस्थान, किंवा त्यापैकी कोणत्याही गोष्टींच्या कारणास्तव नोकरीच्या बाबतीत कोणालाही भेदभाव करण्यास प्रतिबंधित करते.

२. स्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom)

स्वातंत्र्याचा अधिकार आपल्याला विविध अधिकार प्रदान करतो. हे हक्क म्हणजे बोलण्याचे स्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, शस्त्राविना असेंब्लीचे स्वातंत्र्य, आपल्या देशाच्या प्रदेशात चळवळीचे स्वातंत्र्य, सहकार्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही व्यवसाय पाळण्याचे स्वातंत्र्य, देशाच्या कोणताही भागात राहण्याचे स्वातंत्र्य, तथापी या अधिकारावर स्वतःचे निर्बंध आहेत.

३. शोषणाविरुद्धचा अधिकार (Right against Exploitation)

शोषणाविरुद्धचा हक्क मानवी तस्करी, बालमजुरी, कायद्याने दंडनीय शिक्षेसाठी गुन्हा बनविणे, जबरदस्तीने कामगार करणे या गोष्टींचा निषेध करते आणि एखाद्या व्यक्तीस मजुरीशिवाय काम करण्यास भाग पाडण्याच्या कोणत्याही कृत्यास प्रतिबंधित करते. जेथे त्याला कायदेशिररित्या काम करण्यास पात्र नाही किंवा त्यासाठी मोबदला मिळू नये. जोपर्यंत सार्वजनिक सेवेसाठी नाही जसे की सामुदायिक सेवा किंवा स्वयंसेवी संस्था.

४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom of Religion)

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देते आणि भारतातील धर्मनिरपेक्ष राज्याची हमी देते. राज्यघटनेने सर्व धर्मांशी समान आणि निःपक्षपातीपणे वागले पाहिजे आणि कोणत्याही राज्याला अधिकृत धर्म नाही असे राज्यघटनेने म्हटले आहे. हे सर्व लोकांना विवेक बुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि आवडीच्या कोणत्याही धर्माचा प्रचार करण्याचे अधिकार देखिल हमी देते.

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (Cultural and Educational Rights)

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याकांच्या हक्काचे संरक्षण करतात. आणि त्याचा वारसा जपण्यास सक्षम करतात आणि त्यांना भेदभाव विरुद्ध संरक्षण करतात शैक्षणिक अधिकार प्रत्येकासाठी त्यांची जात, धर्म, लिंग इत्यादीकडे दुर्लक्ष करून शिक्षण सुनिश्चित करतात.

६. घटनात्मक उपयोजनांचा अधिकार (Right to Constitutional Remedies)

घटनात्मक उपयोजनांचा हक्क नागरिकांना मुलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनापासून अंमलबजावणीसाठी किंवा संरक्षणाची मागणी करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याची खात्री देते. अगदी खाजगी संस्थांविरुद्ध मुलभूत अधिकारांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार सुप्रीम कोर्टाचे आहेत आणि कोणतेही उल्लंघन झाल्यास पीडीत व्यक्तीला नुकसान भरपाईची हमी देते.

मानवाधिकार घोषणापत्र

भारतीय राज्यघटनेतील या भारतीय संविधानासह अनेक आंतरराष्ट्रीय परिषद आणि जागतिक समुदायाने असे हक्क मान्य केले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क दिवस १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांनी सर्व व्यापक मानवीअधिकाराची घोषणा केली. त्यामुळे १९५० पासून १० डिसेंबर हा मानवाधिकार दिन म्हणून जगभर साजरा केला जातो. १० डिसेंबर मानवी हक्कांचा जाहीरनामा काढण्यात आला. मानवी हक्कांच्या घोषणापत्रात एकंदर ३० कलमे नमुद करण्यात आली.

सर्व मानवांच्या जन्मसिद्ध मानवीअधिकाराची पहिली जागतिक अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पाहण्यात येते. यात एकूण ३० कलमे असून त्यांचा सविस्तर अर्थ नंतर झालेल्या जागतिक करारामधून, राष्ट्रीय घटना आणि कायदे यातून आणि स्थानिक मानवाधिकार संघटनाकडून लावण्यात आला आहे.

मानवाधिकार संरक्षण कायदा

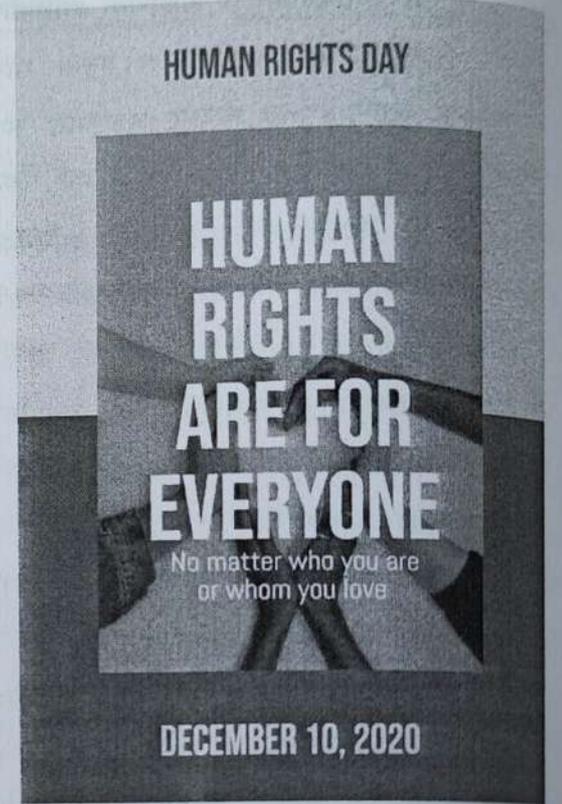
१९४८ च्या मानवाधिकाराच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदापासून इतरही अनेक महत्वाच्या मानवाधिकार संबंधित परिषदांवर, करारांवर व ठरावांवर भारत जागतिक समुदायाबरोबर ठामपणे उभा होतो. मात्र भारतातील मानवाधिकार उल्लंघन रोखण्यासाठी ठोस पावले उचलण्याची गरज प्रकर्षाने जाणवत होती. भारत सरकारने त्यासाठी सन १९९३ मध्ये मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ संमत केला व त्यायोगे राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्वतंत्रपणे असे अनेक अधिकार बहाल करण्यात आले.

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाच्या त्या त्या राज्यात राज्य मानवाधिकार आयोगाचे कार्यालय असून सदन मानवाधिकार आयोगाकडे आपल्या मुलभूत हक्कांच्या तसेच मानवाधिकारांच्या उल्लंघनाबाबत आपण तक्रार करू शकतो.

भित्तीपत्रक (पोस्टर)

मानवाधिकार बाबत भित्तीपत्रक माध्यमातून जनजागृती

- मानवाधिकार हक्क संरक्षण आणि कायदा या बाबत जनजागृती करण्यास भित्तीपत्रक हे माध्यम महत्वाचे ठरते.
- समाजातील काही घटक आजही शिक्षणापासून वंचित आहे. तसेच कायद्याचे असलेले अपूरे ज्ञान यामुळे आपल्या सोबत होत असलेल्या अन्यायाबाबत दाद कुठे मागावी याची माहिती नसते. पण ज्याप्रमाणे प्रसारमाध्यम आपल्यालेखणीच्या माध्यमातून समाजातील वंचित घटकांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देतात त्याचप्रमाणे या माध्यमामध्ये भित्तीपत्रक (पोस्टर), फेल्क्स, होर्डिंग हेही तितकेच महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यातील भित्तीपत्रक (पोस्टर) ही आकाराने छोटी आणि समाजातील प्रत्येक घटकांपर्यंत सहज पोहचणारी असतात.
- कमी जागेत चित्राच्या माध्यमातून आणि छोट्या मात्र महत्वपूर्ण आशयातून आपल्या हक्काची जाणीव करून देते.
- सार्वजनिक ठिकाणी लावण्यात आलेले भित्तीपत्रक, सार्वजनिक वाहन तसेच सर्वांच्या घरांमध्ये जाणारे वृत्तपत्र या मार्फत ही समाजातील प्रत्येक माणसापर्यंत पोहचली जातात. अचानक हातात पडलेले हे छोट्या आकाराचे मात्र महत्वपूर्ण आशय देणारे हे भित्तीपत्रक लोकांना आपल्या हक्काची जाणीव करून देण्यास महत्वाची भूमिका बजावतो.
- रस्त्यावर लावलेले हे भित्तीपत्रक पाहिल आणि त्यावर आपल्या एखाद्या मानवी हक्काबाबत माहिती दिली असेल तर नक्कीच पाहणाऱ्या व्यक्तीला आपल्या मुलभूत हक्काची जाणीव होते.
- समाजामध्ये बालकांचे, स्त्रियांचे तसेच वृद्धांचे मानवाधिकार हनन आजही मोठ्या प्रमाणात होते. परंतु या बाबत अजाण असल्यामुळे त्यांना दाद मागता येत नाही. कारण आपल्या सोबत घडतय ते

आपल्या हक्काचे हनन आहे का? याची माहिती नसते पण जेव्हा हे आपले हक्क आहे जे घटनेने आपल्याला दिलेले हे त्यांना एखाद्या भित्तीपत्रका मार्फत कळते तेव्हा समाजातील त्या शोषितांना त्यांच्या हक्काची जाणीव होऊन आपल्या हक्कासाठी आवाज उठवला जातो. त्याविरोधात तक्रार केली जाऊ शकते.

अशा प्रकारे समाजातील अशा अनेक शिक्षणापासून तसेच कायदेशीर माहितीपासून वंचित असलेल्या घटकांना त्यांच्या हक्काची जाणीव एका छोट्या मात्र आशयपूर्ण भित्तीपत्रकातून मिळते.

उदाहरणार्थ: एखाद्या भित्तीपत्रकावर असा आशय असेल.

जेव्हा कुटूनही न्याय तुमचा केला जाणार नाही,

मानवाधिकार आयोगाकडे या, ते विसरणार नाही.

अशा या दोन ओळींच्या आशयात त्या व्यक्तीस नक्कीच हक्काची जाणीव होऊन ते आयोगाकडे संपर्क साधू शकतात. म्हणून इतर प्रसारमाध्यमे समाज प्रसारमाध्यमांप्रमाणे भित्तीपत्रक ही देखील समाजात महत्वाची भूमिका बजावत असतात.

भित्तीपत्रकाचे (पोस्टर) प्रकार

१) अनैतिक पोस्टर	२) फॉर्मेटिव्ह पोस्टर
३) दृश्यमान पोस्टर	४) राजकिय पोस्टर
५) फॅशन पोस्टर	६) कॉर्पोरेट पोस्टर
७) मोहिमेचे पोस्टर	८) विषय पोस्टर
९) सकारात्मक पोस्टर	१०) डिजिटल पोस्टर

भित्तीपत्रकाचे फायदे

१. **कमी खर्च** :- पोस्टर हे बाजारात जाहिरातीचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. इतर माध्यमांपेक्षा पोस्टर अर्थात भित्तीपत्रक याला येणारा खर्च कमी असतो. त्यामुळे पोस्टर मार्फत आपल्याला कमी खर्चात ग्राहकांपर्यंत पोहचविता येतो.

२. **पोस्टर्स विश्वासाई आहेत** :- पोस्टर जाहिरातीचे ही एक जुनी परंपरा आहे. पोस्टर्सचा समृद्ध व्हिज्युअल इतिहास आहे. पूर्वीपासून चालत आलेले हे जाहिरात माध्यमे नागरिकांच्या विश्वासाचे आहे.

३. **दृश्यमान पोस्टर** :- भित्तीपत्रक किंवा पोस्टर मध्ये चित्र आणि मजकूर याचा वापर केला जात असल्यामुळे ते जास्त प्रभावी माध्यम आहे. उत्कृष्ट पोस्टर व्हिज्युअल हे आपल्या संदेशाचा प्रभाव नागरिकांवर सहज पडू शकतात उत्कृष्ट फॉन्ट, भव्य ग्राफिक्स हे परिणामकारक ठरतात.

४. **एक बंदिस्त प्रेक्षक** :- ज्या ठिकाणी नागरिक आपला अधिक वेळ घालवतात अशा ठिकाणी लावलेले पोस्टर नागरिकांना निश्चितच वाचण्यासाठी भाग पाडते. उदा. खरेदी केंद्रे, सार्वजनिक ठिकाणी, वॉशरूम, लिफ्ट, हॉटेल्स, बस स्टॅन्ड अशा ठिकाणी लावलेले पोस्टर नागरिकांवर प्रभाव पाडतात.

५. प्रचंड परिणामकारता :- सर्व ठिकाणी लावण्यात आलेले पोस्टर हे नक्कीच नागरिकांवर परिणामकारक ठरतात. पोस्टरमध्ये असलेला मजकूर हा नागरिकांना विचार करण्यास प्रवृत्त करतो. सर्वत्र एकच पोस्टर नजरेस पडत असल्याने नागरिक नक्कीच याबाबत विचार करतात. म्हणून नागरिकांपर्यंत पोहचविण्याची विचार करावयास लावण्याची अद्वितीय क्षमता पोस्टरमध्ये असते.

६. सोशल मिडीयासाठी पोस्टरचा वापर :- पोस्टरचा उपयोग आपल्या ट्विटर हॅडलचे प्रोफाइल वाढविण्यासाठी, चतुराईने नियोजित सोशल मिडीयावर चर्चा तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. आपल्या विषयाबाबत सतत पोस्ट टाकून नागरिकांना चर्चा तसेच त्यांची मते मिळवू शकतो. तसेच विषयाला अनुसरून आपली पोस्टर मोहीम व्हायरल करू शकतो.

७. पोस्टर हे एक शक्तिशाली माध्यम आहे :- त्यांच्यात ग्राहकांमध्ये वेगवान प्रतिक्रिया देण्याची क्षमता आहे. एक चांगले पोस्टर आपला सहवास सहानुभूती जागृत करू शकते.

भित्तीपत्रकाचे उद्देश/हेतू

एक पोस्टर म्हणजे कल्पना, उत्पादन किंवा इव्हेंटची तात्पुरती जाहिरात करणे जे जनतेच्या वापरासाठी सार्वजनिक ठिकाणी ठेवले जाते. अनेक कारणांसाठी पोस्टर वापरले जाऊ शकतात. व्यवसाय, उत्पादन वाढीसाठी पोस्टर मार्फत उत्पादनाची जाहिरात केली जाते. तसेच समाज प्रबोधन जनजागृती यासाठीही पोस्टर वापर केला जातो. सरकार मार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना तसेच सुविधा बाबत माहिती नागरिकांना देण्यासाठी पोस्टर माध्यम वापरले जाते.

1. नागरिकांपर्यंत माहिती पोहचवणे.
2. अज्ञान अजाणतेपणामुळे वंचित असलेल्या नागरिकांना अनेक सुविधांचा लाभ करून देण्यासाठी जनजागृती करणे
3. समाजातील वंचित घटकांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे.
4. सरकार मार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची माहिती पोहचविणे.
5. व्यवसायिक दृष्टीकोनातून नविन उत्पादन ग्राहक समोर मांडणे.

मानवाधिकारा बाबत भित्तीपत्रक जाहीरती

निष्कर्ष

समाजातील अशा अनेक शिक्षणापासून तसेच कायदेशीर माहितीपासून वंचित असलेल्या घटकांना त्यांच्या हक्काची जाणीव एका छोट्या मात्र आशयपूर्ण भित्तीपत्रकातून मिळते. म्हणून इतर प्रसारमाध्यम समाज प्रसारमाध्यमाप्रमाणे भित्तीपत्रक ही देखील समाजात महत्वाची भूमिका बजावत असतात.

संदर्भग्रंथ

1. <https://collegecopyshop.com/ten-types-of-posters-to-promote-your-business/>
2. <https://www.toppr.com/guides/civics/the-indian-constitution/rights-and-fundamental-rights/#:~:text=There%20are%20six%20fundamental%20rights,and%20Right%20to%20Constitutional%20Remedies.>
3. <https://www.toppr.com/guides/civics/the-indian-constitution/rights-and-fundamental-rights/#:~:text=There%20are%20six%20fundamental%20rights,and%20Right%20to%20Constitutional%20Remedies>
4. https://maharashtratimes.com/photogallery/news/world-human-rights-day/photoshow/67020356.cms?utm_source=whatsapp&utm_campaign=mtmobile&utm_medium=referral

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA

ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004.

Cell : 9822620877, 9579260877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com

Website : www.ajantaparakasha.com

**Vidyawardhini Sabha's
Arts, Commerce and Science College,
Dhule (Maharashtra)**

Department of Political Science

Organising

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL WEBINAR ON

**CHALLENGES AND SIGNIFICANCE OF HUMAN RIGHTS
IN PRESENT SITUATIONS**

Certificate

This is to certify that विपिन सोनावणे, संशोधक विद्यार्थी. has participated / presented research paper entitled “मानवाअधिकार बाबत भिक्तीपत्रक (पोस्टर) माध्यमातून जनजागृती” in the one day Multidisciplinary National Webinar on “**CHALLENGES AND SIGNIFICANCE OF HUMAN RIGHTS IN PRESENT SITUATIONS**” organised by Department of Political Science, Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (Maharashtra) on 27 July 2020.

His/her paper has been published in **UGC Referred Journal No.- 40776 - Ajanta - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399**

Convener

Dr. Santosh S. Khatri

Dept. of Political Science

Chief Organiser

Dr. Shubhada G. Thakare

Principal,
Head of Dept. of Political Science

CO-ORDINATORS

Dr. V. M. Bhujade

Dr. P. R. Pawar

Prof. R. R. Gavit

Dr. S. C. Amrutkar

Dr. S. G. Joshi

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - IV,
October - December - 2020
English Part - III /
Marathi Part - I /
Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - IV

OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH PART - III / MARATHI PART - I / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील योग पर्यटन : संधी आणि आव्हाने प्रा. डॉ. सिध्दार्थ हरीदास मेश्राम	१-१३
२	कोविड-१९ च्या काळात योगाचे महत्व पटवून देण्यासाठी जाहिरातींमधून मानवी भावनांचा सकारात्मक वापर प्रा. कृष्णा गणपत सावंत	१४-२०
३	कोविड-१९ च्या काळात योगविषयक भूमिका डॉ. शकुंतला मिठाराम भारंबे	२१-२४
४	कोरोना काळात योगसाधना महत्वाची हे पोस्टर माध्यमद्वारे केलेली प्रसिद्धी श्री. विपिन राजेंद्र सोनावणे प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर	२५-३०
५	योग व कोरोना प्रा. डी. एम. बिराजदार	३१-३४

४. कोरोना काळात योगसाधना महत्वाची हे पोस्टर माध्यमद्वारे केलेली प्रसिद्धी

श्री. विपिन राजेंद्र सोनावणे

संशोधक विद्यार्थी, ललित कला विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर

संशोधक मार्गदर्शक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

सध्या जगभरात कोरोना संसर्गाने थैमान घातले आहे. चीन देशातून आलेल्या या विषाणूच्या साथीने जगभरात हाहाकार उडाला आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने या विषाणूमुळे होणाऱ्या आजाराचे अधिकृत नामकरण (कोव्हीड-19) असे केले आहे. कोरोना विषाणूच्या या महामारीत अनेकांचे प्राण गेले. अचानक आलेल्या या कोरोना विषाणूबाबत ना कोणतीही माहिती नसल्याने आरोग्य संघटनेत संभ्रमावचे वातावरण निर्माण झाले. या विषाणूवर कोणत्या प्रकारे उपचार करावे, कसा करावे, याची लक्षणे नेमकी काय, त्यावर औषधोपचार कसा करावा याचे उत्तर शोधत असताना जगभरात या कोरोना महामारीने थैमान घातले आणि जगातील अनेक जनमानस कोरोनाचे शिकार झाले. कोरोना व्हायरस ने जगाची कायपालटच केली. कोरोना महामारीच्या या संकटाने जगात खळबळ निर्माण केली. स्पर्शाने होणारा हा कोरोना विषाणू जगातील कानाकोपऱ्यात पोहचला आणि जगभरात मृत्यूचे तांडव निर्माण झाले. या रोगाबाबत जनजागृती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सोशल मीडिया, न्यूज चॅनेल, वर्तमानपत्र त्याच बरोबर पोस्टर यांच्या माध्यमातूनही जनजागृती केली. परराष्ट्र, देश, राज्य, महानगरपालिका अशा वेगवेगळ्या स्तरावर सरकारकडून पोस्टर लावून कोरोना व्हायरस बाबत जनजागृती केली गेली. कोरोना कशाने होता? या बाबत काय काळजी घ्यावी अशी माहिती सांगणारे पोस्टर जागोजागी लावले गेले. स्पर्शातून होणाऱ्या या कोरोना विषाणूला रोखण्यासाठी सरकारने लॉकडाऊनचे पाऊल उचलले आणि सर्व काही बंदिस्त झाले.

बाहेर पडण्याची मुभा नसल्याने आरोग्य सदृढतेसाठी नागरिकांकडून केले जाणारे जॉगिंग, वॉकिंग, व्यायाम, जिम, हास्य क्लब हे सर्व बंद झाले. मग अशा वेळी आरोग्य सादृढतेसाठी घरच्या घरी आणि कोरोना विषाणूला हाणून पाडण्यासाठी पुर्वपार चालत आलेली योगसाधना महत्वाची ठरली. योगगुरु आयुर्वेदाचार्य यांनी कोरोनाच्या या महामारीत योग्य लढवय्या असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

कोरोना विषाणूचा शिरकाव आणि जागतिक स्थिती

चीनमधील वुहान या प्रांतात कोरोना व्हायरस तयार झाल्याचं बोललं जात आहे. चीनच्या वुहान या प्रांतातून आलेल्या या कोरोनाने जगात धुमाकूळ घातला. चिन पाठोपाठ दक्षिण कोरिया, इराण आणि इटली, अमेरिका, भारत अशा सर्वच देशात कोरोना विषाणूचा शिरकाव झाला आणि एक जागतिक महामाईचं संकट जगासमोर उभं राहिले. भारतात स्पर्शाने होणारा संसर्ग चे लक्षणे काही कळणे समोर आले ताप आणि खोकला त्याचप्रमाणे पुरेशी हवा

श्वसनावाटे आत घेता न येणं आणि श्वासोच्छ्वासामध्ये येणाऱ्या अडचणी, ही या संसर्गाची मुख्य चिन्हं आहेत. स्पर्शानं होत असल्याने या कोरोना विषाणूचा फैलाव रोखण्यासाठी देशात लोकडाऊन करण्यात आले. सर्व देश आणि जागतिक स्तरावर हि या कोरोनामुळे मोठी उलथापालाथ झाली. कोरोना विषाणुमुळे जगभरात लोखांच्या संख्येने कोरोनाचे बळी गेले. शास्त्रज्ञ वैज्ञानिक संशोधक याबाबत लस औषध यांच संशोधन करत असताना कोरोना वळीची संख्या झपाट्याने वाढत गेली. जागतीक महामारीने जागतिक अर्थव्यवस्थेवर ही त्याचा परिणाम झाला. सद्य परिस्थिती कोरोनाशी संपूर्ण जगताने लढा दिला आणि तब्बल ११-१२ महिन्यांनंतर कोरोना परिस्थिती थोड्याफार प्रमाणात आटोक्यात येताना दिसून येत आहे.

योग साधना

योग दहा हजार पेक्षा जास्त वर्षांपासून प्रचलित आहे. योग हा जीवन जगण्याचा संतुलीत, संपन्न, सुलभ सुयोग्य मार्ग आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या या योगामुळे आरोग्य संपदा कायम राखली जाते. शरीराला तंदुरुस्थ ठेवण्यासाठी योग अत्यंत प्रभावी. नियमित योग केल्याने शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य वाढते. आजकालच्या धावपळीच्या जिवन शैलीत तर, योगाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. तुम्ही शारीरिक आणि मानसिक त्रासांपासून दूर राहण्याचा योग हा अत्यंत सोपा आणि फायदेशीर उपाय आहे.

कोरोनाला रोखण्यात योग साधना महत्वाची

कोरोना सारख्या या विषाणूचा सामना कसा करायचा? नेमकी काय दक्षता घ्यावी? प्रतिकार शक्ती कशी वाढवावी याबाबत संभ्रम असताना यामध्ये योगसाधना महत्वाची ठरली आहे. अनेक आयुर्वेदचार्य योगगुरू यांनी कोरोना विषाणू बाबत प्रतिकार शक्ती वाढवण्यास योग महत्वाचा असल्याचे स्पष्ट केले आहे. प्राचीन काळापासून आलेली योगाची परंपरा हि आरोग्य संपदेची गुरुकिल्ली आहे. कोरोना विषाणूच्या या काळात योगा ने प्रतिकार शक्ती आरोग्य संतुलन राखण्यास मदत केली आहे. योगीपीठाचे योगगुरू बाबा रामदेव यांनी कोरोनाचा सामना करण्यासाठी प्राणायाम नियमित करणे हा मार्ग सांगितलं आहे. योगाद्वारे कोरोनाचा नाश होऊ शकतो असे रामदेव बाबा यांनी सांगितले आहे. योगाची ताकद ही प्राचीन काळापासून असल्याने प्राचीन काळी योग साधनेतूनच आपले आरोग्य सद्बद्ध करत असल्याचे पुरावे आयुर्वेदाचार्याने दिले आहेत. त्यामुळे सद्याच्या या कोरोना महामारीत योगाचे उत्तम मार्ग असल्याचे स्पष्ट आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आंतरराष्ट्रीय योग दिना निमित्त कोरोना काळात योग साधना कशी महत्वाची आहे हे स्पष्ट केले आहे. कोरोना श्वसनसंस्थेवर हल्ला करतो. त्यामुळे श्वसनाचे व्यायम करणं आरोग्यासाठी आणि कोरोनाला हरवण्यासाठी महत्वाचं आहे.

- प्राणायाम आणि योग आपल्या श्वसनाचे विकार होऊ नये आणि इम्युनिटी वाढावी यासाठी मदत करतात.
- संयम, सहनशक्ती आणि शांती मिळते.
- कोरोनाचं संक्रमण टाळण्यासाठी घरी राहून योग करा आणि तो आपल्या जीवनाचा हिस्सा बनायला हवा.
- योग केल्यानं शरीरात आणि घरात ऊर्जा निर्माण होते.
- योग हा केवळ शरीरासाठीच नाही तर मानसिक शांतता आणि स्वास्थ्य सुधारण्यासाठी महत्वाचा आहे.

कोरोना विरोधात लढण्यासाठी योगसाधना प्राणायाम यांची मोलाची कामगिरी

आयुर्वेदासह योगासने, प्राणायामांचीही मदत घेतली जात आहे. कित्येक कोव्हिड सेंटरमध्ये रुग्णांकडून योगासने तसंच प्राणायामांचा सराव करून घेतला जात आहे. प्राणायामामुळे आपली श्वसन यंत्रणा आणि फुफ्फुसांचे आरोग्य चांगले राहण्यास मदत मिळते. योगधारणेमुळे आपल्याला भरपूर प्रमाणात शारीरिक तसंच मानसिक लाभ मिळतात.

कोरोना विषाणू रुग्णाच्या फुफ्फुसांवर हल्ला करतो. त्यामुळे श्वास घ्यायला त्रास होणे हे महत्वाचे लक्षण आढळते. योगासन आणि प्राणायाम माध्यमातून दुबळी झालेल्या फुफ्फुसांना सक्षम बनवले जाते. अनेक योगांबरोबर अनुलोम-विलोम, सूर्यभेद, भ्रसारिका, कपालभारती या प्राणायामामुळे फुफ्फुस कार्यक्षम आणि मजबूत बनतात.

शुद्धिक्रिया

जलनेती केल्याने श्वसनमार्ग स्वच्छ होऊन एलर्जी तसेच संसर्गापासून बचाव होतो. कपालभातीच्या अभ्यासाने श्वसन मार्गातील अडथळे दूर होतात. श्वसनास त्रास होणे हे कोरोनाचे मुख्य लक्षण असल्याने शुद्धिक्रिया नियमित केल्याने श्वसनमार्गत कोणतेही अडथळे येत नाही म्हणून शुद्धिक्रिया महत्वाची आहे.

प्राणायाम

भस्त्रिका प्राणायामाने शरीरातील घटक पदार्थ श्वासावाटे निघून जातात. दीर्घ श्वास केल्याने फुफ्फुसांची क्षमता वाढते. उजायी अनुमविलोम,भ्रामरी प्राणायाम मन शांत करण्यास हि लाभदायक असते. फुफ्फुसांची कार्यक्षमता वाढवत असल्याने जोरून काळात प्राणायाम उपयुक्त ठरत आहे.

ध्यान

रोज ध्यान केल्याने चिंता, काळजी, नैराश्या दूर होऊन मनोबल उत्साह आणि शारीरिक मासिक ऊर्जा वाढते. त्यामुळे सद्या कोरोग्रसन ध्यान धारणा केल्याने त्याचे मानसिक आणि शारीरिक आयोग्य सुधारण्यास ध्यान धारणा उपयोगी ठरते . आणि म्हणूच कोव्हिड सेंटर मध्ये कोरोनाग्रस्तांसाठी ध्यान धारणा योगांध्यासाचे धडे दिले आहे आणि त्याचे सकारत्मक प्रिंटही दिसून येत आहे.

योगनिद्रा

शरीराला आणि मनाला पूर्ण विश्रांती मिळते. विचलित घटकांपासून सावरण्यासाठी योगनिद्रा हा एक उपयुक्त घटक आहे. योगनिद्राही हि कोरोनाग्रस्तांसाठी महत्वाची आहे.

कपालभाती प्राणायाम करण्याचे फायदे

- फुफ्फुसांची क्षमता सुधारण्यास मदत मिळते.
- श्वसन यंत्रणेत अडथळा निर्माण करणारा कफ देखील कमी होतो.
- श्वसनाची प्रक्रिया सुरळीत सुरु राहते.
- यामुळे शरीरावरील सूज कमी होते.

कोरोना काळात (योगाची) जनजागृती करण्यास पोस्टरचा वापर

कोरोना सारखा महामारीचा हा अचानक आलेला रोग नागरिकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात संभ्रम निर्माण करणारा ठरला आहे. अशा या अचानक उध्दभवलेल्या आरोग्य समस्याबाबत जनजागृती करण्यासाठी सोशल मीडिया, न्यूज चॅनल, वृत्तपत्र याच बरोबर पोस्टर या माध्यमांनीही महत्वाची भूमिका बजावली आहे. पोस्टर हे प्रभावी माध्यमाचा वापर करून सरकारने कोरोना बाबत दक्षता घेणारे पोस्टर जागोगागी लावले गेले. त्याचबरोबर योग साधना कोरोना काळात कशी महत्वाची ठरते याबाबत जनजागरुती करणारे पोस्टर लावले गेले. 'स्वच्छता तसेच सतत मास्क चा वापर करा' असे संदेश देणारे पोस्टर जागोजागी लावले गेले. 'गर्दीत जाणे टाळा घरी राहा सुरक्षित राहा. असा आशयाचे पोस्टर मोठ्या प्रमाणात लावले गेले.

कोरोना योद्ध्यांचे डॉक्टर, नर्सस, सफाई कर्मचारी यांच्या बदल कृतज्ञता व्यक्त करणारे पोस्टर लावले गेले. संसर्ग झाल्यास त्वरित नजीकच्या सरकारी इस्पितळात जाण्याचे संदेश देणारे पोस्टर हि गावोगावी सर्वत्र लावण्यात आले. 'कोरोना दक्षतेबाबत योग साधनेचा संदेश देणारे योग गुरु रामदेव बाबा याचे पोस्टर लावण्यात आले. 'प्राणायाम केल्याने कोरोनाचा सामना करणं सहज शक्य असल्याने प्राणायाम करा असा संदेश देणारे पोस्टर होते. 'आंतराष्ट्रीय योग्य दिनानिमित्त कोरोना काळात योगाचे महत्व पटवून देणारे पोस्टर सर्वत्र पाहायला मिळाले. 'पंतप्रधान मोदी यांनी आंतरराष्ट्रीय योग दिवशी दिलेला संदेश पोस्टर द्वारे पाहायला मिळाला.' कोरोना हा श्वसनाचा रोग असल्याने त्यास प्राणायाम सारखा उत्तम व्यायाम नाही असा संदेश पंतप्रधानांनी जनतेस दिल्यानंतर सर्वत्र पोस्टरच्या माध्यमातून सोशल मीडियातून हा मॅसेज नागरिकांपर्यंत पोहचवला गेला.

जनजागृती करण्यात पोस्टरची महत्वाची भूमिका

पूर्वीच्या काळापासून प्रचलित असलेला जाहिरात प्रकारातील पोस्टर हा प्रकार आहे. पूर्वीच्या अगदी हाताने सर्व रंगकाम वगैरे करून पोस्टर तयार केले जात होते. सिनेमा नाटक यांच्या जाहिरातीसाठी पोस्टरचा फार मोठा सहभाग असायचा. तसेच समजात जनजागृती करण्यासाठी हि पोस्टर महत्वाचे असतात. आकारने होर्डिंग फ्लेक्स पेक्षा लहान आणि कमी खर्चिक असल्याने जागृतीसाठी याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. एखाद्या रस्त्यालगत असलेली भीत किंवा महत्वाच्या चौकाच्या ठिकाणी हे पोस्टर लावून यातील संदेश नागरिकांपर्यंत पोहचवला जातो. मात्र आताच्या काळात हातावर रंगकाम करणारे पोस्टर मागे पडून आता डिजिटल पोस्टर आले आहे.

पोस्टरचे काही प्रकार

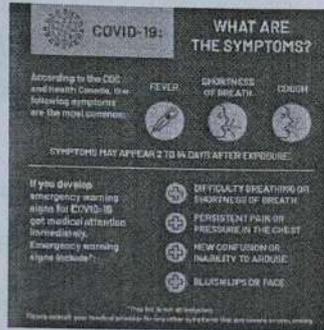
१) रोल-अप पोस्टर

सर्वात सामान्य पोस्टरचा प्रकार म्हणजे रोल-अप-पोस्टर, हे बहुतेक वेळा मुद्रित केले जाते आणि रोल केलेले अप (संरक्षक कव्हरमध्ये) वाहतूक केली जाऊ शकते. हा एक सोपा आणि सर्वात आकर्षक मार्ग आहे.

२) मॉड्यूलर पोस्टर

मॉड्यूलर पोस्टरमध्ये ए४ किंवा ए३ स्वरूपात भिन्न सिंगल पृष्ठे असतात. एका पिन बोर्डवर व्यवस्था केली जाते. त्याचे फायदे असे की पोस्टर सहज तयार केले जाऊ शकतात. तसेच वाहतुकीत देखील केले जाऊ शकतात. या व्यतिरिक्त, या प्रकारच्या पोस्टरसाठी सुसंरचित मजकूर किंवा प्रतिमा ब्लॉक आवश्यक आहेत.

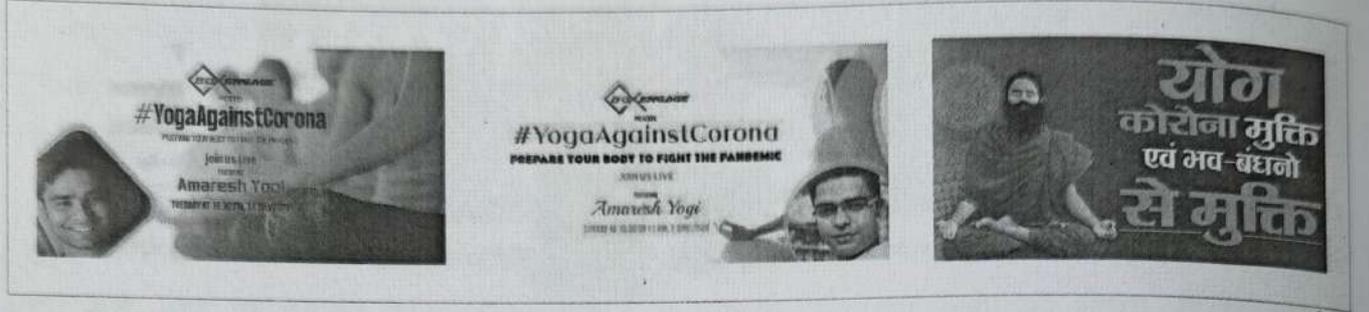

३) डिजिटल पोस्टर

विशेष प्रकारचे पोस्टर डिजिटल असतात. व ते मुद्रित नाहीत परंतु प्रक्षेपित आहेत. म्हणून एखाद्यास योग्य प्लॉटरची आवश्यकता नाही हे पोस्टर अधिक आकर्षक असतात.

कोरोना काळात कोरोना विषाणूवर मात करण्यासाठी योग साधना महत्वाची असणारे पोस्टर लावले गेले तर प्रायव्हेट योग क्लासेस घेणाऱ्या योगगुरूंनी ही पोस्टरच्या मध्यातून कोरोनावर योग वीजय मिळवू शकतो. असे पोस्टर लावून योगाचे महत्त्व पटवून दिले. योगगुरु रामदेव बाबा यांनी कोरोनासे मुक्ती योगसाधना असा आशयाचे असे पोस्टर लावले गेले. योग साधना कोरोना विषाणूला मारक ठरणारी आहे हे सांगणारे प्रायव्हेट योग क्लासेसची पोस्टर द्वारे केलेली जाहिरात.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्राणायाम आणि ध्यान करून कोरोनावर मात करण्याचा संदेश जनतेस दिला आणि हा संदेश नागरिकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी पोस्टरच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात वापरले गेले.

निष्कर्ष

पूर्वीपार चालत आलेले हे जनजागृती प्रसिद्धीचं माध्यम म्हणून पोस्टर ला ओळखले जाते. पोस्टर हे कमी खर्चीक असून ते जनमानसात सहज पोचणारे माध्यम आहे आणि म्हणूनच कोरोनाच्या काळात जनजागृती करण्यासाठी महानगरपालिका, राज्य सरकार याकडून तसेच सामाजिक संस्था यांकडून मोठ्या प्रमाणात पोस्टरचा वापर करण्यात आला. योगाचे कोरोना काळात ले महत्त्व पटवून देण्यासाठी हि पोस्टर माध्यम प्रभावी ठरले आहे.

संदर्भग्रंथ

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Poster>
2. <https://www.newindia>
3. <https://www.google.co.in/>

Review of Research

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 7 | Issue - 10 | July - 2018

5.2331(UIF) 2249-894X

USING TYPE INNOVATIVELY **Examples and analytical study with** **reference to print design**

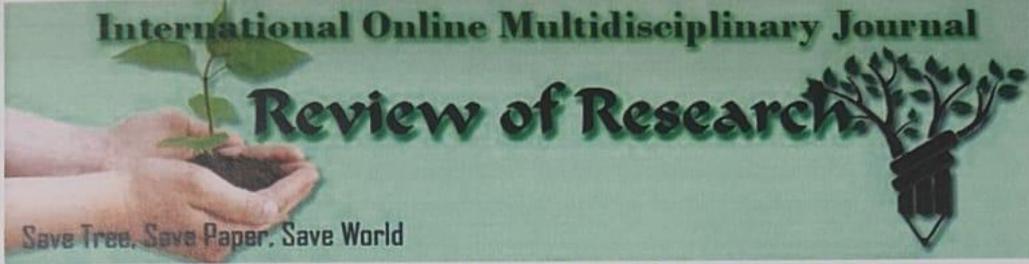
Prof. Dr. Pallavi Meshram

Prof. Dr. Pallavi Meshram

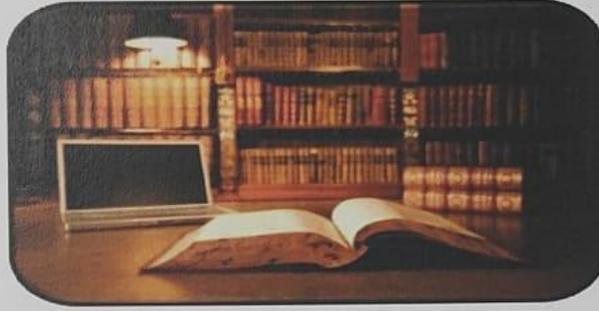
Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune.

ABSTRACT:-Typography is a fundamental part of advertising, without which we can't imagine the world of advertising. The fonts that we choose have an impact on our readers, whether in different Medias like Logo, Brand design, Press, Magazine design, Web design and 3D design. Often without even realizing it,

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.2331(UIF) Vol.- 7, Issue - 10, July-2018

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	राजस्थान में स्थित मूक बधिर विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों के समायोजन का अध्ययन डॉ. मीना सिरोला , अन्नपूर्णा शर्मा	1
2	मध्य प्रदेश एवं सीमावर्ती राज्यों मे वर्ष 2011-12 एवं 2014-15 में उच्च शिक्षा संस्थानों में विकास दर का अध्ययन मनीष तिवारी , सरोज जुनघरे	8
3	माथाडी कामगारोंच्या मनो-सामाजिक आधिक समस्यांमध्ये समाजकार्य हस्तक्षेपाची गरज (एक दृष्टीक्षेप) प्रा. डॉ. लक्ष्मीकांत देशपांडे	14
4	साहित्यिक मूल्य एवं बाज़ार वाद-महासमर की पृष्ठभूमि में -विश्लेषण मंजू अरोरा	20
5	१८५७ च्या उठावातील खान्देशाचे नेतृत्ववीर खाज्या नाईक गायकवाड पोपट काशिराम	25
6	Study On Emotional Intelligence And Its Effects On Soft Skills Among Higher Secondary School Students In Malappuram District. C. M. Thaslim And Mrs. J. Vanitha	30

7	Effectiveness Of Drama Method Of Teaching And Achievement In Learning English Language Among Standard Nine Students At Coimbatore District D. Geetha And Freison K. Thomas	34
8	Teachers Attitude Towards Teaching Program And Its Influence On Academic Achievement Of Their Students Monichen T. M. And Dr. K. Eagavalli	40
9	Effectiveness Of Using Videos Of Teaching And Achievement In English Language Of Standard Nine Students Mrs. Nalinilatha And V. M. Jinosh	45
10	Using Type Innovatively Examples And Analytical Study With Reference To Print Design Prof. Dr. Pallavi Meshram	50
11	Measuring Stress Among The Police Officers: A Micro Study Rameshkannan R. , Dr. S. Alamelumangai And Dr. Syed Umarhathab	58
12	Multimedia Awareness Among Prospective Teachers Sajithlalraj S. T.	65
13	Marta, The Patience Incarnate, In Gabrielle Roy's <i>Garden In The Wind</i> Sophia Cruz	68
14	Dukkha In Our Daily Life Tran Thi Thuy Hang	72
15	Professional Ethics Of Teachers Among Higher Secondary School Teachers In Coimbatore District Xavier Sebastian And Mrs.Nalinilatha	77

USING TYPE INNOVATIVELY

Examples and analytical study with reference to print design

Prof. Dr. Pallavi Meshram
Associate Professor, Bharati Vidyapeeth's
College of Fine Arts, Pune.

ABSTRACT

Typography is a fundamental part of advertising, without which we can't imagine the world of advertising. The fonts that we choose have an impact on our readers, whether in different Medias like Logo, Brand design, Press, Magazine design, Web design and 3D design. Often without even realizing it, readers react psychologically to the appearance of a text.

Typography involves everything from typeface choice (including leading, tracking and kerning) and the color palette to layout and design integration. It can make or break the overall effectiveness of any communication message and directly impacts audience perception, interest and level of engagement. To deliver your message successfully, you need to choose typefaces that bridge the gap between your graphics, your text and your objective.

The written words still has tremendous power to move people and influence ideas, and sophisticated use of type makes this influence stronger and more powerful. This paper traces about the capability of type using it differently along with Examples and analytical study with reference to print design.

KEY WORDS : *Typography , fundamental part of advertising , influence stronger.*

INTRODUCTION

Typography is not only selecting a good type but is the art and technique of arranging type, designing type, and modifying type. Types are created and modified using a variety of illustration techniques. The arrangement of type involves the selection of typefaces, point size, line length, leading (line spacing), adjusting the spaces between groups of letters (tracking) and adjusting the space between pairs of letters (kerning). And creation of a innovative typographical design involves contrasting faces, varying leading, integrating image into type, position and placement of type, shaped text type, expressive type, abstract type and many more such options.

This paper focuses on how the components can be assembled or composed: the mechanics and poetry of structure.

USING TYPE CREATIVELY-

Here follows how to use type innovatively while paying attention to shades of typefaces for mixing them appropriately. Type can be wonderfully communicative element in design. The single choice of a font can indicate silliness, seriousness, a staid outlook, or conservative or contemporary attitudes. Aside from these obvious associations that designers become more familiar to, the treatment of a font's size, weight, colour, texture, slant, edges, and background can also be used by a skilled designer to communicate.

There are innumerable ways to use type no doubt all designers must find their own personal style of creating and interpreting with type. But it is necessary that designers begin with a concept before they embark on manipulating type creatively. The concept, or idea behind the design of a logo or headline, will determine which creative option a designer selects as appropriate for the given problem. Using type gimmicks to cover up a lack of ideas results in poor designs. If you start with a concept either from the text or from your interpretation of the message, you will make sound choices in your type.

The written words still has tremendous power to move people and influence ideas, and sophisticated use of type makes this influence stronger and more powerful. Now, while you're planning which font you'll use for the next revolution, let's consider a few option specifically of press / magazine layout of using type creatively.

CONTRASTING FACES

Contrasting various faces can be as simple as contrasting style of an italic version of a serif face with the Roman version of the same face. Or you can contrast the weight of the face as well as the style, so that you would contrast a serif, light, italic face with a serif bold Roman face. Then you can contrast the structure of a face so that you would use a san serif, bold, Roman font contrasted with a serif, light, italic font for maximum contrast.

Contrasting the style, structure and weight of fonts while maintaining harmony, accentuates the characteristics of each font. The light, italic font looks lighter next to a bold, san-serif font, especially if it is printed in a lighter colour. You can also choose two contrast type that was created in different eras, so that you could contrast a detailed illuminated cap with a computer generated, dot-matrix font. You can even contrast type that is of different languages if you have the right audience, such as Hindi script with a word in English. You can contrast the width of typefaces, so that you would see a tall condensed serif font with an extended font. In addition, if you use different spacing for these fonts, you could tightly kern the extended font, and letter space out the condensed font.

Why is contrasting type an effective way to use type creatively? Well, when you place two radically different fonts next to each other, you call attention to the inherent differences in the font, their appearances, and their impact on the viewer. You can often use contrasting type to show two different sides of an issue or two faces of a person, etc.

Image No.1 OPTIMUM HEALTH, a fitness center ad is done with the help of contrast in faces – Serif and san serif fonts

The use of contrasting typefaces adds an unexpected element to the work, as well as sets up a very interesting typographic rhythm, or in this case syncopation. The above OPTIMUM HEALTH, A FITNESS CENTER ad is done very creatively with the help of contrasting type. The way 'f' 'a' 't' alphabet's express the base line 'when your desire lies somewhere in between'. Without contrast the design might be pale,

USING TYPE INNOVATIVELY

monotone and predictable. Contrasting faces force the designer to look longer and harder for just the right face rather than setting for something ordinary. Remember the font should only contrast if it's appropriate to the client's message.

Vary Leading – Rhythm

Leading, along with the point size and the boldness of the font, creates typographic density on the page. A bold font heavily leaded will appear lighter than a light font set solid. Leading can create a very consistent rhythm on the page, as if to the beat of music. You can also turn type 90° on the page for effect, or interweave the lines of type from various angles. You can screen large type in the background of text type, or you can reverse lines of type out of black bars – or combine some of the above ideas.

Varying the leading of a selection of text copy sets up a visual rhythm on the page as the lines define white areas between them. If you vary both the leading and the weights of the lines, you can create visual poetry with the type, calling for emphasis or delicacy as required in the text. Varied leading is appropriate in all settings of text, but for clients willing to take a few risks to get noticed, it might be an interesting twist. Varied leading can be used to reflect the effect of an earthquake or a bomb, or to represent the passage of time, steps leading somewhere, the loud sound coming from speakers, or the type that is dropping to build the foundation of a house.

Image No. 2 Public awareness ad for save water shows - vary both the leading and the weights of the type

REPLACING A LETTER WITH AN IMAGE

You can use an image to replace one letter of a headline or a logo. This can be effective because it combines type and image into one element, but you should not compromise readability in such a design. In order to be successful in transposing an image into the design, you first have to ascertain that the image and the letter have roughly the same shape for example, using a coin to replace an 'O' in a word. Then size the image so that it relates to the scale of rest of the type in the word.

Although this is a simple design solution, it can be extremely effective in the immediacy of its interpretation. You may want to try to match the stroke weight of the letters with the stroke weight in a line drawing that you create to replace a letter in a logo. Likewise, the curves and angles of the font can relate to the curves and angles in your drawing of an image to replace a letter. The replacement works best when the weights of the characters and the drawing are coordinated.

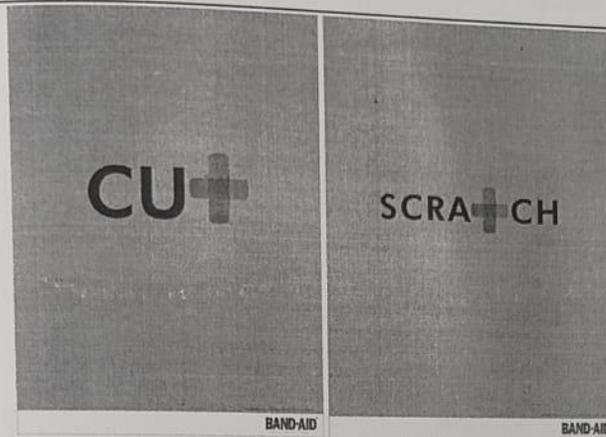

Image No. 3 Press ad series Band-Aid - Using a Band-aid strip to replace a 'T' in a word

Shaped text type

Shaped text is typeset to form a silhouetted image, such as a horse, a road, a fence, or a lamp. The shape that you choose should logically relate to the text copy. The connection should be evidently clear, so that the reader puts it all together. By using different weights of type, some computers can even represent a person's face, in pretty accurate detail. Type can be used as the bow and arrow head in an article on bow collecting. (It could even be used as the line of the arrow as well!) It can be shaped like a sail full of wind for an article on the America's Cup, or shaped like the milk in a glass for an article on the dairy industry. Etc. There are no limits to the possibilities as long as designers are creative in their thinking and remember that the type, above all else, should be readable and easy for the reader to follow.

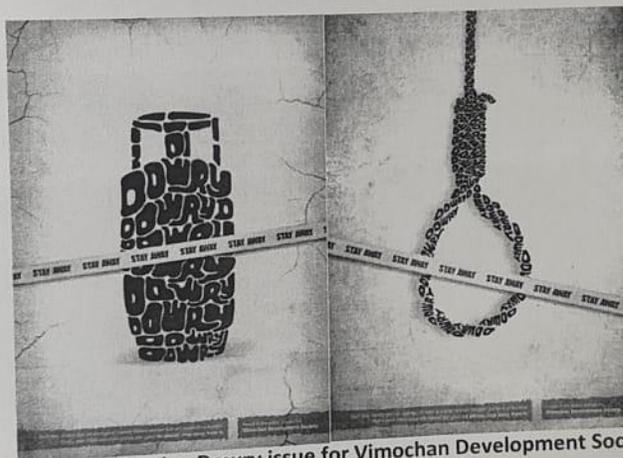

Image No. 4 Press ad series focusing Dowry issue for Vimochan Development Society - Shaped text is typeset to form a silhouetted image

Active type

Active type is the antithesis to stable or restrained type. I think of active type as letters that run and jump and play all over the page... with just one little problem: It still has to be readable as a headline or subhead. Active type can incorporate letterforms that you've made up yourself or letters from many different sources... but it should not resemble ransom note lettering, unless that's what you're after. Active

type can be used to describe an amusement park or a new kid's toy. Active text type curves and swirls and appears to move: it does not just sit there boring on the page.

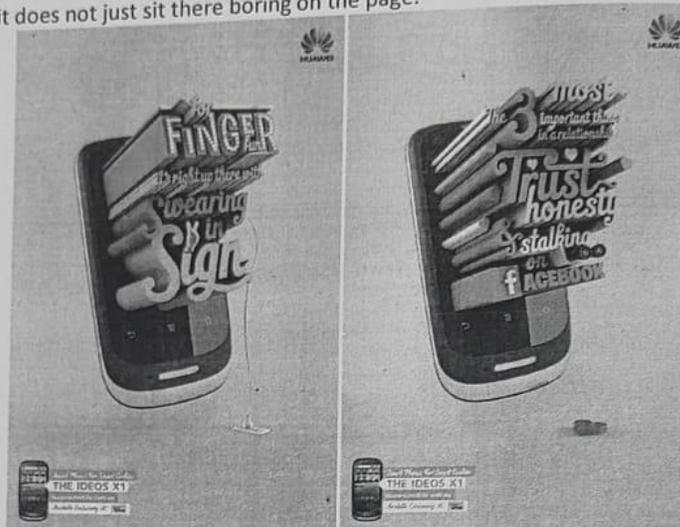

Image No. 5 Press ad series for a mobile company – types are popping out of the page is good example of active type

Expressive type

Expressive type is a bit harder to define than the others. Expressive type conveys the emotive quality of the message in the text. In a story on death dying, for example, expressive type could take many different turns, depending on the attitude of the article. It could be somber and depressing, upbeat and enlightening, or dark and oppressive, it could incorporate a tunnel with light at the end. Expressive type is very closely related to the intent of the copy, and is used to convert the view of the author into a visually appropriate typographic solution.

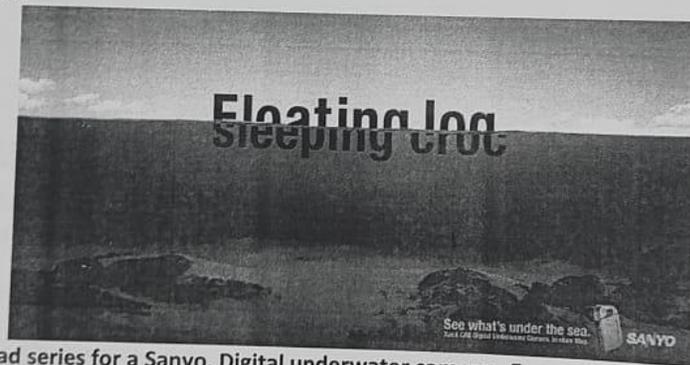

Image No. 6 Press ad series for a Sanyo, Digital underwater camera –Expressive type conveys the emotive quality of the message

Integrative type or image into type

Images can be integrated into type by placing an image into a headline in place of a character of type. It is sometimes challenging to find the right image that reads as the letter as well as the image, but the effort can bring the type and image together so that they reinforce one another. The intent of the words of

the headline should reflect the sense of the image as well. They should clarify the intent rather than fight one another or simply be redundant.

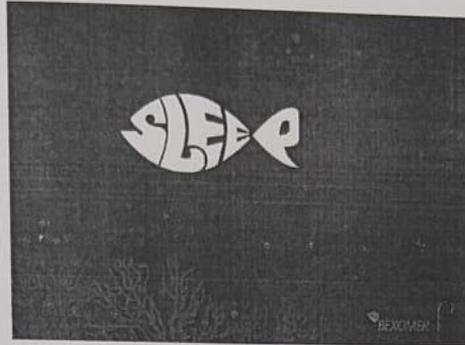

Image No. 7 Press ad series for 'Bexomer'- sleeping pills - Type is turned into image.

An image can be turned into type by cutting the letters out of the image, so that the only areas of the image that you see are those areas that fall where the characters are. Above press ad for BEXOMER is a good example of the same. Images can be incorporated into the counter form of letters and they can be placed into areas between letters or in a place of the dot on an 'i' for example. If you can free yourself from predictable expectation of type, the options are enormous.

ABSTRACTED LETTERFORMS

Abstracted letterforms can be created from your own imagination or manipulated from objects in the article, or letterforms from a particular typeface that you distort. When you create type out of physical or edible objects, make sure that you can photograph or illustrate them easily. Letterform that you make up can be as abstract and unusual as is appropriate for the subject matter. Type that you distort can be stretched, curved, curled, twisted, flopped over or graded for effect. Always remember that these creative, innovative ideas should be grounded in something that's in the text of the article or the intended message of the piece or they won't make sense to the reader. Innovation in type for the sake of novelty alone is a poor design choice and often smacks of a new designer. In type solutions, the designer must always have an idea that is visually represented with type.

Image No. 8 Press ad series for Berger King, restaurant – Abstracted letterforms can be a very innovative design solution

Type as an image

Type is also used as a symbol or icon that speaks more through its visual representation than the meanings of the constituent letters, although, of course, the fact that the letter may mean something gives an added significance to such an image. Below there are some examples for the same. Logos are also a

USING TYPE INNOVATIVELY

common example of this. How do we associate a logo with a company? Is it through its visual statement or the letters that comprise it? [10]

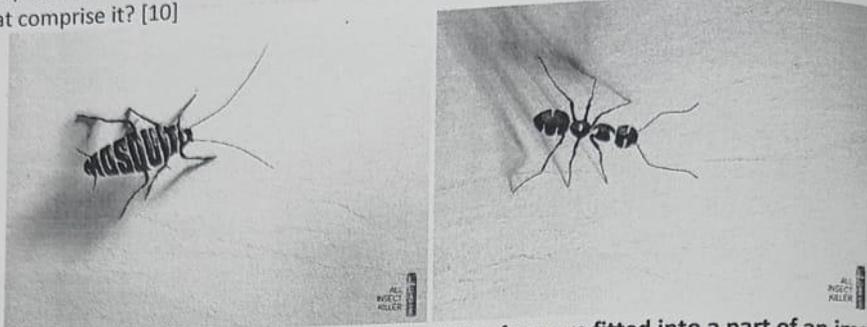

Image No. 9 Press ad series for a insect killer –letterform are fitted into a part of an image

Type in an innovative placement

Earlier, we have seen type can be used creatively in various ways by manipulating type, abstracting an letterforms, creating contrast in weights, leading, size, colour of type, replacing of a type instead of an image, shaped text, integrating type and so on. We can play with type in numerous ways to create an outstanding layout. Besides it, a simple type can also generate a different impact to the layout. Here fonts are kept simple without manipulating it so much but placement of font in such an innovative way that it becomes exceptional. Here are some examples of the same. Positions of the type are a bit different. This different application generates some kind of brainteaser, and these layouts become outstanding.

Image No. 10 Press ad series for Copper Point, Indian dining restaurant –‘NOTRH-SOUTH, EAST-WEST’ words are placed differently for Indian fusion food festival

Emotional, psychological impact through typography

When we talk about advertising, it has significant impact on viewers both visually and psychologically. Different colors, forms, layouts and compositions put together varying psychological effects on the viewer. At the same time typography also create an emotional, psychological impact on the viewer. So far, we have addressed type primarily in relation to its principle function; using letters to communicate words. But here we are going to explore the power of typography. Use of type in a very different manner, which can create magical impact on viewer that even pictorial, cannot do. Here are some examples to demonstrate the same.

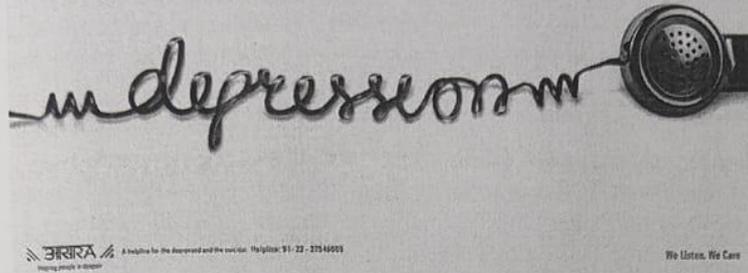

Image No. 11 Aasra Suicide Prevention Helpline: Depression You'll notice the clever use of visual pun, this is an ideal way for a print ad to say everything in just one image.

CONCLUSION

Typography plays an important role to create an effective advertising design. Typography is a fundamental part of advertising, without which we can't imagine the world of advertising. Typography is a versatile medium, conveys a clearer and more focused message, enhances intellectual reasoning and comprehension skills, and allows for more creativity in design.

Typefaces are one of the most important, yet underappreciated, elements when it comes to creating incredible designs. While most people think about the aesthetic of their design, color choices, and functionality, few people think about the ability of typeface – on its own – to convey a message. Fonts make up words but they are communicators themselves, and the font choice you make can either make or break your communication. Using typography in an inventive way can result in much more creative solutions. Typography is the vehicle through which we communicate tone of voice, age, gender, emotion—and it can be easily manipulated. Visual characteristics of the font *do* speak louder than words.

BIBLIOGRAPHY

1. Gavin Ambrose / Paul Harris, The fundamentals of typography
2. G. M. Rege, Advertising art & ideas
3. Phil Banes & Andrew Haslam, Type & typography
4. Caroline Barfoot / Ken Burtenshow / Nik Mahon, The fundamental of creative advertising
5. Communication arts – Visual typography - MAY/JUNE 2007

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

Associated & Indexed by EBSCO, USA

ISSN 2249-894X

Impact Factor : 5.2331 (UIF)

Review of Research

This is to certify that our review board accepted research paper of Dr./Shri./Smt.: *Prof. Dr. Pallavi Meshram*. Topic:- *Using Type Innovatively Examples and analytical study with reference to print design*. College : *Bharati Vidyapeeth's College of Fine Arts, Pune*. The research paper is original & innovative it is done double blind peer reviewed. Your article is published in the month of *July 2018*.

Laxmi Book Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India
Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435
e-Mail: ayisrj2011@gmail.com
Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi
Ashok Yakkaldevi
Editor in Chief

Review of Research

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 7 | Issue - 10 | July - 2018

5.2331(UIF) 2249-894X

CHITRAKATHI

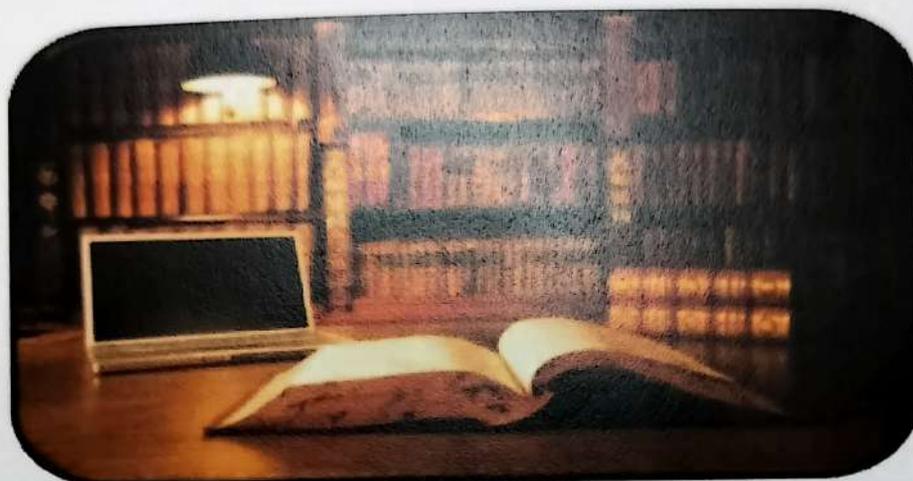
Prof. Bhalerao Sanjay J.

Prof. Bhalerao Sanjay J.

Assistant Professor, B.V. College Of Fine Arts, Pune.

ABSTRACT:- According to Indian literature Kamasutra and Shani there are 64 types of art forms including dance. But painting, sculpture, drama, music and literature are collectively called Lalitkala. Remaining art forms merge from these

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	Chitrakathi Prof. Bhalerao Sanjay J.	1
2	Gram Swaraj In India: The Idea Of A Full Fleged Body Of Panchayati Raj By The Constitution (73rd Amendment) Act, 1992 Dr. Anup Maji	5
3	A Study On Corporate Entrepreneurship Prof. Deshmukh Megha N.	11
4	Lab Scale Applications Of Melanin Pigment Of <i>Streptomyces</i> For Printing And Dyeing Of Wool Fabrics. S. S. Gare, U.S. Patil and S.W.Kulkarni	19
5	Community Participation Of Tribal Women In Andhra Pradesh Dr. D. Ramana	24
6	Decision Making Status Of Women In Tea Gardens: A Case Study Of Terai Of Jalpaiguri District Of West Bengal Nanigopal Kapasia and Prof. Sushma Rohatgi	28

CHITRAKATHI

Prof. Bhalerao Sanjay J.

Assistant Professor, B.V. College Of Fine Arts, Pune.

PREFACE

According to Indian literature Kamasutra and Shani there are 64 types of art forms including dance. But painting, sculpture, drama, music and literature are collectively called Lalitkala. Remaining art forms merge from these five and hence they get their importance.

Amongst this, poetry and painting comes under audio - visual art, whereas sculpture comes under visual and touch, drama comes under performance art and music under audio. To enjoy visual and performance art one has to use the sensory organs like eyes, ears and touch (skin). When more than one sensory organ is used to appreciate a particular art, it is noticeably seen that the artist as well as the viewers enjoy the art to the fullest. If the idea or thought put forth by the artist reaches the spectator then one can say that the task or the art is accomplished.

“Chitrakathi” is one of the traditional art form which includes art , music and performance, this is the reason it appeals the viewers, where the art, artist and the viewers interact with each other at the same time.

In this new media or contemporary art period, where new experiments are being evolved or invented, traditional art should not be neglected. Because of this traditional art our culture and art is preserved. This reflects our society and history. This is why we should focus on this subject.

ABSTRACT

India possesses a huge tradition of diversified art forms. Cave paintings, Ajintha painting, Pal-jain, Minjature, Kalighat, Madhubani, Tanjavar painting styles similarly among Tribal Art forms Saora, Gaud, Paura, Pradhan, Warali and Chtrakathi are some to mention. Some art forms are famous but some in spite of their superior styles have not reached out to people. Chitrakathi is one of those arts!

Chitrakathi.. In spite of being tribal art form; is developed in skills and in thought process to great extent. Special efforts can be taken to be preserved and to make it reachable for coming generations to study.

KEY WORLD : *Chitrakathi, Kathi or Katha Pothi, Puranas, Pinguli, Thakkar tribe, Paithan, Leather shadow puppets.*

WHAT IS CHITRAKATHI :

Chitrakathi Paintings (Maharashtra) These paintings which are around 300- 400 years old are called Chitra(picture)-Kathi or Katha (story) in which stories of the Ramayana, the Mahabharata and **Puran** are depicted on handmade paper using natural colours. It's an almost extinct art form practiced by the Thakkar tribal community of Maharashtra. Chitrakathi artists are a community of migrating story tellers found all

over Maharashtra and some parts of Andhra Pradesh and Karnataka. They made a series of single sheets of paintings. All paintings belonging to one story were kept in a bundle called pothi.

This practice played a very significant and interesting role during the period between the 17th and 18th centuries. A time when neither cinema nor theatre was known, Chitrakathi was a famous form of art. Chitrakathi is usually performed on festive occasions in the village temples of the Konkan region in Maharashtra. The oral narratives of Chitrakathi, inspired from texts like Ramayana, Mahabharata and Puranas, are performed in a keertan-like style using folk instruments like the dholki and the veena, accompanied by hand-made paintings portraying characters and events from the texts. The Naayak, or the lead performer, is assisted in the performance by two to three co-artists. Chitrakathi is unique combination of performing and painting complements each other.

HISTORY :

Pinguli was an area designated by the rulers of Sawantwadi for the Thakkar tribe who were nomads by origin and believed that they were the "secret service agents" to the ruler of Sawantwadi almost 300 years ago as well to Shivaji Maharaj. This seems the only logical reason for the Thakkars to be allotted a permanent area to settle down in Pinguli.

R.V. Russel in his book "The Tribes and Castes of the Central Provinces of India" mentions these nomads. The book was commissioned by the British in the year 1916," explaining that research also shows that when Shivaji Maharaj and his entourage went on a hunting trip deep in the jungle, he heard some people singing. On further enquiry, it came to be known that a nomadic tribe was reciting stories of the Ramayana. On his return Shivaji ordered the chief of that tribe to be brought into court to enquire about these people. The leader of this tribe informed the court that they were Thakkars, a nomadic tribe and painted pictures on leaves with lime and soot from oil lamps that tell tales of the Ramayana. This was a way to familiarise the tribe with the epic and also provide a source of entertainment, after a hectic day of travel. The pictures were accompanied by songs and music, from rustic instruments to keep a captive audience and impart stories with morals.

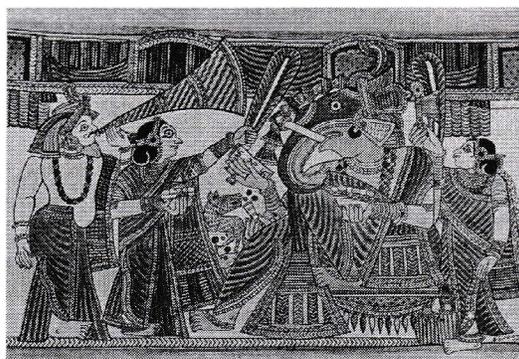
Shivaji Maharaj was enchanted with them and issued a public notice stating that during the time of Dussehra, the Thakkars will perform in the outer area of the Hindu temples. Not to cause any outrage among the learned Brahmins and priests of the community, he ordered that the performance be held after the temple closes, until it reopens the following day. The Thakkars held centre stage all night. They showed pictures that they painted and recited relevant stories, often breaking into song. Thus the format of combining "Chitra" — the picture and "Katha" — the story was born.

Since the Thakkars were also bards, they visited the nooks and corners of the villages. They were officially appointed as official spies Shivaji and later by the Sawant Bhonsales of Sawantwadi who even allotted them some land in Pinguli near Kudal village — a reward for having supplied information for a major battle that the Bhonsales fought in that period. Later these very bards were shunned as beggars.

STYLE OF PAINTING OR TECHNIQUE:

Pinguli and Paithan are two different streams in Chitrakathi which hold completely different styles of painting. In Pinguli style paintings are hand painted on handmade paper. The Chitrakathi paintings were done on handmade or mill made paper of dimension approximate 22cms X 42cms to cater the need of storytelling to a small audience of around 20 to 30 people. But the real demand of the style being extinct we chose to stretch our canvass a little further to a dimension of 53 cms X 73 cms and all the artists worked on their stories displaying them in six to eight paintings each. Being an experimental project the fragments of the stories were done.

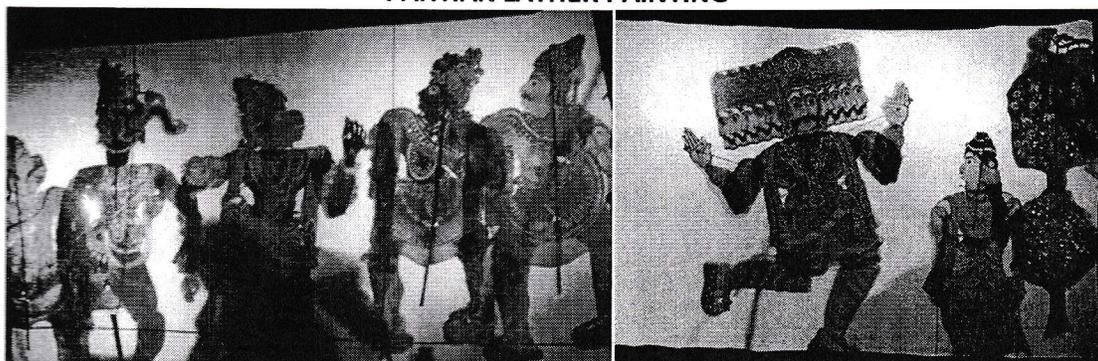
PINGULI PAINTING

The Chithrakathi paintings of Paithan resemble the structures of the leather shadow puppets and were done using natural pigments. However they opted to go in for the market available watercolour or gouache paints.

The 'Chithrakathi' is a picture of storytelling tradition and as a complimentary to the visual, narration and singing goes on to elaborate the story to give a complete form. Even after the pictures were painted the narration part of the tradition had to be completed for which we approached.

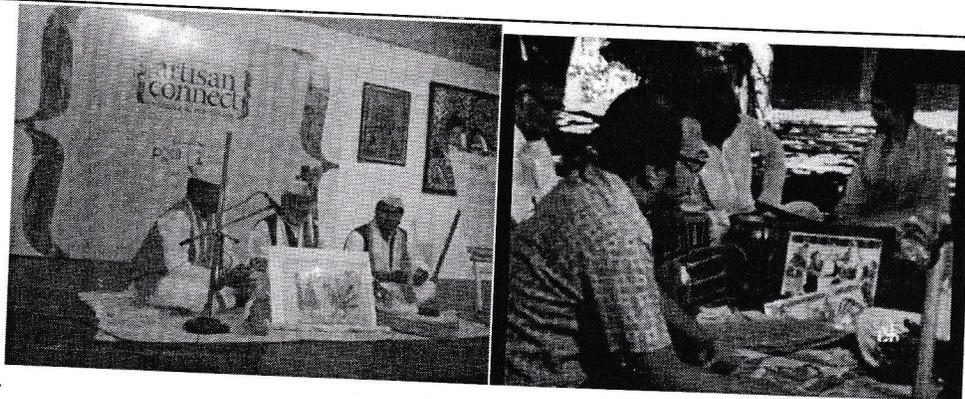
PAITHAN LATHER PAINTING

These paintings deal with 74 stories and are in typical size (30x40 cms), mainly covering the two epics Ramayana and Mahabharata along with the popular tales from the Vetala-Panchavishi and Chhalchandru Akhyana. Paithan in the 17th century was the main place of a peculiar folk style of painting, with remarkable originality and boldness of brush-work. The paintings very likely originated as mementos for pilgrims. The large sizes of pictures were usually used to depict a visual story to the pilgrims. The style in any case is a fusion of the art of the miniaturist with that of the temple muralist and the angularities of the drawing indicate a relationship with not too distant Ellora. The pictures are drawn on hand-made paper and the backside of one picture is stuck to another in such a way that two seem to be front and back.

About the Performers and the Speakers Mr. Ganpat Mase

Mr. Ganpat Mase is a prominent Chithrakathi artist from village Pinguli in Sindhudurg district and belongs to the sixth generation of the Mase family of tribal artist struggling to keep this art form alive. He owns 15 of the 78 surviving sets of hand-painted narratives available in the state of Maharashtra.

CONCLUSION-

Pinguli Chitrakathi though recognized as tribal art form it is quite distinct from regular tribal art. It is not traditionally developed but shows Maratha Dakkhan and Mughal impact on it. Rather it is noticeable that Thakar Tribe has adapted this style so we need to look at this style with different perspective than trying to put it into tribal art characteristics.

The reason behind the distinct style seems to be the contact of this Thakar tribe with Shivaji Maharaj for some special purpose.

Paithan style reflects bright colours and rhythmic lines of Ajantha. That shows any art form develops from social, political and religious influences. That is why For any art form to survive it needs some Royal or local patronage or it takes no time to extinct. The conservation of art should be observed from all levels of society. To help Chitrakathi to survive we need to arrange workshops in school, College, Art college, Government organization, Malls, Art mela, Introduce in art fair, kala mela, shopping mall, yatra jatra etc. to make more and more people aware, make documentary Films, Encourage to people to visit the Pingule If we preserve this art we can hand it over to the next generation.

BIBLIOGRAPHY

- Leather- puppets. Hon. Director, Raja Dinkar Kelkar Museum, 2010
 Devdatta Patnaik 2015, HANUMAN An introductio , Vakils , feffer Simonszs pvt. Mumbai ,
 Kamal C. Aryan, Subhashini Aryan, 2000 Hanuman: Art Mythology and Folklore, Rekha Prakashan. New Delhi
<http://rajakelkarmuseum.com/default/publicat/breviews/bchitra.htm>
<http://qix.sagepub.com/content/17/6/505.abstract>
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/mar.20342/full>
<http://smcs.tiss.edu/chitrakathi-a-folk-art-form/>
<http://www.kvkalpakkamone.tn.nic.in/>
<https://en.wikipedia.org/wiki/Chitrakathi>

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

Associated & Indexed by EBSCO, USA

ISSN 2249-894X

Impact Factor : 5.2331(UIF)

Review of Research

*This is to certify that our review board accepted research paper of
Dr./Shri./Smt.: Prof. Bhalerao Sanjay J.. Topic:- Chitrakathi. College :B.V.
College Of Fine Arts, Pune. The research paper is original & innovative it is
done double blind peer reviewed. Your article is published in the month of
July 2018.*

Laxmi Book Publication

258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India

Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435

e-Mail: ayisrj2011@gmail.com

Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief

ISSN 2277-5730 Volume-VIII Issue-I
Marathi / English January-March-2019

AJANTA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

**AJANTA
PRAKASHAN**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi / English

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	२१ व्या शतकातील महाराष्ट्रीय चित्रकलेतील रंगमाध्यमे व तंत्र डॉ. एस. एस. अंबेकर	१-६
२	ग्राफिटीतील रंग.. डॉ. किशोर दिगांबर इंगळे	७-९
३	अभिनयातील भावनांचे बदलते रंग एक अनुभूती डॉ. जयंत शेवतेकर प्रियंका रामराव जाधव	१०-१४
४	कालिदासीय साहित्यातील वर्णिकाभंग: अन्वयार्थ प्रा. पंकज विश्वास भांबुरकर	१५-१९
५	चित्रकाराची रंगसंहिता : एक अभ्यास श्रीकांत कदम	२०-२४
६	रंगाचे भावदर्शन सुधीर पवार	२५-२८
७	बोधचिन्ह व रंग प्रा. सौ. नयना दत्तात्रय फटकाळ	२९-३३
८	ललित कलेतील विरोध तत्व प्रा. निखील मा. राजवर्धन	३४-३७
९	नाटकातील रंग भावनांचा खेळ डॉ. जयंत शेवतेकर सौ. आरती मकरंद वडोदकर	३८-४३
१०	दृक - विचार प्रसारणामध्ये रंगप्रतिकांचा मानसशास्त्रीय उपयोजन : एक अभ्यास प्रा. डॉ. आशिष गंगाधर उजवणे प्रा. डॉ. हरीष वाळके	४४-४८
११	भारतीय जाहिरातीमधील रंगाचे प्रतिकात्मक व भावनात्मक महत्व सावंत कृष्णा गणपत	४९-५४
१२	भारतीय जाहिरात व रंग इंद्रजित बंगाळे	५५-५८

६. रंगाचे भावदर्शन

सुधीर पवार

प्रस्तावना :

रंग हा लॅटिन शब्द या शब्दापासून बनलेला असून त्याचा अर्थ रंगद्रव्य असा आहे. मुळ रंगात फरक दाखविण्याकरिता याचा उपयोग केला जातो. रंगाचे मिश्रण करून द्रवात मिसळतात. तैलरंग बनवताना रंगद्रव्ये जवस तेलात घट्ट मिसळतात. जलरंग बनवताना रंगद्रव्य पाण्यात मिसळणाऱ्या डिंकाबरोबर अरेविक गम बारीक करून मिस्र करतात. टेम्परा पद्धतीसाठी रंगद्रव्य अंड्याच्या बलकाबरोबर मिसळतात. झाडांच्या मुळापासून फुलांपासून मातीपासून सोपिया माशापासून किटकांपासून रंग बनवले जातात.

तांबडा निळा आणि पिवळा या तीन मुळ रंगांपासून अनेक रंग तयार होतात. रंगाच्या छटा त्यातील प्रकाशाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. तसे पाहिले तर सर्वच रंग मुळतः सुंदर व शुद्ध आहेत. रंगाची शुद्धता किंवा विशुद्धता ही त्याच्या सभोवती असणाऱ्या इतर वस्तूंचे अवलंबून असते. एखाद्या चित्रात शुद्ध रंगाचा एक लहानसा आकार फिक्कट रंगाच्या कितीतरी छटा निर्माण करू शकतो. वातावरण व भाव निर्मितीचे महत्वाचे कार्य रंग करित असतात. शीतल निळसर चांदण्यासारखे विलोभनिय वातावरण तर निःस्तब्ध पांढरी दुपार तर कधी सायंकाळचे केशरी तांबड्या रंगाचे मंत्रमुग्ध असलेले रंग बोलू लागतात. तेजस्वी रंग मन हेलावतात तर गडद ग्रे रंग ध्वनी निर्माण करतात. आपण शांत ऐकले तर रंग बोलू लागतात.

अशाच तीन चित्रकारांच्या चित्रांमधील रंगांचे भाव शोधणार आहोत.

गोषवारा :

चित्रकारांचे इतिहासामध्ये योगदान अमुल्य आहे. चित्रकार रंगांच्या माध्यमातून विषयाचे भावदर्शन घडवून समाजाला देशाला जगाला बऱ्याच विषयांची गोष्टींची नेहमी माहिती होत गेली आहे. चित्रकार हा संवेदनशील सामाजिक घटक असल्यामुळे आजुबाजूच्या वातावरणाचा घडामोडींचा त्याच्यावर मातत्याने परिणाम होत असतो. चित्रातील रंग हे चित्रकाराचे अभिव्यक्ती माध्यमांचे शस्त्र असल्यामुळे समाजातील घडामोडींचे भाव भावनांचे चित्रण त्याच्या चित्रांतून सहज होत राहते. ज्यातून समाजाला आनंद प्रेरणा आणि ज्ञान मिळत असते.

प्रस्तुत लिखाणातून तिन्ही चित्रकारांच्या चित्रातील रंगांच्या माध्यमातून विविध भाव भावनांचे भावदर्शन समजावून घेण्याचा माझा प्रयत्न आहे.

क्लोद मोने

१८७४ टूक प्रत्ययवादी चित्रकारामधील एक महत्वाचा चित्रकार म्हणून क्लोद मोनेचा लौकिक आहे. आधुनिक शैली विकसीत करणारा चित्रकार मानला जातो.

कॅमेऱ्याचा शोध लागून इतरही अनेक क्षेत्रांत औद्योगिक ०ंती कॅमेऱ्याच्या शोधामुळे वास्तववादी चित्रणाचे काम हा कॅमेरा करू लागला. फक्त त्यात ब्लॅक आणि व्हाईट फोटो येत होते. त्यामुळे चित्रकारांनी आपले सगळे लक्ष रंगाकडे केंद्रित केले. मापेक्ष विचार

वाजुला ठेवून डोळ्यांना जे दिवतं ते चितारणं हे दृकप्रत्ययवादी कलाकागांच्या मते महत्वाचे होते. प्रकाशाच्या बदलणाऱ्या स्वरूपाप्रमाणे वस्तुमानाच रंगमय रूपही बदलतं. मृष्टीतील अशा अस्थिर गतिमान आणि रंग संवेदनामुळे प्रकाशमान होणाऱ्या घटकांना आहे त्याच स्वरूपात चित्रमय स्वरूप देण आवश्यक आहे. ही 'इम्पेशनिझम' ची मूळ कल्पना होती.

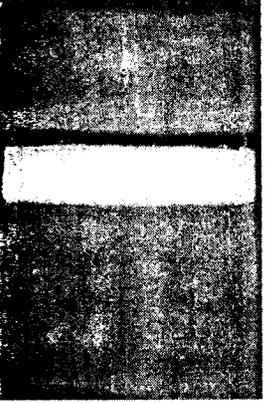
प्रत्यक्ष निर्माणात निसर्ग चित्र काढल्याने निर्माणाशी जवळीक साधने फे श तजेलदार रंगाचा वापर त्यात दिवतो. रंग मिद्धांताचा परिणाम यात छटेच्या मावलीच्या वाजुला शीतरंग जसे जांभळा हिग्वट निळा इ. व प्रकाशाच्या वाजुला उष्ण रंग वापरले

दिसून येतात.

यापूर्वीच्या चित्रापेक्षा लहान चित्रे रचनेत सहजता आऊट डोर पेंटिंग तजेलदार रंग विरोधी रंगाचा वापर मुक्त रंगलेपन ही क्लोड मोनेच्या चित्रांची वैशिष्ट्ये आहेत.

मार्क रोथको

रशियात जन्मलेला अमेरिकेत स्थायिक झालेला 'मार्क रोथको' हा जगातला अतिशय नावाजलेला चित्रकार. जन्माने 'ज्यु' अमल्यामुळे अमेरिकेत स्थायिक झाल्यावर त्याला नाझींची भिती होती. याचा प्रत्यक्ष परिणाम त्याच्या मानसिकतेवर व विचारांवर झाला. त्याने अनेक वर्षे अतिवास्तववादी शैलीतही काम केले. त्याच्या मुरुवातीच्या पदर्शनापामूनच छगतिः नी तो 'Colourist' आहे अशी प्रशंसा केली. मात्र अशी प्रशंसा त्याला रुचली नाही. 'रोथको' याची अंतिम शैली अतिशय प्रसिद्ध आहे या शैलीमुळे सामान्यतः त्यालातो 'Abstract Abstractionist' आहे असे म्हटले जाते.

त्याचे असे म्हणणे होते की मी चित्रकार आहे मला इतर कोणतेही लेवल नको. त्याला असे जाणवले की साधारणतः अस्तित् पेन्सिल किंवा चारकोलने चित्रणास मुरुवात करतो. मात्र लहान मुले रंगांनीच चित्र काढण्यास मुरुवात करतात आणि आधुनिक चित्रकारांची चित्रे ही लहान मुलांसारखी आहेत. त्याला मिळालेले आयुष्यातील पहिले जास्त पैसे मिळवून देणारे काम. त्याने आपली चित्रे चुकीच्या जागी ठेवली जातील म्हणून धुडकावले व ती मगळी चित्रे परत आणली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर लोकांचे मकागत्मक अर्थाने मनोरंजन व्हावे याकरिता अतिवास्तववादी चित्रणात गुढ कथा तसेच मिथकांचा वापर केला. पुढे अंतिम शैलित मात्र भावना आणि आशय तोच व्यक्त होतो. रोथको काही विशिष्ट तंत्रांचा वापर करायचा ज्यामुळे चित्रांतील रंग मजीव व कंप पावल्या

मागऱे वाटतात. त्याच्या चित्रामधील आकार अवकाशात तरंगत आहेत असे वाटते. वरवर पाहता एकच रंग दिवतो मात्र प्रत्यक्षात एकाच रंगाखाली अमंख्य रंगांचे थर आहेत. त्यामुळे काही टिकाणी आपणाम आतल्या थगातील रंग दिवतात. त्यामुळे चित्राला कंप प्राप्त होनात. त्यातून कंपन निर्माण झाल्याचा भास होतो.

त्याच्या चित्रातील आकार दोन्ही दिशांना प्रसरण पावतात . प्रसरण पावलेल्या अवकाशासह जे काही आहे तोच चित्राचा अर्थ आहे . तेच रोथकोला म्हणायचे आहे . रोथकोच्या चित्रातील रंग हे मानवी भावना दुःख आनंद उपेक्षा इ . व्यक्त करतात . अनेकदा चित्रांसमोर लोक चित्र बघताना दमाडसा रडतात . एवढा परिणाम त्याच्या चित्रांचा लोकांच्या मानसिकतेवर होतो .

त्याचे म्हणणे असे की तुम्ही चित्रांतील छेले हारमेट कडेच फक्त बघत असाल तर तुम्ही चुकीच्या दिशेला जात आहात माझ्या चित्रातील रंग मुळ मानवी भाव भावना व्यक्त करतात .

अनिष कपूर

अनिष कपूर हे भारतीय वंशाचे ब्रिटीश शिल्पकार आणि मांडण कलाकार आहेत . त्यांच्या कलेत रंगाला अनन्यसाधारण महत्व आहे .

‘As if to celebrate, I discovered a mountain Blooming with Red Flowers’ पाहिले अमता रंग पृष्ठभागावर वरवरचा लेपला नमून संपूर्ण शिल्प त्याचा प्रत्येक कणकण जणू काही त्याचा आत्माच लाल रंगानी व्यापला आहे अस म्हणता येईल की व्यक्त केलेल्या भावना या वरवरच्या नमून अगदी आतून व्यक्त होत आहेत .

या शिल्पाकडे पाहिल्यावर लाल रंग म्हणजे काय आहे याची अनुभूती मिळते जणू काही आपण त्या लाल रंगात न्हाहून निघतोय . हे परिणाम साधण्यासाठी त्यांनी विशेष तयार केलेले रंग वापरले होते .

पारंपारिक शिल्पांकडे बघताना शिल्पांतील आकार हा अवतीभवतीच्या अवकाशाचा अर्थ व्यक्त करतो . मात्र अनिष कपूर यांच्या या शिल्पांमध्ये आकार हा जणू काही रंग होतो आणि अवकाशात व्यक्त होतो .

अनिष कपूर यांना रंगात अतिशय रस आहे . ‘घान्ताब्लॅक’ या जगातल्या सर्वात जास्त काळया रंग पदार्थांमुळे वाद उटला . मुळात काळा हा काही रंग नाही . जेव्हा एखाद्या पृष्ठभागावरून प्रकाश परावर्तित होत नाही तेव्हा तो पदार्थ आपल्याला काळा दिसतो . ह्यासामान्यतः वस्तू कितीही काळी असली तरी तिच्या वरून थोड्या प्रमाणात का होईना प्रकाश परावर्तित होतो . हे मात्र घान्ताब्लॅक लेपन केलेल्या पृष्ठभागावरून जवळपास संपूर्ण प्रकाश शोषला जाता काहीच परावर्तित होत नाही . त्यामुळे आपणाम दिसतो तो अखंड जातीवंत काळा .

आता वस्तूच्या कोणत्याही बाजूवरून प्रकाश परावर्तित होत नसल्यामुळे जरी घान्ताब्लॅक लेपन केलेली वस्तू ‘त्रिमीतीय’ असली तरी ती वस्तू ‘द्विमीतीय’ दिसते . तिचे ‘त्रिमीतीय’ असण्याचे वास्तव नष्ट होऊन ‘द्विमीतीय’ असण्याचा आभास निर्माण होतो .

आता हा Vantablack वापरण्याचे काही विशेष हक्क अनिष कपूरला मिळाले आहेत . Vantablack चा दृष्य कलेतील संभाव्य वापर जगभरातील कलावंत जाणून आहेत . त्यामुळे हे सर्व दुखावले गेले आहेत . यामुळे वादाला तोंड फुटले अखेर स्टुअर्ट सेंपल याने जगातील सर्वात पिंक अर्थात ‘Pinkest Pink’ तयार करून तो बाजारात सर्वासाठी वापराम खुला केला . अनिष कपूर बगळून उँ

अनिष कपूर यांनी मध्यंतरी घान्ताब्लॅक वापरून घडयाळे तयार केली . तसेच अमिफ खान याने हिवाळी ऑलिंपिकसाठी तयार केलेल्या ह्यब्रिटीश आर्किटेक्ट ह पर्वर्लिन् घान्ताब्लॅक ने बनवला आहे .

अनिष कपूर यांची शुद्ध रंगातील गुढ होत जाणारी शिल्पे आज जगभरात नावाजली गेली आहेत . त्यांच्यातील रंगांची समर्पक उधळण मोहात पाडणारी आहे .

सारांश

रंगांच्या माध्यमातून मानवी 'भावना' अतिशय प्रभाविपणे व्यक्त होतात . लहान मुले असोल्ड 'इंप्रेशनिष्ट' मोने असो किंवा 'एक्सप्रेसनिस्ट' मार्क रोथको आणि अगदी समकालीन अनिष कपूर असो सगळ्यांना रंगांनी व्यापले आहे आपलसं केल आहे . रंगाच्याद्वारे शतकानुशतके भावनांचे अविष्कार होत आले आहेत . मोनेची नैसर्गिक रंगाची जाणीव व आसक्ती रोथकोच्या भावनांचे रंगांद्वारे अविष्करण आणि अनिष कपूर यांची गुढ रंग शिल्पे रंगावढल विचार करण्यास प्रवृत्त करणारी आहेत .

या सर्वांना रंग जवळचे वाटलेत . हळूहळू त्यांच्यातील 'स्व' आणि 'रंग' एकच होत गेला आणि उत्स्फूर्त भावनांना व्यक्त होण्यास वाट मिळाली . रंग हा त्यांच्या जगण्याचा भाग झाला . ती जगण्याची पद्धत झाली आणि अंतिमतः रंग जगणं अन् जगणं 'रंग' होत गेलं .

संदर्भ

१. यांनी घडविले महश्रक २००३ मुहाम कुलकर्णी रोहन प्रकाशन पुणे .
२. शंकर पळशीकर २०१७
३. स्टोरी ऑफ मॉडर्न १९८०
४. www.artsy.com
५. विशेष अंक दिवाळी अंक
६. चिन्ह समकालीन चित्रकार २००४
७. वर्तमानपत्र लोकमत मंथन शर्मिला फडके १८ मार्च २०१२

चित्रसुची

- <http://www.google.com>

Contact for subscription

Ajanta

ISO 9001:2008 QMS/ISBN/ISSN

Jaisingpura, Near University Gate,

Aurangabad (M.S.) 431 004.

Cell : 9579260877, 9822620877, Ph.: 0240-2400877.

E-mail :- ajanta5050@gmail.com

Website :- www.ajantapublishing.com

**Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad**

National Visual Art Congress

**8th National Conference on Visual art
2019**

21st Century New Media & Techniques in Fine Art

Certificate

This is to Certify that Dr / Mr / Ms

Pawar. Sudhir
From *Bharati Vidyapeeth College of Fine Art,*
Pune has Participated
& Presented a paper entitled *Progression & Evolution of the*
ways of Art

in Eighth National Conference on Visual Arts Organized by Department of Fine
Arts Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (MH)
held on 08th & 09th March 2019.

09th March 2019

Dr. Shirish Ambekar
Convene & Head
Department of Fine Arts

ISSN 2277-5730 Volume-VIII Issue-I
Marathi / English January-March-2019

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

AJANTA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

**AJANTA
PRAKASHAN**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi / English

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	रंगभूमीवरील रंगतंत्राची रंगभाषा: एक अभ्यास प्रा. गजानन दांडगे	५९-६३
१४	छायाचित्रण कला की दृष्टी से रंग - सौंदर्य मंगेश कृष्णाराव राऊत	६४-६७
१५	आदिवासी कला आणि रंग वारली चित्रकलेतील रंग व रंगलेपण - परंपरा व समकालीन स्थिती सुधाकर चव्हाण	६८-७५
१६	भारतीय निवडक जाहिरातीमधील रंगांचे महत्व चौरे रामचंद्र नारायण	७६-८०
१७	माझ्या कलेतील रंग रुपेश पवार	८१-८३
१८	रंग आणि ललित कला (रंग आणि जाहिरात कला) प्रा. संजय दत्तात्रय भारती	८४-८५
१९	मराठी पौराणिक नाटक ययाति आणि देवयानी - रंगाविष्कार सौ. अनुराधा जोशी (तत्की)	८६-८९
२०	नेपथ्यं रचनेतील रंगसंगती प्रा. डॉ. अशोक जी. बंडगर	९०-९२

१७. माझ्या कलेतील रंग

रुपेश पवार

प्रस्तावना

रंग आणि कलाकार हे दोन्ही इतके एकमेकांशी संलग्न शब्द आहेत की, त्या दोघांचे एकमेकांशिवाय अस्तित्वच नाही. खरंतर काळ आणि रंग त्यावर काही शब्द किंवा ओळी लिहिणं खरंतर खूप कठीण आहे. दोन्ही गोष्टी खूप खोलवर विचार करायला लावणाऱ्या आहेत आणि त्याचे अनेक पैलू आहेत. म्हणजे दृश्य कलेमध्ये रंगाचे महत्त्व खरंतर सखोल विषय आहे.

संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, आपल्या संपूर्ण आरोग्यासाठी रंग एक महत्त्वाची भूमिका वजावतात. आपल्या भावनांचा थेट परिणाम, रंग मूळ चित्रात दिसतो. रंग चित्रातील विषय स्पष्ट करण्यासाठी, मूळ चित्रात उतरविण्यासाठी, संदेश देण्यासाठी वापरले जातात. म्हणून कलाकाराला रंगाचे सकारात्मक व नकारात्मक गुण माहिती असणे आवश्यक आहे.

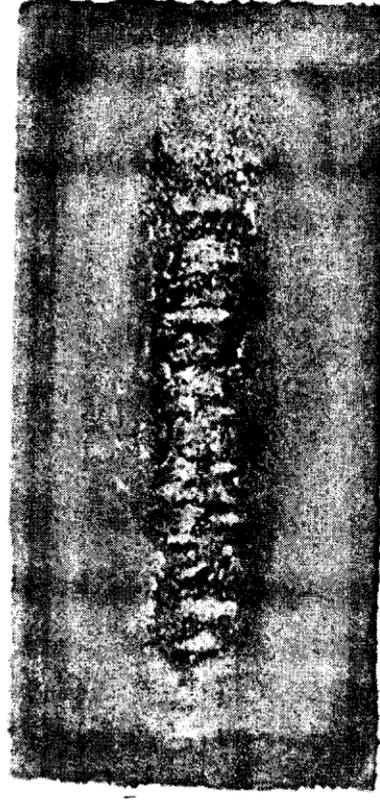
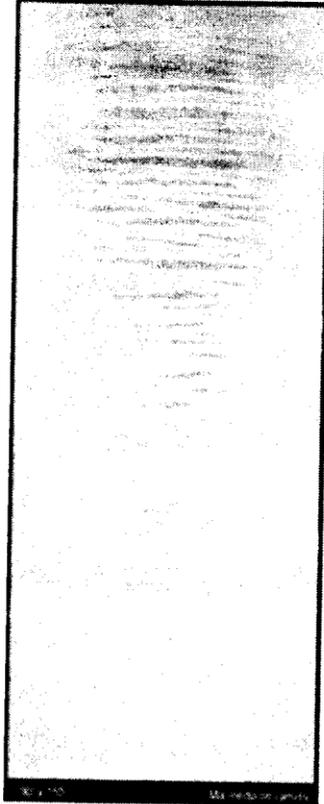
लेओनार्डो द विन्ची (इ.स.1495) हे रंग तत्वावर प्रथम ज्ञात लेख होते. इ.स.1666 मध्ये आयझॅक न्यूटनने थिअरी ऑफ कलर आणि प्रायमरी रंगांची सुरुवात केली.

रंगाचे थोडक्यात अर्थ समजावून घेऊयात

- 1) लाल ॐ तर्क, शक्ती, खळवळ, चेतना, शारीरिक शक्ती, महत्त्वाकांक्षी आणि भावनावश यांचा प्रातिनिधिक लाल रंग आहे.
- 2) केशरी ॐ एक भव्य चैतन्यशील रंग आहे. गीताशील उत्स्फूर्त आणि निर्भयतेचे प्रतिक आहे.
- 3) पिवळा ॐ प्रकाशाचे प्रतिनिधित्व, आशा, आनंद, बुद्धी ही भावना निर्माण होते. कॅनव्हामवर प्रत्यक्ष प्रकाश दाखविण्याचा हा एक मार्ग आहे.
- 4) हिरवा ॐ आशा, शांती, मौम्यता, महनशक्ती, समृद्धता हा रंग मुचित करतो.
- 5) निळा ॐ समुद्राचा, आकाशाचा रंग यामध्ये प्रशस्तपणा व मोकळेपणाची गुणवत्ता आहे. मौम्य व सुखदायक, करुणामय काळजी घेणारा रंग आहे.
- 6) जांभळा ॐ उदाम, दुःखी गोष्टी दाखविण्यासाठी हा रंग वापरला जातो.

यशस्वी कलाकारांना त्यांच्या फायद्यामाठी रंग कसे वापरावे हे माहित असते . कलाकार नेहमी त्याच्या कामात अर्थ तयार करण्याचे मार्ग शोधत असतो .

मी अमृत अभिव्यक्तीमध्ये काम करत असून माझ्या चित्रशैलीतून त्यातील भावपूर्ण रंगांमुळे एक कलाविष्कार लोकांपुढे सादर करतो . तो पाण्याप्रमाणे प्रवाही आहे . माझ्या भावनांप्रमाणे बदलणारा आहे . एखादे चित्र काढत अथवा रंगवत असताना मनात होणारी परिवर्तने आणि स्थित्यंतरे मी (टेक्शर) पोताचा वापर करून कॅनव्हासवर उतरविण्याचा प्रयत्न करतो . माझ्या चित्रांमध्ये काळ्या रेपा, पांढऱ्या रेपा, चमकदार रंग (मिल्लर, गोल्डन) कधी काहीसे भडक वाटणारे रंग, तर कधी ब्लॅक अन्ड व्हाइट रंग वापरून चित्र चितारण्याचा माझा प्रयत्न तंत्रविषयक जाणिवेतील गहिरेपणा व सखोल विचारांती चित्रात भरलेले रंग हे माझ्या चित्रशैलीत उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे .

दोन रंगांच्या मिलनातून किंवा अनेक रंगांच्या मिलनातून आपल्या चित्रामध्ये एकप्रकारचे चैतन्य निर्माण होते असेही दोन चित्रांच्या मिलनानंतर एक नविन चित्र निर्माण होते . तसेच दोन वेगवेगळ्या कॅक्टर उजळलेले रंग एकत्र येऊन एका नविन रंगाला जन्म देतात व नविनच कॅक्टर रंग जन्माला येतो . तशाचप्रकारे एका कलाकाराच्या नात्याने मी विंदू, रेपा, आकार, छाया, पोत या वरोवरच रंगाला विपेश महत्व देतो व माझ्या चित्र निर्माण होण्याच्या प्रीयेमध्ये

मी माइया कॅनव्हामवर स्वतःला शोधत अमतो . की, का मी अमे प्रत्यक्ष स्वतःला शोधतो कळलेच नाही . मी माइया कला अनुभवामध्ये पिवळा, नारंगी, तांबडा, जांभळा, निळा, हिरवा या रंगांशिवाय वाकी रंगांचाही मनमोक्त आनंद घेत अमतो . यापुढे जाऊन मी माइया चित्र निर्मितीमध्ये काळया, पांढऱ्या छटांचा उपयोगही करतो . परंतु त्यामध्ये देखील मी रंगच शोधले आहेत की ते मला कधी काळे, पांढरे वाटलेच नाहीत .

निष्कर्ष

कोणत्याही कलावंताच्या अथवा कलाकाराच्या चित्रामध्ये रंगाला विशेष महत्व अमते . रंग नमते तर चित्रणाला कधी अर्थच राहिला नसता . अगदी त्याचप्रमाणे माइया चित्रणामध्ये आणि कलेमध्ये रंगांना विशेष महत्व आहे .

Contact for subscription

Ajanta

ISO 9001:2008 QMS/ISBN/ISSN

Jaisingpura, Near University Gate,

Aurangabad (M.S.) 431 004.

Cell : 9579260877, 9822620877, Ph.: 0240-2400877.

E-mail :- ajanta5050@gmail.com

Website :- www.ajantaprakashan.com

